

BUXORO DAVLAT UNIVERSITETI ILMIY AXBOROTI

Научный вестник Бухарского государственного университета
Scientific reports of Bukhara State University

6/2025

E-ISSN 2181-1466

9 772181 146004

ISSN 2181-6875

9 772181 687004

@buxdu_uz

@buxdu1

@buxdu1

www.buxdu.uz

6/2025

BUXORO DAVLAT UNIVERSITETI ILMIY AXBOROTI
SCIENTIFIC REPORTS OF BUKHARA STATE UNIVERSITY
НАУЧНЫЙ ВЕСТНИК БУХАРСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА

Ilmiy-nazariy jurnal
2025, № 6, iyun

Jurnal 2003-yildan boshlab **filologiya** fanlari bo'yicha, 2015-yildan boshlab **fizika-matematika** fanlari bo'yicha, 2018-yildan boshlab **siyosiy** fanlar bo'yicha, **tarix** fanlari bo'yicha 2023-yil 29-avgustdan boshlab O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar Vazirligi huzuridagi Oliy attestatsiya komissiyasining dissertatsiya ishlari natijalari yuzasidan ilmiy maqolalar chop etilishi lozim bo'lgan zaruriy nashrlar ro'yxatiga kiritilgan.

Jurnal 2000-yilda tashkil etilgan.

Jurnal 1 yilda 12 marta chiqadi.

Jurnal O'zbekiston matbuot va axborot agentligi Buxoro viloyat matbuot va axborot boshqarmasi tomonidan 2020-yil 24-avgust № 1103-sonli guvohnoma bilan ro'yxatga olingan.

Muassis: Buxoro davlat universiteti

Tahririyat manzili: 200117, O'zbekiston Respublikasi, Buxoro shahri Muhammad Iqbol ko'chasi, 11-uy.

Elektron manzil: nashriyot_buxdu@buxdu.uz

TAHRIR HAY'ATI:

Bosh muharrir: Xamidov Obidjon Xafizovich, iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Bosh muharrir o'rinbosari: Rasulov To'liqin Husenovich, fizika-matematika fanlari doktori (DSc), professor

Mas'ul kotib: Shirinova Mexrigiyo Shokirovna, filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent

Kuzmichev Nikolay Dmitriyevich, fizika-matematika fanlari doktori (DSc), professor (N.P. Ogaryov nomidagi Mordova milliy tadqiqot davlat universiteti, Rossiya)

Danova M., filologiya fanlari doktori, professor (Bolgariya)

Margianti S.E., iqtisodiyot fanlari doktori, professor (Indoneziya)

Minin V.V., kimyo fanlari doktori (Rossiya)

Tashqarayev R.A., texnika fanlari doktori (Qozog'iston)

Mo'minov M.E., fizika-matematika fanlari nomzodi (Malayziya)

Mengliyev Baxtiyor Rajabovich, filologiya fanlari doktori, professor

Adizov Baxtiyor Rahmonovich, pedagogika fanlari doktori, professor

Abuzalova Mexriniso Kadirovna, filologiya fanlari doktori, professor

Amonov Muxtor Raxmatovich, texnika fanlari doktori, professor

Barotov Sharif Ramazonovich, psixologiya fanlari doktori, professor, xalqaro psixologiya fanlari akademiyasining haqiqiy a'zosi (akademigi)

Baqoyeva Muhabbat Qayumovna, filologiya fanlari doktori, professor

Bo'riyev Sulaymon Bo'riyevich, biologiya fanlari doktori, professor

Jumayev Rustam G'aniyevich, siyosiy fanlar nomzodi, dotsent

Djurayev Davron Raxmonovich, fizika-matematika fanlari doktori, professor

Durdiyev Durdimurod Qalandarovich, fizika-matematika fanlari doktori, professor

Olimov Shirinboy Sharofovich, pedagogika fanlari doktori, professor

Qahhorov Siddiq Qahhorovich, pedagogika fanlari doktori, professor

Umarov Baqo Bafoyevich, kimyo fanlari doktori, professor

Murodov G'ayrat Nekovich, filologiya fanlari doktori, professor

O'rayeva Darmonoy Saidjonovna, filologiya fanlari doktori, professor

Navro'z-zoda Baxtiyor Nigmatovich, iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Hayitov Shodmon Ahmadovich, tarix fanlari doktori, professor

To'rayev Halim Hojiyevich, tarix fanlari doktori, professor

Rasulov Baxtiyor Mamajonovich, tarix fanlari doktori, professor

Eshtayev Alisher Abdug'aniyevich, iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Quvvatova Dilrabo Habibovna, filologiya fanlari doktori, professor

Axmedova Shoira Nematovna, filologiya fanlari doktori, professor

Bekova Nazora Jo'rayevna, filologiya fanlari doktori (DSc), professor

Amonova Zilola Qodirovna, filologiya fanlari doktori (DSc), dotsent

Hamroyeva Shahlo Mirjonovna, filologiya fanlari doktori (DSc), dotsent

Nigmatova Lola Xamidovna, filologiya fanlari doktori (DSc), dotsent

Boboyev Feruz Sayfullayevich, tarix fanlari doktori

Jo'rayev Narzulla Qosimovich, siyosiy fanlar doktori, professor

Xolliyev Askar Ergashovich, biologiya fanlari doktori, professor

Artikova Hafiza To'ymurodovna, biologiya fanlari doktori, professor

Hayitov Shavkat Ahmadovich, filologiya fanlari doktori, professor

Qurbonova Gulnoz Negmatovna, pedagogika fanlari doktori (DSc), professor

Ixtiyarova Gulnora Akmalovna, kimyo fanlari doktori, professor

Rasulov Zubaydullo Izomovich, filologiya fanlari doktori (DSc), dotsent

Mirzayev Shavkat Mustaqimovich, texnika fanlari doktori, professor

Samiyev Kamoliddin A'zamovich, texnika fanlari doktori, dotsent

Esanov Husniddin Qurbonovich, biologiya fanlari doktori, dotsent

Zaripov Gulmurot Toxirovich, texnika fanlari nomzodi, professor

Jumayev Jura, fizika-matematika fanlari nomzodi, professor

Klichev Qybek Abdurasulovich, tarix fanlari doktori, dotsent

G'aybulayeva Nafisa Izattullayevna, filologiya fanlari doktori (DSc), dotsent

MUNDARIJA * СОДЕРЖАНИЕ *** CONTENTS**

TILSHUNOSLIK * LINGUISTICS *** ЯЗЫКОЗНАНИЕ**

Сафин Д.Ш.	Трансформации в немецких фразеологических единицах с гендерным компонентом	4
Ханнанова М.И.	Языковая картина мира как объект лингвистического исследования	10
Давлатова Ш.Х.	Фразеологические обороты в произведениях А.П. Чехова	15
Ахмадов М.Р.	Подход к пониманию гендерной лексики в современной лингвистике	21
Abduraxmanova M.U.	Tilshunoslikda strategiya va taktikalar	26
Ziyodullayev A.R.	Contribution of eponyms in lexical enrichment (A comparative analysis of english and uzbek languages)	30
Zaynutdinova D.Sh.	Zamonaviy ingliz tilshunosligida bolalar folklori matnlarining nazariy asoslari	36
Yaxyoyeva U.I.	O'zbek xalq maqollarining nutqiy akt jihatidan tahlili	41
Xusainova Z.Y., Yangibayeva S.G.	Mualliflik korpusi imkoniyatlari (Tohir Malikning "Shaytanat" asari asosida)	46
Xayatova Z.M.	O'zbek tili perifrast dasturining leksik bazasi	51
Utaganova R.M.	Coldness, heat, and lunar shadows: a pragmatic analysis of metaphor and inference in the twilight saga: new moon	56
Umarova M.O'.	Tarjimashunoslik taraqqiyotida korpus lingvistikasining o'rnini va ahamiyati	60
Turgunboev R.I.	Linguistic politeness in uzbek compared to english: a cross-cultural study	65
Sulaymonova M.Sh.	Diskurs tushunchasi va uning lingvistik xususiyatlari	70
Sobirova M.E.	Linguocultural features of advertisements in english language	76
Sobirova D.A.	Types of translation and lexical-semantic problems of translation	81
Sayfullayev Z.A.	Yakkabog' tumani toponimlarining lingvostadaniy qarashlarda morfologik xususiyatlar va tarixiy lingvistik jihatlari	86

Satimboyeva O.A.	O'zbek tilining andijon shevasiga fonologik yondashuv	90
Salixova N.N.	Troplarning psixolingvistik xususiyatlari	94
Ruziyeva M.I.	Korpus lingvistikasi va bilingvizm: zamonaviy tilshunoslikda integratsiyalashgan yondashuv	98
Kilicheva M.R., O'tkirova Sh.A.	Pragmatika va reklama tili: umumiy ko'rinish	102
Narziyeva D.I.	O'zbek xalq maqollarida mehmon va mezbbon so'zlarining leksik-semantik va stilistik xususiyatlari	108
Mustafayeva S.U.	"Butun-qism"lik munosabatlarning leksik-semantik o'zaro aloqalari doirasidagi semantik xususiyatlari	113
Sadullaeva M.A., Murodov I.N.	Sociolinguistic properties of slangs in english language	117
Kurbonova G.S.	Lug'atlarda polisemiya va omonimiyanning ifodalanishi	121
Jumayeva M.M.	"Sabr/tolerance" konseptining lingvomadaniy talqini va semantik izohi	126
Jumayeva D.B.	O'zbek tilshunosligida tinish belgilarining tarixi va uni davrlashtirish	130
Jabborova A.J.	Siyosiy manipulyatsiya vositasi sifatida evfemizmlarning qo'llanishi	134
Faxriddinova D.S.	Nutq akti va kommunikativ strategiya	138
Egamnazarova Z.X.	Ingliz va o'zbek tillarida rieltorlik faoliyatiga oid sodda terminlarning struktur xususiyatlari	143
Choriyeva N.G'.	Inglz va o'zbek tillaridagi maqollarning metaforik qiyosiy tahlili	148
Boymurodova F.Z.	The essence of endangered languages	152
Ashurov D.A.	"Alpomish" dostonida qo'llangan erkin o'xshatishlarning lingvomadaniy xususiyatlari	157
Amirov K.Kh.	Key features of educational dictionaries for intercultural communication	161
Akramov I.I.	English aphorisms as a method of linguistic economy	166
Ahrorova N.A.	Ingliz va o'zbek mifologemalari: qiyosiy tahlil miflari	171
Abdullayeva O.X.	O'zbek tilida sodda gap modellarini qurish masalasi	176

A'zamova G.S., Xojaliyev I.T.	Turli tillarda emotsiyalarning ifodalanishi va ularning madaniy o'ziga xosliklari	184
Baymurodova L.K.	Kommunikativ strategiyaning nutqiy aktlarda namoyon bo'lishi	191
Jumanyazova M.X.	Xorazm vohasi maqollari tilidagi ayrim leksemalar semantikasi va lingvokulturologik xususiyatlari	196
Karimov J.Sh., Amanov J.Sh., Uzkinov M.M.	Les objets de la pragmatique linguistique	200
Kilichev B.E., Masharipova S.B.	Tilshunoslikda konnotatsiya masalasining tavsifi	206
Polvonova D.A.	A descriptive overview of the emergence and evolution of the english novel	211
Khoshimkhujaeva M.M.	The historical evolution of machine translation	215
Qalbaeva Z.P.	Qaraqalpaq tilinde joqari bilimlendiriwdegi túpkilikli terminler	223
Samandarova G.E.	Raqamli transformatsiya davrida o'zbek tili: muammolar va istiqbollar	227
Samandarova G.Y.	Ingliz, rus va o'zbek maqollarida son komponentlarining lingvokulturologik tahlili	232
Sobirova Z.G'.	Multilingual modellarning o'zbek tiliga moslashuvchanligi (mbert, xlm-roberta)	240
Hamroyeva M.R.	Antroponimlar – muallifning badiiy maqsadini aks ettiruvchi lingvistik tasvir vositasi	253
Qo'ldashev N.A., Jo'raboyeva G.S.	Allegorik ko'chimning madaniy konnotatsiyalari	256
Bakhtiyorova M.B.	Pragmatic nature of onyms	261
Jamilova S.S.	Nazariyadan amaliyotga: ingliz tilini o'rganishda yetishmayotgan bo'g'in	265
Taxirova N.B.	Frazeologik birliklarning morfologik tahlili va struktur tasnifi	269

УДК 811.111

ТРАНСФОРМАЦИИ В НЕМЕЦКИХ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦАХ С ГЕНДЕРНЫМ КОМПОНЕНТОМ

Сафин Дмитрий Шамилевич,

Преподаватель

Самаркандский государственный институт иностранных языков

ds6170516@gmail.ru, info@samdchti.uz

Аннотация. В статье рассматриваются трансформации, которым подвергаются немецкие паремии с гендерной окраской в современной немецкой речи. Анализируются как лексико-семантические, так и структурные изменения, вызванные социокультурными сдвигами и стремлением к гендерной нейтральности. Особое внимание уделяется влиянию феминистской лингвистики и дискурса на переосмысление и модификацию традиционных фразеологических единиц. Современные социокультурные изменения, связанные с борьбой за гендерное равенство, оказывают значительное влияние на язык, в том числе на фразеологию. Целью данной статьи является анализ трансформаций, которым подвергаются немецкие фразеологические единицы с гендерной тематикой в современной речи.

Ключевые слова: фразеологизмы, гендер, трансформация, феминистская лингвистика, немецкий язык, гендерная нейтральность.

TRANSFORMATIONS IN GERMAN PHRASEOLOGICAL UNITS WITH A GENDER COMPONENT

Abstract. The article examines the transformations that German paremias with gender connotations undergo in modern German speech. Both lexical-semantic and structural changes caused by sociocultural shifts and the pursuit of gender neutrality are analyzed. Special attention is paid to the influence of feminist linguistics and discourse on the reinterpretation and modification of traditional phraseological units. Modern sociocultural changes related to the struggle for gender equality have a significant impact on language, including phraseology. The aim of this article is to analyze the transformations that German phraseological units with gender themes undergo in modern speech.

Keywords: phraseologisms, gender, transformation, feminist linguistics, German language, gender neutrality.

GENDER KOMPONENTIGA EGA NEMIS FRAZEOLOGIK BIRLIKLARIDAGI TRANSFORMATSIYALAR

Annotatsiya. Maqolada zamonaviy nemis nutqida gender tusiga ega nemis paremiyalari duch keladigan transformatsiyalar ko'rib chiqiladi. Ijtimoiy-madaniy o'zgarishlar va gender betarafligiga intilish natijasida yuzaga kelgan leksik-semantik va strukturaviy o'zgarishlar tahlil qilinadi. Feminististik lingvistika va diskursning an'anaviy frazeologik birliklarni qayta talqin qilish va o'zgartirishga ta'siriga alohida e'tibor qaratiladi. Gender tengligi uchun kurash bilan bog'liq zamonaviy ijtimoiy-madaniy o'zgarishlar tilga, jumladan, frazeologiyaga ham katta ta'sir ko'rsatadi. Ushbu maqolaning maqsadi zamonaviy nutqda gender mavzusiga oid nemis frazeologik birliklari duch keladigan transformatsiyalarni tahlil qilishdir.

Kalit so'zlar: frazeologizmlar, gender, transformatsiya, feminististik lingvistika, nemis tili, gender betarafligi.

Введение. Фразеологические единицы, являясь устойчивыми сочетаниями слов, несут в себе не только конкретное значение, но и культурно-исторический опыт народа, его ценности и стереотипы. В частности, немецкие ФЕ, отражающие гендерные роли и отношения, зачастую содержат устаревшие представления о месте мужчины и женщины в обществе.

Трансформационный потенциал изучается в ракурсе различных перспектив, охватывающих широкий спектр вопросов, включая:

1. Особое внимание уделяется исследованию трансформаций с учётом контрастивных (сопоставительных) словарей [3, 10], что предполагает выявление сходств и различий между

лексическими системами разных языков. Такой анализ включает рассмотрение отдельных уровней языка (фонетического, морфологического, синтаксического) и их единиц с учётом как ретроспективного взгляда на устоявшиеся традиции, так и перспективного подхода к новым направлениям развития потенциала трансформаций в сопоставительной лексикографии [13, 19].

2. Теоретическое осмысление терминологии модифицированных конструкций и изучение структуры словарных статей. Рассматриваются теоретические аспекты изучения терминологии [10, 540], что подразумевает анализ принципов формирования, систематизации и использования терминов в различных областях знаний. Кроме того, анализируются лексикографические пометы, используемые в словарных источниках для уточнения значения, сферы употребления и стилистической окраски лексических единиц, которые могут быть модифицированы в составе фразеологических комплексов [11, 70].

3. Сравнительное изучение модифицированных структур в печатных и электронных словарях. Проводится сравнительный анализ словарей в печатном и онлайн-форматах [7, 49], что позволяет выявить преимущества и недостатки каждого формата, оценить влияние цифровых технологий на структуру и содержание словарных источников, а также проследить эволюцию лексикографической практики по проблеме изучения вставочных, варьируемых и иных компонентов [19, 230].

4. Разработка онлайн-словарей с учетом современных лингвистических тенденций. Подчеркивается необходимость разработки онлайн-словарей, ориентированных на современные тенденции в лингвистике, включая компьютерную лингвистику, лингвокультурологию, прагматику и когнитивную науку [1, 40]. Это предполагает интеграцию в словарные статьи информации о частотности употребления, контекстуальных связях, культурных коннотациях и когнитивных моделях, лежащих в основе значения слов, их трансформационного потенциала в паремических единицах.

5. Исторический анализ развития лексикографической науки в плане изучения модифицированных компонентов. Исследуется формирование трансформационных моделей в историческом аспекте [9, 128], что позволяет проследить эволюцию принципов составления словарей, смену теоретических парадигм и влияние различных факторов (социальных, культурных [6, 3], технологических [5, 91]) на развитие лексикографии по исследуемой проблеме изменения компонентов в устойчивых и иных структурах.

6. Выявление особенностей трансформаций в ракурсе словарей, ориентированных на разговорную речь. Определяются особенности лексикографических источников, предназначенных для изучения разговорного, нестандартизированного языка [12, 81]. Это включает анализ подходов к фиксации и описанию сленга, жаргона, диалектизм [18, 20] и других ненормативных элементов лексической системы.

7. Системный подход к анализу словарного состава языка с включением в него фразеологических единиц с модификационной структурой. Реализуется структурированный подход к анализу словарной системы [8, 20], что подразумевает изучение взаимосвязей между различными лексическими единицами, выявление парадигматических и синтагматических отношений, а также определение места и роли отдельных слов в общей структуре лексики при изменении структурного состава, включения в него варьируемых лексем [15, 7].

8. Изучение закономерностей формирования лексической базы в немецкоязычной лексикографии. Демонстрируются различные закономерности формирования лексической базы в немецкоязычном лексикографическом пространстве [2, 7], что позволяет выявить специфические черты немецкой лексикографии и сравнить ее с лексикографическими традициями других языков.

9. Исследование понятие трансформация в словарной статье в современных словарях. Изучаются концепции словарной статьи в различных типах современных словарей [4, 122], что предполагает анализ структуры словарной статьи [20, 355], принципов представления информации о значении, грамматических характеристиках, этимологии и сфере употребления трансформированной структуры.

10. Разработка классификаций тематических групп с дифференциацией модифицированных моделей на основе глоссариев и словарей. Разрабатываются классификации различных тематических групп на основе глоссариев и словарей [14, 23] с декодированием скрытых характеристик, заключенных в семантике конкретных лексем [16, 1109]. Это предполагает выявление семантических признаков, объединяющих слова в определенные группы, и анализ культурных коннотаций, связанных с этими группами, их влияние на формирование слов-заместителей.

11. Отражение временных периодов в модификации устойчивых и иных сочетаний. Отражаются отдельные длительные и короткие временные периоды с точки зрения времени включения в состав структур устойчивых сочетаний новых компонентов в словарях [17, 59][] и т.д.

В целом, изучение трансформационного потенциала предполагает комплексный и многоаспектный подход, охватывающий теоретические, исторические и практические аспекты создания и анализа словарных источников.

Основная часть. Трансформация ФЕ – это процесс изменения их структуры, семантики или прагматических свойств, обусловленный различными факторами, включая языковые и внеязыковые. В контексте гендерных исследований, трансформации ФЕ могут быть направлены на устаревшие гендерные стереотипы, заложенные во ФЕ, которые не соответствуют современным представлениям о равенстве и возможностях.

Модификации ФЕ применяются для устранения дискриминационных или сексистских коннотаций (т.е. достижение гендерной нейтральности). В результате трансформаций гендерных компонентов происходит переосмысление и деконструкция традиционных ФЕ для выявления и оспаривания патриархальных установок.

Типы трансформаций немецких ФЕ с гендерной тематикой можно разделить на следующие группы: лексико-семантические трансформации, структурные трансформации и т.д.

1. Лексико-семантические трансформации:

А) Использование гендерно-нейтральных синонимов вместо слов с гендерной окраской (т.е. замена лексем). Например, вместо *sein Mann stehen* в значении «держать свое слово, быть мужчиной» может использоваться *zu seinem Wort stehen* [21] (держать свое слово), что устраняет гендерную специфику.

Б) Традиционные ФЕ могут приобретать новые, переносные значения, не связанные с гендерными стереотипами (т.е. переосмысление значения). Например, *unter die Haube kommen* [21] в первоначальном значении «выйти замуж» может использоваться в более широком смысле, означая «остепениться» или «осесть».

2. Структурные трансформации:

А) Гендерно-нейтральное образование осуществляется на базе изменения грамматической формы ФЕ для достижения гендерной нейтральности. Например, использование парных форм *Studenten und Studentinnen* – студенты и студентки может распространяться на фразеологизированные конструкции.

Б) Инверсия – изменение порядка слов во ФЕ для привлечения внимания к гендерной проблематике или для создания комического эффекта.

В) Добавление элементов. Включение дополнительных слов или фраз, которые модифицируют значение ФЕ и позволяют выразить новую гендерную перспективу.

Рассмотрим некоторые примеры трансформаций

Примеры трансформаций для устранения сексистской коннотации: *Frauenzimmer* (букв. «женская комната») в значении «уничижительное обозначение женщины» → с заменой на *Mensch* («человек»), *Person* («личность»).

Пример использования в ироничном контексте, подчеркивающим нереалистичность идеала: *ein Mannsbild* (букв. «мужская картинка») в значении «идеал мужественности».

Примеры с задействованием феминистических тенденций: *am Rockzipfel der Mutter hängen* («держаться за юбку матери») – быть маменькиным сынком → с заменой на гендерно-нейтральный вариант *an der Hand der Eltern hängen* [21] («держаться за руку родителей»).

Использование в ироничном контексте, критикующем гендерное неравенство, а также подчеркивание несбалансированности гендерного состава и, возможно, нежелательного внимания: *der Hahn im Korb sein* [21] («быть петухом в корзине») – быть единственным мужчиной в компании женщин.

Устранение гендерного стереотипа о том, что мужчины должны быть доминирующими: *die Hosen anhaben* («носить штаны») – быть главным в отношениях → с заменой на *das Sagen haben* [21] («иметь право голоса, решать»).

Феминистская лингвистика сыграла важную роль в анализе и критике гендерных стереотипов, заложенных в языке. Исследователи феминистского направления акцентируют внимание на том, как язык отражает и воспроизводит патриархальные установки, и предлагают способы изменения языка для достижения гендерного равенства. Трансформации ФЕ, описанные выше, часто являются результатом феминистской критики и стремления к гендерно-чувствительному языку.

Трансформация пословиц – это процесс их адаптации к новым условиям, который может включать изменения в лексическом составе, структуре или значении. В контексте гендерных

исследований, трансформации пословиц могут быть вызваны социальными изменениями, феминистской критикой, стремлением к гендерной нейтральности.

Пример замены, где акцент делается на значимости поддержки, а не на гендерной роли: *Hinter jedem erfolgreichen Mann steht eine starke Frau* («За каждым успешным мужчиной стоит сильная женщина») → *Hinter jedem erfolgreichen Menschen steht ein starkes Netzwerk* [21] («За каждым успешным человеком стоит сильная сеть поддержки»).

Фразеологизмы, как зеркало культуры, отражают устоявшиеся представления о мире, ценностях и социальных ролях. Анализ фразеологических единиц с компонентами, указывающими на гендер, позволяет выявить эволюцию этих представлений и, в частности, трансформацию отношения к роли женщины в обществе. В немецком языке, как и во многих других, существуют устойчивые выражения с компонентом *Mann* (мужчина), которые претерпевают интересные изменения при замене на *Frau* (женщина).

Исторически сложилось так, что немецкий язык, как и сама немецкая культура, был подвержен влиянию патриархальных установок. Это отражается в распространенности фразеологизмов с компонентом *Mann*, наделяющим мужчину активной, доминирующей и рациональной ролью. Например:

seinen Mann stehen [21] – проявить стойкость, выдержать испытание, «держать удар». В данном случае, *Mann* символизирует мужество, силу и ответственность.

Mann für Mann [21] – открыто, честно, один на один. Здесь подчеркивается принципиальность и прямота, традиционно приписываемые мужскому характеру.

ein Mann von Wort [21] – человек слова, надежный человек. Надежность и соблюдение обещаний ассоциируются с мужской честью.

В этих и других фразеологизмах *Mann* выступает как эталон положительных качеств, олицетворение силы, решительности и надежности.

С развитием феминистского движения и изменением социальных ролей женщины в обществе, стали появляться фразеологизмы с компонентом *Frau*, часто в качестве альтернативы или модификации существующих выражений с *Mann*. Однако, замена *Mann* на *Frau* зачастую приводит к изменению смысла, коннотации и сферы употребления.

Рассмотрим несколько примеров:

1) *seinen Mann stehen* и *seine Frau stehen* [21]. Хотя формально замена компонента приводит к выражению «проявить стойкость как женщина», часто это выражение используется с иронией или в контексте подражания мужскому поведению. Оригинальное выражение с *Mann* несет в себе более традиционный и устоявшийся смысл. В некоторых контекстах *seine Frau stehen* может подразумевать умение достойно справляться с жизненными трудностями, но коннотация все еще может быть связана с преодолением стереотипно «женской» слабости.

2) *Mannweib* – этот термин, буквально «мужчина-женщина», используется для обозначения женщины, обладающей «мужскими» чертами характера, такими как сила, решительность или агрессивность. Это слово несет в себе негативную коннотацию, подразумевая отклонение от «нормальной» женственности. Альтернативных, нейтральных или позитивных вариантов, полностью заменяющих этот термин, найти сложно, что говорит об укоренившихся гендерных стереотипах.

Frauenpower – это сравнительно новое выражение, означающее женскую силу, энергию и способность добиваться успеха. В отличие от *Mannweib*, оно имеет положительную коннотацию и подчеркивает потенциал и достижения женщин. Это пример того, как появление новых фразеологизмов отражает изменение отношения к женской роли в обществе.

Анализ фразеологических единиц с компонентами *Mann* и *Frau* выявляет несколько важных моментов:

1) Изменение коннотации. Замена *Mann* на *Frau* часто приводит к изменению коннотации. То, что воспринимается как положительное качество у мужчины, может быть воспринято как отклонение от нормы или слабость у женщины.

2) Ограничения в использовании. Многие выражения с *Frau* имеют ограниченное употребление и используются с иронией, в специфических контекстах или для достижения комического эффекта. Это свидетельствует о том, что традиционные гендерные роли все еще влияют на язык.

3) Появление новых фразеологизмов. Возникновение новых выражений, таких как *Frauenpower*, отражает изменение отношения к женщине и ее роли в обществе.

Заключение. Трансформации немецких фразеологических единиц, пословиц и поговорок с гендерной окраской являются отражением социокультурных изменений и борьбы за гендерное

равенство. Процессы лексико-семантической и структурной модификации позволяют адаптировать фразеологию к современным представлениям о гендерных ролях и устранить дискриминационные коннотации.

Феминистская лингвистика играет ключевую роль в анализе и стимулировании этих изменений. Дальнейшие исследования в этой области необходимы для более полного понимания динамики гендерного дискурса в языке и его влияния на общественное сознание.

Трансформация немецких фразеологических единиц с компонентом мужчина и женщина является сложным и многогранным процессом. Замена компонента не просто меняет грамматический род, но и влечет за собой изменение смысла, коннотации и сферы употребления. Анализ этих трансформаций позволяет выявить укоренившиеся гендерные стереотипы в языке и культуре, а также проследить эволюцию представлений о роли женщины в обществе.

Появление новых фразеологизмов с компонентом *Frau* свидетельствует о лингвистическом гендерном сдвиге, отражающем растущую значимость женщины в современном мире. Однако, важно помнить, что процесс этот продолжается, и язык, как зеркало общества, продолжает отражать и формировать наши представления о гендере.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Бушуй Т.А. Краткий экскурс в современную немецкую лексикографию // *Язык и культура*. – 2021. – С. 40-46.
2. Бушуй Т.А. Neolexicography: Problems and Prospectives // *Международный журнал языка, образования, перевода*. – 2022. – Т. 3. – №. 3. – С. 7-15.
3. Бушуй Т.А. Современный словарь как продукт определенной научной концепции // *IQRO*. – 2023. – Т. 1. – №. 1. – С. 10.
4. Сафин Д.Ш. Особенности представления дополнительных данных в словарных статьях немецких лексикографических источников (на материале «немецко-русского словаря разговорного языка» А.В. Безрукова) // *Buxoro davlat universiteti ilmiy axboroti*. – Buxoro, 2024. - № 2. – В. 122-126.
5. Сафин Д.Ш. Теоретические особенности исследования современных немецких лексикографических источников // *Buxoro davlat universiteti ilmiy axboroti*. – Buxoro, 2024. - № 5. – В. 91-95.
6. Сафин Д.Ш. Лингвокультурологические реалии в немецкой лексикографической картине мира // *Buxoro davlat universiteti ilmiy axboroti*. – Buxoro, 2024. - № 11. – В. 3-7.
7. Сафин Д.Ш. Особенности построения электронных словарных статей в Netzverb Online-Wörterbuch // *Zamonaviy tilshunoslik va derivatsion qonuniyarlari*, 2024 – P. 49-52.
8. Safin, D. (2024). Peculiarities of neologisms in the German // *international bulletin of applied science and technology*. - T. 4, 2, P. 20–22).
9. Фалеева А.В. Тематическая дифференциация коллоквиализмов с имплицитным значением в лексикографических источниках // *Вестник Челябинского государственного университета*. – 2022. – №. 7 (465). – С. 128-136.
10. Фалеева А.В. Лексико-семантические и деривационные особенности коллоквиальных акронимов и бэкронимов в современных печатных и электронных лексикографических источниках // *Miasto Przyszłości*. – 2023. – Т. 35. – С. 540-543.
11. Фалеева Е.В. Неологический бум в английском языке: проблемы и перспективы // *International scientific review*. – 2022. – №. LXXXVI. – С. 70-74.
12. Bushuy T. Contextual Actualization of Phraseology in English Expressions // *Scientific Enquiry in the Contemporary World: Theoretical Basics and Innovative Approach*. – 2015. – С. 81.
13. Bushuy T., & Khayrullaev K. Life of Word during Coronavirus. *Евразийский журнал социальных наук, философии и культуры*, 2(8), 2022. – С. 19–28. URL: <https://in-academy.uz/index.php/ejsspc/article/view/2613>
14. Bushuy T.A. (2023). *Language in Modern Linguistics*. *Miasto Przyszłości*, 39, 23–26. Retrieved from <https://miastoprzyszlosci.com.pl/index.php/mp/article/view/1678>
15. Bushuy T.A. Features of Representation of some Word forms and Meanings of Phraseological Units in Contrastive Lexicographical Sources. – *Toshkent: TIL, TA'LIM, TARJIMA*. - 2-SON, 4-JILD, 2023. – С. 7-16.
16. Bushuy, T. A. (2024). *Pragmatic Possibilities of Lexis in Modern Linguistics*. *Miasto Przyszłości*, 54, 1109–1114. Retrieved from <http://miastoprzyszlosci.com.pl/index.php/mp/article/view/5345>

17. Faleeva A.V. *Investigation of the colloquial formation of modern English language* // *Til, ta'lim, tarjima xalqaro jurnali*. – Toshkent, 2022. – №3 (2). – B. 59-67.
18. Faleeva A.V. *Grammatical, Semantic and Structural Features of English Colloquial Words and Expressions* // *International Journal of Language Learning and Applied Linguistics*. – 2023. – T. 2. – №. 5. – C. 202-206.
19. Safin, D.S. (2024). *Features of the Presentation of the Current State of the German Language in the Online Version of the Duden Dictionary*. *Miasto Przyszłości*, 55, 230–236. Retrieved from <http://miastoprzyszlosci.com.pl/index.php/mp/article/view/5548>
20. Vadimovna, Faleeva Anastasiya. "Theoretical Experience and Representation of English Colloquial Lexis in Dictionary Interpretation (Based on the Concise New Partridge Dictionary of Slang and Unconventional English)." *Miasto Przyszłości* 56 (2025): 355-359.
21. Woerter Dictionary URL: <https://www.woerter.ru/>

ЯЗЫКОВАЯ КАРТИНА МИРА КАК ОБЪЕКТ ЛИНГВИСТИЧЕСКОГО ИССЛЕДОВАНИЯ

*Ханнанова Мадина Ильдаровна,
Преподаватель кафедры языков Университета Зармед*

Аннотация. В данной статье рассматривается языковая картина мира как объект лингвистического исследования с позиции когнитивной лингвистики. Особое внимание уделяется роли языка в формировании национального менталитета и отражении культурных концептов в лексике и фразеологии. Анализируются различные подходы к изучению языковой картины мира, включая когнитивный, этнолингвистический и лингвокультурологический. Приводятся примеры различий в восприятии мира представителями разных языковых сообществ. Делается вывод о значении языковой картины мира для понимания глубинных связей между языком, мышлением и культурой.

Ключевые слова: языковая картина мира, когнитивная лингвистика, концепт, менталитет, лингвокультурология, этнолингвистика, мышление, культура.

LINGUISTIC PICTURE OF THE WORLD AS AN OBJECT OF LINGUISTIC RESEARCH

Abstract. This article considers the linguistic picture of the world as an object of linguistic research from the position of cognitive linguistics. Special attention is paid to the role of language in the formation of national mentality and reflection of cultural concepts in lexicon and phraseology. Various approaches to the study of the linguistic picture of the world are analyzed, including cognitive, ethnolinguistic and linguocultural. Examples of differences in the perception of the world by representatives of different linguistic communities are given. The conclusion is made about the importance of the linguistic picture of the world for understanding the deep connections between language, thinking and culture.

Key words: linguistic picture of the world, cognitive linguistics, concept, mentality, linguoculturology, ethnolinguistics, thinking, culture.

DUNYONING LINGVISTIK MANZARASI LINGVISTIK TADQIQOT OBYEKTI SIFATIDA

Annotatsiya. Ushbu maqola dunyoning lingvistik rasmini kognitiv tilshunoslik nuqtayi nazaridan lingvistik tadqiqot obyekti sifatida ko'rib chiqadi. Milliy mentalitetni shakllantirishda va madaniy tushunchalarni lug'at va frazeologiyada aks ettirishda tilning roliga alohida e'tibor qaratiladi. Kognitiv, etnolingvistik va lingvokulturologik kabi dunyoning lingvistik rasmini o'rganishga turli xil yondashuvlar tahlil qilinadi. Turli til jamoalari vakillari tomonidan dunyoni idrok etishdagi farqlarga misollar keltirilgan. Til, fikrlash va madaniyat o'rtasidagi chuqur aloqalarni tushunish uchun dunyoning lingvistik rasmining ahamiyati to'g'risida xulosa chiqariladi.

Kalit so'zlar: dunyoning lingvistik manzarasi, kognitiv tilshunoslik, konsept, mentalitet, lingvokulturologiya, etnolingvistika, fikrlash, madaniyat.

Введение. В современной лингвистике наблюдается устойчивый интерес к изучению языка как средства отражения и формирования мировоззрения. Язык не только обслуживает потребности коммуникации, но и фиксирует способы восприятия действительности, присущие тому или иному народу. Одним из центральных понятий, позволяющих исследовать связь между языком, мышлением и культурой, является языковая картина мира.

Языковая картина мира представляет собой совокупность знаний, оценок и представлений о мире, закреплённых в лексике, грамматике и семантике языка. Она формируется на основе опыта, культурных традиций, системы ценностей и исторического развития народа, отражая особенности национального сознания. В этом контексте язык выступает не только как форма выражения мыслей, но и как инструмент концептуализации окружающей реальности.

Исследование языковой картины мира позволяет выявить, каким образом носители разных языков структурируют пространство и время, осмысливают социальные явления, эмоциональные состояния и взаимодействие с окружающим миром. Особую значимость данная тема приобретает в

условиях глобализации и активной межкультурной коммуникации, когда понимание национально-культурной специфики становится важным условием эффективного взаимодействия.

Таким образом, изучение языковой картины мира выходит за рамки сугубо лингвистического анализа, приобретая междисциплинарный характер и обогащая представления о глубинных механизмах восприятия мира, зафиксированных в языке.

Литературный обзор на основе источников. Изучение языковой картины мира (ЯКМ) занимает центральное место в когнитивной лингвистике, и интерес к данной проблематике отражён в ряде фундаментальных работ российских и зарубежных лингвистов. Каждый из авторов, рассматриваемых в данной статье, вносит существенный вклад в осмысление роли языка в формировании ментальных представлений человека о мире.

Одним из основополагающих трудов в области когнитивной лингвистики является работа Е.С. Кубряковой «Язык и знание» (2004), где подчёркивается взаимосвязь языка, мышления и сознания. Учёная вводит понятие концепта как основной единицы ментального уровня языка, через который осуществляется когнитивная обработка информации. Кубрякова акцентирует внимание на когнитивных механизмах языковой категоризации, что особенно важно для понимания структуры языковой картины мира. Особое внимание концептам уделяется также в работах И.А. Стернина. В книге «Когнитивная лингвистика и концептология» (2007) он рассматривает концепт как многогранное образование, существующее на пересечении языка, культуры и мышления. Стернин предлагает методики анализа концептов и подчёркивает значимость национально-культурной специфики при интерпретации языковых единиц.

Работа Дж. Лакоффа и М. Джонсона «Метафоры, которыми мы живём» (2004) сыграла ключевую роль в развитии теории концептуальной метафоры. Авторы доказывают, что метафоры не являются исключительно поэтическими средствами, а представляют собой когнитивные механизмы, структурирующие повседневное мышление. Их подход позволяет глубже понять, каким образом языковые выражения отражают и формируют наше восприятие действительности.

В.А. Маслова в своей книге «Лингвокультурология» (2001) предлагает целостный подход к изучению языковой картины мира, связывая её с понятием лингвокультуры. Маслова рассматривает ЯКМ как проявление коллективного менталитета, зафиксированного в языке, и подчёркивает значимость лексических и фразеологических единиц, в которых отражаются ценности и установки конкретного этноса.

Ю.С. Степанов в труде «Константы: Словарь русской культуры» (1997) делает попытку систематизировать ключевые концепты русской языковой картины мира. Его работа ценна тем, что сочетает культурологический, философский и лингвистический подходы. Степанов рассматривает концепты как «константы культуры» — устойчивые ментальные образования, которые обеспечивают преемственность и идентичность нации.

Таким образом, литературный обзор показывает, что современные исследования ЯКМ строятся на междисциплинарной основе и охватывают широкий спектр аспектов: от когнитивных процессов концептуализации до культурно-специфических реализаций ментальных структур. Исследования Кубряковой, Стернина, Лакоффа и Джонсона, Масловой и Степанова формируют научную базу, на которой строятся дальнейшие изыскания в области когнитивной лингвистики и лингвокультурологии.

Методология исследования. В процессе написания статьи использовался комплекс методов, соответствующих междисциплинарному характеру изучения языковой картины мира и когнитивной лингвистики в целом.

Метод концептуального анализа позволил выявить и описать ключевые концепты, отражающие особенности национальной языковой картины мира. С его помощью была рассмотрена структура концептов и их лингвистическая реализация в различных культурах.

Сопоставительный метод использовался для анализа различий и сходств между языковыми картинами мира, принадлежащими различным этносам и языковым сообществам. Сравнение базировалось на лексических, фразеологических и метафорических средствах выражения ментальных образов.

Дискурсивный анализ применялся при изучении способов вербализации культурно значимых понятий в контексте живой речи, а также в публичных и литературных текстах. Это позволило проследить, как концепты функционируют в реальном коммуникативном пространстве.

Описательный метод служил основой для систематизации и интерпретации теоретического материала, представленного в научной литературе, а также для представления выводов и обобщений по теме исследования.

Метод лингвокультурологического анализа использовался для изучения взаимодействия языка и культуры, позволяя раскрыть, как культурные смыслы закрепляются в языке и становятся частью коллективного менталитета. Использование этих методов позволило всесторонне исследовать языковую картину мира как сложный феномен, находящийся на пересечении языка, мышления и культуры.

Результаты исследования. Понятие *языковой картины мира* (ЯКМ) занимает важное место в когнитивной лингвистике и смежных дисциплинах. Оно отражает представление о том, что язык не только передаёт информацию, но и формирует специфическое видение мира, присущее каждому языковому сообществу.

Впервые идея о том, что язык влияет на мышление, была высказана в рамках гипотезы лингвистической относительности Э. Сепира и Б. Уорфа. Согласно этой гипотезе, структура языка определяет способ восприятия и категоризации окружающей действительности[1]. Позднее эта идея была развита в работах российских и зарубежных лингвистов, таких как Ю.С. Степанов, Е.С. Кубрякова, А.А. Леонтьев, А.Д. Шмелёв и А. Вежбицкая.

Е.С. Кубрякова подчёркивает, что языковая картина мира представляет собой результат когнитивной деятельности человека, направленной на упорядочивание и осмысление окружающей действительности средствами языка[2]. А. Вежбицкая, в свою очередь, акцентирует внимание на универсальных и культурно-специфических концептах, реализуемых в языке через ключевые слова и грамматические конструкции[3]. Языковая картина мира не является зеркальным отражением объективной реальности. Она создаётся на основе интерпретации мира, осуществляемой в соответствии с культурными и историческими установками общества. Эта интерпретация закрепляется в языке в виде устойчивых лексико-семантических связей, фразеологических оборотов, метафор, идиом и грамматических структур.

Существует несколько подходов к пониманию ЯКМ. В рамках этнолингвистического подхода акцент делается на национально-культурной специфике языка. Когнитивный подход рассматривает ЯКМ как результат ментальных операций, лежащих в основе категоризации и концептуализации[4]. Лингвокультурологический подход сосредоточен на взаимодействии языка и культуры через призму концептов, которые функционируют в языке как знаки коллективного опыта[5].

Таким образом, языковая картина мира является сложным, многослойным феноменом, в котором пересекаются лингвистические, когнитивные и культурологические аспекты. Она служит не только средством отражения действительности, но и механизмом её концептуального освоения. Многоаспектность языковой картины мира обусловила формирование различных методологических подходов к её изучению. Каждый из них акцентирует внимание на определённых аспектах взаимодействия языка, мышления и культуры, что позволяет рассматривать ЯКМ как сложный, многослойный и динамический феномен.

Когнитивный подход рассматривает языковую картину мира как результат ментальных процессов, связанных с концептуализацией окружающей действительности. Язык в этом контексте выступает как инструмент, структурирующий знания об окружающем мире. Исследование языковых концептов, метафор и фреймов позволяет выявить, каким образом носители языка осмысливают реальность. Представители этого направления (Дж. Лакофф, М. Джонсон, Е.С. Кубрякова и др.) подчёркивают, что концепты формируются в сознании под влиянием культурных и телесных (перцептивных) факторов, закрепляясь в языке[2]. Этнолингвистический подход ориентирован на выявление национально-специфических элементов ЯКМ. Он исследует, как язык фиксирует коллективный опыт народа, отражая традиционные представления о мире, социальные нормы, мифологические и религиозные категории. Одним из ярких представителей этого направления является Н.И. Толстой, подчёркивающий значимость лексико-семантического анализа в выявлении этнокультурной специфики языковой картины мира[6].

Лингвокультурологический подход сосредотачивается на анализе концептов как ключевых единиц, объединяющих лингвистическую и культурную информацию. Концепты представляют собой ментальные образования, закреплённые в языке и культуре, и являются «ячейками» коллективного сознания. Через анализ языковых средств, репрезентирующих тот или иной концепт (например, концепты *свобода*, *любовь*, *дом*), исследователи получают доступ к культурным ценностям и ментальным установкам конкретного народа[7].

Дискурсивный подход акцентирует внимание на языковой картине мира как продукте дискурса, то есть совокупности речевых практик, в которых язык функционирует. Сторонники этого подхода исследуют, каким образом ЯКМ проявляется в различных типах дискурса — политическом,

медиадискурсе, художественной литературе и т.д. Это позволяет учитывать ситуативность и контекстуальную изменчивость языковых представлений о мире[8].

Каждый из перечисленных подходов предлагает собственные методы анализа, включая когнитивное моделирование, компонентный анализ, концептуальный анализ, контрастивный анализ и др. В совокупности они способствуют более глубокому пониманию того, как язык формирует и отражает человеческое восприятие действительности. Таким образом, методологическое многообразие свидетельствует о сложности и многогранности языковой картины мира. Комплексное применение различных подходов позволяет учесть как универсальные, так и уникальные черты мышления, зафиксированные в языке.

Язык не только отражает уже сформировавшуюся картину мира, но и активно участвует в её формировании. Это связано с тем, что язык задаёт рамки для восприятия, категоризации и интерпретации окружающей действительности. Через систему знаков и смыслов человек не просто описывает мир — он осмысляет его, структурирует и передаёт другим участникам коммуникации.

Одним из ключевых механизмов формирования языковой картины мира является концептуализация — когнитивный процесс, в ходе которого происходит упорядочивание чувственного и интеллектуального опыта средствами языка. В языке концепты получают устойчивую форму: закрепляются в лексике, идиомах, пословицах, фразеологических оборотах, грамматических структурах. Именно в этих единицах отражаются культурные ценности и ментальные установки народа.

Например, концепт *дом* в русской языковой картине мира представляет собой не просто физическое жилище, а символ уюта, семьи, тепла и родных связей. В английском языке аналогичный концепт (*home*) также имеет эмоциональную окраску, но больше связан с личной независимостью и приватностью. Это различие отражается в устойчивых выражениях: русское «дом — полная чаша» подчёркивает изобилие и заботу, в то время как английское *make yourself at home* говорит скорее о вежливом приглашении чувствовать себя непринуждённо[9].

Другим примером может служить концепт *время*. В русском языке доминирует циклическое, неточное восприятие времени (много выражений с глаголом «терпеть», акцент на ожидание: «всему своё время», «потерпим — и это пройдёт»), тогда как в английской ЯКМ преобладает линейная, прагматичная установка (*time is money, waste of time, schedule, deadline* и т. д.)[10]. Это различие отражает разные способы взаимодействия с окружающей действительностью — медитативный, наблюдательный подход в русском и ориентированный на результат — в англоязычной традиции.

Также важную роль играют метафоры — они являются одним из основных когнитивных инструментов, с помощью которых осуществляется концептуализация. Дж. Лакофф и М. Джонсон показали, что даже абстрактные сферы, такие как эмоции, отношения, мышление, описываются в терминах конкретных понятий, чаще всего телесных и пространственных[11]. Например, метафора *время — деньги* активно функционирует в английском языке и влияет на мышление и поведение его носителей. Таким образом, язык формирует картину мира через концептуализацию, метафоризацию и культурную интерпретацию понятий. Каждое языковое сообщество создаёт уникальный лингвокультурный код, который определяет, как именно оно воспринимает и организует окружающую действительность.

Сравнительный анализ языковых картин мира разных народов позволяет выявить как универсальные черты человеческого восприятия, так и специфические особенности, обусловленные историческим, культурным и социальным опытом. Такие сопоставления особенно ценны в когнитивной лингвистике, поскольку они демонстрируют, каким образом язык ограничивает или направляет мышление и какие значения придаются различным явлениям в разных культурах.

Одним из ключевых различий между языковыми картинами мира является отношение к **природе и пространству**. Например, в русском языке широко представлена лексика, описывающая состояние погоды, природы и окружающей среды, часто с эмоционально-экспрессивной окраской: *мороз трескучий, зима лютая, вьюга злая*. В японском языке также существует богатый лексический ряд для описания природы, но акцент делается на эстетическое восприятие и гармонию (например, *саби* — «одинокая красота», *югэн* — «глубокая скрытая прелесть»). Это различие свидетельствует о разных концептах взаимодействия с природой: у русских — борьба и эмоциональное переживание, у японцев — созерцание и внутреннее единение.

В языковых картинах мира заметно различается отношение к личному **пространству и общению**. В русской культуре принято демонстрировать близость и вовлечённость в разговор, что отражается в языке: *душа нараспашку, говорить по душам, искренний человек*. В английской языковой

картине мира превалирует установка на дистанцированность и вежливое, но не слишком личное общение: *privacy, personal boundaries, respectful distance*. Это находит выражение и в лексике, и в речевом этикете.

Также можно выделить культурно-специфические **эмоциональные концепты**. Например, концепт *тоска* занимает особое место в русской культуре и не имеет точного эквивалента в большинстве языков. В англоязычной среде можно найти лишь приближённые по смыслу слова: *longing, melancholy, yearning*, однако ни одно из них не передаёт весь спектр эмоциональных и философских оттенков русской тоски, которая может быть одновременно светлой, глубокой, неизъяснимой [12].

Сравнение концептов свобода и коллектив также демонстрирует различия. В американской ЯКМ свобода чаще всего воспринимается как индивидуальная ценность — *freedom of choice, individual rights*, в то время как в русской ЯКМ свобода может быть понята как освобождение от внешнего давления или угнетения, а коллективизм традиционно воспринимается положительно — *дружный коллектив, жить общиной*. Такие различия имеют особое значение для межкультурной коммуникации. Недопонимание между носителями разных языков нередко возникает именно из-за расхождений в концептуальных системах. Знание и учёт различий между языковыми картинами мира позволяет избежать коммуникативных сбоев, повысить уровень взаимопонимания и сформировать более глубокое уважение к чужой культуре.

Заключение. Языковая картина мира представляет собой важнейший объект когнитивно-лингвистических исследований, поскольку именно через язык человек не только выражает, но и формирует своё представление о мире. Анализ языковой картины мира позволяет глубже понять, каким образом ментальные, культурные и эмоциональные структуры воплощаются в языковой системе. Проведённый обзор показал, что язык тесно связан с процессами концептуализации, категоризации и символизации окружающей действительности. Различные методологические подходы — когнитивный, этнолингвистический, лингвокультурологический и дискурсивный — позволяют исследовать ЯКМ с разных сторон, обеспечивая комплексное понимание её структуры и механизмов функционирования. Особый интерес вызывает сопоставление языковых картин мира разных народов, поскольку оно раскрывает как универсальные элементы человеческого мышления, так и культурно-специфические особенности. Через концепты, метафоры, устойчивые выражения и лексическую систему язык отражает глубинные ценности, нормы и менталитет нации.

В условиях глобализации и активных межкультурных контактов понимание различий в языковых картинах мира становится особенно актуальным. Это знание помогает не только в области лингвистики и перевода, но и в дипломатии, образовании, межкультурной коммуникации и социальной адаптации. Таким образом, исследование языковой картины мира открывает широкие перспективы для дальнейшего научного анализа, а также способствует более глубокому осмыслению взаимосвязи между языком, мышлением и культурой.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Сепир Э. Язык. Введение в изучение речи. — М.: КомКнига, 2004. — С. 69-70.
2. Кубрякова Е.С. Язык и знание: На пути к научному пониманию языка. — М.: Языки славянской культуры, 2004. — С. 264–266.
3. Вежицкая А. Понимание культур через посредство ключевых слов. — М.: Языки славянской культуры, 2001. — С. 15–18.
4. Стернин И.А. Когнитивная лингвистика и концептология. — Воронеж: Истоки, 2007. — С. 7–10.
5. Маслова В.А. Лингвокультурология. — М.: Академия, 2001. — С. 29–32.
6. Толстой Н.И. Языковой и фольклорный мир славян: избранные труды. — М.: Индрик, 2004. — С. 55–59.
7. Булыко А.Н. Культурные концепты в языке. — М.: Наука, 2005. — С. 18–22.
8. Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. — Волгоград: Перемена, 2002. — С. 66–69.
9. Лакофф Дж., Джонсон М. Метафоры, которыми мы живем. — М.: Логос, 2002. — С. 142–146.
10. Воркачев В.И. Языковая картина мира и лексика времени. — М.: Наука, 2004. — С. 78–82.
11. Лакофф Дж., Джонсон М. Метафоры, которыми мы живем. — М.: Логос, 2002. — С. 12-18.
12. Вежицкая А. Понимание культур через посредство ключевых слов. — М.: Языки славянской культуры, 2001. — С. 112–115.

ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИЕ ОБОРОТЫ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ А.П. ЧЕХОВА

Давлатова Шахло Хуррамовна,

Преподаватель кафедры русского языка и литературы
«Денауский институт предпринимательства и педагогики»
shaxlod512@gmail.com

Аннотация. Статья представляет собой особенности употребления фразеологических оборотов в художественной прозе Антона Павловича Чехова. Анализируются типы фразеологизмов, их функции и стилистическая роль в построении художественного текста. Особое внимание уделено речевой характеристике персонажей, комическому и ироническому потенциалу фразеологических выражений, а также индивидуально-авторским трансформациям устойчивых сочетаний. В работе приводится анализ конкретных примеров из рассказов «Хамелеон», «Толстый и тонкий», «Ионыч», «Человек в футляре», «Крыжовник» и других произведений. Подчеркивается роль фразеологизмов в создании реалистичной речевой среды и художественного образа эпохи.

Ключевые слова: Антон Чехов, фразеологизмы, фразеология, художественная речь, стиль, персонаж, ирония, выразительность, устойчивые выражения, язык прозы.

A.P.CHEXOV ASARLARIDAGI FRAZEOLOGIK FRAZALAR

Annotatsiya. Maqolada Anton Pavlovich Chexovning badiiy asarlarida frazeologik birliklardan foydalanish mahorati haqida keltirilgan. Frazeologik birliklarning turlari, ularning vazifalari va badiiy matn qurishdagi uslubiy roli tahlil qilinadi. Qahramonlarning nutq xususiyatlariga, frazeologik iboralarning kulgili va istehzoli imkoniyatlariga, shuningdek, barqaror birikmalarning individual mualliflik o'zgarishlariga alohida e'tibor beriladi. Asarda "Xameleyon", "Semiz va ozg'in", "Ionix", "Ishdagi odam", "Bektoshi uzumi" qissalari va boshqa asarlardan aniq misollar tahlil qilingan. Frazeologik birliklarning davrning real nutq muhiti va badiiy obrazini yaratishdagi o'rni ta'kidlanadi.

Kalit so'zlar: Anton Chexov, frazeologik birliklar, frazeologiya, badiiy nutq, uslub, xarakter, ironiya, ekspressivlik, to'plam iboralari, nasr tili.

PHRASEOLOGICAL TURNS IN THE WORKS OF ANTON CHEKHOV

Abstract. The article presents the peculiarities of the use of phraseological phrases in the fiction of Anton Pavlovich Chekhov. The types of phraseological units, their functions and stylistic role in the construction of a literary text are analyzed. Special attention is paid to the speech characteristics of the characters, the comic and ironic potential of phraseological expressions, as well as the individual author's transformations of stable combinations. The paper provides an analysis of specific examples from the stories "Chameleon", "Fat and Thin", "Ionich", "Man in a Case", "Gooseberry" and other works. The role of phraseological units in creating a realistic speech environment and an artistic image of the era is emphasized.

Keywords: Anton Chekhov, phraseological units, phraseology, artistic speech, style, character, irony, expressiveness, stable expressions, prose language.

Введение. Языковая личность Антона Павловича Чехова отличается богатством, точностью и оригинальностью. Особенно это проявляется в его отношении к фразеологизмам — устойчивым выражениям, способным не только сообщать информацию, но и придавать художественному тексту выразительность, колорит, эмоциональную насыщенность. Чехов не только знал и любил устойчивые обороты, но и умело вплетал их в ткань повествования, придавая им новые оттенки смысла, переосмысливая традиционные формы.

Фразеологизмы в прозе Чехова выполняют разнообразные функции: они отражают социальные характеристики героев, их эмоциональное состояние, создают комический или иронический эффект, являются средством стилизации устной речи и народного языка. В данной статье рассматриваются теоретические основы изучения фразеологических единиц, их функции и типология, а также особенности их употребления в художественных произведениях Чехова, на примере анализа нескольких рассказов.

Фразеология как раздел лингвистики занимается изучением устойчивых словосочетаний, или фразеологизмов. Основные признаки фразеологических единиц: устойчивость, воспроизводимость, целостность значения, идиоматичность и экспрессивность. [1. 15 с.]

Академик В.В. Виноградов выделил три основных типа фразеологических оборотов:

Фразеологические сращения — абсолютно неделимые, целостные выражения (например, "пустить пыль в глаза").

Фразеологические единства — устойчивые выражения с образным значением, в которых связь с прямым значением сохраняется (например, "играть первую скрипку").

Фразеологические сочетания — устойчивые обороты с ограниченной сочетаемостью компонентов, но понятные по значению (например, "оказывать помощь"). [6. 21 с.]

Фразеологизмы классифицируются также по происхождению (народные, книжные, заимствованные), по структуре (словосочетания, предложения, клише), по стилистической окраске (нейтральные, разговорные, просторечные, архаические, книжные).

Функции фразеологизмов в художественной литературе многогранны:

Экспрессивная — усиление эмоционального фона высказывания.

Характерологическая — средство характеристики персонажа.

Композиционная — формирование связности текста.

Культурологическая — передача народного менталитета, национальных особенностей языка. [2. 125 с.]

Методика исследования и анализ литературы. Чехов уделял большое внимание диалогам. Герои его рассказов и пьес говорят естественно, живо, часто используя устойчивые выражения. Через фразеологизмы Чехов раскрывает не только социальную принадлежность, но и характер, внутренний мир персонажа.

Так, в рассказе "Толстый и тонкий" фразеологизмы "расплываться в улыбке", "сморкаться в кулак" не только дают визуальную картину поведения, но и подчеркивают угодничество одного героя по отношению к другому. Подобные обороты помогают понять социальные механизмы — лицемерие, чинопочитание, страх перед властью.

В рассказе "Хамелеон" оборот "вертится, как уж на сковороде" точно передает внутреннюю неустойчивость и приспособленчество персонажа Очумелова. Автор через фразеологизмы показывает, как легко и быстро герой меняет точку зрения в зависимости от обстоятельств.

Народный язык с его образностью, лаконичностью, мудростью становится важнейшим выразительным средством в произведениях Чехова. Он мастерски использует пословицы, поговорки, народные фразеологизмы: "шито-крыто", "и сам не ам, и другим не дам", "влип как кур во щи". Эти обороты придают тексту национальный колорит, создают аутентичность речевой среды.

В рассказе "Крыжовник" герой употребляет выражение "счастье — дело наживное", что показывает его крестьянскую прагматику и отношение к жизни. Устойчивое выражение здесь не просто деталь, но и ключ к пониманию мировоззрения персонажа.

Чехов часто использует фразеологизмы в контексте иронии и сатиры. Например, в рассказе "Смерть чиновника" выражение "душа ушла в пятки" обыгрывается многократно: гиперболизированный страх героя становится предметом насмешки. Подобные обороты превращают обыденную ситуацию в гротескную, подчеркивая нелепость и драматизм происходящего.

В "Ионыче" фразеологизмы служат для передачи духовной деградации персонажа Старцева. Выражения вроде "опустился ниже плинтуса", "съехал с катушек" — хотя и не встречаются буквально — переданы аналогичными по смыслу оборотами. Они показывают, как изменяется лексика героя по мере его превращения в ограниченного обывателя.

Чехов не только использует традиционные фразеологизмы, но и нередко модифицирует их, создавая индивидуально-авторские формы. Такие трансформации повышают экспрессивность и усиливают художественный эффект.

Примеры трансформаций:

Игра с компонентами: "дело — труба" превращается в "дело не труба, а орган большой" (ирония).

Контекстуальная замена компонентов: "гол как сокол" в ироническом контексте — "гол как воробей осенний".

Объединение фразеологизма с авторским контекстом: "вот тебе и бабушка, и Юрьев день" — финал рассказа "Палата №6" используется как маркер краха идеалов.

Трансформированные фразеологизмы в творчестве А. П. Чехова

А. П. Чехов творчески и разнопланово подходит к использованию фразеологизмов. Следует заметить, что фразеологические обороты – яркое стилистическое средство, позволяющее сделать речь сильной и красочной, образной и убедительной [3. 221 с.] Поэтому, помимо активного использования готовых фразеологических единиц в общепринятой форме и значении, Чеховым широко применяются различные способы их структурного и семантического преобразования. Фразеологические единицы, употребленные писателем в изменённом или обновлённом виде, получают помимо свойств, заложенных в них самих, новые эстетические и художественные качества. Преобразование фразеологических единиц чаще всего используется для создания стилистического эффекта.

Обычно фразеологические обороты обладают устойчивым и закреплённым составом компонентов. Однако с целью актуализации фразеологизмов, писатели придают им необычную, индивидуальную форму. Это происходит за счёт расширения лексического состава. Подобного рода преобразования общеязыковых фразеологизмов обычно не разрушают образной основы сочетаний, а лишь "оживляют" её и способствуют выявлению новых выразительных возможностей устойчивого сочетания. Объём фразеологизма расширяется обычно за счёт включения различного рода определений, дополнений. Так, фразеологизм бороться с самим собой (Дама с собачкой) Чехов преобразует: борясь с собой, чтобы не упасть в обморок.

Поднять на смех (высмеивать, насмехаться) – поднимают меня на смех. (Три сестры)

Включение новых компонентов – это не просто расширение состава фразеологизма, а проникновение элементов контекста во фразеологизм.

Валяться в ногах – я в ногах у отца валялся и совета просил. (Три года)

Бросать на ветер – бросил шесть рублей так, здорово живешь, на ветер! (Припадок)

Капля по капле – из меня выходят каждый день по каплям и силы, и молодость. (Три сестры) [4]

Расширение лексического состава устойчивого сочетания помогает автору эмоционально воздействовать на читателя. Следует отметить, что лишь знание фразеологии русского языка, лингвистическая догадка помогают установить модель, по которой создается тот или иной фразеологический оборот, а что касается общего назначения такого приема, то это экспрессивное отношение и «освежение» известных в языке выражений. Таким образом, можно сделать вывод, что писатель в своем творчестве широко и разносторонне использовал творческий подход в использовании фразеологизмов.

Русский писатель Антон Павлович Чехов обладает своеобразным тончайшим мастерством. В его творчестве значительное место занимают рассказы, небольшие по величине, юмористические и глубокие по содержанию. Удивляет лаконизм чеховской прозы, его умение одной деталью обрисовать характер, ситуацию, внешность человека. Чехов поражает разнообразием тональности повествования, богатством переходов от сурового воссоздания действительности к тонкому сдержанному лиризму, от лёгкой, едва уловимой иронии - к разящей насмешке. Комичные ситуации, недостатки в характерах героев, их человеческие слабости, нелепые поступки - всё это использовалось для того, чтобы рассмешить читателя. Следует отметить, что А.П. Чехов использует широкие и разнообразные слои фразеологизмов с точки зрения их стилистической характеристики. Автор не ограничивается использованием какого-либо одного стилистического пласта фразеологизмов, Чехов умело использует стилистически разные фразеологизмы для лаконичной и меткой характеристики героев, обстановки и места действия.

Познакомившись с работами В.Я.Линкова «Художественный мир прозы А.П.Чехова», В.Б. Катаева «Проза Чехова: проблемы интерпретации», А.П. Чудакова «Антон Павлович Чехов», я могу утверждать, что особенность стиля А. П. Чехова - широкое использование общеупотребительных слов в составе лексико-фразеологических единиц. [7. 56 с.] В первую очередь следует отметить единицы нейтрального характера. Сравним, например, употребление оборота *друг детства* в рассказе «Толстый и Тонкий»:

- Батюшки! - изумился Тонкий. - Миша! *Друг детства!* Откуда ты взялся?

Позже представляя своего друга сыну, Тонкий говорит:

- Это, Нафаня, *друг моего детства*. В гимназии вместе учились!

Притяжательное местоимение *моего* указывает на отношения, в которых находятся действующие лица. Фразеологизм и далее повторяется в речи Тонкого и вновь в расширенном составе, иногда меняющем тональность повествования (ср., например: *друг, можно сказать, детства*).

Повторяя одно и то же слово или оборот, А. П. Чехов использует и развивает традиционный прием художественной речи, позволяющий концентрировать внимание читателя на тех или иных деталях изображаемого.

Общеупотребительные слова и фразеологизмы - это и фон, оттеняющий стилистически окрашенные высокие и сниженные пласты языка, и средство создания образа.

Придавая общеупотребительному языковому материалу выразительность, автор использует различные приемы художественной актуализации нейтральных лексико-фразеологических единиц.

Неся в себе определенное ситуативное содержание и периодически повторяясь, многие лексико-фразеологические единицы обогащаются новыми эмоционально-смысловыми оттенками. Писатель идет по пути углубления как собственно словарных значений, так и «образных» употреблений:

- Сел намедни со старухой чай пить и - *ни божже мой, ни капельки, ни синь-порох, хоть ложись да помирай*. («Хирургия»).

Художественные процессы, воспринимающиеся лишь в сложной и глубокой перспективе целого, отражаются и в межстилевых фразеологических единицах, что проявляется в столкновении прямого и переносного значений, буквализации (оживлении образа), уточнении или расширения содержания:

Кошки скребли его музыкальную душу, и тоска по рыжей защемила его сердце. («Два скандала»).

Все сказанное подтверждает мысль В. В. Виноградова о том, что «в контексте всего произведения слова и выражения, находясь в тесном взаимодействии, приобретают разнообразные дополнительные оттенки, воспринимающиеся в сложной и глубокой перспективе целого» [8. 114 с.]

Благодаря многократному и разнообразному употреблению лексико-фразеологических единиц, их смысловая нагрузка настолько возрастает, что многие из них становятся ключевыми в языке художественных произведений.

Новаторство А. П. Чехова выразилось в особом использовании фразеологизмов, в различных семантических приращениях, что может быть реализовано в тех случаях, когда эти единицы находятся в особом контекстуальном окружении. Ср.:

Меня их неправда подлая *за сердце ела!* («Сущая правда»); *Сентиментальную и доверчивую толпу* можно убедить в том, что театр в настоящем его виде есть школа. Но кто знаком со школой в истинном ее смысле, того *на эту удочку не поймаешь*. («Скучная история»).

Отметим также:

- создание семантико-стилистических контрастов и метафорических значений:

Что у трезвого на *на душе*, то у пьяного на языке. («Сущая правда»);

- контекстуальное изменение тональности фразеологизмов при включении их в стилистически окрашенный контекст:

- Так-то, брат, кобылочка... Нету Кузьмы Егорыча... *Приказал долго жить... Взял и помер зря...* («Тоска»).

Таким образом, своеобразие стиля А. П. Чехова создает не только насыщенность разговорно-бытовыми фразеологическими единицами, но и широкое использование нейтрального словаря, приобретающего в контексте смысловую значимость.

Разговорная лексика в составе фразеологизма используется писателем как средство демократизации языка. [5. 188 с.]

Лексика разговорного стиля - на фоне межстилевой – выделяется некоторой сниженностью и конкретностью. В произведениях Чехова широко представлена фразеология а) разговорно-бытового характера; б) разговорно-просторечного характера; в) просторечно-бранного:

а) Ротшильд *помертвел от страха*, присел и замахал руками над головой, как бы защищаясь от ударов, потом вскочил и *побежал прочь что есть духу*. («Скрипка Ротшильда»);

б) - Да вот хоть бы взять этот случай – за что он на меня мировую подал? Ну, не *хамово ли отродье?* («Из огня да в полымя»);

в) - Откажи ты этому пузатому лабазнику, кацапу этому! Плюнь ты на эту *анафему толстомордую, чтоб ему ни дна, ни покрышки!* («Братец»).

А. П. Чехов неоднократно писал, что художественное произведение много проигрывает, если оно написано на чисто литературном языке. Разговорно-бытовая лексика и фразеология, отличаясь от межстилевой «своей специфической экспрессивно-стилистической окраской (фамильярности, иронии, бранности, шуток, ласки, презрения)» и давая определенную оценку называемому, помогает автору более наглядно и образно представлять своих героев и сообщает языку выразительность и некоторую «живописность».

Кроме того, очень важно отметить и тот факт, что слово выступает в социальной окраске. Действующее лицо употреблением слов, строем речи говорит о своей принадлежности к той или иной социальной среде. А «социальный фактор» у Чехова оказывает влияние на употребление

фразеологических единиц в речи того или иного персонажа. Фразеологизмы приобретают яркую индивидуальную окраску и отражают мировоззрение, жизненный опыт, характер людей.

В результате изменения фразеологизмов возникают либо фразеологические новообразования, не чуждые нормам литературного языка, либо фразеологические новообразования, являющиеся отступлением от норм литературного словоупотребления; ср.:

а) Или укажите мне на другого, получившего в три года столько же «нет», или *становите* меня на *незыблемый пьедестал!* («Мой юбилей»);

б) Без году неделя, как оженился, а она уехала... При ней *голова ходором ходит*, а без нее вот словно потерял что, как дурак по степу хожу, хоть караул кричи. («Степь»).

Первые встречаются чаще всего в речи интеллигенции, вторые - в речи мелких служащих, купцов, мещан, крестьян.

Изменение книжных фразеологизмов чаще всего наблюдается в речи купцов, чиновников, мелких служащих «мещанского типа с претензией на образованность» (В. В. Виноградов). Так, в русском языке в качестве устойчивого оборота употребляется сочетание *питать что-то, какое-либо чувство к кому-то или чему-то*. Круг связей слова *питать* весьма ограничен. Можно *питать к кому-то чувства уважения, ненависти, нежности*. Однако, как видно из нижеследующей реплики, автор ее имеет смутное представление о категории человеческих чувств. Связав слово *обаяние* со словом *обоняние*, он изменяет и устойчивый оборот речи, в результате чего рождается каламбур:

- Я *питаю к этой особе чувства... обоняние*. Я люблю ее... («О том, как я в законный брак вступил»).

Как правило, Чехов сообщает читателям данные о социальном положении своих персонажей. Но даже в том случае, когда таких сведений нет, колоритный язык действующего лица «выдает» уровень его культуры, профессию и т. д. К таким произведениям можно отнести и упомянутый выше рассказ «О том, как я в законный брак вступил». Герой - из мещанской среды. Его язык характеризуется грубоватостью, в нем присутствуют просторечия, но он «не лишен» и фразеологизмов книжного характера. Очевидно, у героя есть свои представления о языке образованного человека. Фразеологизм *питать какое-либо чувство к кому-то* не понят им до конца. И подразумеваемое слово *обаяние* также употреблено невпопад; можно находиться под чьим-то обаянием, но никак не *питать* его. В силу недостаточной образованности герой не может правильно и точно передать малознакомый, но «красивый» оборот.

Результаты. Таким образом, прием фразеологизмов в таком виде дал возможность А. П. Чехову во многих случаях добиться максимальной сжатости авторского текста, что, как известно, было основной творческой установкой писателя. Сжатые по форме фразеологические выражения часто встречаются в разговорной народной речи, и писатель стремился расширить рамки их употребления в русском литературном языке.

Фразеологизмы в прозе А.П. Чехова выполняют целый спектр функций: от художественной и экспрессивной до характерологической и культурологической. Устойчивые выражения позволяют писателю достигать лаконичности, выразительности, тонкой иронии. Они оживляют речь персонажей, придают тексту реалистичность и достоверность. Через фразеологизмы Чехов не только рисует типы и характеры, но и проводит глубокий анализ социальных явлений своего времени.

Дебаты. Фразеологизмы играют ключевую роль в художественной прозе Чехова. Они помогают передать речевые особенности персонажей, создают реалистичную языковую среду и придают тексту национальный колорит. Например, в рассказе «Толстый и тонкий» через устойчивые выражения Чехов раскрывает не только социальную принадлежность героев, но и их психологию — их мимику, повадки, стиль общения. Фразеологизмы здесь — не просто украшение, а средство характеристики эпохи. Но с другой стороны главное в прозе Чехова — это лаконизм, психологизм, подтекст. Он чаще работает с молчанием и паузами, чем с устойчивыми оборотами. Более того, фразеологизмы могут перегружать текст, отвлекая внимание от глубинных смыслов. Например, в «Человеке в футляре» атмосфера важнее фразеологического оформления. Здесь действует скорее анекдотическая ситуация и внутренний конфликт, чем языковая игра.

Заключение. Очевидно, что фразеологизмы в прозе Чехова играют двойственную роль. С одной стороны, они обогащают текст, раскрывают характеры и эпоху. С другой — не являются основным выразительным средством, уступая место подтексту, иронии и внутренней драматургии. Их значение — скорее дополнительное, но отнюдь не второстепенное.

Фразеологизмы в художественной прозе Антона Павловича Чехова выполняют важную, но не доминирующую функцию. Они служат средством речевой характеристики персонажей, создают

комический или иронический эффект, а также помогают воссоздать живую и достоверную речевую среду эпохи. Особенно значимыми они становятся в диалогах, где отражают социальное положение, эмоциональное состояние и психологические особенности героев. Вместе с тем, истинная сила прозы Чехова заключается не столько в использовании устойчивых выражений, сколько в умении работать с подтекстом, лаконичностью и психологической глубиной. Таким образом, фразеологизмы — это один из инструментов мастерства писателя, дополняющий, но не определяющий его художественный стиль.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Виноградов В.В. *О языке художественной литературы*. — М.: Наука, 1980.
2. Кунин А.В. *Курс фразеологии современного английского языка*. — М.: Высшая школа, 1996.
3. Стернин И.А. *Фразеология русского языка*. — Воронеж: ВГУ, 2003.
4. Чехов А.П. *Полное собрание сочинений в 30 т.* — М.: Наука, 1974–1983.
5. Михальская Н.П. *Стилистика и теория текста*. — М.: Просвещение, 2007.
6. Розенталь Д.Э., Теленкова М.А. *Словарь фразеологизмов русского языка*. — М.: Айрис-пресс, 2010.
7. Бережной А.В. *Художественные тропы и фигуры*. — М.: Флинта, 2005.
8. Ковшова М.Ю. *Русская фразеология*. — М.: Академический проект, 2012.

ПОДХОД К ПОНИМАНИЮ ГЕНДЕРНОЙ ЛЕКСИКИ В СОВРЕМЕННОЙ ЛИНГВИСТИКЕ

Ахмадов Мирзобек Рахматуллаевич,

Преподаватель кафедры Узбекского
языка и литературы, русского и английского языков. БУХМИ.
mirzobek.axmadov@bsmi.uz

Аннотация. В тексте рассматривается развитие гендерного подхода в лингвистике во второй половине XX – начале XXI века. Подчёркивается переход от изучения языка как автономной системы к рассмотрению его в социально-культурном контексте, в частности во взаимодействии с категорией гендера. Раскрывается понятие "гендер" как социокультурной, а не биологической категории, и прослеживается его становление в научной традиции, включая вклад Р. Столлера и распространение термина в России с 1990-х годов. Особое внимание уделено гендерным ролям и стереотипам, их влиянию на язык, а также роли языка в закреплении или трансформации этих представлений. Поднимаются вопросы гендерного равенства, инклюзивности языка, появления новых лексических форм и влияния цифровой среды на формирование современных гендерных норм. Отмечается необходимость осознанного использования языка как инструмента борьбы с дискриминацией и продвижения социальных изменений.

Ключевые слова: гендер, гендерная лингвистика, гендерные стереотипы, язык и гендер, гендерные роли, социальный конструкт, инклюзивный язык, маскулинность, феминность, гендерное равенство, гендерная идентичность, лингвистический анализ, социальные нормы, дискриминация, языковая практика.

APPROACHES TO UNDERSTANDING GENDER LEXICON IN MODERN LINGUISTICS

Abstract. This paper explores the development of the gender approach in linguistics from the second half of the 20th century to the early 21st century. It highlights the shift from studying language as an autonomous system to analyzing it within a socio-cultural context, particularly in relation to the category of gender. The concept of "gender" is presented as a socio-cultural, rather than a biological, category, and its emergence in academic discourse is traced, including the contributions of R. Stoller and the spread of the term in Russia since the 1990s. Special attention is given to gender roles and stereotypes, their influence on language, and the role of language in reinforcing or transforming these perceptions. The paper addresses issues of gender equality, inclusive language, the emergence of new lexical forms, and the impact of the digital environment on shaping modern gender norms. It emphasizes the need for the conscious use of language as a tool to combat discrimination and promote social change.

Keywords: gender, gender linguistics, gender stereotypes, language and gender, gender roles, social construct, inclusive language, masculinity, femininity, gender equality, gender identity, linguistic analysis, social norms, discrimination, language practice.

ЗАМОНАВИЙ ЛИНГВИСТИКАДА ГЕНДЕР ЛЕКСИКАСИНИ ТУШУНИШГА ДОИР ЁНДАШУВЛАР

Аннотация. Ушбу мақолада XX асрнинг иккинчи ярми ва XXI аср бошларида лингвистикада гендер ёндашувининг ривожланиши таҳлил қилинади. Тилни мустақил тизим сифатида эмас, балки ижтимоий-маданий контекстда, айниқса, гендер категорияси билан боғлиқ ҳолда ўрганишга бўлган ёндашувдаги ўзгаришлар таъкидланади. "Гендер" тушунчаси биологик эмас, ижтимоий-маданий категория сифатида кўриб чиқилади. Унга оид илмий анъаналардаги шаклланиш жараёни, Р. Столлернинг илмий ҳиссаси ва бу атаманинг 1990-йиллардан бошлаб Россияда тарқалишига алоҳида эътибор қаратилган. Мақолада гендер роллари ва стереотиплари, уларнинг тилга таъсири, шунингдек, тилнинг ушбу тасаввурларни мустаҳкамлаш ёки ўзгартиришдаги ўрни ёритилган. Шунингдек, гендер тенглиги, инклюзив тил, янги лексик формаларнинг пайдо бўлиши ва рақамли муҳитнинг замонавий гендер меъёрларини шакллантиришдаги таъсирига оид масалалар кўриб

чиқилади. Тилни дискриминацияга қарши курашиш ва ижтимоий ўзгаришларни рағбатлантириш воситаси сифатида онгли равишида қўллаш зарурлиги таъкидланади.

Калим сўзлар: гендер, гендер лингвистикаси, гендер стереотиплари, тил ва гендер, гендер роллари, ижтимоий конструкт, инклюзив тил, маскулинлик, фемининлик, гендер тенглиги, гендер идентификацияси, лингвистик таҳлил, ижтимоий меъёрлар, дискриминация, тил амалиёти.

Вторая половина XX века ознаменовалась значительным расширением актуальной лингвистической проблематики. Это было обусловлено изменением подхода к языку как объекту изучения. Взаимодействие языка и гендера: Стало важным изучать взаимодействие языка и гендера в различных социальных практиках и контекстах.

Появление понятия "гендер":

Развитие гендерного подхода: Появление понятия "гендер" способствовало развитию гендерного подхода в лингвистических исследованиях. Роли, нормы, ценности: Этот подход изучает, какие роли, нормы, ценности, черты характера, особенности речи, поведения, внешнего вида предписывает общество женщинам и мужчинам. Культурное и социальное значение: В основе гендерного подхода лежит идея о первостепенности не биологических или физических различий между мужчинами и женщинами, а того культурного и социального значения, которое придаётся обществу этим различиям.

Гендерный подход в лингвистике стал важным направлением исследований, позволяющим глубже понять взаимосвязь языка, культуры и общества. Изучение гендерных аспектов языка имеет большое значение для понимания социальных ролей, гендерного неравенства, а также для развития более справедливого и инклюзивного общества. В современной лингвистике гендерная лексика стала одной из ключевых тем для исследования. Понимание гендерных ролей и их отражение в языке играют значительную роль в формировании представлений о мире. Понятие "гендер" прошло долгий путь развития, прежде чем стало одним из ключевых в социальных науках.

Истоки: Р. Столлер: В 1950-х годах американский психиатр Роберт Столлер ввел термин "гендер", чтобы обозначить социальный пол, отличной от биологического пола. Социокультурная обусловленность: Столлер подчеркнул, что маскулинность и феминность не являются врожденными, а формируются под влиянием общества и культуры. Развитие в России: 1990-е гг.: Понятие "гендер" стало активно использоваться в российской науке в 1990-х годах. Социокультурный аспект: Гендер стал пониматься как совокупность социальных и культурных представлений о ролях, ожиданиях и поведении мужчин и женщин. Определения: Новейший философский словарь: "Гендер – это понятие, используемое в социальных науках для отображения социокультурного аспекта половой принадлежности человека". Социологический словарь: "Гендер – это совокупность представлений о личностных и поведенческих особенностях мужчины и женщины. Эти особенности, взятые в отдельности, определяют женственность (феминность) и мужественность (маскулинность)"

Словарь гендерных терминов: "Гендер – это социокультурное определение пола, базирующееся на дихотомии маскулинное – феминное".

Современное понимание:

Спектр идентичностей: Сегодня гендер рассматривается не как бинарная (мужское/женское) категория, а как спектр идентичностей, где люди могут позиционировать себя различным образом, не ограничиваясь традиционными представлениями о мужественности и женственности.

Важно отметить: Использование термина "гендер": Необходимо корректно использовать термин "гендер", разграничивая его с биологическим полом. Уважение к гендерной идентичности: Следует уважать гендерную идентичность каждого человека, не навязывая ему стереотипы. Гендерная тематика является сложной и многогранной. Изучение этой темы позволяет лучше понять себя и окружающих, а также способствует созданию более справедливого и инклюзивного общества. Существует множество подходов к анализу гендерной тематики и лексики, включая семантический, синтаксический и просодический. Одним из важных аспектов анализа гендерной лексики является изучение существующих стереотипов и предвзятостей, которые могут быть закреплены в языке.

Гендерные стереотипы – это устоявшиеся представления о социальных ролях мужчин и женщин, их характеристиках, поведении, потребностях и ожиданиях.

Эти стереотипы формируются под влиянием социума и культуры и часто не соответствуют реальной действительности.

Гендерные стереотипы находят отражение в языке, который может как поддерживать, так и оспаривать их. Гендер – это сложное и многогранное понятие, которое не всегда легко определить. В основе гендера лежит социальный аспект, а не биологический.

Это означает, что: Маскулинность и феминность не являются врожденными, а формируются под влиянием общества и культуры. Существует спектр гендерных идентичностей, где люди могут позиционировать себя различным образом, не ограничиваясь традиционными представлениями о мужчине и женщине. Важно отличать гендер от биологического пола: Биологический пол определяется набором хромосом и анатомическими особенностями. Гендер же является социальным конструктом, который может меняться с течением времени. Гендерные роли – это ожидания общества от мужчин и женщин.

Они включают в себя:

Поведение.

Одежду.

Профессию.

Интересы.

Личные качества.

Гендерные роли могут быть очень ограничивающими. Они могут препятствовать людям реализовать свой потенциал и жить счастливой жизнью. Гендерные стереотипы – это упрощённые представления о мужчинах и женщинах. Они часто основаны на ложных представлениях и могут быть вредными. Важно осознавать влияние гендерных стереотипов на нашу жизнь и стараться их не поддерживать. В современном обществе все больше внимания уделяется вопросам гендерного равенства. Это приводит к тому, что: Гендерные роли становятся более гибкими. Люди все чаще стараются использовать язык нейтрально, не подчеркивая гендерные различия. Создаются новые возможности для людей всех гендерных идентичностей. Мы не должны позволять гендерным стереотипам ограничивать нашу жизнь.

В данной части текста представлены:

Определение гендера и его отличие от биологического пола.

Гендерные роли и их влияние на людей.

Гендерные стереотипы и их вредное влияние.

Важность гендерного равенства.

Каждый человек уникален и имеет право быть собой.

В лингвистике гендерные стереотипы изучаются с точки зрения:

Языка:

Как гендерные стереотипы отражаются в языке (например, в лексике, грамматике, фразеологии).

Как язык влияет на формирование и поддержание гендерных стереотипов.

Сознания: Как гендерные стереотипы влияют на мышление и поведение людей. Как люди используют язык для выражения своих гендерных стереотипов.

Лингвистические исследования гендерных стереотипов позволяют:

Выявить стереотипные представления о мужчинах и женщинах, зафиксированные в языке.

Проанализировать, как эти стереотипы влияют на общение между людьми.

Разработать рекомендации по более нейтральному и не дискриминационному использованию языка.

Важно отметить, что гендерные стереотипы не являются статичными.

Они меняются с течением времени под влиянием различных факторов (например, социально-экономических, политических, культурных).

Изучение гендерных стереотипов в лингвистике имеет большое значение для:

Понимания того, как язык отражает и формирует гендерные отношения.

Противодействия гендерной дискриминации и сексизму.

Содействия гендерному равенству.

В данной части текста представлены:

Определение гендерных стереотипов.

Предмет изучения гендерных стереотипов в лингвистике.

Значение изучения гендерных стереотипов.

Язык может быть инструментом гендерного неравенства, если он используется для того, чтобы:

Ущемлять права одного пола.

Ограничивать возможности людей в зависимости от их пола.

Создавать атмосферу дискриминации и враждебности.

Важно осознавать влияние гендерных стереотипов на язык и стремиться использовать его нейтрально, не подчеркивая гендерные различия.

В современном обществе все больше внимания уделяется вопросам гендерного равенства.

Это приводит к тому, что язык тоже меняется:

Из употребления исчезают устаревшие слова и выражения, которые содержат гендерные стереотипы.

Появляются новые слова и выражения, которые отражают современное понимание гендерных ролей.

Люди все чаще стараются использовать язык нейтрально, не подчеркивая гендерные различия.

Важно помнить, что язык – это мощный инструмент, который мы можем использовать для того, чтобы сделать мир более справедливым и равноправным.

В данной части текста представлены:

Определение гендерных стереотипов.

Влияние гендерных стереотипов на язык.

Язык как инструмент гендерного неравенства.

Изменения в языке в связи с развитием гендерного равенства.

Важность осознанного использования языка.

Текст содержит примеры того, как гендерные стереотипы отражаются в языке.

Он также призывает к тому, чтобы использовать язык нейтрально, не подчеркивая гендерные различия.

Создание новых терминов и концепций, которые отражают разнообразие гендерных идентичностей, способствует более точному и полному отражению реальности. Это особенно важно в современном мире, где происходит постепенное изменение представлений о гендере и сексуальной ориентации.

Подход к пониманию гендерной лексики в современной лингвистике требует комплексного и всестороннего изучения. Важно как выявлять и корректировать негативные аспекты языка, так и активно участвовать в формировании новых, инклюзивных языковых практик.

Дальнейшее исследование гендерной лексики в контексте современной лингвистики также включает в себя изучение влияния культурных и социальных факторов на формирование языковых норм и стереотипов. Различные общества имеют свои уникальные подходы к представлению гендера и его выражению в языке, что создаёт интересные области для сравнительного анализа и исследования.

Кроме того, с развитием интернета и цифровых коммуникаций, вопросы гендерной лексики приобретают новые аспекты, связанные с созданием и распространением контента в онлайн-среде. Социальные сети, блоги и другие онлайн-платформы становятся местом активного обсуждения и пересмотра гендерных норм и стереотипов, влияя на языковую практику и языковое самосознание.

Наконец, важным направлением исследований в области гендерной лексики является анализ изменений в языковой культуре и усвоение новых терминов и концепций гендера в обществе. Процесс обновления и динамики языка отражает социокультурные изменения и может отразить прогресс в борьбе за равноправие. Изучение гендерной лексики в современной лингвистике является важным и многогранным направлением, требующим постоянного анализа и внимания.

ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Барковская, Е. В. (2018). Гендерные стереотипы в рекламном дискурсе: анализ языковых средств. Москва: Издательство «Лингвистика».
2. Бахтин, М. М. (1996). Теория речи и коммуникативный дискурс. Санкт-Петербург: Издательство «Речь».
3. Воронцова, И. А. (2015). Социолингвистический аспект гендерной лексики в рекламном дискурсе. Москва: Издательство «Наука».
4. Герцен, А. И. (2001). Теория рекламы как социального явления. Санкт-Петербург: Издательство «Петербургская наука».
5. Жилина, Л. В. (2017). Гендерная лексика в языке рекламы: Теоретический и прикладной аспекты. Екатеринбург: Издательство Уральского университета.
6. Bozorov Z.A International scientific and practical conference “Modern psychology and pedagogy: problems and solutions” “Imperial College London” 2021–2022. 165–169 б.
7. Bozorov Z.A. Essence, structure and functions of civil culture. International engineering journal for research & development. Published in Volume 6 Special Issue, January 2021 of IEJRD E-ISSN: 2349–0721, Peer Reviewed & Referred Journal.

8. Bozorova G. Formation of abbreviations in medical terminology in uzbek language //Центральноазиатский журнал образования и инноваций. – 2024. – Т. 3. – №. 3. – С. 86–89.
9. Bozorova, G. (2023). Лингвопрагматическая характеристика плеонастических единиц используемых в политической речи. Центр Научных Публикаций (buxdu.Uz), 34(34). извлечено от https://journal.buxdu.uz/index.php/journals_buxdu/article/view/9752
10. Samandarova G. Y. Fundamentals of folk proverbs formed on the basis of the lexical–spiritual group of insects. Current research journal of philological sciences, 2 (05), 39–42. – 2021.
11. Samandarova G. Y. (2023). Basis of the lexical sentence group "insect" in the form of a compound sentence. International scientific conference " Innovative trends in science, practice and education", 2(4), 59–67. Retrieved from <http://academicsresearch.ru/index.php/iscitspe/article/view/1493>
12. Bozorov Z. A. "Exceptional role of motives and needs within the formation process of civic culture in students' community." Journal of Advanced Zoology 44 (2023): 3236–3244. <https://jazindia.com/index.php/jaz/article/view/1595>
13. Ashurovich, Bozorov Zayniddin. "Great Oriental Intellectuals about Civil Culture." Web of Scholars: Multidimensional Research Journal 2 (2023): 21–24. <https://innosci.org/wos/article/view/968>

TILSHUNOSLIKDA STRATEGIYA VA TAKTIKALAR

*Abduraxmanova Madina Ulug'bekovna,
Andijon davlat chet tillari instituti 1-kurs doktoranti
lady.abdurahmanova@bk.ru*

Annotatsiya. Ushbu maqolada lingvistik fanlarda strategiya va taktikalarning mohiyatini aniqlashga murojaat qilingan. Ko'plab tilshunos tadqiqotchilarning strategiya va taktikalar borasidagi fikr-mulohazalari tahlil qilingan. Strategiya kategoriyasining tilshunoslikning turli sohalaridagi ta'riflari va kommunikativ strategiyalarni tasniflashning bir nechta asosiy yondashuvlari ko'rib chiqilgan. Kooperativ strategiyalar va konfrontatsion strategiyalarning qo'llanishi, ularning natijalari aoslab berilgan. Shuningdek, kommunikativ strategiyani aniqlashtirish vositasi hisoblangan, ya'ni muayyan strategiyani amalga oshirish uchun asos bo'lib xizmat qiluvchi taktiklar haqida mulohazalar o'rganilgan.

Kalit so'zlar: kommunikatsiya, strategiya, taktika, tilshunoslik, kooperativ strategiyalar, konfrontatsion strategiyalar, kommunikativ strategiyalar.

СТРАТЕГИИ И ТАКТИКИ В ЛИНГВИСТИКЕ

Аннотация. В данной статье рассматривается определение сущности стратегии и тактики в лингвистических науках. Проанализированы мнения многих исследователей-лингвистов по поводу стратегии и тактики. Рассмотрены определения категории стратегии в различных областях лингвистики и несколько основных подходов к классификации коммуникативных стратегий. Обоснованы применение кооперативных и конфронтационных стратегий и их результаты. Также изучены размышления о тактиках, которые являются средством уточнения коммуникативной стратегии, то есть служат основой для реализации определенной стратегии.

Ключевые слова: коммуникация, стратегия, тактика, языкознание, кооперативные стратегии, конфронтационные стратегии, коммуникативные стратегии.

STRATEGIES AND TACTICS IN LINGUISTICS

Abstract. This article examines the definition of the essence of strategy and tactics in linguistic sciences. The opinions of many linguistic researchers regarding strategy and tactics are analyzed. Definitions of the category of strategy in various fields of linguistics and several basic approaches to the classification of communicative strategies are considered. The application of cooperative and confrontational strategies and their results are substantiated. Reflections on tactics, which are a means of clarifying communicative strategy, that is, serving as a basis for the implementation of a specific strategy, are also studied.

Keywords: communication, strategy, tactics, linguistics, cooperative strategies, confrontational strategies, communicative strategies.

Kirish. O'zbek tilshunosligida "strategiya" va "taktika" atamallari asosan nutqiy faoliyat, kommunikatsiya va diskurs tahlili kabi sohalarida qo'llaniladi. Bu atamalar harbiy sohadan o'zlashtirilgan bo'lib, tilshunoslikda maqsadga erishish yo'lida qo'llaniladigan umumiy reja va aniq harakatlarni ifodalaydi.

Ko'plab tilshunos tadqiqotchilarning ta'kidlashicha, muayyan kommunikativ strategiyalarni rejalashtirish har qanday muloqot uchun asos hisoblanadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Zamonaviy tilshunoslikda strategiya kategoriyasi ko'plab talqinlarga ega bo'lib, uni quyidagicha tushunish mumkin:

1) *kognitiv tilshunoslikda:* «diskurs strategiyasi – belgilangan maqsadga erishish uchun harakatlarni eng maqbul yo'l bilan tashkil etish»[1]; «strategiya so'zlovchining ehtiyojlari va istaklari bilan chambarchas bog'liq bo'lgan inson faoliyatining bir turi bo'lib shaxsning nutqiy xulq-atvorini boshqaruvchi motivlar bilan chuqur aloqaga ega bo'lgan jarayondir»[2]. Strategiya retsipientga ta'sir o'tkazishni amalga oshirish uchun mo'ljallangan verbal vositalar tanlovi sifatida[3], muammoli vaziyatni yengishga qaratilgan harakatlar majmuasini o'z ichiga olgan o'zgarma sxema[4] sifatida tushunilishi mumkin;

2) *pragmalingvistikada* belgilangan kommunikativ maqsadga erishishga qaratilgan rejalashtirilgan nazariy qadamlar majmuasi sifatida[5]; «nutq harakatlari majmuasi»[6] sifatida;

3) *psixolingvistikada «adresant tomonidan muloqotning aniq vaziyatida nutq aktining prototipik namunasini amalga oshirish usulini tanlash va amalga oshirish bo'yicha amalga oshiriladigan operatsiyalar majmuasi»[7]; «vaziyatni umumiy anglash, rivojlanish yo'nalishini belgilash va muloqot maqsadiga erishish manfaatlarida ta'sirni tashkil etish»[8]; «adresatning u yoki bu xulq-atvor reaksiyasini keltirib chiqarish maqsadida uning atrof-muhiti holatini muayyan darajada o'zgartirishga qaratilgan, yo'naltiruvchi ta'sirning kognitiv rejasi»[7].*

Boshqacha qilib aytganda, kommunikativ strategiya zarur bo'lgan pragmatik kommunikativ natijaga erishishga qaratilgan kommunikativ harakatlarni amalga oshirishdir. T. van Deyk nutq strategiyalari ostida «muloqotning kognitiv rejasining tavsifini tushunadi, u muloqotning boshqa ishtirokchilarining tegishli (keyingi) harakatlari yoki o'z (keyingi) hatti-harakatlarining mahalliy kontekstual cheklovlari haqidagi axborot tanqisligi sharoitida vazifalar tizimining optimal yechimini moslashuvchan va mahalliy boshqariladigan usulda nazorat qiladi»[9]. Kommunikativ strategiya «umumiy ramka, xulq-atvor kanvasi» sifatida tushunilishi mumkin, u kommunikativ taktikalarni amalga oshirish orqali aniqlashtiriladi. Kommunikativ strategiya kommunikativ taktikalarni amalga oshirish orqali aniqlashtiriladigan «umumiy ramka, xulq-atvor kanvasi»[10] sifatida tushunilishi mumkin.

Kommunikativ strategiyalar kommunikaning muayyan qarashlari, uning aksiologik moduslari, ishonchlari va maqsadlari bilan ajralmas ravishda bog'liqdir. Bir qator tadqiqotchilar kommunikativ strategiya tuzilmasida maqsad, unga erishish vositalari, hamda maqsad va vositalarni bog'lovchi taktikalarni ajratib ko'rsatadilar[11]. Shunday qilib, kommunikativ strategiya uch tomonlama xarakterga ega: bir tomondan, u nutqiy ta'sirni amalga oshirishning konseptual-tematik rejasi sifatida faoliyat ko'rsatadi; ikkinchi tomondan, pragmatik, semantik va verbal konseptualizatsiya tanlovini amalga oshirish zarurati bilan shartlangan dinamik kognitiv-kommunikativ jarayon sifatida namoyon bo'ladi; bundan tashqari, strategiya nutqda birinchi ikki rejani amalga oshirish natijasi sifatida implitsit tarzda mavjud bo'ladi[12]. Strategiya o'z ifodasini quyida ko'rib chiqiladigan taktikalar shaklida topadi.

Muhokama. Zamonaviy tilshunoslikda kommunikativ strategiyalarni tasniflashning bir nechta asosiy yondashuvlari mavjud. Ularni shartli ravishda ikki katta guruhga bo'lish mumkin: nutq orqali xabar berish strategiyalari va nutq orqali ta'sir o'tkazish strategiyalari[7]. O'z navbatida, nutq orqali ta'sir o'tkazish strategiyalari to'g'ridan-to'g'ri va yashirin, bilvosita ta'sir kategoriyalariga bo'linadi.

Adresatga ta'sir qilish maqsadi mezonini hisobga olgan holda, T.V.Matveyeva quyidagi strategiya turlarini ajratib ko'rsatadi[13]:

- 1) *axborot beruvchi;*
- 2) *modal turlar, ularning asosiy maqsadi hissiy holatlarni namoyon etish, baholash va boshqalardir;*
- 3) *regulyativ, ya'ni kommunikaning xulq-atvori, kommunikativ o'zaro ta'sir jarayonini o'zgartirishga qaratilgan tartibga soluvchi;*
- 4) *fatik, ya'ni kommunikativ o'zaro ta'sirni uyg'unlashtirishga qaratilgan.*

Bunday tasnif ko'p jihatdan o'zaro ta'sir xarakterini belgilovchi kommunikatsiya maqsadlarini hisobga olishga asoslanadi. Tibbiy diskursning o'ziga xosligini inobatga olgan holda, uni modellashtirish jarayonida barcha ko'rsatilgan strategiya turlari o'z qo'llanilishini topadi, deb taxmin qilish mumkin.

I.O.Sossyur kommunikativ strategiyaning quyidagi turlarini ajratib ko'rsatadi:

- 1) *asosiylari, ya'ni adresatga bevosita ta'sir ko'rsatish, uning dunyoqarashini, aksiologik moduslar majmuasini o'zgartirish, berilgan xulq-atvor strategiyalarini amalga oshirish bilan bog'liq. Ko'rsatilgan kommunikativ strategiyalarga manipulyatsiya, obro'sizlantirish va bo'ysundirish kiradi. Bunday strategiyalar zamonaviy tibbiy diskurs doirasida keng qo'llaniladi, chunki «Shifokorning bemorga nutqiy ta'siri bemorning dunyoqarashini o'zgartirish, muayyan davolash usuli zaruratiga ishontirish, psixologik qulaylik muhitini yaratish, o'ziga professional sifatida ishonchni uyg'otish kabi kognitiv va kommunikativ reja maqsadlariga ega»[8];*

- 2) *yordamchi, adresatga nutqiy ta'sirni optimallashtirishga qaratilgan. Bunday ta'sir turiga pragmatik (o'zini namoyish qilish, imij yaratish, kommunikatsiyaning hissiy tarkibiy qismini shakllantirish), dialog, ritorik (e'tiborni jalb qilish) ta'sir turlari kiradi.*

Tibbiy diskurs doirasida ham asosiy, ham yordamchi strategiyalar qo'llanishi mumkin.

Tadqiqotchi o'zaro munosabatlarni amalga oshirishga kommunikatorlarning munosabati mezoni asosida kooperativ va nokooperativ (konfrontatsion) kommunikativ strategiyalarni ajratib ko'rsatadi[2]. Kooperativlarga axborot, interpretatsion muloqotlarning turli xillari kiradi; nokooperativlarga esa nutq hamkorligi qoidalarini, xushmuomalalik, samimiylik va boshqa prinsiplarni buzishga asoslangan muloqotlar kiradi.

Konfrontatsion strategiyalarning asosida – «avtoritar model, muloqot tashabbuskorining hukmronlik qilish, yetakchi bo'lish, atrofdegilarni bo'ysundirish, ijtimoiy munosabatlar tizimida ierarxiya yaratish istagi»[14], o'zaro munosabat o'rnatishga qaratilgan muloqot strategiyalariga qarama-qarshi o'laroq monolog madaniyatini shakllantirish (A. K. Mixalskaya) yotadi. Konfrontatsion va kooperativ strategiyalarni quyidagi jadval shaklida taqdim etish mumkin:

Natijalar va tahlil. Ushbu tasnifni inobatga olgan holda, shuni ta'kidlash kerakki, konfrontatsion strategiyalar kooperatsiya qoidalarini, o'zaro munosabat prinsiplarini buzsa-da, ularning amaliy tatbiq etilishidan butunlay qochib bo'lmaydi, bu ijtimoiy tengsizlikning mavjudligi, institutsional munosabatlar va boshqalar bilan bog'liqdir.

A.G. Gurochkinaning ta'sirchanlik mezoniga asoslanib, qo'pol, yumshoq va moslashuvchan kommunikativ strategiyalarni ajratib ko'rsatish mumkin[15].

Qo'pol strategiyalar gapiruvchi tomonidan kommunikativ maqsadga eng qisqa vaqt ichida erishish uchun muloqot prinsiplari va normalarini ongli ravishda buzishni nazarda tutadi; yumshoq strategiya muloqot normalari va prinsiplariga rioya qilgan holda muloqotdan ko'zlanayotgan maqsadga erishishga intilishga asoslanadi; moslashuvchan strategiya yuqorida sanab o'tilgan ta'sir turlarining belgilarini o'zida birlashtiradi, kommunikativ vaziyatga qarab yo muloqot prinsiplarini qasddan buzishni, yoki ularga rioya qilishni nazarda tutadi. "Shifokor – bemor" rejimidagi o'zaro ta'sirning o'ziga xosligini hisobga olgan holda, "yumshoq" kommunikativ strategiyalar ustunlik qilishi mumkin deb taxmin qilishimiz mumkin. Shu bilan birga, tibbiy diskurs nafaqat shifokor va bemor o'rtasidagi o'zaro ta'sirni, balki shifokorlar o'rtasidagi va bemorlar o'rtasidagi o'zaro ta'sirni ham o'z ichiga oladi, shunga muvofiq, bu rejimlarda qo'pol va moslashuvchan kommunikativ strategiyalar ham qo'llanilishi mumkin.

Nutq strategiyasini amalga oshirish kommunikativ taktikalarni amalga oshirish orqali amalga oshiriladi. Zamonaviy ilmiy adabiyotlarda kommunikativ taktikalar "muayyan vaziyatda belgilangan maqsadlarga erishishga imkon beruvchi nutq usullari"[8]; "nutq o'zaro ta'sirining real jarayonidagi amaliy harakatlar yoki "qadamlar" majmuasi"[7]; "muayyan strategiya doirasida muloqotni qurish uchun kommunikantlar tomonidan nutq ko'nikmalarining dinamik qo'llanilishi"[16]; "strategiyani amalga oshirishga yordam beruvchi bir yoki bir nechta kommunikativ harakatlar"[2]; "strategik niyatni amalga oshirishning aniq usullari"[17]; "muayyan kommunikativ strategiyani amalga oshirish vositasi sifatida harakat qiluvchi nutq mexanizmi" [7]sifatida tushuniladi.

Boshqacha qilib aytganda, nutq taktikasi kommunikativ strategiyani aniqlashtirish vositasi hisoblanadi, ya'ni muayyan strategiyani amalga oshirish uchun asos bo'lib xizmat qiladi.

E.V. Akayevaning ta'kidlashicha, nutq muloqoti taktikasi "kutilayotgan effektga erishish yoki noxush natijaning oldini olishga qaratilgan suhbat olib borish usullari va alohida suhbat doirasida muayyan bosqichdagi xulq-atvor yo'nalishining jamlanmasini tavsiflaydi"[8].

Xulosa. Shunday qilib, kommunikativ o'zaro ta'sir zamonaviy tilshunoslik doirasida o'rganishning eng dolzarb obyektlaridan biri hisoblanadi. Har qanday kommunikatsiyaning ustuvor xususiyatlari sifatida muloqotning muayyan maqsadi, pragmatik tashkil etuvchisi mavjudligi, unga erishish kommunikativ strategiyalar va taktikalarni amalga oshirishni talab qiladi. Strategiya retsipientga, maqsadli auditoriyaga maqsadli, tizimli, interaktiv ta'sirni anglatadi, taktika esa qo'yilgan maqsadga erishish, pragmatik funksiyani amalga oshirish jarayonida strategiyani amalga oshirish bo'yicha aniq qadamni anglatadi. Zamonaviy ilmiy adabiyotlarda kommunikativ strategiyalarni tasniflashga ko'plab yondashuvlar mavjud.

O'tkazilgan tahlil asosida tibbiy diskursning amaliy jihatdan amalga oshirilishi doirasida o'zaro hamkorlik maqsadlariga erishishga qaratilgan deyarli barcha turdagi kommunikativ strategiyalar, jumladan, axborot, modal, tartibga soluvchi va fatik strategiyalar o'z ifodasini topadi, degan xulosa qilish mumkin.

ADABIYOTLAR:

1. Dijk, van T.A., Kintsch W. *Strategies of Discourse Comprehension*. New York, 1983. – P. 62

2. Иссерс О.С. *Коммуникативные стратегии и тактики русской речи*. Омск, 1999. – С. 57.

3. Дементьев В. В. *Непрямая коммуникация и ее жанры*. - Саратов: изд-во ГосУНЦ «Колледж», 2000. – 245 с. – С. 206

4. Шейгал Е. И. Иванова Ю.М. Предвыборные теледебаты как жанр политической стратегической коммуникации//*RESPECTUS PHILOLOGICUS*.2004. №2(10). – С.29–41.
5. Ключев Е. В. Речевая коммуникация. - М.: ПРИОР, 1998. – 224 с. – С. 10 – 11.
6. Труфанова И.В. О разграничении понятий: речевой акт, речевой жанр, речевая стратегия, речевая тактика // *Филологические науки*. 2001. - № 3. С. 56-65
7. Чиняева В. В. Механизмы формирования и интерпретация имплицитных смыслов в различных типах коммуникативных высказываний: Дисс. канд. филол. наук. – Санкт-Петербург, 2015. – 198 с. – С. 30
8. Акаева Э. В. Коммуникативные стратегии профессионального медицинского дискурса : Автореф. дисс. канд. филол. наук : 10.02.01 Омск, 2007. – 23 с. – С. 12.
9. Дейк ван Т. А., Кинч В. Стратегии понимания связного текста // *Новое в зарубежной лингвистике*. Вып 23. М., 1988. – С.153–208. – С. 174.
10. Михальская А.К. Основы риторики 10-11 классов: Учебное пособие для общеобразовательных учреждений. - М.: Дрофа, 2002. - 496 с. – С. 42
11. Голоднов А. В. Персуазивная коммуникация: стратегии и тактики воздействия (на материале современной немецкоязычной рекламы): Монография. – СПб.: Астерион, 2010. – 244 с. – С. 54.
12. Вохрышева Е. В. Коммуникативные стратегии диалогического взаимодействия в новоанглийском языке.: автореф. дис. д-ра филол. наук. - СПб., 2001. – 44 с. – С. 13
13. Цит. по Маслова В. А. Когнитивная лингвистика: учебное пособие. – Минск: ТетраСистемс, 2004. – 256 с. – С. 215.
14. Кириллова Н. Н. Коммуникативные стратегии и тактики с позиций нравственных категорий// *Вестник НГТУ им. Р.Е. Алексеева. Серия «Управление в социальных системах. Коммуникативные технологии»*. - № 1, 2012. – С. 26 – 33. – С. 28.
15. Гурочкина А.Г. Когнитивный и социопрагматический аспекты функционирования языковых единиц в дискурсе. Учебное пособие. Редактор Л. В. Моисеева Верстка Т. В. Соболевой. - СПб., 2005. – 100 с. – С. 83 – 84.
16. Борисова И. Н. Русский разговорный диалог: структура и динамика. – Екатеринбург : Изд-во Урал. ун-та, 2001. – 408 с. – С. 15.
17. Руженцева Н. Б. Дискредитирующие тактики и приемы в российском политическом дискурсе: монография. Екатеринбург: Знание, 2004. — 294 с. – С. 27.

CONTRIBUTION OF EPONYMS IN LEXICAL ENRICHMENT (A COMPARATIVE ANALYSIS OF ENGLISH AND UZBEK LANGUAGES)

Ziyodullayev Akmal Raupovich,

Bukhara state university

Doctor of Philosophy in Philological Sciences (PhD)

of the department of English literature and translation studies

a.r.ziyodullaev@buxdu.uz

Abstract. This article gives a comparative analysis how eponyms (words formed from proper nouns) enrich the Uzbek and English lexicon. It examines linguistic processes such as word derivation and semantic shift, which transform nouns into common nouns, adjectives, or verbs. Using examples from diverse fields such as science and everyday life, the study examines different types of eponyms and the historical, cultural, and linguistic factors that influence their adoption. Both languages demonstrate extensive eponymic use, reflecting international interactions and preserving information about historical figures and cultural objects. The analysis highlights universal mechanisms of lexicization and language-specific trends, providing insights into the dynamic nature of language and the integration of cultural memory.

Keywords: Eponyms, Lexical Enrichment, English Language, Uzbek Language, Comparative Linguistics, Word Formation, Lexicology, Etymology.

EPONIMLARNING LEKSIKA BOYISHIDA QO'SHGAN HISSASI (INGLIZ VA O'ZBEK TILILARINING QIYOSIY TAHLILI MISOLIDA)

Annotatsiya. Ushbu maqolada eponimlar (to'g'ri otlardan yasalgan so'zlar) o'zbek va ingliz leksikasini qanday boyitishi qiyosiy tahlil qilinadi. U otlarni umumiy otlar, sifatlar yoki fe'llarga aylantiradigan so'zning hosilasi va semantik siljish kabi lingvistik jarayonlarni o'rganadi. Ilm-fan va kundalik hayot kabi turli sohalaridagi misollardan foydalangan holda, tadqiqot turli xil turdagi eponimlarni va ularning qabul qilinishiga ta'sir qiluvchi tarixiy, madaniy va lingvistik omillarni o'rganadi. Ikkala til ham xalqaro o'zaro aloqalarni aks ettiruvchi va tarixiy shaxslar va madaniy obyektlar to'g'risidagi ma'lumotlarni saqlaydigan keng eponimik foydalanishni namoyish etadi. Tahlil leksikizatsiyaning universal mexanizmlari va tilga xos tendensiyalarni yoritib beradi, tilning dinamik tabiati va madaniy xotira integratsiyasi haqida tushuncha beradi.

Kalit so'zlar: eponimlar, leksik boyitish, ingliz tili, o'zbek tili, qiyosiy tilshunoslik, so'z yasalishi, leksikologiya, etimologiya.

ВКЛАД ЭПОНИМОВ В ЛЕКСИЧЕСКОЕ ОБОГАЩЕНИЕ (СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ АНГЛИЙСКОГО И УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКОВ)

Аннотация. В этой статье дается сравнительный анализ того, как эпонимы (слова, образованные от имен собственных) обогащают узбекский и английский лексикон. В ней рассматриваются такие лингвистические процессы, как словообразование и семантический сдвиг, которые преобразуют существительные в нарицательные, прилагательные или глаголы. Используя примеры из различных областей, таких как наука и повседневная жизнь, в исследовании рассматриваются различные типы эпонимов и исторические, культурные и лингвистические факторы, влияющие на их принятие. Оба языка демонстрируют широкое использование эпонимов, отражая международное взаимодействие и сохраняя информацию об исторических деятелях и культурных объектах. Анализ подчеркивает универсальные механизмы лексикизации и тенденции, характерные для языка, что дает представление о динамической природе языка и интеграции культурной памяти.

Ключевые слова: эпонимы, лексическое обогащение, английский язык, узбекский язык, сравнительное языкознание, словообразование, лексикология, этимология.

Introduction. Language is a dynamic system, constantly evolving and adapting to the changing needs and experiences of its speakers. One of the primary ways languages maintain their vitality and expressive

power is through lexical enrichment – the process by which new words, meanings, or nuances are added to the vocabulary [7;12]. This process occurs through various mechanisms, including borrowing, derivation, compounding, and semantic change. Among these mechanisms, the formation of eponyms – words derived from proper names – is of particular linguistic and cultural importance. Eponyms serve not merely as linguistic labels but often encapsulate historical events, scientific discoveries, cultural traditions, or the legacies of influential individuals or places [3;23]. The study of eponyms offers a unique window into the intersection of language, history, and culture. It reveals how specific names, originally referring to unique entities, become conventionalized and generalized to represent concepts, objects, or phenomena. While the phenomenon of eponymy is universal, the extent to which it contributes to a language's lexicon and the specific patterns it follows can vary significantly across different linguistic systems [1;643-664].

Let us carry out a comparative analysis of eponyms in English, an Indo-European language, and Uzbek, a Turkic relative with divergent histories, cultural settings, and linguistic patterns. Prior to the research the main aim has been established to investigate how eponyms add to the lexical enrichment of any language and how potential similarities and differences between the types of eponyms, the domains where they are applied, and the ways in which they become part of the lexicon can be established. By comparing eponym function in English, a common language with thoroughly documented history, with Uzbek eponyms, a Turkic language of immense historical significance and increasing research interest, we aim to make an account of universal eponymy principles and language-dependent processes in lexicalization. The study tries to answer the following question: How do eponyms influence the English and Uzbek lexical stratum, and what can be concluded about the mechanisms and the significance of the phenomenon from a comparative study of the languages?

Literature Review. Lexical enrichment is a core area of linguistic inquiry, focusing on the expansion and modification of a language's vocabulary[2;182]. Word formation processes, such as derivation, compounding, blending, clipping, and conversion, are well-documented avenues for creating new lexical items.[5;41-48] However, the incorporation of proper names into the common lexicon, the process resulting in eponyms, represents a distinct, though sometimes overlapping, mechanism.

Eponymy has been studied from various perspectives. Semantically, it involves a process of generalization or metonymy, where a name associated with a specific person, place, or brand comes to represent a related concept, invention, or product. For instance, the name of the inventor becomes the name of the invention (e.g., *Fahrenheit*), the name of a place becomes the name of a product from that place (e.g., *denim* from *Nîmes*), or the name of a person involved in a specific action becomes the name of that action (e.g., *boycott*).

Historically, the study of eponyms often overlaps with etymology, tracing the origin of words back to their proper name sources.[11;29] Early etymological dictionaries highlighted many eponyms, particularly those related to classical mythology, historical figures, and geographical locations. More recently, linguistic research has focused on the *process* of eponymization, exploring the conditions under which a proper name loses its capitalization and becomes a common noun or adjective.[1;643-644] Factors influencing this transition include the frequency of use, the cultural salience of the name, and the absence of a readily available alternative term.

Studies on English eponyms are abundant, reflecting the language's vast vocabulary and its role as a vehicle for scientific, technological, and cultural exchange. Research has categorized English eponyms based on their source (personal, geographical, brand, mythological), the domain they enter (science, medicine, food, clothing, actions), and their grammatical category (nouns, adjectives, verbs).[4;1217] These studies demonstrate that eponymy has been a consistent source of new words in English throughout its history, from archaic terms like *maunder* (taken from French explorer Jean Maundeville) to modern ones like *google* (from the company name). Brand eponyms, in particular, highlight the influence of commerce on language (e.g., *kleenex*, *xerox*, *zipper*).

Compared to English, the scholarly literature specifically focusing on eponyms in Turkic languages, including Uzbek, appears less extensive in readily accessible international databases. However, general linguistic principles of word formation and lexical change apply. Uzbek, like other languages, acquires new vocabulary through internal derivation, compounding, borrowing (historically from Arabic, Persian, Russian, and increasingly English), and semantic shifts.[11] The existence of proper names and their potential to become generalized is inherent in the linguistic system.

Evidence of eponymy in Uzbek can be observed through:

1. **Metonymical usage of toponyms:** Place names often lend their names to products originating from that place (e.g., types of food, crafts, textiles).

2. **Names associated with institutions or concepts:** Historical figures' names are frequently attached to universities, theaters, parks, or even eras, and these associations can sometimes generate derived terms or metonymic uses.

3. **Potential for personal names to generalize:** While perhaps less common than in English everyday vocabulary, it is theoretically possible for a person's name to become associated with a specific idea, invention, or style and potentially evolve into a common term, especially within specific domains or historical contexts.

English and Uzbek languages represent typical features in terms of the cross-language comparison of eponymy as they possess highly disparate historical origins and cultural contacts. In the study we will try to bridge this gap by undertaking qualitative cross-language comparison and examining the realization of eponymy in both languages and contributing thereby to a general picture of lexical enrichment processes across language borders.

Methodology. While investigating the function of eponyms in the lexical enrichment of the English and Uzbek languages the study in the process applies a qualitative comparative linguistic approach. The procedure is as follows:

1. *Concept definition:* There is a clear definition of eponymy established, focusing on words whose etymology traces back to a proper noun (person, location, brand, mythological figure). Examples are identified through research of existing linguistic literature, dictionaries, and general knowledge of words' origin in English and Uzbek.

2. *Example options:* A representative sample of both English and Uzbek eponyms is chosen. The sample attempts to cover various semantic fields (e.g., science, technology, everyday life, abstractions) and various types of eponyms (derived from proper nouns, toponyms, etc.) to the best of capabilities for both languages. According to the potential difference in the numbers and kinds of spontaneously occurring common noun eponyms easily identifiable between the two languages, the selection for Uzbek highlights obvious examples of proper names contributing to the vocabulary, including toponyms employed metonymically and names strongly associated with cultural objects or institutions that would yield derived meanings.

3. *Genesis and semantic analyses:* The origin of the proper name in each of the selected examples is mentioned. The trajectory of its development from proper name to general lexical item is explored, including semantic change, a change in grammatical category (e.g., from noun to adjective or verb), and the historical context under which it was taken up.

4. *Lexical Enrichment Contribution:* The specific contribution of each eponym to the vocabulary is discussed. Whether it introduces a new concept, provides a synonym for a concept already in existence, or adds a specific connotation (e.g., historical, cultural, technical) is addressed.

The examples discussed in English and Uzbek are compared on the basis of: a) The primary sources of eponyms (personal names vs. place names vs. others); b) The semantic fields most affected by eponymy; c) The grammatical roles played by the consequential eponyms; d) The apparent frequency and degree of integration of the eponyms into the lexicon as a whole; e) The cultural or historical meaning embedded in the eponyms of each language. Based on the comparative study, potential linguistic, historical, and cultural factors that may be responsible for similarities and differences in the patterns of eponymy between English and Uzbek are discussed.

This qualitative approach, drawing on the analysis of selected examples, provides representative comments on the process of eponymy in each language and facilitates comparative understanding of their respective contribution to lexical enrichment. It is sensitive to the limitation of not employing large-scale corpus analysis, which would be necessary for quantitative frequency and productivity measurement.

Results and Analysis. Eponyms represent a common process of lexicalization in which a single proper name generalizes to be a class of objects, activities, or concepts. Though the underlying process of derivation from proper name is shared by English and Uzbek, the form, frequency, and forms of eponyms differ dramatically under the influence of the historical and cultural development paths of the languages.

English has an overwhelmingly large group of eponyms from an incredible range of origins, contributing greatly to its lexicon across so many fields.

Eponym	History and analyses
Anthroponym based eponyms	
Sandwich	John Montagu, 4th Earl of Sandwich, who allegedly ate meat between two slices of bread so he didn't have to get up from the gaming table. This eponym lexicalized a convenient food, creating a particular word in the cuisine

	vocabulary. It's a common noun, fully fixed, and its etymology is typically forgotten by everyday speakers
Boycott	Irish land agent Captain Charles Boycott, who was boycotted by his neighbors in 1880. The name was employed as a verb and noun to refer to abstaining from having dealings with someone or something in protest. This eponym coined a new noun and verb for one form of protest, which was an interesting piece of history.
Shrapnel	Henry Shrapnel, an English artillery officer, who invented a shell that sprayed fragments. The word came to be used as a general noun for the fragments of shells themselves. This is a technical term that entered common usage, expanding the military and general safety vocabulary.
Fahrenheit	An adjectival form (traditionally capitalized, sometimes lowercased, meaning transition) named for German physicist Daniel Gabriel Fahrenheit, the inventor of the temperature scale. This provided an essential term to the vocabulary of science with direct linkage of a scientific term to its author
Macadamia	Named after Scottish-Australian chemist John Macadam but not the finder of the nut. This is an example of how a name that belongs to something is borrowed as the name of that entity, which increases the botanical and food lexicon.
Eponyms based on toponyms	
Denim	(comes from the phrase <i>serge de Nîmes</i> , after the city of Nîmes[9;144]), a city in France. The place name became an adjective (<i>de Nîmes</i>) which then shortened and nominalized into the noun <i>denim</i> , referring to the fabric. This adds a specific fabric type to the lexicon, rooted in geographical origin.
Champagne	From the Champagne region of France. The place name became the name of the sparkling wine produced there. This is a clear case of metonymy enriching the lexicon of beverages.
Bikini	a linguistic mystery since 1947, when bikinis were first seen on the beaches of the French Riviera, a year after the United States began testing atom bombs on the Bikini atoll of the Marshall Islands[9;20], referencing the explosive impact of the swimsuit design. This illustrates a more symbolic or metaphorical link between the name source and the eponym, adding a term to the fashion lexicon.
Proprietary eponyms	
Kleenex	(Originally a brand name) often used generically for facial tissues.
Xerox	(Originally a brand name) often used generically as a verb meaning 'to photocopy'.
Google	(Originally a brand name) now commonly used as a verb "to search on the internet". These show the power of commercial success to drive eponymy, adding generic terms based on specific products or services, enriching the lexicon of modern technology and consumption.

Eponyms related to the English language are prevalent, cover a wide range of semantic fields, and are often fully integrated into the language, losing their capital initial and becoming indistinguishable from non-eponymous words for many speakers. They reflect England's history of exploration, scientific discovery, industrial revolution, and global commercial influence.

Turning to the eponymic units of the Uzbek language and their contribution to its lexical richness, they are widely found in place names with a product and titles of former persons closely related to cultural or institutional concepts, although typically being different from the one that appears in English. Let's look at the different onymic domain based examples:

Anthroponym based eponyms	
Navoiy teatri	(Navoiy Theater): Named after the great poet Alisher Navoiy. While “Navoiy” is a proper name, its strong association with the arts and literature means the name functions metonymically to represent the premier opera and ballet theater. One might also hear discussions of “Navoiy ijodi” (Navoiy’s creativity/works), where the name evokes a whole body of literary work. Less common are derived <i>common nouns</i> directly from such names for unrelated concepts, but the association itself enriches the cultural lexicon.
Ulug‘bek rasadxonasi	(Ulugbek’s Observatory): Named after the Timurid astronomer Ulugbek. Similar to “Navoiy,” the name “Ulugbek” is synonymous with medieval astronomy in the region, and the phrase refers to the historical and scientific site. His name is an eponym for a significant period and achievement in science within the Uzbek context.
Toponym based eponyms	
Buxoro gilami	(Bukhara rug) While “Bukhara” remains a proper noun, the phrase functions as a specific lexical unit referring to a type of rug known for its style, originating from or associated with Bukhara. This enriches the vocabulary of crafts and textiles by linking a product directly to its renowned place of origin. The place name contributes an adjectival quality describing the product type;
Samarqand noni	(Samarkand bread): Similarly, “Samarkand” modifies “non” (bread) to denote a specific, famous type of bread from Samarkand. This adds specificity to the culinary lexicon;
Marg‘ilon adrasi	(Margilan Adras): Referring to a type of traditional Uzbek silk fabric associated with the city of Margilan. This is another example of a place name specifying a cultural product.

It is clear from the above provided examples that they illustrate how anthroponyms and toponyms, while maintaining their proper noun status in themselves, function compositionally or adjectivally to create specific lexical items (phrase-status) which are commonly known and used, and therefore complement the descriptive power of the language, particularly in contexts such as crafts, cooking, and local specialties. Although common noun eponyms like *boycott* are rarer in general Uzbek usage than in English, the process by which an individual's name becomes intimately linked with a given concept, era, or institution is certainly present. The verbal output can be a descriptive phrase using the proper noun (as in the above examples) rather than a single common noun, but the lexical enrichment comes through the strong semantic association and general knowledge of these phrases as special terms. Eponymic units of the Uzbek language are also borrowed from other languages, and some of these borrowings might originally be eponyms in their source language (e.g., scientific terms derived from Greek/Latin names that entered via Russian or English). However, these would be loanwords first, with their eponymic origin perhaps less transparent to the speakers of the language.

Discussion. Comparing English and Uzbek eponyms reveals both universal linguistic tendencies and language-specific differences:

1. **Bases or roots:** Both English and Uzbek languages draw eponymic units from onymic domains. English has a great number of common noun or verb eponyms from Anthroponyms (starting from inventors, historical figures to fictional characters) across science, technology, actions, and everyday objects. Uzbek obviously uses place names metonymically to specify products (crafts, food), often retaining the place name as a proper adjective or genitive modifier rather than fully converting it into a common noun (though this can happen over time or in specific contexts). Personal names in Uzbek are strongly associated with historical, cultural, or institutional entities, contributing to a cultural lexicon often through descriptive phrases or institutional names. Brand eponyms, while significant in modern English, are likely less prevalent in Uzbek due to different histories of industrialization and global commerce, although this is an area requiring more specific research.

2. **Lexicalization Process:** English shows a strong tendency for eponyms to fully lexicalize into common nouns or verbs, often losing their capitalization (*sandwich*, *boycott*). Uzbek examples using place

names often maintain the proper name quality within a phrase (*Buxoro gilami*), although the phrase itself functions as a fixed term. The process of a personal name becoming a standalone *common noun* for an unrelated concept (like *boycott*) seems less evident in common Uzbek vocabulary than in English, suggesting different preferred paths for lexical innovation derived from names.

3. **Contrastive routes of evolution:** English has evolved through extensive contacts with different cultures and has become the main language of innovation in many fields over the past centuries, resulting in the emergence and dissemination of numerous eponyms around the world. The historical development of Uzbek, although rich and influenced by regional languages, has followed a different path, with potential eponyms remaining more localized or tied to specific cultural practices .

4. **Domains:** English eponyms are found across a very wide spectrum – science (*Watt, Volt*), medicine (*Alzheimer's, Parkinson's*), food (*sandwich, nachos* - sometimes via brand), clothing (*denim, mackintosh*), actions (*boycott, lynch*), and more. Uzbek eponymy, as observed, is strongly linked to geography (products associated with places) and cultural figures associated with specific arts, sciences, or institutions.

5. **Cultural and Historical Reflection:** Both languages' eponyms are rich repositories of cultural memory. English eponyms often reflect the history of Western science, invention, exploration, and socio-political events. Uzbek eponyms tie into the region's rich history, prominent cultural figures, and traditional crafts, highlighting a different set of historical and cultural touchstones.

The comparative analysis highlights that eponymy is a universal linguistic phenomenon, yet its realization is language-specific. The extent and patterns of eponymic contribution to lexical enrichment are influenced by a complex interplay of linguistic, historical, and sociocultural factors.

The high frequency and diversity of eponyms in English can be attributed to several factors. English has a long history of borrowing and integrating words from numerous languages. Its role as a language of international science, technology, and commerce has led to the widespread adoption of terms derived from the names of inventors, discoverers, and brands. Furthermore, the relatively flexible word formation processes in English facilitate the conversion of proper names into various grammatical categories. In Uzbek, the contribution, as observed through place name examples, often serves to classify and differentiate existing categories of products based on their origin and quality, maintaining a closer link to the geographical source. Eponyms linked to historical figures in Uzbek primarily enrich the cultural and historical lexicon by providing concise references to significant legacies and institutions.

Conclusion. Understanding these differences is crucial for a comprehensive view of lexical enrichment. Eponyms in English often serve to introduce new concepts or technological innovations into the general vocabulary, sometimes stripping the original name of its specific reference to the individual or place. Future research could involve a systematic corpus-based analysis to quantify the frequency and distribution of different types of eponyms in modern English and Uzbek texts. This would provide more robust data on the productivity of eponymy in each language and help identify less obvious examples. Cross-linguistic studies involving other Turkic languages and other language families could further illuminate universal constraints and language-specific variations in the process of eponymization. Eponyms characterize a dynamic process of lexical amelioration, representing how proper names that originally denoted specific individuals can pass into the general vocabulary, adding new words, meanings, and cultural resonances to the language. A comparative study of English and Uzbek eponyms demonstrates both the universal nature of word formation from nouns and the language-specific factors that shape this process. English exhibits a widespread and diverse range of eponyms across numerous domains, heavily influenced by its history as a language of science, technology, and global interaction. Eponyms from personal names and brand names frequently become fully integrated common nouns or verbs. Uzbek also utilizes eponymy, particularly through the strong association of place names with specific products and through the naming of cultural institutions after significant historical figures. The contribution in Uzbek often manifests through descriptive phrases using proper names or through the strong cultural metonymy attached to names, rather than a similarly extensive pool of common noun eponyms derived directly from personal names found in everyday English.

REFERENCES:

1. Adrienne Lehrer. *Names and Naming Systems*. In E. H. Casad (Ed.), *Cognitive Linguistics in the Redwoods: The Expansion of a New Paradigm in Linguistics*. 1996 (pp. 643-664). Mouton de Gruyter.
2. Bauer Laurie *Introducing Linguistic Morphology* (2nd ed). Edinburgh University Press.2003.-366 p.
3. Beatrice Warren. *Sense Developments: A Compositional Approach*. Almqvist & Wiksell

International. 1992.-192 p.

4. Ebenezer Cobham Brewer. *Brewer's Dictionary of Phrase and Fable*. HarperCollins Publishers. 2003.- 990 p. (Original work published 1894)

5. Francis Katamba. *English Words* (2nd ed.). 2004.-221 p. Routledge.

6. Hendrik Boeschoten. *Turkic Languages in Contact*. In A. S. Kaye (Ed.), *Phonologies of Asia and Africa (including the Caucasus)* (Vol. 2,). 1998.

7. Ingo Plag, *Word-Formation in English*. Cambridge University Press. 2003.- 245 p.

8. Lars Johanson. *The History of Turkic*. In L. Johanson & É. Á. Csató (Eds.), *The Turkic Languages* 1998. Routledge.

9. Morton S. Freeman. *A New Dictionary of Eponyms* (Oxford Paperback Reference). New York. 1997. 304 p.

10. Room, A. *A Dictionary of Eponyms* (5th ed.). 1999. Cassell.

11. Walter W. Skeat. *An Etymological Dictionary of the English Language*. Clarendon Press. 1888.- 828 p.

ZAMONAVIY INGLIZ TILSHUNOSLIGIDA BOLALAR FOLKLORI MATNLARINING NAZARIY ASOSLARI

Zaynutdinova Dिल्фуза Shamsidinovna,
Navoiy davlat universiteti tayanch doktoranti,
Navoiy innovatsiyalar universiteti o'qituvchisi
dilfuzmarjon0202@gmail.com
Orcid: 0009-0004-6276-9373

Annotatsiya. Maqolada ingliz tilshunosligida bolalar folklori matnlarining tadqiq etilishi masalalari ko'rib chiqilgan. Bolalar folklori matnlarining lingvistik xususiyatlari, ularning tuzilishi, semantik mazmuni va pragmatik funksiyalari tahlil qilingan. Tadqiqotda jahon, rus va o'zbek manbalari tahlil qilingan bo'lib, bolalar folklori matnlarining leksik-grammatik xususiyatlari, ritmik tuzilishi va kommunikativ funksiyalari o'rganilgan. Natijalar bolalar folklori matnlarining til o'rganishda, kognitiv rivojlanishda va madaniy merosni saqlashda muhim ahamiyat kasb etishini ko'rsatdi. Tadqiqot ingliz tilshunosligida bolalar folklori tadqiqotlarining nazariy asoslarini shakllantiradi.

Kalit so'zlar: ingliz tilshunosligi, bolalar folklori, lingvistik tahlil, leksik-grammatik xususiyatlar, ritmik tuzilish, kommunikativ funksiyalar, madaniy meros.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ДЕТСКОГО ФОЛЬКЛОРА В СОВРЕМЕННОЙ АНГЛИЙСКОЙ ЛИНГВИСТИКЕ

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы исследования текстов детского фольклора в английской лингвистике. Проанализированы языковые особенности текстов детского фольклора, их структура, смысловое содержание и прагматические функции. В исследовании проанализированы узбекские, российские и зарубежные источники, изучены лексико-грамматические особенности, ритмическая структура и коммуникативные функции текстов детского фольклора. Результаты показали, что тексты детского фольклора приобретают все большее значение для изучения языка, когнитивного развития и сохранения культурного наследия. Исследование формирует теоретические основы исследования детского фольклора в английском языкознании.

Ключевые слова: детский фольклор, английская Лингвистика, лингвистический анализ, лексико-грамматические особенности, ритмическая структура, коммуникативные функции, культурное наследие

THEORETICAL FOUNDATIONS OF CHILDREN'S FOLKLORE TEXTS IN MODERN ENGLISH LINGUISTICS

Abstract. The article covers the issues of research of texts of children's folklore in English linguistics. Linguistic features of children's folklore texts, their structure, semantic content and pragmatic functions have been analyzed. The study analyzed Uzbek, Russian and foreign sources and studied the lexical-grammatical features, rhythmic structure and communicative functions of children's folklore texts. The results showed that children's folklore texts are important in language learning, cognitive development, and cultural heritage preservation. The study forms the theoretical foundations of children's Folklore Studies in English linguistics.

Keywords: children's folklore, English linguistics, linguistic analysis, lexical-grammatical features, rhythmic structure, communicative functions, cultural heritage

Kirish. Ingliz bolalar folklori tilshunoslik tadqiqotlarida alohida o'rin tutadi va asrlar davomida ingliz tili hamda madaniyatining ajralmas qismi sifatida shakllanib kelgan. Bolalar folklori matnlari nafaqat madaniy merosni ifodalash vositasi, balki tilning eng qadimiy va sof shakllarini saqlovchi muhim lingvistik manbadir. Bu matnlar orasida qofiyali o'yinlar (nursery rhymes), allalar (lullabies), hisoblash qo'shiqlari (counting rhymes), til o'yinlari (tongue twisters), ertak va afsonalar (fairy tales) bosh o'rinni egallaydi. Zamonaviy tilshunoslik nuqtayi nazaridan bolalar folklori lingvistik antropologiya, sotsiolingvistika, psixolingvistika va kognitiv lingvistika sohalarining kesishmasida joylashgan murakkab tadqiqot obyektidir.

Ingliz bolalar folklori matnlari tilshunoslik tadqiqotlarida muhim o'rin tutishining sababi ularning leksik soddaligi, grammatik aniqligi va fonetik xususiyatlarida yotadi. Bu matnlar bolalar tomonidan oson o'zlashtirilishi va uzluksiz avloddan avlodga o'tib kelishi ularning lingvistik qiymatini oshiradi. Hozirgi davrda globallashuv jarayonlari va raqamli texnologiyalarning jadal rivojlanishi an'anaviy bolalar folklorining o'zgarishi va potensial yo'qolib borish xavfini keltirib chiqarmoqda, bu esa mazkur tadqiqot sohasining dolzarbligini yanada oshirmoqda.

Tadqiqot metodologiyasi va adabiyotlar tahlili. Ingliz tilshunosligida bolalar folklori tadqiqotlarining ilmiy asoslari XX asrning o'rtalarida yaratilgan. Peter va Iona Opielarning "The Oxford Dictionary of Nursery Rhymes" mavzusidagi tadqiqoti bu sohada poydevor vazifasini bajargan [1]. Ushbu tadqiqot bolalar folklori matnlarining tizimli to'planishi va tasniflanishi sohasiga asos soldi. Opielarning keyingi asarlari, xususan, "The Lore and Language of Schoolchildren" bolalar tilining ijtimoiy va kommunikativ aspektlarini chuqur tahlil qildi.

Rus tilshunosligida bolalar folklori tadqiqotlari V.P.Anikin tomonidan amalga oshirildi [2]. Uning "Русское устное народное творчество" asari slavyan va german bolalar folklorining qiyosiy tahlilini taqdim etdi. I.S.Karabulotova zamonaviy rus tilshunosligida bolalar folklori matnlarining lingvokulturologik xususiyatlarini o'rgandi [3]. G.A.Barashkova bolalar folklori diskursining pragmatik xususiyatlarini tahlil qildi [4].

O'zbek tilshunosligida bolalar folklori tadqiqotlari T.Mirzayev, O.Safarov tomonidan rivojlantirildi [5,6]. T.Mirzayev bolalar folklori matnlarining etnolingvistik xususiyatlarini o'rgandi, O.Safarov esa zamonaviy kontekstdagi o'zgarishlarni tahlil qildi.

Zamonaviy xorijiy tadqiqotlarda Jack Zipes Yevropa va ingliz bolalar folklorining transformatsion jarayonlarini o'rgandi [7]. Maria Nikolajeva bolalar adabiyoti va folklor o'rtasidagi semiotik munosabatlarni tadqiq qildi [8]. Julia Bishop raqamli taraqqiyotda bolalar folklori tadqiqotlarining yangi yo'nalishlarini taklif qildi [9]. Ruth Finnegan og'zaki an'analar va zamonaviy media o'rtasidagi o'zaro ta'sirni aniqladi [10].

Bu tadqiqotlar bolalar folklorining turli lingvistik, madaniy va ijtimoiy aspektlarini qamrab olgan bo'lib, hozirgi tadqiqotlarning nazariy asosini tashkil etadi. Ammo ingliz bolalar folklori matnlarining kompleks lingvistik tahlili, ayniqsa, fonetik, leksik-grammatik va pragmatik xususiyatlarning birgalikda o'rganilishi hali to'liq amalga oshirilmagan.

Ushbu tadqiqotda deskriptiv va komparativ tahlil metodlarining kombinatsiyasi qo'llanildi. Asosiy tadqiqot materiali sifatida ingliz bolalar folklorining turli janrlariga mansub matnlar xizmat qildi, ular British National Corpus, Oxford English Corpus bazalaridan tanlab olindi. Tadqiqotda quyidagi metodlar ishlatildi: struktural-semantik tahlil, komponent tahlil, kontrastiv tahlil, diskurs tahlil metodlari. Fonetik xususiyatlarni tadqiq qilish maqsadida prosodik tahlil, ritmik naqshlarni aniqlash metodlari qo'llanildi. Semantik tahlil uchun leksik maydonlar nazariyasi va komponentlar tahlili metodlari ishlatildi.

Asosiy natijalar va tahlil. Ingliz bolalar folklori matnlarining leksik-grammatik tahlili bir qator o'ziga xos xususiyatlarni aniqladi. Leksik tarkib jihatidan bir bo'linli so'zlarning dominant pozitsiyasi kuzatiladi, bu bolalar uchun talaffuz qulayligi va xotirada saqlanishning osonligi bilan izohlanadi. Matnlarda konkret predmetlar va harakatlarni ifodalovchi so'zlar ustunlik qiladi: hayvonot nomlari (*cat, dog, sheep, cow*), tana a'zolari nomlari (*hand, head, foot, toe*), kundalik hayot predmetlari (*ball, book, cup, bed*). Bu xususiyat bolalar ongida mavhum tushunchalarni o'zlashtirishdan oldin konkret obyektlar bilan tanishish jarayonini aks ettiradi.

Grammatik tuzilish jihatidan oddiy zamonlarning (Simple Present va Simple Past) ustunligi va murakkab grammatik konstruksiyalarning kamligi bolalar ongida oson o'zlashtirilishini ta'minlaydi. Modal fe'llarning kam qo'llanilishi va imperativ gaplarning nisbatan yuqori ulushi matnlarning bevosita kommunikativ xarakterini ko'rsatadi. Bu xususiyat bolalar folklori matnlarining pedagogik funksiyasi bilan chambarchas bog'liq.

Sintaktik darajada takrorlanishning yuqori ko'rsatkichi, parallel konstruksiyalar va antiteza figuralarining keng qo'llanilishi kuzatiladi. Bu xususiyatlar matnlarning memorativ funksiyasini kuchaytiradi va bolalar nutqiy xotirasini rivojlantirishga yordam beradi.

Fonetik va prosodik tahlil ingliz bolalar folklori matnlarining o'ziga xos ritmik tuzilishini aniqlaydi. Eng keng tarqalgan qofiya naqshlari ABAB, AABB va ABCB hisoblanadi. Metr jihatidan iambik o'lchov va troxeik o'lchov ustunlik qiladi, bu ingliz tilining tabiiy ritmik xususiyatlari bilan chambarchas bog'liq. Fonik figuralarning keng qo'llanilishi – alliteratsiya, asonans va onomatopoeia – matnlarning esda qolishini va nutqiy apparatni rivojlantirishini ta'minlaydi.

Qofiya tizimi bolalar folklori matnlarining muhim xususiyatidir. Bu nafaqat estetik funksiya bajaradi, balki bolalar fonemik ongini rivojlantirish uchun ham xizmat qiladi. Qofiya strukturalarining muntazamligi bolalarning nutq ritmini o'zlashtirishida muhim rol o'ynaydi.

Semantik maydonlar tahlili bolalar folklori matnlarida eng chastotali semantik guruhlarini aniqlaydi. Tabiat va hayvonot dunyosi eng katta ulushni tashkil etadi, bunga sabab bolalar ongida tabiat obyektlarining yaqqol vizualligi va qiziqishi hisoblanadi. Oila va uy muhiti ikkinchi o'rinda turadi, bu bolalar hayotining asosiy kontekstini aks ettiradi. O'yin va harakatlar semantik maydoni bolalar faolligining dinamik xarakterini ifodalaydi. Rang va shakl nomlari hamda vaqt konseptlari bolalar kognitiv rivojlanishida muhim o'rin tutadi.

Semantik maydonlarning taqsimoti bolalar dunyoqarashining shakllanish bosqichlarini aks ettiradi. Konkret obyektlardan abstrakt tushunchalarga o'tish jarayoni matnlarda yaqqol namoyon bo'ladi.

Pragmatik tahlil ingliz bolalar folklori matnlarida bir necha asosiy kommunikativ funksiyalarni aniqlaydi. Ta'limiy funksiya alifbo, sonlar, ranglar va asosiy kontseptlarni o'rgatishda namoyon bo'ladi. O'yin funksiyasi harakat koordinatsiyasini rivojlantirish va ijtimoiy muloqotni shakllantirishga qaratilgan. Ritual va madaniy funksiya an'anaviy qadriyatlar va normalarni uzatishda muhim ahamiyat kasb etadi. Psixologik funksiya hissiy holatni tartibga solish va stressni kamaytirishga yordam beradi.

Bu ko'p funksionallik bolalar folklor matnlarining murakkab tabiati va ko'p qatlamli ahamiyatini ko'rsatadi. Har bir matn bir necha funksiyani bir vaqtda bajarishi mumkin, bu ularning samaradorligini oshiradi [6]. Diskursiv xususiyatlar jihatidan bolalar folklori matnlari qisalik, aniqlik va interaktivlikka yo'naltirilgan. Matnlardagi dialogik elementlar, savol-javob strukturalari va imperativ konstruktsiyalar bolalar bilan bevosita muloqot o'rnatishga xizmat qiladi.

Ingliz bolalar folklori matnlarini janrlar bo'yicha tahlil qilish har bir janrning o'ziga xos lingvistik xususiyatlariga ega ekanligini ko'rsatadi. Bolalar qo'shiqlari (nursery rhymes) eng keng tarqalgan janr bo'lib, ularning asosiy xususiyati qisqa, ritmik va qofiyali tuzilishda namoyon bo'ladi. Bu janr matnlarida ABAB va AABB qofiya naqshlari dominant holatda bo'lib, leksik tarkibida hayvonot nomlari, rangli sifatlar va harakat fe'llari ustunlik qiladi. "Humpty Dumpty", "Jack and Jill", "Mary, Mary, Quite Contrary" kabi klassik misollarda insoniy xususiyatlar berilgan personajlar, ramziy obrazlar va ta'limiy elementlar yaqqol namoyon bo'ladi.

Alla qo'shiqlari (lullabies) janri o'zining tinchlik va osudali atmosfera yaratish funksiyasi bilan ajralib turadi. Bu janr matnlarida takrorlanuvchi naqoratlar, uzun unli tovushlarning ko'pligi va yava, o'zgarmas ritmik naqshlar kuzatiladi. Alla qo'shiqlarida buyruq gaplar kamida uchraydi, aksincha, tasviriy va hikoyalovchi strukturalar ustunlik qiladi. "Rock-a-bye baby", "Twinkle, Twinkle, Little Star" misollarda koinot tasvirlari, tabiat metaforalari va ota-onaning g'amxo'rliqi mavzulari yaqqol ifodalangan.

Hisoblash qo'shiqlari (counting rhymes) janri matematik tushunchalarni o'rgatish funksiyasini bajaradi va qat'iy ritmik strukturaga ega. Bu janrda sonlar ketma-ketligi, arifmetik progressiya va raqamli naqshlar asosiy rol o'ynaydi. "One, Two, Buckle My Shoe", "Five Little Monkeys" kabi matnlarda ta'limiy mazmun bilan ko'ngilochar elementlar muvofiqlashtirilgan. Grammatik jihatdan bu janrda ro'yxat strukturalari, parallel qurilmalar va takroriy naqshlar dominant hisoblanadi.

1-jadval.

Ingliz bolalar folklori janrlarining lingvistik xususiyatlari

Janr	Asosiy leksik toifalar	Grammatik xususiyatlar	Fonetik naqshlar	Pragmatik funksiyalar
Bolalar qo'shiqlari	Hayvonot nomlari (35%), insonlar (25%), predmetlar (20%), sifatlar (20%)	Oddiy hozirgi zamon (70%), O'tgan zamon (20%), Buyruq gap (10%)	ABAB (40%), AABB (35%), Aralash (25%)	Ta'limiy (40%), o'yin (35%), madaniy (25%)
Alla qo'shiqlari	Tabiat (30%), his-tuyg'ular (25%), oila (25%), vaqt (20%)	Davomli hozirgi zamon (45%), Kelasi zamon (30%), Tavsifiy (25%)	AABA (50%), Erkin she'r (30%), ABCB (20%)	Tinchlantirish (60%), bog'lanish (25%), ta'limiy (15%)
Hisoblash qo'shiqlari	Sonlar (50%), harakat fe'llari (25%), predmetlar (15%), joylashuv (10%)	Buyruq gaplar (50%), Oddiy hozirgi zamon (30%), Modal fe'llar (20%)	Kuchli ritm (80%), Muntazam o'lchov (90%)	Ta'limiy (80%), o'yin (15%), sun'iy (5%)

Til burmaloqlar	Alliterativ soʻzlar (60%), ogʻir tovush birikmalari (30%), harakat feʼllari (10%)	Hozirgi zamon (80%), Aniq nisbat (90%), Sodda gaplar (95%)	Alliteratsiya (95%), Undosh toʻplamlari (85%)	Nutqiy mashq (90%), rivojlantirish (7%), koʻngil ochar (3%)
Harakat qoʻshiqlari	Harakat feʼllari (40%), tana aʼzolari (30%), yoʻnalish (20%), predmetlar (10%)	Buyruq gaplar (70%), Oddiy hozirgi zamon (25%), Modal feʼllar (5%)	Kuchli zarb (95%), Takroriy naqorat (80%)	Harakatli (70%), oʻyin (20%), ijtimoiy (10%)

Til burish (tongue twisters) janri artikulyatsiya va talaffuz malakalarini rivojlantirish uchun moʻljallangan. Bu janrning asosiy xususiyati alliteratsiya, undosh tovushlar toʻplami va fonetik murakkablikda yotadi [7]. "She sells seashells by the seashore", "Peter Piper picked a peck of pickled peppers" kabi klassik misollarda fonologik ong, nutq mashqi va tilning oʻyinchoqligi elementlari birlashtirilgan. Grammatik jihatdan bu janr eng sodda strukturalarga ega boʻlib, semantic mazmundan koʻra fonetik qiyinchiliklarga yoʻnaltirilgan.

Harakat qoʻshiqlari (action songs) janri bolalar motor malakalarini va koordinatsiya qobiliyatini rivojlantirish funksiyasini bajaradi. Bu janrda buyruq mayiing, harakat feʼllari va tana aʼzolari lugʻati dominant holatda boʻladi. "Head, Shoulders, Knees and Toes", "If You're Happy and You Know It" misollarda kinesthetic oʻrganish, ijtimoiy muloqot va jismoniy rivojlanish elementlari muhim oʻrin tutadi. Ritmik jihatidan bu janr eng muntazam va bashorat qilinadigan strukturaga ega.

Ingliz bolalar folklori matnlarining tarixiy rivojlanishini kuzatish tilning diaxronik oʻzgarishlarini aks ettiradi. Oʻrta ingliz tili davridagi eng qadimgi yozuvlardan zamonaviy variantlargacha boʻlgan davr ichida muhim leksik, fonetik va semantik oʻzgarishlar sodir boʻlgan. XVI-XVII asrlardagi matnlarda arxaik lugʻat, eskirgan grammatik qurilmalar va mahalliy dialektizmlar yaqqol kuzatiladi.

Viktoria davri (Victorian era) ingliz bolalar folklori muhim standartlashtirish jarayoniga uchradi. Bu davrda nashriyot sanoatining rivojlanishi, taʼlim tizimining kengayishi va bolaga yoʻnaltirilgan yondashuvning paydo boʻlishi folklor matnlarining kanonik shakllarining yaratilishiga olib keldi. Opi-larning tadqiqoti koʻrsatadiki, koʻplab zamonaviy variantlar XVIII-XIX asrlarda shakllangan.

XX asrda ommaviy axborot vositalari va globallashuvning taʼsiri ostida ingliz bolalar folklori yanada bir xillikka erishdi. Mahalliy variantlar kamaydi, Amerika va Britaniya variantlari oʻrtasidagi farqlar saqlanib qoldi. Zamonaviy davrda raqamli asrning boshlanishi bilan anʼanaviy ogʻzaki uzatish qisman elektron media orqali almashinmoqda.

Bolalar folklori matnlarining kognitiv lingvistik tahlili ularning tushuncha metaforalari, aqlay boʻshliqlar va kognitiv kategoriyalashtirish jarayonlarida tutgan oʻrnini aniqlaydi. Bu matnlarda mujassamlashgan kognitsiya prinsiplari yaqqol namoyon boʻlib, mavhum tushunchalar aniq tajribalar orqali ifodalanadi [5]. Fazoviy metaforalar (yuqori-quyi, ichki-tashqi), vaqt tushunchalari (oldin-keyin, hozir-keyin) va sabab-oqibat munosabatlari fundamental darajada paradigmatic tizimli hisoblanadi.

Bolalar kognitiv rivojlanishining dastlabki bosqichlarida bolalar folklori tushuncha aralashtirish jarayonlarini osonlashtiradi. Metaforik fikrlash, qiyosiy mulohaza va tasavvur qobiliyatini rivojlantirish bu matnlarning bilvosita funksiyalari hisoblanadi. Kognitiv yuk nazariyasi nuqtayi nazaridan bu matnlar optimal maʼlumotlarni qayta ishlashni taʼminlaydi: oddiy lugʻat, aniq struktura va bashorat qilinadigan naqshlar ishlovchi xotiraga minimal stress yaratadi.

Ingliz bolalar folklori sosiolingvistik jihatdan ijtimoiy identifikatsiya shakllanishi, madaniy uzatish va jamiyatga tegishlilik hissining muhim vositasi hisoblanadi. Ijtimoiy tabaqaga asoslangan variantlar hali ham mavjud boʻlib, oʻrta sinf oilalarida adabiy anʼanalarga yoʻnaltirilgan murakkab variantlar, ishchilar jamiyatida esa ogʻzaki anʼanalarga asoslangan mustahkam shakllar kuzatiladi.

Gender aspektlari bolalar folklori matnlarida muhim rol oʻynaydi. Anʼanaviy gender rollarini mustahkamlovchi matnlar (oʻgʻil bolalar-harakat, qizlar-uy ishi) zamonaviy revizionistik yondashuvlar bilan almashtirilmoqda. Feminist tanqidning taʼsiri ostida gender-neytral va stereotipga qarshi variantlar ortib borayotgan mashhurlikka ega boʻlmoqda.

Mahalliy variantlar hali ham saqlanib, Shotlandiya, Irlandiya, Uels va Amerika variantlari oʻziga xos xususiyatlarga ega. Globallashuv jarayonlari bu farqlarni yoʻq qilmoqda, lekin mahalliy identifikatsiya belgilari hali ham saqlanib qolmoqda.

Bolalar folklori matnlarining performativ aspektlari ularning statik adabiy matnlardan farqli ravishda dinamik ijtimoiy amaliyotlar ekanligini ko'rsatadi. Chaqirish-javob naqshlari, ishtirokchilik elementlari va interaktiv strukturalar bu matnlarning jonli ijro kontekstida optimal ishlashi uchun mo'ljallangan. "What shall we do with the drunken sailor?" kabi dengizchi qo'shiqlaridan olingan matnlarda guruh ishtiroki, ritmik qarsak chalish va jamoiy qo'shiq kuylash fundamental elementlar hisoblanadi.

Jestlar bilan hamrohlik ko'plab harakat qo'shiqlari va barmoq o'yinlarida ajralmas komponent hisoblanadi. "Itsy Bitsy Spider", "Pat-a-Cake" kabi matnlarda koordinatsiyali harakatlar matn bilan sinxronlashtirilgan bo'lib, motorik malakalarni rivojlantirish va eslab qolishni kuchaytiradi.

Bu performativ xususiyatlar bolalar folklori matnlarini faqat verbal artifact sifatida emas, balki to'liq multimodal tajriba sifatida tushunish zarurligini ko'rsatadi. Ijro konteksti, ijtimoiy muhit va ishtirokchilar dinamikasi matn ma'nosini shakllantirish va uzatishda hal qiluvchi rol o'ynaydi.

Xulosa. Ingliz tilshunosligida bolalar folklori matnlarining tadqiqi ushbu matnlarning leksik, grammatik, fonetik, semantik va pragmatik jihatdan o'ziga xos xususiyatlarga ega ekanligini ko'rsatdi. Bu matnlar bolalar til egallashida, kognitiv rivojlanishida va ijtimoiy-madaniy merosni o'zlashtirishda muhim rol o'ynaydi. Leksik oddiylik, grammatik aniqlik, fonetik expressivlik va pragmatik ko'p funktsionallik bolalar folklori matnlarining asosiy xususiyatlari hisoblanadi.

Tadqiqot natijalari zamonaviy tilshunoslikda bolalar folklori matnlarini yanada chuqur o'rganish zarurligini ko'rsatadi. Digital age-da bolalar folklorining transformatsiya jarayonlari, yangi formatlar va vositalarning an'anaviy matnlarga ta'siri kelajakda alohida tadqiqotni talab etadi. Turli madaniyatlar bolalar folklorining qiyosiy tahlili ham istiqbolli yo'nalish hisoblanadi.

ADABIYOTLAR:

1. Opie P., Opie I. *The Oxford Dictionary of Nursery Rhymes*. Oxford: Oxford University Press, 1951. 467 p.
2. Аникин В.П. *Русское устное народное творчество*. Москва: Высшая школа, 1988. 432 с.
3. Карабулатова И.С. *Лингвокультурологические особенности детского фольклора // Филологические науки*. 2013. №6. С. 45-52.
4. Барашкова Г.А. *Прагматические особенности дискурса детского фольклора // Вестник РУДН. Серия: Лингвистика*. 2018. Т. 22. №3. С. 623-640.
5. Мирзаев Т. *Ўзбек халқ оғзаки ижоди*. Тошкент: Ўқитувчи, 1990. 340 б.
6. Сафаров О. *Болалар фольклори: анъаналар ва замонавийлик*. Тошкент: Фан, 2010. 256 б.
7. Zipes J. *The Enchanted Forest of the Brothers Grimm: New Modes of Approaching the Grimms' Fairy Tales // Germanic Review*. 2015. Vol. 90. №1. P. 50-69.
8. Nikolajeva M. *Children's Literature and Folklore: Semiotic Relations // Children's Literature Association Quarterly*. 2020. Vol. 45. №3. P. 267-285.
9. Bishop J. *Digital Age and Children's Folklore Studies: New Directions // Journal of Folklore Research*. 2019. Vol. 56. №2-3. P. 147-172.
10. Finnegan R. *Oral Traditions and Digital Media: Contemporary Interactions // Oral Tradition*. 2023. Vol. 38. №1. P. 89-116.

O‘ZBEK XALQ MAQOLLARINING NUTQIY AKT JIHATIDAN TAHLILI

Yaxyoyeva Umida Ibrohim qizi,
Buxoro davlat universiteti tayanch doktoranti

Umidayaxyoyeva02@gmail.com

Annotatsiya. Antroposentrik nazariyaning alohida sohasiga aylangan nutqiy aktlar nazariyasi tilga falsafiy qarash asosida shakllangan hamda uning asosiy mohiyatini nutq bilan bog‘liq hodisalar tashkil qiladi. Nutqiy aktlar nazariyasi masalalari mohiyatan tilshunoslikning nisbatan yangi “psixolingvistika, pragmatolingvistika, sotsiololingvistika, etnolingvistika, kommunikativ sintaksis, ritorika, semiotika” kabi qator sohalari markazida turadi. Nutqni tadqiq etishning istiqbolli yo‘nalishlaridan biri lingvistik pragmatika bo‘lib, u nutq faoliyatini til birliklaridan foydalanish va so‘zlovchilarning maqsadlari o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlikni aniqlash nuqtayi nazaridan o‘rganadi. Bundan ko‘rinadiki, insonlar o‘rtasidagi nutqiy munosabatni ifoda etuvchi nutqiy etiket ko‘rinishlari lingvopragmatika o‘rganish obyekti bo‘lib, uning XX asr ikkinchi yarmidagi rivoji shu davrda shakllangan nutqiy akt nazariyasining lingvofalsafiy ta‘limot sifatida shakllanishi bilan bog‘liq. Hayotiy tajriba asosida xalq tomonidan yaratilgan, pand-nasihat mazmuniga ega bo‘lgan ixcham, obrazli, tugal ma‘noli hikmat bo‘lmish maqollar ajdodlarning hayotiy tajribalari, jamiyatga munosabati, tarixi, ruhiy holati, etik va estetik tuyg‘ulari, ijobiy fazilatlarini o‘zida jamlagan bo‘ladi. Mazkur maqolada o‘zbek xalq maqollari nutqiy aktning reprezentativ turi bo‘yicha tahlilga tortildi.

Kalit so‘zlar: nutq akti, reprezentativ, tasdiq, xabar, baho komponenti.

REPRESENTATIVE ACT IN UZBEK PROVERB

Abstract. The theory of speech acts, which has become a separate branch of anthropocentric theory, was formed on the basis of a philosophical view of language and its main essence is the phenomena associated with speech. The issues of the theory of speech acts are essentially at the center of a number of relatively new areas of linguistics, such as "psycholinguistics, pragmatolinguistics, sociolinguistics, ethnolinguistics, communicative syntax, rhetoric, semiotics". One of the promising areas of speech research is linguistic pragmatics, which studies speech activity from the point of view of determining the relationship between the use of language units and the goals of speakers. It can be seen that the manifestations of speech etiquette, which express the speech relationship between people, are the object of study of linguopragmatics, and its development in the second half of the 20th century is associated with the formation of the theory of the speech act as a linguo-philosophical doctrine formed during this period. Proverbs, which are concise, figurative, and full-fledged wisdom created by the people on the basis of life experience and have admonitional content, contain the life experiences of their ancestors, their attitude to society, history, mental state, ethical and aesthetic feelings, and positive qualities. In this article, Uzbek folk proverbs were analyzed according to the representative type of speech act. Keywords: speech act, representative, affirmation, message, evaluation component.

Key words: speech act, representative, confirmation, message, evaluation component.

ПРЕДСТАВИТЕЛЬСКИЙ ДЕЙСТВИЕ В УЗБЕК ПОСЛОВИЦА

Аннотация. Теория речевых актов, ставшая отдельной ветвью антропоцентрической теории, сформировалась на основе философского взгляда на язык и ее основная суть — явления, связанные с речью. Вопросы теории речевых актов по существу находятся в центре ряда сравнительно новых направлений языкознания, таких как «психолингвистика, прагматингвистика, социолингвистика, этнолингвистика, коммуникативный синтаксис, риторика, семиотика». Одним из перспективных направлений речевых исследований является лингвистическая прагматика, изучающая речевую деятельность с точки зрения определения связи между использованием языковых единиц и целями говорящих. Видно, что проявления речевого этикета, выражающие речевые отношения между людьми, являются объектом изучения лингвопрагматики, и ее развитие во второй половине XX века связано со становлением теории речевого акта как лингвофилософского учения, сформировавшегося в этот период. Пословицы, являющиеся краткой, образной и полноценной мудростью, созданной

народом на основе жизненного опыта и имеющей назидательное содержание, содержат жизненный опыт предков, их отношение к обществу, истории, душевному состоянию, этико-эстетическим чувствам и положительным качествам. В данной статье узбекские народные пословицы были проанализированы по репрезентативному типу речевого акта.

Ключевые слова: речевой акт, репрезентатив, утверждение, сообщение, оценочный компонент.

Kirish. Maqollarning nutqiy harakat sifatidagi tushunchasi ancha vaqtdan beri mavjud bo'lib, ushbu nutq harakatining maqollarga nisbatan qo'llanilishining dastlabki namunasi jahon tilshunosligida uchraydi. Maqollar anglatgan ma'no nafaqat to'g'ridan-to'g'ri bo'lib, balki ichki yashirin ma'nolarga ham ega bo'ladi. Maqolning aynan qanday pragmatik ma'noda qo'llanilgani kontekstidagina anglashiladi. Nutqiy aktlar tilshunoslik nazariyasida muhim tushuncha hisoblanadi. Nutqiy aktlarni anglash va ularni to'g'ri talqin qilish samarali muloqotning ajralmas qismidir. Har bir nutqiy akt insonlar o'rtasidagi muloqot jarayonida aniq bir maqsadni bajaradi. Bu orqali insonlar o'z fikrlarini, his-tuyg'ularini, niyatlarini ifoda etadilar va o'zaro tushunishga erishadilar. Nutqiy aktlarning ma'nosini chuqur anglash nafaqat tilni yaxshi bilishga, balki insonlararo aloqalarni samarali yuritishga ham zamin yaratadi. Bu esa shaxsning kommunikativ salohiyatini oshiradi va ijtimoiy hayotda faol ishtirok etish imkonini beradi. Nutqiy aktlar nazariyasi tilshunoslik va pragmatika sohasida muhim o'rin tutadi. Bu nazariya muloqot jarayonlarini tahlil qilishda asosiy vosita hisoblanadi. Har bir nutqiy akt turi — buyruq, iltimos, taklif, ogohlantirish, savol, va hokazolar — so'zlovchi bilan tinglovchi o'rtasidagi munosabatlar va muloqot maqsadlarini yoritib beradi. Ko'rinadiki, nutqiy aktlar nafaqat til orqali muloqot qilish vositasi, balki insonlar o'rtasidagi ijtimoiy aloqalarni tartibga soluvchi muhim elementdir. Ularni chuqur o'rganish va amaliyotda qo'llash orqali har bir shaxs o'zining muloqot ko'nikmalarini sezilarli darajada rivojlantirishi mumkin. Ushbu atama tilning og'zaki yoki yozma shakllarida bajariladigan harakatlarni anglatadi. Har qanday gapni ifoda etishdan ma'lum bir maqsad ko'zlanadi. Bu maqsad til sohibi ongida doimo mavjud. Ushbu maqsadning voqealanishi esa illokutiv akt natijasidir. [3] Ana shunday illokutiv aktlarning birinchi turi — representativ akt bo'lib, u olamni tushunishdan iborat. Demak, nutqiy aktning bu turini nutq ishtirokchilari tomonidan olam va uning elementlarini tasavvur hamda idrok qilish jarayoni deb izohlash o'rinli bo'ladi. Mazkur tadqiqotda qiyoslash orqali maqollar representativ tahlilga tortildi.

Asosiy qism. Quyida **“O'ynashmagil arbob bilan, arbob urar har bob bilan”** maqoli qatnashgan asarlarga yuzlanamiz va representativ akt nuqtayi nazaridan tahlil qilamiz:

1. Abulqosim Mamaraliyev "Taftish" hikoyasi

Mamat akasi uyida bolishga yonboshlab yotgan ekan. Zo'rg'a qo'zg'alib, o'tirdi.

- O'tir.

Tojiboy o'tirdi.

- Yangi mashinani oldingmi?

Tojiboy indamadi.

- Ha? Nega jimsan? Keyingi kunlarda tiling uzayib ketgan edi-ku!

- E, nima bo'lsa bo'ldi-da, aka, hadeb ijikilayverasizmi? Nima foydasi bor?

- Nima, aka bo'lib jim o'tirishim kerakmi? Tayoqning bir chekkasi bizgayam tegadi. Xidirning avzoyi buzuq. Bir kun qo'qqisidan melisa chaqirtiraman-da, ikkovingniyam uyingni tintuv qildiraman. Yo'q deganda bir paqir yem chiqadi-ku. Ana undan keyin dodingni xudoga ayt, dedi. Ukam-ov, **o'ynashmagil arbob bilan, arbob urar har bob bilan.**

Mazkur hikoyada Barlos qishlog'ining mo'min-qobil, bechoragina fuqarosi Tolibjon o'z rahbarining poraxo'rliqi, tanish-bilishchilik qilib odam ayirayotgani ustidan yozadi. Avvalgi direktor ishni boshqara olmagan uchun vazifasidan ozod etilgani hamda uning o'rniga kelgan bosh zootexnik Xidir Sobirovich poraxo'rlikda undan ta'lim olganligi ustidan shikoyat qiladi. Ushbu nutq parchasidan anglashiladiki, Tolibjonning akasi Mamat ukasiga "Kattalar bilan o'ynashishning oqibati" nimalar bilan tugashi haqida xabar berib, mazkur maqolni qo'llaydi.

2. Yusuf Siddiq "Evrilish" hikoyasi.

— Senga mening mansabim kerak, shuning uchun o'lib-tirilib ishlayapsan! — deydi hokim Dehqonga.

— Nima, arzimaymanmi? - deb kekirdagini cho'zadi Dehqon ham.

Shundan so'ng tekshir-tekshir boshlanadi. **“O'ynashmagil arbob bilan, arbob urar har bob bilan!”**.

Shunday bo'ladi. Urganda ham qaytib turmaydigan qilib uradi.

Yillar o'tadi. Dehqon non-nasibasini terib yeb, uyiga, dalasiga qaytadi. U endi qo'l uchida ishlaydi. Parvozgacha intilgan bolasini yelkasidan bosib:

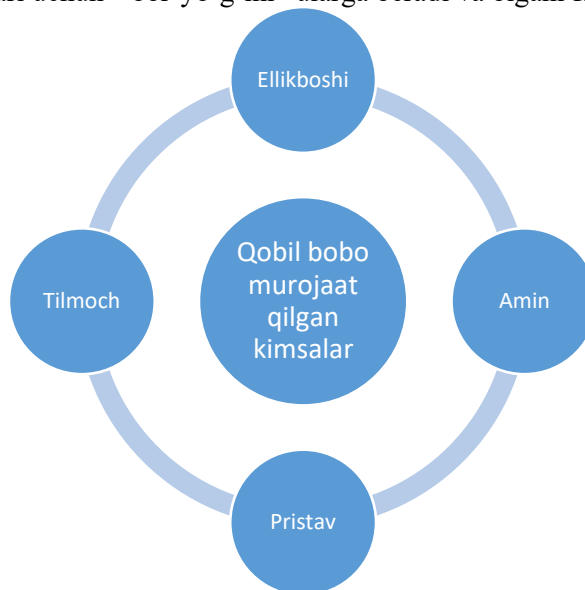
— Qayoqqa shoshasan, uchsang anavilar boli-patingni yulib tashlashadi, - deydi. So‘ng hayotdan olgan falsafiy o‘g‘itini aytadi: - Bolam, bu dunyoda odam qoziqqa o‘xshaydi. Qoziqning uch tomoni bo‘lsang, urib yerga kiritib yuborishadi, orqa tomoni bo‘lsang, pachag‘ingni chiqarishadi. Qoziqning o‘rtasi bo‘lib yasha — yerga ham kirib ketmaysan, kaltak ham yemaysan.

Mazkur hikoyada dehqonning noni yarimta bo‘lishi, kosasi oqarmayotganiga noto‘g‘ri mahalliy boshqaruv tizimi sababchi ekanligi ko‘rsatilgan. Go‘yoki hokimlar o‘zlarini ishlayotgan qilib ko‘rsatish uchun xar xil tekshir-tekshirlarni o‘ylab topishayotganmish. Muallif bitta qiziq misolni keltirgan. Emishki bitta dehqon xo‘jaligi rahbari hokim ruxsatisiz chigit ekishni boshlab, hammadan oldin ekib bo‘lgani uchun paxta maydonini buzib, qayta ekishga majbur etiladi. Bu ham yetmagandek tomorqaga ekilgan boshqa ekinlar shudgor qilib tashlanadi. O‘jar dehqon yana boshqalardan oldinroq chigitni ekib ko‘kartirib oladi va bu jonbozligi uchun hokimning g‘azabiga uchraydi, Natijada “arbobning har bob bilan urilishiga” duchor bo‘ladi. Mazkur hikoyada esa inson qanchalar haq bo‘lmasin uning harakati “ kattalar siyosatiga to‘g‘ri kelmaydimi, u albatta qarshilikka duchor bo‘ladi”. Uning qilgan mehnati, chekkan zahmati evaziga olgan “mukofoti” uning o‘zboshimchaligi deb topilib jazoga muhtalo bo‘ladi.

3.A.Qahhor “O‘g‘ri”hikoyasi.

Uchta tovuq, garchi biri kurk bo‘lsa ham, Qobil boboning o‘zidan chiqdi. Yuzta tuxumni qo‘ni-qo‘shni, yor-birodardlar o‘zaro yig‘ib berdi. Ammo bu tortiq bilan tilmochdan nari o‘tib bo‘lmadi. Tilmoch tortiqni oldi va beto‘xtov pristavga yaxshilab tushuntirishni va‘da qildi. Cholning butun bo‘g‘inlari bo‘shashib ketdi, keyin tutoqishdi, ammo go‘rda bir narsa deya oladimi! **“O‘ynashmagil arbob bilan - seni urar har bob bilan “.**

Mazkur hikoyada Qobil bobo dastlab ellikboshiga, so‘ngra aminga undan so‘ng pristavga, navbatda tilmochga ho‘kizi yo‘qolganidan shikoyat qiladi. Qobil bobo ushbu mansabdorlar uning shikoyatini eshitishlari uchun “ bor-yo‘g‘ini” ularga beradi va olgani faqat quruq maslahatgina edi.

1-1.jadval. Qobil bobo murojaat qilgan kimsalar

4.Hamza Hakimzoda Niyoziy “Boy ila xizmatchi” pyesasi.

Q o z i. (G‘ofirga.) Hozirgi inoding ayni hamoqat!

Xolmat (imomga.) Charchamaysiz, domla pochcha, faqat quruq qoshiq og‘iz yirtadi, xolos! Satqayi gapingiz ketsin, bu gadoga! Bunga o‘xshagan mingta sarp ayog‘dan sizlar uchun boyga o‘xshagan bitta ho‘l tayoq yaxshi!

Hasan . Sen boy bilan o‘ynashma.

Imom. “O‘ynashmagil arbob bilan - seni urar har bob bilan “.

Mazkur parcha Hamza Hakimzoda Niyoziyning “Boy ila xizmatchi” pyesasidan olingan bo‘lib, pyesa voqeasi uch xotin, besh farzandli oltmish yoshli Soliboy yoshi bir joyga borib qolganda G‘ofir ismli xizmatkorini uylantirib, “san mani o‘g‘limsan, xotining endi menga kelin bo‘ldi”, deb turib Jamilaga ko‘zi tushishi bilan ahddidan qaytib “shariat peshvolari” bo‘lmish o‘zining laganbardorlari domla,qozi,imom va Xolmatlarni chaqirib G‘ofirni xotinini taloq qilishga ko‘ndirmoqchi bo‘ladi. Ammo G‘ofirni so‘z bilan xotinini qo‘yishga ko‘ndirolmagach, har narsani o‘z qarichi bilan o‘lchaydigan laganbardorlar Gofirni qarshiligini uning muddaosi boyning pulida gumon qilib “Quruq qoshiq og‘iz yirtar” maqolini aytishadi va Gofirga ming

so'mni tutqazadi. Ular dastlab kelishish yo'lini tutib G'ofirni roziligini pul bilan olishmoqchi bo'lishadi, ammo niyatlariga yetolmagach tahdid qilib, G'ofirning qaysarligi o'z boshiga yetishini ishora qilishadi. Bunda boy laganbardorlari yordamida G'ofirni yo'q qilib yuborishi mumkinligidan xabar beradi.

Xulosa sifatida aytish mumkinki, reprezentativ aktli maqollar tinglovchiga muhim xabar yoki saboqni ixcham, qisqa ifodalarda yetkazadi. Ushbu tahlillar ko'rsatdiki, pragmatik, ya'ni implitsit ma'no ijodkorning maqsadlari tufayli paydo bo'ladi va bunda kontekstning o'rni katta ahamiyatga ega. Zero, maqollar turli kontekstlarda turlicha illokutsion aktlar orqali ishlatilishiga guvoh bo'ldik. Yuqorida bir maqol ijtimoiy munosabatlarda ijobiy baholash akti sifatida ishlatilsa, boshqa kontekstda u tanqidiy akt sifatida ishlatilishi mumkinligini ko'rib o'tdik. Demak, kontekst maqolning ma'nosini, uning qanday kommunikativ vazifa bajarishini belgilab beradi. Biz ushbu ma'nolarni quyidagicha sxemalashtirdik.

“O'ynashmagil arbob bilan, arbob urar har bob bilan

2-jadval. “O'ynashmagil arbob bilan, arbob urar har bilan” maqolining pragmatik ma'nolari

Xulosa sifatida aytish mumkinki, reprezentativ aktli maqollar tinglovchiga muhim xabar yoki saboqni ixcham, qisqa ifodalarda yetkazadi. Ushbu tahlillar ko'rsatdiki, pragmatik, ya'ni implitsit ma'no ijodkorning maqsadlari tufayli paydo bo'ladi va bunda kontekstning o'rni katta ahamiyatga ega. Zero, maqollar turli kontekstlarda turlicha illokutsion aktlar orqali ishlatilishiga guvoh bo'ldik. Yuqorida bir maqol ijtimoiy munosabatlarda ijobiy baholash akti sifatida ishlatilsa, boshqa kontekstda u tanqidiy akt sifatida ishlatilishi mumkinligini ko'rib o'tdik. Demak, kontekst maqolning ma'nosini, uning qanday kommunikativ vazifa bajarishini belgilab beradi.

ADABIYOTLAR:

1. *Hakimov M. “O'zbek tilida matnning pragmatik talqini”. Filolog. Fan. Dok...diss.-Toshkent, 2001.*
2. *Norrick N. R. How proverbs mean. Semantic studies in English proverbs. – New York: Mouton, 1985*
3. *Safarov Sh. Pragmalingvistika.-Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi Davlat ilmiy nashriyoti, 2008*

4. *Sh.Shomaqsudov, Sh.Shorahmedov. Ma'nolar maxzani. —T.: "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti, 2001. Jurnallar*
5. Alshorafat, O. (2016). *Speech Acts of NorthEastern Badia's Proverbs. AM Thesis. Al-alBayet University. Jordan.*
6. Ali, A & Makhlef, A *Speech Act Analysis of Some English and Arabic Proverbs. Tikrit University Journal for Humanities.*
7. Галперин И.Р. *Текст как объект лингвистического исследования. — М.: Едиториал УРСС, 2004. — 144 с.; Арнольд И.В. Импликация как прием построения текста и предмет филологического изучения // Вопросы языкознания, 1982. — №4. — С. 83-91.*
8. Hor, G & Jamal, H. (2007). *A Test of Searle's Speech Act Theory: A case Study of Lebanese Religious Proverbs. International Journal of Humanities.*
9. Jombadi, A & Juliana, J. (2014). *A Pragmatic Study of Yoruba Proverbs in English. International Journal of Novel Research in Education and Learning.*
10. Mieder, W. (2004) *Proverbs: A Handbook. Westport/Connecticut/London, Greenwood Press.*
11. Norrick, N. R. (1985) *How Proverbs Mean. Berlin, Walter de Gruyter*

MUALLIFLIK KORPUSI IMKONIYATLARI (TOHIR MALIKNING “SHAYTANAT” ASARI ASOSIDA)

Xusainova Zilola Yuldashevna,

ToshDO‘TAU o‘qituvchisi, filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

xusainovazilola@navoiy-uni.uz

Yangibayeva Surayyo Gulimboyevna,

*ToshDO‘TAU kompyuter lingvistikasi mutaxassisligi I bosqich magistranti
surayyoyangibayeva4@gmail.com*

Annotatsiya. Ushbu maqolada mualliflik korpusining imkoniyatlari Tohir Malikning “Shaytanat” asari asosida yaratilgan korpusi orqali tahlil qilinadi. Sketch Engine platformasi orqali tuzilgan korpus yordamida so‘z chastotasi, tokenlar taqsimoti, kalit so‘zlar va n-gramlar asosida muallifning lingvistik va stilistik xususiyatlari o‘rganildi. Tahlil davomida bir qancha so‘zlarining tematik markazdagi o‘rni, shuningdek muallifning hikoya qilish uslubi, obrazlararo munosabatlarni ifodalashdagi uslublari ochib berildi. Mazkur tadqiqot mualliflik korpuslarining badiiy matnlarni chuqur lingvistik tahlil qilishdagi samaradorligini isbotlaydi.

Kalit so‘zlar: mualliflik korpusi, Sketch Engine, stilometrik tahlil, semantika, n-gram, token, korpus lingvistikasi, leksik-stilistik xususiyatlar.

POSSIBILITIES OF THE AUTHOR'S CORPUS (BASED ON THE WORK "SHAYTANAT" BY TAHIR MALIK)

Abstract. This article explores the potential of authorial corpora through an analysis of a corpus constructed from Tohir Malik's novel *Shaytanat*. Utilizing the Sketch Engine platform, the study examines word frequency, token distribution, keywords, and n-grams to investigate the author's linguistic and stylistic features. The analysis reveals the thematic significance of specific lexical items and sheds light on the author's narrative style and techniques used to depict inter-character relationships. The research demonstrates the effectiveness of authorial corpora in conducting in-depth linguistic analysis of literary texts.

Keywords: authorial corpus, Sketch Engine, stylometric analysis, semantics, n-gram, token, corpus linguistics, lexical-stylistic features.

ВОЗМОЖНОСТИ АВТОРСКОГО КОРПУСА (НА МАТЕРИАЛЕ ПРОИЗВЕДЕНИЯ «ШАЙТАНАТ» ТАХИРА МАЛИКА)

Аннотация. В данной статье рассматриваются возможности авторского корпуса на примере корпуса, созданного на основе романа Тохира Малика «Шайтанат». С помощью платформы Sketch Engine проведён анализ частотности слов, распределения токенов, ключевых слов и n-грамм с целью изучения лингвистических и стилистических особенностей автора. В ходе анализа выявлены тематически значимые лексемы, а также раскрыты особенности авторского повествования и способы выражения отношений между персонажами. Настоящее исследование подтверждает эффективность использования авторских корпусов для глубокого лингвистического анализа художественных текстов.

Ключевые слова: авторский корпус, Sketch Engine, стилистический анализ, семантика, n-граммы, токен, корпусная лингвистика, лексико-стилистические особенности.

Kirish. Jahon korpusshunosligida korpus lingvistikasi borasida bugungi kungacha ancha yutuqlarga erishilgan. Buning asosiy sabablaridan biri korpuslarga bo‘lgan ehtiyojlarning mavjudligida. Chunki korpuslarda tilni keng, to‘liq, obyektiv shaklda ko‘rsatish imkoniyati bor. Mana shu kabi korpuslardan biri bu mualliflik korpuslaridir. Jahon leksikografiyasida mualliflik leksikografiyasi deb nomlanuvchi alohida bir yo‘nalish mavjud. U muallif tili lug‘ati tuzishning nazariy asoslari, mualliflik idiosstilini o‘rganish tajribasi,

mualliflik elektron lug‘ati tuzishning o‘ziga xos jihati, milliy korpusdan va adabiy til korpusosti korpusidan mualliflik leksikografiyasida foydalanish tajribasi, yangi turdagi lug‘atlar tuzish g‘oyalari, mualliflik leksikografiyasi asosida zamonaviy adabiy tildagi o‘zgarishlarni qiyosiy tahliliy tadqiq etish kabi muammolar bilan shug‘ullanadi [1, 91-92]. Ya‘ni **mualliflik korpusi** – bu muayyan bir yoki bir nechta muallif tomonidan yaratilgan matnlar to‘plami bo‘lib, lingvistik tadqiqotlarda, ayniqsa stilometrik tahlil, mualliflikni aniqlash, til uslubini o‘rganish kabi sohalarida keng qo‘llaniladi. Bu kabi korpuslar orqali muallifga xos leksik, grammatik va sintaktik xususiyatlar aniqlanadi hamda yozuvchining individual til xususiyatlari tahlil qilinadi [2, 538-556]. Bunday korpuslar muallifning yozuv uslubini o‘rganish, stilistik farqlarni tahlil qilish, noma‘lum matn muallifini aniqlash, til tarixi va adabiyot rivojini o‘rganish, sun‘iy intellekt va kompyuter lingvistikasi sohalarida avtomatik tizimlarni yaratishda foydalanish kabi maqsadlarda foydalaniladi. Mana shu maqsadlarni asos qilib olgan holda **Tohir Malikning “Shaytanat” asari** barcha qismlarini o‘zida jamlagan mualliflik korpusi asosida mualliflik korpuslari (authorial corpus) imkoniyatlarini o‘rganamiz.

Asosiy qism. Tohir Malikning “Shaytanat” asari 5 kitobdan tashkil topgan roman bo‘lib, ushbu asar asosida Sketch Engine dasturida mualliflik korpusi yaratildi. Yaratilgan korpusda qo‘llanilgan so‘zlar hajmi quyidagicha:

1-jadval.

Mualliflik korpusida qo‘llanilgan so‘zlar statistikasi	
Tohir Malik “Shaytanat” asari mualliflik korpusi	
O‘zbek tili	
Tokenlar	489730
So‘zlar	348526
Gaplar	39596
Asarlar	1
Kitoblar	5

Ya‘ni umumiy hisobda jami korpusning leksik hajmi **53 729 ta** turli xil shaklda qo‘llanilgan so‘zlar mavjud bo‘lib, shulardan **48881 tasi** faqat kichik harflarda qo‘llanilgan takrorlanmas so‘zlar hisoblanadi. Bu so‘zlar ichida muallif tomonidan butun boshli asarda faol qo‘llagan so‘zlar orqali muallif asarining kalit so‘zlarini hamda so‘z qo‘llash uslubiyatlarini o‘rganishimiz ham mumkin. Buni biz korpusning statistik jadvalidan foydalangan holda aniqlaymiz. Masalan, Tohir Malik “Shaytanat” asarining barcha qismida jami **“qasos”** so‘zi **113 marta** qo‘llanilib, **224.61 chastota (per million)**dan iborat, bu esa so‘zning korpusdagi yuqori aktivlik darajasini ko‘rsatadi. Asarning 5 ta qismida ham **100% DOCF** bu so‘z korpusdagi barcha matnlarda mavjud ekanligini anglatadi. **ARF 31.00** va **ALDF 25.79** bo‘lishi, ushbu so‘z korpusdagi barcha matnlarda yetarli darajada taqsimlangani, lekin uning ba‘zi matnlarda ko‘proq takrorlangan bo‘lishi mumkinligi haqida signal beradi. **“Adolat”** so‘zi esa **66 marta** qo‘llangan. **134.77** normallashtirilgan chastota bilan bu so‘z o‘rtacha darajada ishlatiladigan leksik birlikdir. Bu so‘z ham korpusdagi barcha hujjatlarda mavjud (**100% DOCF**). **ARF (17.00)** va **ALDF (14.79)** ko‘rsatkichlari uning yetarli darajada keng tarqalgan, biroq “qasos”ga nisbatan kamroq takrorlangan ekanligini bildiradi (2-jadval). Bu so‘zlardan **“Qasos”** korpusda tematik markazda turuvchi, ko‘p va bir tekis ishlatilgan semantik og‘irlikka ega so‘zlardan biridir. **“Adolat”** konsepti ham matnlar uchun muhim, ammo “qasos” birligiga qaraganda kamroq emotsional yoki dramatik yukga ega bo‘lishi mumkin. Shu sababli ushbu birliklarni butun boshli matndagi **kalit so‘zlar** deyishimiz mumkin. Chunki asardagi voqealar rivoji aynan qasos va adolat ustiga qurilgan.

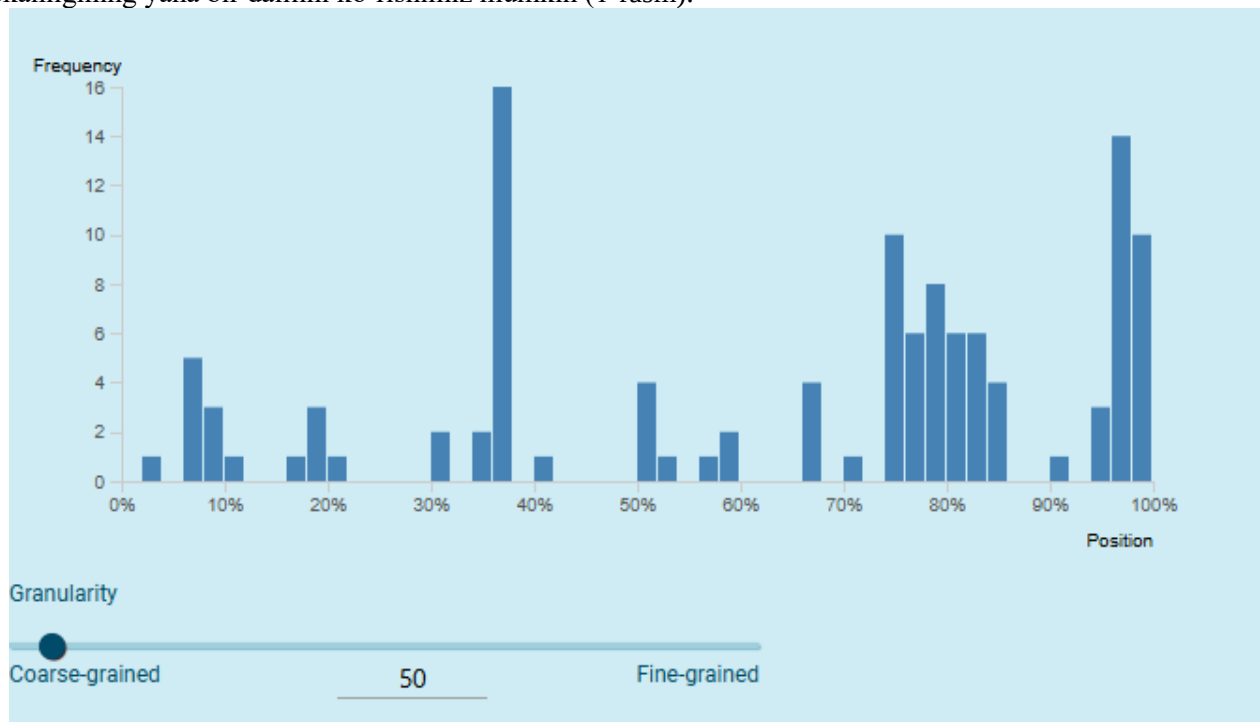
2-jadval.

Eng ko‘p qo‘llanilgan so‘zlar statistikasi						
Words	Frequency	Freq. per Million	DOCF	Rel. DOCF (%)	ARF	ALDF
Qasos	110	224.61	5	100.00	31.00	25.79
Adolat	66	134.77	5	100.00	17.00	14.79

Barcha asarlarda faol qo‘llanilgan so‘zlar miqdori sanoqli, nafaol so‘zlar esa anchagina qismni tashkil qiladi. Ammo asar markazidagi faol qo‘llanilgan birliklar ham faol, ham nafaol shaklda qo‘llanilganligini ko‘rishimiz mumkin. Masalan, asardagi Asadbek obrazi. Bu obraz asarda Asadbek shaklda eng faol (1,738 marta) qo‘llanilgan so‘zlari qatoridan joy olgan. Bu obraz muallif tomonidan Asadbek shaklidan tashqari

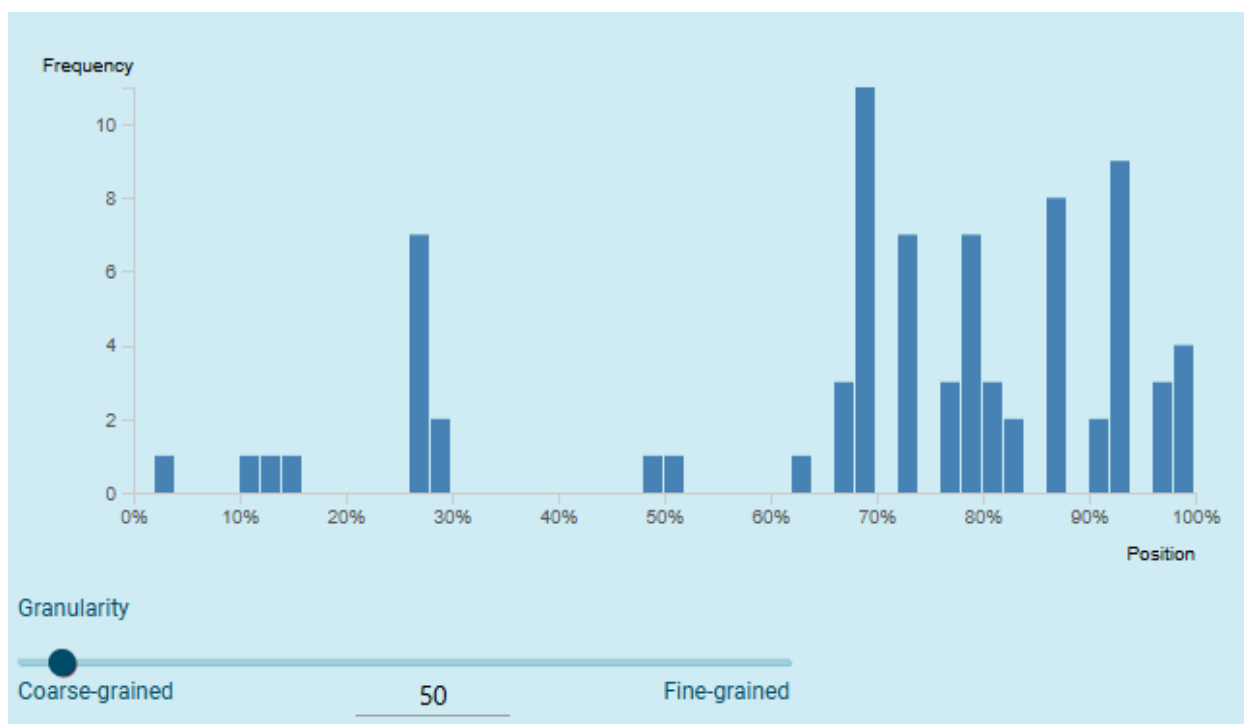
Asadbey, Bek shakllarida ham qoʻllanilgan. Bu obraz Asadbey shaklida butun boshli asarda faqat 2 oʻrinda qayd etib oʻtilgan (DOCF = 1, Relative DOCF = 20%). Bu esa korpus statistikasi matn semantikasining qanday shakllanganini ochiqdashda muhim ahamiyatga ega.

Mualliflik korpusining yana bir imkoniyati soʻzlar diagrammasi orqali asarda qaysi soʻz asarning qaysi oʻrinlarida qancha qoʻllanilganini ham aniqlashimiz mumkin. Bu esa asar nimaning markazida aylanishini, yozuvchi til uslublarini aniqlashda yordam beradi. Masalan, “qasos” va “adolat” soʻzlarini asar markazida ekanligining yana bir dalilini koʻrishimiz mumkin (1-rasm).

1-rasm. “Qasos” soʻzi statistikasi

Demak, bu natijalar orqali koʻrishimiz mumkinki, muallif asarda voqealar rivojini qasos bilan bogʻlagan holda yaratgan. Asosan 2- va 5- kitoblarda muallif ushbu birlikni voqealar rivojining choʻqqisiga chiqarganini koʻramiz. “Adolat” soʻzi esa yozuvchi tomonidan mutlaqo boshqa uslubda qoʻllanilgan (2-rasm).

2-rasm. “adolat” soʻzi statistikasi

Yaʼni bu oʻrinda muallif asar yakunida “adolat” soʻzini faol shaklda qoʻllagan. Bu esa asarni qasos bilan boshlanib adolat bilan tugashini koʻrsatadi. Bu kabi korpuslar orqali matn semantikasini, yozuvchining til uslubini oʻrganishdan tashqari asarning badiiy jihatlari, asar xususiyatlarini ham oʻrganishimiz mumkin.

Keyingi bosqichda mualliflik korpusi asosida n-gramlar tahlili oʻrganiladi. Tahlil natijalari muallifning uslubiy xususiyatlari, dialog qurilishi va obrazlararo munosabatlarni yoritishda qanchalik ahamiyat kasb etishini koʻrsatadi

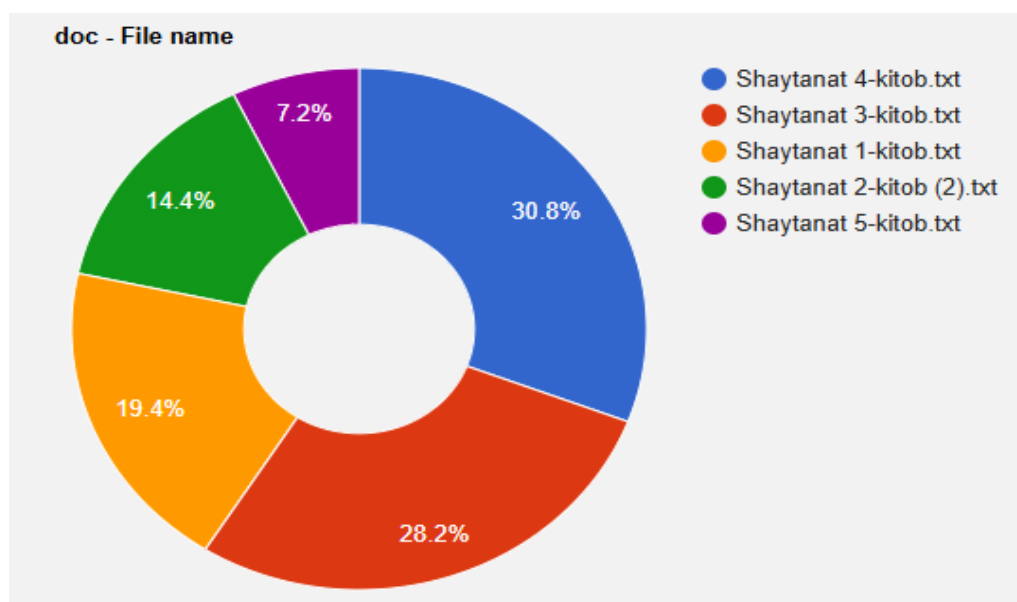
Dastlab asarda eng koʻp qoʻllanilgan 2-gramlarni aniqlab olamiz. Muallif asarida **“dedi Asadbek”**, **“dedi Kesakpolvon”**, **“Muhiddin ota”** kabi n-gramlar eng faol qoʻllanilgan birikmalar hisoblanadi (3-rasm). Bu ikki soʻzli birikmalar asarda dialoglarga katta eʼtibor qaratilganini, shuningdek, asosiy qahramonlar – Asadbek, Kesakpolvon va Muhiddin otaning matnda tez-tez tilga olinadigan markaziy figuralar ekanligini koʻrsatadi. **“Dedi”** feʼlining takroriy qoʻllanishi, muallifning hikoya uslubida bevosita nutqdan keng foydalanishini tasdiqlaydi. Bundan tashqari asardagi 3-gram, 4-gram, va 5-gram ham aniqlashimiz mumkin. Korpusda aniqlangan 3-gramlar orasida **“Asadbek shunday deb”**, **“savol nazari bilan”** kabi birikmalar mavjud boʻlib, ulardan birinchisi obrazning faol harakat qiluvchiligini ifodalasa, ikkinchisi esa personajlarning ichki holatini koʻrsatishda muhim pragmatik vosita sifatida xizmat qilganini anglatadi. Ayniqsa, **“savol nazari bilan”** ifodasi shubha, ishonchsizlik yoki ehtiyotkorlikni bildiruvchi stilistik birlik sifatida muhimdir. Toʻrt soʻzli n-gramlar ichida **“savol nazari bilan qaradi”**, **“degan savol nazari bilan”** kabi birikmalar kuzatildi. Bu shakllar muallifning tafsilotli tasvir uslubiga ega ekanini anglatadi. Ular personajlar orasidagi munosabat va psixologik kayfiyatni ifodalashda xizmat qilgan. Uzoqroq n-gramlar qatorida **“degan savol nazari bilan xojasiga”**, **“Bu gapni eshitgan Muhiddin ota”** kabi birikmalar faqat 3 marta ishlatilgani aniqlangan. Bu kabi 5-gramlar asarda koʻpchilikni tashkil qiladi ammo deyarli hammasi eng koʻp 3 marta qoʻllanilgan. Bu esa shuni koʻrsatadiki, uzun n-gramlar asarda kamroq qoʻllanilgan boʻlib, matnning umumiy sintaktik strukturasi koʻproq qisqa, dinamik iboralarga asoslanganligini koʻrishimiz mumkin. Tahlil natijalariga koʻra, asarda 6-gramlar aniqlanmadi, bu esa muallif uzun, murakkab sintaktik konstruksiyalarni kam qoʻllaganligini koʻrsatadi. Bu holat muallifning aniq, loʻnda va tezkor tafakkurni aks ettiruvchi uslubini bildiradi.

3-jadval.

Faol qoʻllanilgan n-gramlar			
N-gram	Examples	Frequency	Score
2-gram	dedi Asadbek	182	372.633
	dedi Kesakpolvon	121	248.075
	Muhiddin ota	104	213.362

3-gram	Asadbek shunday deb	44	89.85
	savol nazari bilan	38	77.59
4-gram	savol nazari bilan qaradi	12	24.5
	degan savol nazari bilan	10	20.42
5-gram	degan savol nazari bilan xojasiga	3	6.13
	Bu gapni eshitgan Muhiddin ota	3	6.13

Mualliflik korpuslari yordamida yana har bir asardagi tokenlar taqsimotini ham tahlil qilish mumkin. Bu orqali **muallif uslubining izchil tahliliga, korpusning muvozanatli tuzilganligini baholashga, muallifning matn yaratuvchanligi va intensivligining o'zgarishini ko'rsatishga** va **korpus asosida avtomatik til modellariga ma'lumot berishga** erishishimiz mumkin bo'ladi. Tohir Malikning "Shaytanat" asari asosida yaratilgan mualliflik korpusidagi har bir kitobdagi tokenlar miqdori orqali ham biz bu savollarga javob topishimiz mumkin (3-rasm). Masalan, korpusda tokenlar miqdorining eng katta ulushi "Shaytanat 4-kitob.txt" fayliga to'g'ri keladi (150,767 token, ya'ni 30.8%). Keyingi o'rinlarda "Shaytanat 3-kitob.txt" (138,077 token, 28.2%) va "Shaytanat 1-kitob.txt" (95,181 token, 19.4%) joylashgan. "Shaytanat 2-kitob.txt" faylida 70,430 token (14.4%) mavjud bo'lsa, eng kam token "Shaytanat 5-kitob.txt" faylida aniqlangan (35,275 token, 7.2%) (3-rasm).

3-rasm. Mualliflik korpusidagi tokenlar taqsimoti

Bu statistik tahlil korpusdagi har bir faylning matndagi umumiy hajmga nisbatan qanday ulushga ega ekanligini ko'rsatadi. Shu orqali muallifning turli bosqichlardagi yozuv hajmi, syujetning rivojlanish bosqichlari bilan bog'liq ravishda matn zichligidagi farqlarni kuzatish mumkin. Bunday ma'lumotlar mualliflik uslubining dinamikasini, yozuv faoliyatidagi bosqichlarni va korpusga kirgan matnlarning tarqalishini aniqlash imkonini beradi.

Xulosa. Mualliflik korpusi orqali o'zbek tilshunosligida mualliflik uslubini kompleks tahlil qilish, leksik birliklarning semantik yukini aniqlash, matnning sintaktik va stilistik xususiyatlarini empirik asosda o'rganish imkoniyatini yaratish mumkin. Biz bularning hammasini Tohir Malikning "Shaytanat" asari asosida yaratilgan mualliflik korpusida sinab ko'rdik. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, korpusdagi asosiy tematik birliklar orqali muallif asar semantikasini g'oyaviy jihatdan bosqichma-bosqich qurgan. Statistik tahlil orqali so'z chastotasi, taqsimoti, kontekstual joylashuvi va n-gramlar yordamida muallifning uslubiy ko'rsatkichlari aniqlandi. Tokenlar taqsimoti esa muallifning yozuv intensivligi va syujetning murakkablik darajasini baholashga xizmat qildi. Umuman olganda, yaratilgan mualliflik korpusi lingvistik tadqiqotlarda qo'llanilishi mumkin bo'lgan qimmatli vosita sifatida namoyon bo'ldi. Bu tadqiqot orqali mualliflik korpuslari yordamida matn ichki strukturasi, muallif stilini, semantik markazlarni aniqlash va stilometrik tahlillar yoki xulosalar chiqarish mumkinligi amalda isbotlandi. Kelgusida bunday korpuslar asosida **stilometrik identifikatsiya**,

sun'iy intellekt asosidagi til modellarini o'qitish, mualliflik lug'atlari tuzish kabi yo'nalishlarda ham ilmiy izlanishlar olib borish mumkin.

ADABIYOTLAR:

1. *Xamoroyeva Sh.M. O'zbek tili mualliflik korpusini tuzishning lingvistik asoslari. Monografiya. Toshkent.2020.*
2. *Stamatatos, E. (2009). A Survey of Modern Authorship Attribution Methods. Journal of the American Society for Information Science and Technology, 60(3), 538–556.*
3. *“Теория и практика авторской лексикографии” seminar materiallari. www.ruslang.ru/seminar_aut_lexocorg020413 sayti.*
4. *Захаров В. П. Корпусная лингвистика: учеб.-метод. пос. СПб.: Изд-во С.-Пе-терб. унта, 2005.*
5. *Malik T. Shaytanat. 1-kitob. Toshkent: Sharq nashriyoti. 1992.*
6. *Malik T. Shaytanat. 2-kitob. Toshkent: Sharq nashriyoti. 1995.*
7. *Malik T. Shaytanat. 3-kitob. Toshkent: Sharq nashriyoti. 1997.*
8. *Malik T. Shaytanat. 4-kitob. Toshkent: Sharq nashriyoti. 2000.*
9. *Malik T. Shaytanat. 5-kitob. Toshkent: Sharq nashriyoti. 2002.*
10. https://app.sketchengine.eu/#dashboard?corpname=user%2Fyangibayevasurayyo608%2Fmualliflik_korpusi_2

O‘ZBEK TILI PERIFRAZ DASTURINING LEKSIK BAZASI

Xayatova Zarnigor Marufovna,

Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti doktoranti, f.f.f.d

khayatovazarnigor@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-6465-6517>

Annotatsiya. Mazkur maqolada o‘zbek tili uchun yaratilgan perifraz dasturining leksik bazasi tahlil qilinadi. O‘zbek tilining boy va murakkab leksik tizimi, uning perifraz jarayonlaridagi roli hamda dasturiy ta‘minotga moslashtirish yo‘nalishlari o‘rganilgan. Mualliflar perifraz dasturining lingvistik xususiyatlari, uning leksik bazasini shakllantirish tamoyillari va dasturiy amalga oshirish usullari haqida ma‘lumot beradilar. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, ushbu dastur o‘zbek tilining tabiiy tahlili va avtomatlashtirilgan qayta ishlash jarayonlarida samarali foydalanish imkoniyatlarini ta‘minlaydi. Maqola lingvistika va kompyuter fanlari sohasidagi tadqiqotchilar uchun muhim manba bo‘lib xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: perifraza, leksik baza, WordNet, sinonimlar, antonimlar, sun‘iy intellekt, NLP (Natural Language Processing – Tabiiy Tilni Qayta Ishlash), T5, BART, PEGASUS.

ЛЕКСИЧЕСКАЯ БАЗА ДАННЫХ ПРОГРАММЫ ПАРАФРАЗИРОВАНИЯ ДЛЯ
УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКА

Аннотация. В данной статье проводится анализ лексической базы программы парафразирования, разработанной для узбекского языка. Рассматривается богатая и сложная лексическая система узбекского языка, её роль в процессе переформулирования, а также направления адаптации к программному обеспечению. Авторы описывают лингвистические особенности программы парафразирования, принципы формирования её лексической базы и методы реализации. Результаты исследования показывают, что данная программа обеспечивает эффективные возможности для естественного анализа и автоматизированной обработки узбекского языка. Статья представляет собой важный ресурс для исследователей в области лингвистики и компьютерных наук.

Ключевые слова: перефразирование, лексическая база, WordNet, синонимы, антонимы, искусственный интеллект, NLP (обработка естественного языка), T5, BART, PEGASUS

LEXICAL DATABASE OF THE UZBEK LANGUAGE PARAPHRASING TOOL

Abstract. This article analyzes the lexical database of a paraphrasing tool developed for the Uzbek language. It explores the richness and complexity of the Uzbek lexical system, its role in paraphrasing processes, and approaches for adapting it into software applications. The authors describe the linguistic features of the paraphrasing tool, the principles behind building its lexical database, and methods of software implementation. The results of the study demonstrate that this tool provides effective opportunities for the natural analysis and automated processing of the Uzbek language. The article serves as a valuable resource for researchers in the fields of linguistics and computer science.

Keywords: paraphrasing, lexical database, WordNet, synonyms, antonyms, artificial intelligence, NLP (Natural Language Processing), T5, BART, PEGASUS.

Kirish. O‘zbek tili texnologiyalari sohasida perifraz dasturlar yaratish dolzarb yo‘nalishlardan biriga aylanmoqda, hozirda o‘zbek tilida mukammal perifraz qiluvchi dasturlar mavjud emas. Perifrazalar o‘zbek tilshunosligida ham, turkiyshunoslikda ham garchand alohida ilmiy tadqiqot ob‘ekti sifatida o‘rganilgan bo‘lsa-da, mazkur hodisaning lingvistik xususiyatlari to‘la ma‘noda o‘z yechimini topmagan. Zero, perifrazalar badiiy tasvir vositalaridan biri sifatida og‘zaki nutqimizda ham, yozma nutqimizda ham nihoyatda ko‘p qo‘llaniladiki, bu ona tilimizning boyligini, ma‘no imkoniyatlari benihoya kengligini ko‘rsatuvchi omillardan biri hisoblanadi. Perifrazalar nutqimizni ta‘sirchan, aniq, mantiqan pishiq, jozibador va betakror bo‘lishi uchun xizmat qiladi[1:433]. Tilni qayta ishlashda so‘zlarni turli shakllarga keltirish, ularni boshqa ma‘noli birliklar bilan almashtirish va matnni semantik jihatdan boyitish jarayoni muhim ahamiyat kasb etadi. Perifraza (yun. periphrasis - tasviriy ibora; kinoya, istiora) bu borliqdagi narsa va voqealarning nomini

to'g'ridan-to'g'ri atamasdan, ularni bilvosita, ya'ni turli xil so'z yoki tasviriy iboralar bilan ifodalash; majoziy ifodalardan biri (mas, "sher" o'rnida "hayvonlar shohi"; "paxta" o'rnida "oq oltin", Alisher Navoiy o'rnida "o'zbek adabiy tilining asoschisi" iboralarining qo'llanishi). Perifazada tasvirlanayotgan tushunchaning ayni matn va vaziyat uchun eng muhim sifati, belgisi, xususiyati birinchi o'ringa qo'yiladi. Perifazaning asosiy vazifasi matnning ifodaviyligini, bayonning ta'sirchanligini oshirishdir[2]. Jahon va o'zbek tilshunosligida ko'plab olimlar nazariy va amaliy tadqiqotlar olib borgan.

Adabiyotlar sharhi. XX asrning 50-yillarida perifrazalar dunyo tilshunosligida, ayniqsa, rus tilshunosligida I.Z.Ilna (1954), V.P.Utkina (1959)lar tomonidan lingvistik jarayon sifatida boshqa hodisa yoki vositalar (istiora (metafora), metonimiya, sinekdoxa, majoz (allegoriya), kinoya, sifatlash (epitet), kichraytirish (litota), mubolog'a (giperbola)) bilan bog'liq holda tasvirlangan[3:24, 4:33, 5:433]. B. Dal perifrazani "siqilgan nutqning batafsil, keng tushuntirilgani" deb ta'riflaydi[6:14]. Fransuz tilshunosi Sh.Balli perifrazalarga nisbatan «fikir (jumla)ni takrorlashning kengaytirilgan shakli» sifatida baho beradi[7:126].

Perifraz — bu fikrni boshqa so'zlar bilan ifodalash, lekin uning ma'nosini saqlab qolish usulidir. Ya'ni, biror narsani yoki tushunchani to'g'ridan-to'g'ri aytish o'rniga, uni boshqacha qilib, obrazli yoki kengroq shaklda ifodalashdir.

Perifraz nima uchun kerak?

- 1.Nutqni boyitish – Bir xil so'zlarni qayta-qayta ishlatmaslik va nutqni xilma-xil qilish uchun.
- 2.Ravonlik va aniqlik – Matnda yoki nutqda aniqroq yoki ta'sirliroq ifoda yaratish uchun.
- 3.Uslubiy jihatdan go'zallik – Adabiy nutqda yoki rasmiy hujjatlarda matnni yanada chiroyli qilish uchun.

4.Ehtiyotkorlik – Ba'zi holatlarda to'g'ridan-to'g'ri gapirish noqulay bo'lishi mumkin, shuning uchun yumshoqroq yoki odobliroq yo'l bilan aytish uchun.

Bunga misol qilib:

“Quyosh” o'rniga – “Osmondagi charog'on yulduz”

“Shoir” o'rniga – “So'z sehri ustasi”

“Dengiz” o'rniga – “Cheksiz moviy maydon” larni misol qilib olishimiz mumkin.

Leksik baza degani, bu tilning so'z boyligini tizimli ravishda tashkil qiluvchi ma'lumotlar bazasi bo'lib, unda so'zlar, ularning ma'nolari, grammatik xususiyatlari va o'zaro semantik munosabatlari saqlanadi. Bunday bazalar tilshunoslik tadqiqotlari, tabiiy tilni qayta ishlash va sun'iy intellekt sohalarida muhim ahamiyatga ega. Masalan, WordNet — ingliz tilidagi so'zlar o'rtasidagi semantik munosabatlarni aks ettiruvchi elektron leksik baza hisoblanadi. Tilshunos Christiane Fellbaum tahriri ostida chop etilgan "WordNet: An Electronic Lexical Database" asarida leksik bazalarning tuzilishi va ularning tabiiy tilni qayta ishlashdagi roli batafsil yoritilgan. Ushbu manbada leksik bazalarning so'zlar o'rtasidagi semantik munosabatlarni aniqlash va ulardan foydalanishdagi ahamiyati ta'kidlangan. Leksik baza quyidagi ma'lumotlarni o'z ichiga olishi mumkin:

So'zlarning asosiy va turdosh ma'nolari;

Sinonimlar va antonimlar;

Ko'p ma'nolilik (polisemiya);

Frazeologik birliklar va iboralar;

So'zlarning kontekstga bog'liq o'zgarishlari.

Perifraz dasturi matndagi so'z yoki iboralarni boshqa muqobil ifodalar bilan almashtirish orqali tilni boyitish va matnni takomillashtirishga yordam beradi.Perifraz qilish jarayonida so'zlarning ma'nolarini to'g'ri tushunish va ularni mos ravishda almashtirish muhim ahamiyatga ega. Denotativ ma'no, konnotativ ma'no, sinonimlar, va antonimlar perifraz jarayonining asosiy unsurlari hisoblanadi. Ushbu jarayonda leksik baza quyidagi jihatlarida muhim rol o'ynaydi, so'zlarning ma'nolari, sinonimlar, antonimlar olindi :

1. So'zlarning ma'nolari.

a. So'zlar asosiy (denotativ) va ko'chma (konnotativ) ma'nolarga ega bo'lishi mumkin.

Denotativ ma'no – so'zning lug'aviy ma'nosi yoki asosiy ma'nosi bo'lib, u aniq bir predmet, hodisa yoki tushunchani bildiradi. Denotativ ma'no ob'ektiv bo'lib, u so'zning hissiy yoki qo'shimcha ma'nolaridan xoli bo'ladi.Masalan, kitob – yozma ma'lumotlar jamlangan sahifalar to'plami, daryo – yer yuzasidan oqib o'tuvchi katta suv oqimi.

Konnotativ ma'no – bu so'zning lug'aviy (denotativ) ma'nosidan tashqari, unga yuklangan qo'shimcha hissiy, emotsional yoki stilistik tusdir. Konnotativ ma'no odatda sub'ektiv bo'lib, kishining shaxsiy tajribasi, madaniyati yoki kontekstga qarab o'zgarishi mumkin. Masalan: hayot daryodek oqadi (bu yerda daryo hayot jarayonini anglatmoqda).

Perifraz qilishda konnotativ ma'no nutqning ta'sirchanligi va uslubiy jihatini aniqlashda muhim ahamiyatga ega.

Denotativ ma'noni saqlagan holda perifraz:

Qorong'i xona - yorug'ligi kam xona;

O'qituvchi - bilim beruvchi inson.

Konnotativ ma'no bilan perifraz:

Uy -shinam maskan;

Bolalik - beg'ubor yillar;

Yolg'izlik - ko'ngilning huvillashi.

b. Polisemiya (ko'p ma'nolilik)

Ba'zi so'zlar bir nechta ma'noga ega bo'lishi mumkin, bu esa periferaz jarayonida muhim rol o'ynaydi.

Misollar:

Kalit so'zi eshikni ochadigan vosita yoki muammo yechimi ma'nosida ishlatilishi mumkin.

Ko'z so'zi odamning ko'zi, buloq ko'zi, igna teshigi kabi turli ma'nolarni anglashi mumkin.

2. Sinonimlar asosida ma'no o'zgarishi va uning perifrazdagi roli.

Sinonimlar – talaffuzi yoki yozilishi har xil bo'lsa-da, ma'nosi o'xshash yoki bir-biriga juda yaqin bo'lgan so'zlar. Perifraz uchun dastur kontekstga qarab so'zning to'g'ri ma'nosini tanlay olishi kerak.

Leksik bazalar so'zlarning sinonimlarini saqlaydi, bu esa matndagi so'zlarni mazmunini o'zgartirmasdan almashtirish imkonini beradi. Masalan, odam - inson, odamzot, kishi, kimsa, bashar.

a. So'zlarni almashtirish orqali ma'no o'zgarishi

Ba'zan sinonimlar yordamida so'zlar almashtiriladi, natijada jumla stilistik yoki semantik jihatdan o'zgarishi mumkin. Misollar:

Bu masala juda muhim - Bu muammo nihoyatda dolzarb

U juda aqlli - U nihoyatda zukko

Bunday o'zgarishlar matnning uslubiga ta'sir qiladi. Masalan, rasmiy matnlarda sinonimlar aniq va izchil qo'llanadi, badiiy matnda esa ta'sirchanlik oshiriladi.

b. Kontekstga mos ravishda sinonim tanlash

Ba'zi so'zlar har qanday holatda bir-birini almashtira olmaydi. Kontekst sinonim tanlashda hal qiluvchi rol o'ynaydi. Perifraz dasturida sinonimlarni tanlash matn uslubiga bog'liq bo'ladi. Masalan, rasmiy uslubda: tez -shiddatli, badiiy uslubda: tez - shamolday yelib.

d. Takrorini oldini olish

Matnda bir xil so'zlarni takrorlamaslik uchun sinonimlar ishlatiladi.

Misollar:

Bu kitob juda qiziqarli. Uning mazmuni ham juda qiziqarli.

Bu kitob juda qiziqarli. Uning mazmuni ham nihoyatda jalb etuvchi.

3. Antonimlar asosida ma'no o'zgarishi va uning perifrazdagi roli.

Antonimlar esa bir-biriga zid ma'noni anglatuvchi so'zlar bo'lib, ular tilda qarama-qarshi tushunchalarni ifodalash uchun ishlatiladi. Masalan, katta - kichik, issiq - sovuq, yaxshi - yomon kabi juftliklar.

Perifraz jarayonida antonimlardan quyidagi usullarda foydalanish mumkin:

a. Inkori orqali ma'no o'zgarishi

Ba'zan so'z bevosita o'z antonimi bilan almashtirilmaydi, balki inkor shaklida beriladi:

U juda dono inson - U aqlsiz emas;

Bu ish juda qiyin - Bu ish oson emas.

Bu usul, ayniqsa, rasmiy uslubdagi matnlarda qo'llanadi.

b. Emotsional va stilistik ta'sirni o'zgartirish

Ba'zan antonim yordamida jumlaning hissiy jihati o'zgartiriladi:

U juda dangasa - U mehnatsevar emas;

Bu yerda tartib bor - Bu yerda betartiblik yo'q.

Perifraz jarayonida sun'iy intellektidan foydalanish tabiiy tilni qayta ishlash (NLP – Natural Language Processing) texnologiyalari bilan chambarchas bog'liq. Sun'iy intellekt so'z va iboralarni tahlil qilib, ularning ma'nosini tushunib, mos ravishda almashtirish uchun turli algoritmlardan foydalanadi.

Sun'iy intellekt va NLP (Natural Language Processing -Tabiiy Tilni Qayta Ishlash) texnologiyalari perifraz jarayonini avtomatlashtirish uchun ishlatiladi. Tabiiy tilni qayta ishlash (NLP – Natural Language Processing) - bu kompyuterlarning inson tilini tushunishi, tahlil qilishi va qayta ishlab chiqishiga imkon beruvchi sun'iy intellekt (AI) sohasi. NLP texnologiyalari inson tomonidan yozilgan yoki aytilgan matnni tushunish, tarjima qilish, generatsiya qilish va boshqa ko'plab tilga oid vazifalarni bajarish uchun ishlatiladi.

NLP ning asosiy yo'nalishlari va vazifalari:

- Matnni tushunish (Text Understanding);

- Matnni qayta yozish (Text Generation & Paraphrasing);
- Avtomatik tarjima (Machine Translation) - Google Translate, DeepL kabi tizimlar orqali bir tildan boshqasiga tarjima qilish;
- Tovushni matnga aylantirish (Speech-to-Text) va matndan tovush yaratish (Text-to-Speech);
- Ovozni matnga aylantirish va aksincha (masalan, Siri, Google Assistant);
- Soʻz va gap tuzilishini tahlil qilish (Syntax & Semantic Analysis);
- Gap tuzilishini va soʻzlarning bir-biriga munosabatini aniqlash;
- Mantiqiy tahlil va xulosa chiqarish (Sentiment Analysis & Text Summarization);

NLP algoritmlari lingvistik qoidalar va mashina oʻrganish (ML - Machine Learning) metodlariga asoslanadi. Zamonaviy NLP tizimlari odatda quyidagi texnologiyalardan foydalanadi:

Transformer modellar (BERT, GPT, T5) – katta hajmdagi matnlarni tushunish va generatsiya qilish uchun ishlatiladi.

Statistik til modellari – soʻz va gap tuzilishini oʻrganish va oldindan aytish uchun maʼlumotlar bazasidan foydalanadi.

Semantik tahlil – soʻzlarning maʼnolarini kontekst boʻyicha tushunish.

NLP asosida perifrash qilish uchun ishlatiladigan eng ilgʻor modellar (lekin bu modellar ingliz tili uchun yuqori samaliroq):

T5 (Text-to-Text Transfer Transformer) – Google tomonidan ishlab chiqilgan va jumalarni qayta yozishga moslashgan. Ushbu model Colin Raffel, Noam Shazeer, Adam Roberts, Katherine Lee, Sharan Narang, Michael Matena, Yanqi Zhou, Wei Li, Peter J. Liu tomonidan tadqiqot olib borilgan[8].

BART (Bidirectional Auto-Regressive Transformer) – matnni tahlil qilish va uni qayta yozishda ishlatiladi. Ushbu model esa Facebook AI Research (Meta AI) tomonidan, Mike Lewis, Yinhan Liu, Naman Goyal, Marjan Ghazvininejad, Abdelrahman Mohamed, Omer Levy, Ves Stoyanov, Luke Zettlemoyerlar tadqiqotchilar yordamida ishlab chiqilgan[9].

PEGASUS – aynan matnlarni perifrash qilish va qisqartirish uchun ishlab chiqilgan sunʼiy intellekt modeli. Google Research tomonidan, Jingqing Zhang, Yao Zhao, Mohammad Saleh, Peter J. Liu ushbu model ustida ishlashgan[10].

Misol (T5 modelidan foydalangan holda)

Asl matn: "Odamlar ilmga intilishi kerak, chunki u hayotimizni oʻzgartiradi."

Perifrash: "Ilmga intilish inson hayotiga katta taʼsir koʻrsatadi, shuning uchun u muhimdir."

Bu jarayonda T5 modelining semantik tahlili asosida gap tuzilishi oʻzgartiriladi, lekin umumiy maʼno saqlanib qoladi.

Xulosa. Maqolada oʻzbek tili uchun periferik dasturiy taʼminotni ishlab chiqish va uning leksik bazasini shakllantirish masalalari yoritilgan. Oʻzbek tilining leksik xususiyatlari tahlil qilinib, ushbu maʼlumotlarni dasturga moslashtirish usullari koʻrib chiqilgan. Tadqiqot natijalari shuni koʻrsatadiki, ushbu dastur tahlil va avtomatlashtirish jarayonlarida samarali natijalar berishi mumkin. Perifrash dasturining leksik bazasi oʻzbek tilining turli kontekstlardagi ishlatilishini chuqur tahlil qilish orqali boyitilgan. Dastur tabiiy tilni qayta ishlash jarayonlarida qoʻllanilishi mumkin boʻlgan muhim vosita sifatida qaraladi. Undan nafaqat lingvistik tadqiqotlarda, balki avtomatik tarjima, matnlarni qayta ishlash va til texnologiyalarini rivojlantirish jarayonlarida ham foydalanish imkoniyati mavjud.

Kelgusida dastur imkoniyatlarini kengaytirish, uni sunʼiy intellekt texnologiyalari bilan integratsiyalash hamda yanada katta hajmdagi maʼlumotlar asosida sinovdan oʻtkazish muhim vazifalardan biri hisoblanadi. Bu jarayon oʻzbek tilini raqamlashtirish va uning avtomatlashtirilgan ishlatilish doirasini kengaytirishga xizmat qiladi. Shu bois, keyingi tadqiqotlarda dastur funktsionalligini oshirish va uni amaliyotga joriy etish boʻyicha yanada keng qamrovli ishlar olib borilishi tavsiya etiladi.

ADABIYOTLAR:

1. Ahmadova U. "Perifrash" atamasi va uning nomlashdagi oʻrni. 2021. – B.433
2. OʻzME. Birinchi jild. Toshkent, 2000-yil
3. Ильина И.З. Перифраз и его стилистические функции в произведениях английской художественной литературы: Автореф. дисс. ...канд. филол. наук. – Москва, 1954. – 24 с. (Ilina I.Z. Perifrash i yego stilisticheskiye funktsii v proizvedeniyah angliyskoy khudozhestvennoy literaturi: Avtoref. diss. ...kand. filol. nauk. – Moskva, 1954. – 24 s.)

4. Уткина В.П. Перифрастический оборот в русской художественной литературе // Известия Крымского педагогического института им. М.В. Фрунзе. – Т. 33, Вып. 1. – Симферополь. 1959. – С. 87-109. (Utkina V.P. Perifrasticheskiy oborot v russkoy khudojestvennoy literature // Izvestiya Krimiskogo pedagogicheskogo instituta im. M.V. Frunze. – T. 33, Vip. 1. – Simferopol. 1959. – С. 87-109.)
5. Даль. В.И. Толковый словарь живого великорусского языка. 3-том. – Москва: Издание книгопродавца-типографа М.О. Вольфа, 1882. – 576 с. (Dal V.I. Tolkoviy slovar jivogo velikorusskogo yazika. 3-tom, M., 1882. – 576 s;)
6. Балли Ш. Французская стилистика: Пер. с фр. – Москва, 1961. – С. 126. (Balli Sh. Franzuskaya stilistika: Per. s fr. – Moskva, 1961. – S. 126.)
9. Galperin I.R. Stylistics / I.R. Galperin. – Moscow: Higher School Publishing House, 1971. – 343 p.
7. Exploring t
8. he Limits of Transfer Learning with a Unified Text-to-Text Transformer. <https://arxiv.org/abs/1910.10683>
9. BART: Denoising Sequence-to-Sequence Pre-training for Natural Language Generation, Translation, and Comprehension. <https://arxiv.org/abs/1910.13461>
10. PEGASUS: Pre-training with Extracted Gap-sentences for Abstractive Summarization. <https://arxiv.org/abs/1912.08777>

COLDNESS, HEAT, AND LUNAR SHADOWS: A PRAGMATIC ANALYSIS OF METAPHOR AND INFERENCE IN THE TWILIGHT SAGA: NEW MOON

Utaganova Roza Mamadiyor qizi,
Uzbekistan State World Languages University,
English Philology faculty, ESL teacher
rozautaganova9988@gmail.com

Abstract. *This article examines how Stephenie Meyer's New Moon employs metaphor and pragmatic inference to construct its supernatural world. Combining Conceptual Metaphor Theory (Lakoff and Johnson) with Relevance Theory (Sperber and Wilson), the study identifies key metaphors—vampiric coldness, werewolf heat, lunar cycles, and bodily fragmentation—that encode the novel's emotional and cultural logic. It argues that Meyer's strategic use of implicature and metaphorical gaps invites readers to co-construct the narrative's hidden rules, reflecting broader cognitive strategies in YA speculative fiction. By analyzing dialogues, descriptions, and Bella Swan's unreliable narration, the article demonstrates how metaphor and inference collaborate to immerse readers in a universe where the supernatural is both alien and intimately human.*

Keywords: Pragmatics, Metaphor, Worldbuilding, YA Literature, Twilight, coldness, emotional logic, metaphor.

ХОЛОД, ЖАРА И ЛУННЫЕ ТЕНИ: ПРАГМАТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ МЕТАФОРЫ И ВЫВОДА В САГЕ «СУМЕРКИ: НОВОЛУНИЕ»

Аннотация. В этой статье рассматривается, как «Новолуние» Стефани Майер использует метафору и прагматический вывод для построения своего сверхъестественного мира. Объединяя концептуальную теорию метафор (Лакофф и Джонсон) с теорией релевантности (Спербер и Уилсон), исследование выявляет ключевые метафоры — вампирский холод, жар оборотня, лунные циклы и телесную фрагментацию, — которые кодируют эмоциональную и культурную логику романа. В нем утверждается, что стратегическое использование Майер имплицатуры и метафорических пробелов приглашает читателей совместно конструировать скрытые правила повествования, отражая более широкие когнитивные стратегии в спекулятивной литературе для молодежи. Анализируя диалоги, описания и ненадежное повествование Беллы Свон, статья демонстрирует, как метафора и вывод взаимодействуют, чтобы погрузить читателей во вселенную, где сверхъестественное одновременно и чуждо, и глубоко человеческое.

Ключевые слова: Прагматика, Метафора, Миростроение, Молодежная литература, Сумерки, холодность, эмоциональная логика, метафора.

SOVUQLIK, ISSIQLIK VA OY SOYALARI: "YANGI OY" DOSTONIDAGI METAFORA VA XULOSANING PRAGMATİK TAHLILI

Annotatsiya. Ushbu maqola Stiveni Meyerning Yangi Oyi o'zining g'ayritabiiy dunyosini qurish uchun metafora va pragmatik xulosadan qanday foydalanishini ko'rib chiqadi. Konseptual metafora nazariyasini (Lakoff va Jonson) tegishlilik nazariyasi (Sperber va Uilson) bilan birlashtirgan holda, tadqiqot romanning hissiy va madaniy mantiqini kodlaydigan asosiy metaforalarni - vampirik sovuqlik, bo'ri issiqligi, oy sikllari va tana parchalanishini aniqlaydi. Uning ta'kidlashicha, Meyerning implikativ va metaforik bo'shliqlardan strategik foydalanishi o'quvchilarni YA spekulativ fantastikadagi kengroq kognitiv strategiyalarni aks ettiruvchi hikoyaning yashirin qoidalarini birgalikda qurishga taklif qiladi. Dialoglar, tavsiflar va Bella Svanning ishonchsiz hikoyasini tahlil qilib, maqola o'quvchilarni g'ayritabiiylik ham begona, balki insoniy bo'lgan koinotga jalb qilish uchun metafora va xulosalar qanday hamkorlik qilishini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: pragmatika, metafora, dunyo qurilishi, yosh adabiyot, **Alacakaranlik**, sovuqlik, emotsional mantiq, metafora.

Introduction. Stephenie Meyer's *The Twilight Saga: New Moon* (2006) occupies a unique space in YA literature, blending Gothic romance with supernatural worldbuilding. While critics have scrutinized its gender dynamics (Auerbach; Click et al.) and cultural impact (Wilson), few studies analyze its linguistic strategies for

constructing its fantastical universe. This article addresses this gap by interrogating how Meyer uses *metaphor* and *pragmatic inference* to encode supernatural identities, conflicts, and rules.

As examples, we can see different metaphors such as Metaphor in Speculative Fiction: Metaphors in fantasy literature often bridge the familiar and the fantastical (Stockwell; Kövecses). For example, Tolkien's "One Ring" metaphorizes power's corrupting influence. Pragmatics and Reader Inference: Speculative fiction Readers must deduce implicit worldbuilding rules through contextual cues (Grice; Sperber and Wilson). The metaphors of "coldness" and "heat" in **New Moon** transcend their supernatural context to tap into universal emotional archetypes. Edward's vampiric coldness mirrors the isolating numbness of grief, a sensation many readers recognize from personal loss, while Jacob's warmth evokes the visceral comfort of human connection during despair. This duality allows the supernatural to function as an exaggerated mirror for real-world emotional extremes, bridging the fantastical and the relatable. By grounding abstract feelings in physical metaphors, Meyer amplifies the emotional stakes, making Bella's journey a canvas for readers to project their own struggles with love, abandonment, and healing.

Meyer's deliberate use of implicature—such as Edward's cryptic warnings or the Volturi's veiled threats—transforms readers into active participants in the narrative. Instead of spoon-feeding lore, the text forces audiences to piece together rules and motivations through metaphor and subtext. This mirrors Bella's own position as an outsider navigating a hidden world, creating a parallel between her confusion and the reader's cognitive engagement. The resulting sense of discovery fosters a deeper investment in the story, as readers become co-creators of meaning rather than passive consumers. While YA fantasy often relies on clear binaries (good vs. evil, human vs. monster), **New Moon** complicates these divisions through its metaphorical framework. The "coldness" of vampires, traditionally symbols of danger, is juxtaposed with their capacity for familial loyalty, while the "heat" of werewolves—ostensibly protectors, carries undercurrents of volatile aggression. This blurring of metaphorical associations challenges simplistic moral categorizations, reflecting the messy ambiguities of adolescence itself. Bella's attraction to both extremes underscores the novel's exploration of identity as a fluid, contested space rather than a fixed destiny. Meyer's metaphors inherit the Gothic tradition's fascination with psychological extremes but recalibrate them for contemporary YA audiences. The "gaping hole" in Bella's chest, for instance, echoes Gothic heroines' melodramatic anguish but reframes it through the lens of modern mental health struggles. Similarly, the moon's symbolism—a classic Gothic motif of madness—becomes a metaphor for the uncontrollable hormonal and emotional shifts of puberty. By repurposing Gothic metaphors, Meyer situates teenage angst within a lineage of literary excess, validating adolescent emotions as both timeless and culturally significant.

Methods. The followings are the main methods in this research paper, such as CMT, RT, GCP and so on.

1. Conceptual Metaphor Theory (CMT). (Lakoff and Johnson 1980): Examines how abstract concepts (e.g., love, danger) are structured through embodied metaphors (e.g., "love is a journey").

2. Relevance Theory (RT) (Sperber and Wilson 1995): Explains how audiences infer meaning based on contextual relevance.

3. Grice's Cooperative Principle (1989): Analyzes how flouting conversational maxims generates implicature.

4. Cognitive Narratology (Zunshine 2006): Explores how readers reconstruct narrative gaps.

Methodology. This research paper includes different methodology which are such significant that they are only the ways to introduce the reader to understand the text inside. For instance, Close Textual Analysis: Systematic coding of metaphors and implicatures in *New Moon*. Interdisciplinary Synthesis: Integrates literary criticism (Gothic tropes, YA conventions) with pragmatics. Comparative Analysis: Contrasts Meyer's strategies with Tolkien's **The Lord of the Rings** and Rowling's *Harry Potter*. Primary Text: *New Moon* (Meyer 2006). Secondary Texts: Scholarly works on metaphor, pragmatics, and YA literature (20+ sources).

Results. There are different examples of metaphors in *New Moon*: Saga for example, Conceptual Metaphors in *New Moon*, Vampiric Coldness as Emotional and Existential Stagnation: Meyer repeatedly associates vampires with coldness: Edward's skin is "hard marble" (72), the Cullen home feels "sterile" (89), and their lifestyle is "frozen in time" (104). This metaphor frames vampirism as emotional detachment and existential stagnation, evoking Gothic tropes of the undead as "frozen souls" (Auerbach 45). Bella's grief after Edward's departure is described as a "cold, empty hole" (112), extending the metaphor to human suffering. Werewolf Heat as Mortal Passion and Communal Bond: Jacob Black's "feverish warmth" (215) and the wolf pack's "fiery energy" (284) contrast vampiric coldness. Heat here metaphorizes mortal passion, biological imperatives, and tribal loyalty. For example, Jacob's body temperature rises when he transforms, symbolizing his struggle between human empathy and primal instinct. Lunar Cycles as Fate and Uncontrollable

Transformation: The moon governs werewolf transformations, representing fate's inevitability. Bella's nightmare of "drowning under a frozen sea while the moon watches" (158) ties lunar cycles to her fear of emotional paralysis. Pragmatically, readers infer that the moon's phases dictate pack hierarchies and Jacob's internal conflict. The Body as a Site of Fragmentation and Healing: Bella's "gaping hole" metaphor (132) literalizes emotional pain, while Jacob's healing presence is described as "stitching [her] back together" (227). This bodily metaphor reflects the novel's preoccupation with psychological and supernatural repair. Pragmatic Inference in Worldbuilding. The Volturi's Shadowed Authority. The Volturi's power is never explicitly detailed but inferred through metaphors:

- Aro's "whispery voice" (402) implies menace.
- Their "cloaked figures" and "ancient castle" evoke Gothic tyranny (410).

Readers deduce their role as vampiric enforcers through implicature (Grice 27), bypassing exposition. Bella's Unreliable Narration and Implicature. Bella's first-person perspective omits key plot points, forcing readers to infer through metaphors: Jacob's gradual transformation is hinted at via "the fever in his eyes" (189) and "roaring like an animal" (202). Edward's motivations are obscured, requiring readers to decode his letters' subtext (e.g., "You're better off without me" [135]). Flouting Grice's Maxims for Supernatural Myster. Meyer flouts the Maxim of Quantity (withholding information) and Maxim of Manner (ambiguity) to build suspense:

- Carlisle Cullen states, "Our diet is... unconventional" (95), avoiding the word "blood."
- The wolves' telepathy is described as "ripples in water" (284), not explained technically.

Intertextual Metaphors and Cultural Pragmatics

- The Vampire as Byronic Hero: Edward's "pale, tortured beauty" (72) mirrors Dracula and Heathcliff (Stoker; Brontë).

- The Haunted Protagonist: Bella's "hole" metaphor recalls Freud's *unheimlich* (uncanny) and Gothic heroines like Catherine Earnshaw. Quileute Legends as Cultural Metaphor: The Quileute werewolf origin story ("wolves descended from spirits" [317]) metaphorizes Indigenous cultural resilience, though critics debate its appropriation (TallBear).

Discussion

Meyer's metaphors ("coldness," "heat," "moon") act as *cognitive scaffolding*, allowing readers to map human experiences onto supernatural abstractions. For example, Edward's coldness evokes universal fears of emotional abandonment, while Jacob's heat mirrors adolescent sexual awakening. By relying on implicature, Meyer positions readers as *active participants* in worldbuilding. This mirrors cognitive theories of narrative immersion (Zunshine), where gaps in text prompt mental simulation. Unlike Tolkien's exhaustive encyclopedic worldbuilding, Meyer's approach reflects YA's preference for emotional immediacy over technical detail. Similar strategies appear in Suzanne Collins *The Hunger Games* (e.g., "The Capitol" as metaphor for authoritarian excess). Cultural Appropriation: The Quileute metaphors risk reducing Indigenous culture to plot devices (TallBear). Gender Stereotypes: Bella's "fragmentation" metaphor perpetuates damsel-in-distress tropes (Click et al.). The tension between vampiric immortality and werewolf mortality reflects broader cultural anxieties about aging, legacy, and belonging.

Edward's frozen existence metaphorizes the fear of stagnation in a rapidly changing world, while Jacob's fleeting warmth embodies the terror of irrelevance in a mortal lifespan. For a YA audience grappling with the transition to adulthood, these metaphors resonate as allegories for the loss of childhood innocence and the daunting permanence of adult choices. The supernatural, in this sense, becomes a hyperbolic stage for negotiating very human fears. The novel's reliance on pragmatic inference raises questions about the limits of cross-species understanding. Just as Bella struggles to fully grasp the Cullen family's detached logic or the wolf pack's primal bonds, readers are reminded of the inherent gaps in empathizing with experiences outside their own. The metaphors act as imperfect bridges, emphasizing that some aspects of identity—whether supernatural or human—remain fundamentally alien. This mirrors the adolescent struggle to reconcile self-perception with how others see them, highlighting the isolating nature of self-discovery. Meyer's metaphors paradoxically render the supernatural hyper-physical (marble skin, feverish heat) yet emotionally abstract. This duality underscores the tension between body and mind in adolescence: Bella's world is one where emotional pain manifests as physical wounds, and supernatural transformations externalize internal conflicts. The werewolves' loss of control during transformations, for example, mirrors the volatility of teenage emotions, while vampires' unchanging bodies symbolize the fear of being trapped in a static self.

Conclusion. *New Moon* demonstrates how metaphor and pragmatic inference collaborate to transform supernatural abstractions into emotionally resonant narratives. Meyer's linguistic strategies—Gothic metaphors, implicature, and unreliable narration—invite readers to co-construct the novel's hidden logic, reflecting broader cognitive processes in YA literature. Future studies could explore cross-cultural variations

in metaphor usage (e.g., comparing *Twilight* with Latin American *telenovela* vampires) or apply computational methods to map pragmatic patterns in YA dialogue. Certainly! Below are 10 original, in-depth ideas** to expand your article on metaphor and pragmatic inference in *The Twilight Saga: New Moon*, focusing on textual analysis, theoretical connections, and interdisciplinary angles. These ideas avoid chart-related content and instead deepen your argument's scholarly rigor and novelty. In this article, there are different aspects of analysis such as metaphor as Narrative Foreshadowing. For example, explore how Meyer's metaphors subtly foreshadow plot twists. For example, Bella's recurring nightmare of a "frozen sea" (coldness) under a "watchful moon" (lunar cycles) prefigures Edward's near-suicide in Volterra and Jacob's role as her emotional anchor. Furthermore,

Pragmatic Ambiguity and Readerly Paranoia is also one example, examining how Meyer's deliberate ambiguity in dialogue (e.g., Edward's vague warnings, Jacob's half-truths) creates a sense of paranoia, mirroring Bella's psychological state. One of the significant examples for metaphor is Immortality vs. Mortality as Vampires are metaphorized as "frozen in time" (coldness, static identities), while werewolves age and die (heat, temporal flux). Contrast Bella's desire for vampiric immortality with Jacob's mortal impermanence. Pragmatic Politeness and Power and Dynamics Silence as Pragmatic Communication are the most important ones which can show the real master of art in these stories such as how Edward and Jacob use politeness strategies (Brown & Levinson, 1987) to negotiate power over Bella. Edward employs *negative politeness* (deference: "You deserve a human life, Bella"), while Jacob uses *positive politeness* (solidarity: "I'll always be here for you, Bella"), moments of silence (e.g., Edward's disappearance, Bella's mutism after his departure) as acts of pragmatic meaning. Silence here functions as a "speech act" (Austin, 1962) conveying abandonment, grief, or rebellion.

REFERENCES:

1. Auerbach, Nina. *Our Vampires, Ourselves*. U of Chicago P, 1995.
2. Brontë, Emily. *Wuthering Heights* Penguin, 1847.
3. Click, Melissa, et al. *Bitten by Twilight*. Peter Lang, 2010.
4. Fauconnier, Gilles, and Mark Turner. *The Way We Think*. Basic Books, 2002.
5. Freud, Sigmund. *The Uncanny*. Penguin, 1919.
6. Genette, Gérard. *Narrative Discourse*. Cornell UP, 1980.
7. Grice, H. P. *Studies in the Way of Words*. Harvard UP, 1989.
8. Kövecses, Zoltán. *Metaphor in Culture*. Cambridge UP, 2005.
9. Lakoff, George, and Mark Johnson. *Metaphors We Live By*. U of Chicago P, 1980.
10. Meyer, Stephenie. *New Moon* Little, Brown, 2006.
11. Nunberg, Geoffrey. *The Linguistics of Punctuation*. CSLI, 1990.
12. Sperber, Dan, and Deirdre Wilson. *Relevance: Communication and Cognition*. Wiley-Blackwell, 1995.
13. Stockwell, Peter. *Cognitive Poetics*. Routledge, 2002.
14. Stoker, Bram. *Dracula* Archibald Constable, 1897.
15. TallBear, Kim. *Native American DNA*. U of Minnesota P, 2013.
16. Tolkien, J.R.R. *The Lord of the Rings*. HarperCollins, 1954.
17. Wilson, Natalie. *Seduced by Twilight*. McFarland, 2011.
18. Zunshine, Lisa. *Why We Read Fiction*. Ohio State UP, 2006.
19. Toolan, Michael. *Narrative: A Critical Linguistic Introduction*. Routledge, 1988.
20. Yanal, Robert. *Paradoxes of Emotion and Fiction*. Penn State UP, 1999.

TARJIMASHUNOSLIK TARAQQIYOTIDA KORPUS LINGVISTIKASINING O'RNI VA AHAMIYATI

Umarova Maftuna O'lmasjon-qizi,

Buxoro davlat universiteti xorijiy tillar fakulteti talabasi

Annotatsiya. Ushbu maqolada korpus lingvistikasining o'rni va ahamiyati haqida ta'kidlab o'tilgan. Bu mavzuni o'rganishdan maqsad tajribaga asoslangan ma'lumotlar orqali chuqur va tizimli ravishda tahlil qilish. Matnlar to'plami orqali so'zlar, iboralar va grammatik strukturalarning real hayotdagi ishlatilishini o'rganishdir. Shuningdek, bu sohani o'rganishda biz turli xil usullardan foydalanib o'rganamiz. Masalan, chastotaviy tahlil-bu ma'lum so'z yoki tuzilmalarning qanchalik tez-tez uchrashini aniqlaydi. Natijada mashina tarjimasi va tabiiy tilni qayta ishlash tizimlarida asosiy ma'lumot sifatida qo'llaniladi. Ushbu yo'nalish, ya'ni korpus lingvistikasi zamonaviy kompyuter texnologiyalariga asoslanib, katta hajmdagi matnlarni avtomatik tarzda tahlil qilish imkonini beradi. Amaliy jihatdan u lug'at tuzish, tarjima, stilistika, til o'rganish va boshqa ko'plab sohalar haqida so'z yuritiladi. Qo'shimcha qilib aytganda, talabalar yoki til o'rganuvchilar uchun eng ko'p ishlatiladigan, foydali so'z va iboralarini aniqlashda yordam beradi.

Kalit so'zlar: korpus, lingvistika, tarjima, kompyuter, stilistika, til chastota, matn.

THE ROLE AND IMPORTANCE OF CORPUS LINGUISTICS IN THE DEVELOPMENT OF TRANSLATION STUDIES

Abstract. This article highlights the role and importance of corpus linguistics. The purpose of studying this topic is to conduct deep and systematic analysis based on empirical data. Through collections of texts, it aims to study the real-life usage of words, phrases, and grammatical structures. In addition, various methods are used in the study of this field. For example, frequency analysis determines how often certain words or structures occur. As a result, it serves as key data in machine translation and natural language processing systems. This field, that is, corpus linguistics, relies on modern computer technologies and allows for the automatic analysis of large volumes of text. Practically, it applies to areas such as dictionary compilation, translation, stylistics, language learning, and many other fields. Furthermore, it helps students or language learners identify the most frequently used and useful words and phrases.

Keywords: corpus, linguistics, translation, computer, stylistics, language frequency, text.

РОЛЬ И ЗНАЧЕНИЕ КОРПУСНОЙ ЛИНГВИСТИКИ В РАЗВИТИИ ПЕРЕВОДОВЕДЕНИЯ

Аннотация. В данной статье подчеркивается роль и значение корпусной лингвистики. Целью изучения этой темы является проведение глубокого и систематического анализа с помощью эмпирических данных. Это изучение реального использования слов, фраз и грамматических структур с помощью коллекции текстов. Также при изучении этой области мы изучаем с помощью различных методов. Например, частотный анализ определяет, как часто встречаются определенные слова или структуры. В результате он используется в качестве основной информации в системах машинного перевода и обработки естественного языка. Это направление, а именно корпусная лингвистика, позволяет автоматически анализировать большие объемы текстов на основе современных компьютерных технологий. На практике это касается создания словарей, перевода, стилистики, изучения языка и многих других областей. Кроме того, это помогает студентам или изучающим язык определить наиболее часто используемые, полезные слова и фразы.

Ключевые слова: корпус, лингвистика, перевод, компьютер, стилистика, частота языка, текст.

Kirish. Korpusga asoslangan tarjima o'rganishlariga qiziquvchi tarjima ilmiy olimlar nuqtayi nazaridan, bu masala darhol korpus lingvistikasi bo'yicha umumiy kirish darsliklarida ko'rib chiqiladi. Masalan, ular lingvistikaga oid ko'plab mavzularni qamrab oladi, leksik grammatikasi, semantika, pragmatika va nutq tahlili, ijtimoiy lingvistika, stilistika va matn lingvistikalari, tarixiy, dialektologiya va turli xil o'rganishlar shuningdek, psixolingvistika. Qo'shimcha qilib aytganda, ular tegishli sohalar bilan shug'ullanadi: til va

tilshunoslikni o'qitish masalasiga bir paragraf ajratilgan, ammo tarjima tadqiqotlari ko'rib chiqilmagan. Tarjima tadqiqotlariga yetarlicha e'tibor berilmaganining sababi, ehtimol, korpuslardan foydalanish bu sohada nisbatan yangi ekani yoki tilshunoslik va tarjima tadqiqotlari o'rtasidagi bilim almashinuvi asosan bir yo'nalishda bo'lib kelgani bilan bog'liq bo'lishi mumkin. Ko'pchilik tarjimonlar bu yerda tasvirlangan bimalol ishlash imkoniyatiga ega emas, ammo ko'plab tarjima tadqiqotchilari qo'shni fanlarda shakllangan tarjima haqidagi qarashlarga duch kelgan bo'lishlari mumkin. Biroq bu qarashlar har doim ham tarjima nazariyasi va tarjima tadqiqotlaridagi so'nggi yutuqlar va dolzarb masalalarni inobatga olavermaydi.

Prototip nazariyasi (Halverson 1999 va Olohon) tarjima tushunchasining aniq chegaralarini belgilash zaruriyatini olib tashlash orqali foydali alternativ nuqtai nazarni taqdim etadi. Unda "eng yaxshi namunalarga" urg'u beriladi, shuning uchun masala tarjima va boshqa toifalarga mansublikning markaziyliigi yoki darajasi haqida bo'ladi. Shunday qilib, Prototip nazariyasi bizga bir tomondan muayyan kontekstdagi turli obyektlarning tarjima sifatida qaralishi, ikkinchi tomondan esa prototipik tarjimasi o'rtasidagi munosabat haqida o'ylash imkonini beradi. [3.421]

Metod va materiallar. Ushbu muhokama bizni shunday xulosaga olib keladiki, tarjima universallari yoki tarjimaning universal qonunlari haqida gapira olmaymiz, chunki barcha tarjimalarni to'liq hisobga olish imkonsiz. Barcha o'zgaruvchan omillar mavjud va bu yondashuv tarjimaning kontekstga bog'liq tushunchasining mavjudligini qamrab olmaydi. Biroq boshqa barcha mavhum va murakkab tushunchalar singari, tarjimoni tushunishga yordam berish uchun biz ko'pincha yanada aniqroq tushunchalardan metaforik tarzda foydalanamiz. Ushbu aniqroq tushunchalar, odatda, insonning asosiy tajribasiga asoslangan bo'lib turli madaniyatlar, jamiyatlar va tilni jamoalari tarjimoni vaqt va makon davomida qanday tasavvur qilishida umumiyliklar bo'lishi mumkin. Shu bilan birga, albatta, farqlar ham mavjud bo'ladi.

Qo'shimcha qilib aytganda, korpusga asoslangan metodologiya tasviriy tarjima tadqiqotlari nazariy doirasida muayyan qo'llanilish imkoniyatiga ega, chunki u tarjimada til qo'llanilishini tavsiflash usulini taqdim qiladi. Ko'p tilli korpus lingvistikasi tadqiqotlaridan farqli o'laroq, korpusga asoslangan tarjima tadqiqotlari tarjimaning o'ziga e'tibor qaratadi, tarjimoni manba matn bilan bog'liq jihatidan emas, balki mustaqil matn yaratish va kommunikatsiya jarayoni sifatida ilgari suradi. Shuning uchun, tarjimaning mohiyatini qanday tushunishimiz haqidagi muhokama bir qator sabablar tufayli muhim ahamiyat kasb etadi. birinchidan, tadqiqotchilarning tarjima tushunchasiga bo'lgan qarashlari korpusga asoslangan metodologiyani tarjima tadqiqotlariga qo'llash uchun muhim asos bo'lib xizmat qiladi. Chunki aynan shu qarashlar tadqiqot obyektining tanlashini belgilaydi: qanday tarjima, qachon kim tomonidan va qanday maqsadda yaratilgani kabi jihatlar shu asosda aniqlanadi.

Korpus lingvistikasi tilni o'rganishda empirik yondashuvga asoslangan metodologik uslubdir. U yozma matnlar to'plami yoki spontan yoki yarim-spontan nutq transkripsiyalarining sifat yoki miqdoriy tahliliga tayanadi. Korpus bizga matnda kontekstda ko'rinadigan terminlarni aniqlashga va eng ko'p uchraydigan qo'llanilish naqshlarini aniqlashga yordam beradi. Bu yondashuvning obyektivligi va ilmiy qat'iyligiga putur yetkazilishi mumkin. Korpusga asoslangan tarjima tadqiqotlari so'nggi yigirma yil ichida muhim paradigma va tadqiqot metodologiyasiga aylangan bo'lib, turli mavzularni o'rganib chiqdi. Ushbu to'plamdagi maqolalar korpus tahlili usullarining tarjima tadqiqotlariga nisbatan kamroq o'rganilgan qo'llanishiga oid misollar keltirish orqali korpusga asoslangan tadqiqotlar doirasini kengaytirishga hissa qo'shadi. Ular bu sohada doimiy ravishda rivojlanib borayotganini va turli nazariy hamda amaliy yondashuvlarga, nisbatan, baholash nazariyasidan tortib jarayon yo'naltirilgan tahlilgacha ochiq ekanini ko'rsatadi. Shu bilan birga turli tarjima muhitlarini, jumladan (bilvosita) badiiy tarjima maishiy (yordamchi) tarjima hamda professional yuridik tarjimonlarning amaliy ishlarni ham qamrab oladi. Ushbu to'plamga kiritilgan tadqiqotlar, shuningdek, tadqiqot vazifalarini bajarish uchun qo'llaniladigan vositalar nuqtayi nazaridan korpus qo'llanilish doirasini kengaytiradi. Umuman olganda, "Korpusga asoslangan tarjima tadqiqotlarining yangi yo'nalishlar" nomli nashr CBTS sohasidagi davom etayotgan tadqiqotlar haqida tasavvur beruvchi ajoyib ilmiy asar bo'lib, tarjima tadqiqotchilarning, jumladan, badiiy tarjima bilan shug'ullanuvchilarning e'tiboriga loyiqdir.

Mashina tarjimasi, huquqiy tarjima va korpus yaratish, ushbu kitob tarjima tadqiqotlaridagi so'nggi yutuqlar bilan tanishtirish uchun tarjima bo'yicha kurslar uchun qo'shimcha o'qish materiali sifatida ham xizmat qilishi mumkin. Biroq, talabalar avval tarjima asoslari bilan tanishish uchun soddaroq matnga murojaat qilishlari kerak. CTIS tadqiqotchilari tarjimaning turli xususiyatlarini o'rganish uchun elektron korpuslardan resurs sifatida foydalanadilar. Bunga tarjima qilingan matnning o'ziga xosligi va alohida tarjimonlarning uslubiy farqlari ham kiradi. Tarjima jarayonining tabiati va bosimlari tarjimonlar va og'zaki tarjimonlar tomonidan yaratilgan tilda iz qoldirishi muqarrar.

Ushbu izlarning ayrimlari soddalashtirish (tarjima yoki tarjimonlarning tilni, xabarni yoki ikkalasini ham soddalashtirishga moyilligi) va ekspilitsitlik (tarjimada narsalarni aniqroq bayon qilishga intilish) kabi

tushunchalar orqali izohlangan. Shunday qilib, korpusni loyihalash jarayonida ichki muvozanat, vakillik va taqqoslanish imkon qadar maqbul darajada ta'minlanishi mumkin, bunda muayyan ijtimoiy-madaniy muhitda "berilgan" va "olingan" tadqiqot obyekti o'rtasida ma'lum darajada manevr qilish talab etiladi. Albatta, madaniyatlararo taqqoslash ancha murakkab masala, ammo hech bo'lmaganda loyihalash tamoyillari bo'yicha kelishuvga erishish va ularni aniq belgilash mumkin. Bu esa turli tadqiqot hamjamiyatlariga bir-birining qarorlar asosini tushunish va natijalarining ahamiyatini har doim nazariy mulohazalarning markazida bo'lgan. Halverson ishidan tashqari, Shlenzinger Malmkyer ham turli takliflar ilgari surib, metodologiyani tanqidiy tahlil qilganlar. Shlenzinger esa tarjima qilingan matnlar, og'zaki tarjima va asl og'zaki nutq o'rtasidagi o'ziga xos xususiyatlarni aniqlash maqsadida yangi turdagi bir tilli taqqoslanadigan korpus turli manba tillardan tarjima qilingan nutqlar hamda shunga o'xshash sharoitlarda yaratilgan asl og'zaki matnlarni o'z ichiga olishi kerak edi. Malmkjaer yangi turdagi parallel korpusni taklif qilgan bo'lib, unda iloji boricha ko'proq turli tarjimalar bitta manba matn asosida jamlanishi kerak. Bu yondashuv ekvivalentlik masalasini o'rganishga qiziquvchi tadqiqotchilar hamda tarjima fenomenining o'zini tahlil qiluvchi mutaxassislar uchun foydali ma'lumotlar taqdim etishi mumkin. [1.14]

Korpus lingvistikasi metodologiyasi tarjimaning bunday o'ziga xos xususiyatlarini aniqlashning eng samarali usullaridan biridir, chunki u bizga juda katta hajmdagi matnlarni o'rganish va qo'lda tahlil qilish orqali aniqlash qiyin yoki imkonsiz bo'lgan global naqshlarni aniqlash imkonini beradi. Tarjima qilingan matnlar korpusi, shuningdek, alohida tarjimonlarning chiqish materiallaridagi, farqlarni, shuningdek, maqsad tilidagi naqshlarga manba tilining ta'sirini o'rganish uchun ham foydalanilishi mumkin. Matn turining tarjima strategiyalariga ta'siri va boshqa turli masalalar tarjima va tarjimonlik tadqiqotchilari hamda korpus lingvistlari uchun dolzarb mavzulardandir.

Korpus lingvistika-bu haqiqiy va tabiiy tildan iborat katta matnlar to'plami (korpuslar) asosida tillarni o'rganish yo'nalishidir. Korpus lingvistika ingliz tili ikkinchi til sifatida o'rganayotgan (ESL) o'quvchilarga lug'at boyligini oshirish, grammatikani o'zlashtirish, pragmatika va janr xabardorligini rivojlantirish kabi jihatlar orqali til qo'llash mahoratini yaxshilashga yordam beradi.

Korpusga asoslangan tarjima tadqiqoti - tarjimani o'rganish uchun elektron korpuslardan foydalanadigan tadqiqot usuli hisoblanadi. CBTS katta hajmdagi matnlarni tahlil qilish uchun kompyuter dasturlaridan foydalanadi. U tarjima qilingan matnlarni manba matnlari yoki boshqa korpuslar bilan solishtiradi. Bu usul tarjima qilingan matnlarning qonuniyatlarini tarjimonlarning uslublarini va tillar o'rtasidagi farqlarni o'rganadi. U tarjimaning universal va xos xususiyatlarini aniqlashga yordam beradi. CBTS manba tillarning maqsad tillarga ta'sirini o'rganish uchun qo'llaniladi. U matn turlarining tarjima strategiyalariga ta'sirini tahlil qilish uchun ishlatiladi.

Shuningdek, tarjimonlarning va tillarning qonuniyatlarini aniqlashda foydalaniladi. CBTS tarjima tadqiqotlarida asosiy paradigma va tadqiqot metodologiyasida hisoblanadi. U kelajakdagi tarjimonlarni tayyorlashda muhim o'rin tutadi va mashina tarjimasi leksikonlarini to'ldirish uchun qo'llaniladi. Birlashgan yagona tizimning yo'qligi ma'lumotlarning turlicha talqin qilinishiga olib kelishi mumkin.

Til o'rganish va o'qitish materiallari hamda usullarini ishlab chiqish va baholash uchun ishlatilishi mumkin bo'lgan katta va turli xil autentik til ma'lumotlarini taqdim etiladi. Korpus- bu yozma materiallar to'plami bo'lib, agar siz hech qachon hech narsani tashlamaslikka moyil bo'lsangiz, unda ilk yozgan so'zlaringizdan tortib, maktab davridagi ingliz tili insholaringizgacha bo'lgan barcha materiallaringiz o'ziga xos korpusga aylanishi mumkin. Korpus gazeta maqolalari, romanlar, retseptlar, teleko'rsatuvlar, va hatto tweetlardan tashkil topgan bo'lishi mumkin. Masalan, agar siz "tweet" so'zining ma'nosini aniqlayotgan bo'lsangiz, ornitologiyaga oid maqolalar jamlangan korpus ushbu so'zning qushlarning ovozi ma'nosidagi ko'plab misollarini o'z ichiga olishi mumkin. Misol tariqasida "lombard" tili va "dadanit" tili keltirilishi mumkin. Dadanit tili bu klassik arab tiliga yaqin bo'lishi mumkin. Korpus tillari korpus lingvistikasi usullar yordamida o'rganiladi, ammo korpus lingvistikasi faqat o'lik tillarni o'rganish uchun emas balki tirik tillarning yozma manbalari va boshqa yozuvlarini tahlil qilish uchun ham keng qo'llaniladi.

Bundan tashqari, inson miyasi tuzilishidagi corpus callosum ikkala yarim shar o'rtasida yangi signallarini uzatishga yordam beradigan ko'prik vazifasini bajaradi. Tarjima strategiyalari va andozalari: Korpus tahlili tarjima tanlovlaridagi andozalarni aniqlashga yordam beradi, masalan, idiomlar qanday tarjima qilinishi yoki madaniy havolalar qanday moslashtirilishi. Bu tarjima universallarini (barcha tarjimalarga xos bo'lgan umumiy xususiyatlarini) aniqlashga yordam beradi, masalan:

Soddalashtirish-murakkab tuzilmalarni soddalashtirish tendensiyasi.

Eksplikatsiya- bilvosita ma'lumotni yanada aniqroq qilish.

Normallashtirish- tarjima tilining me'yorlariga moslashish

Tarjimonlarni tayyorlash va amaliyoti:

Korpuslar tarjimonlarni tayyorlashda ishlatiladi, ularga haqiqiy til qo'llanilishi va tarjima namunalari o'rganish imkoniyatini beradi. Ular terminologiyani ajralib olish va maxsus tarjimalarda izchillikni ta'minlashga yordam beradi. Katta parallel korpuslar asosida statistika va neyron mashina tarjima (NMT) tizimlari o'qitilib, Google translate kabi avtomatik tarjima vositalarini takomillashtiradi. Korpus lingvistikasi kompyuter yordamida tarjima qilish (Cat) vositalarini rivojlantirishni qo'llab-quvvatlaydi, bu esa tarjimonlarga avvalgi tarjimalarga asoslangan tavsiyalar bilan yordam beradi. Korpuslar tarjima sifatini baholashga yordam beradi, tarjima matnlarini maqsad tilidagi me'yorlar bilan solishtiradi. Shuningdek, tarjimonning uslubi va tanlovlarini tahlil qilish orqali tarjimaning subyektiv jihatlariga ham oydinlik kiritadi.

Korpus lingvistikasi va tarjima tadqiqotlari bir-biri bilan chambarchas bog'liq bo'lib, ularning o'zaro kesishishi tarjima tadqiqotlari va amaliyotini sezilarli darajada rivojlangan. Korpus lingvistikasi- bu tilni real dunyo matnlarining katta to'plamlari (korpuslar) asosida o'rganishdir. Ushbu korpuslar miqdoriy va sifat jihatidan tahlil qilinishi mumkin bo'lib, tildan foydalanishdagi naqshlar, chastotalar va tuzilmalarni aniqlash imkonini beradi. Uning usullari kondordanslar-so'zlarni kontekstda ko'rsatadi.

Kollokatsiya tahlili-qaysi so'zlarning birgalikda tez-tez qo'llanilishini o'rganadi.

Chastotaviy tahlil-ma'lum so'z yoki tuzilmalarning qanchalik tez-tez uchrashini aniqlaydi. Kalit so'zlar tahlili-matnda boshqa korpusga nisbatan g'ayrioddiy darajada tez-tez uchraydigan so'zlarni aniqlaydi.

Korpus lingvistikasi-bu tilni real dunyo matnlarining katta to'plamlari orqali o'rganish usuli. U autentik til qo'llanilishini tahlil qilishga qaratilgan bo'lib, ushbu matnlardagi naqshlar, tuzilmalar va chastotalarni o'rganadi. Bu yondashuv miqdoriy (so'z va iboralarning takrorlanish sonini hisoblash) va sifat jihatdan, (kontekst va ma'noni tahlil qilish) olib boriladi. Korpus lingvistika, leksikografiya, til o'qitish va tarjima tadqiqotlari kabi turli sohalarda qo'llanilib, tilning turli kontekstlarda qanday qo'llanilishini empirik dalillar asosida tahlil qilish imkonini beradi.

Natijalar. Korpus-bu muayyan kontekstda til ishlatilishi aks ettiruvchi tizimli ravishda to'plangan va saqlangan matnlar to'plamidir. Korpuslar odatda katta hajmda bo'lib, kompyuter tahlili uchun mo'ljallangan.

Monolingual korpus-manba matnlar boshqa tildagi tarjimalari bilan moslashtirilgan holda beriladi. Qiyosiy korpus- turli turdagi ya'ni tillardagi, lekin bir xil mavzudagi matnlar (bevosita tarjima bo'lmagan holda).

Maxsus korpus-muayyan soha yoki mavzuga yo'naltirilgan matnlar.

Umumiy korpus - turli kontekstda umumiy til ishlatilishini aks ettiruvchi matnlar to'plami. Korpus lingvistikasi tarjima tadqiqotlarida muhim rol o'ynaydi, ayniqsa emperik va ma'lumotlarga asoslangan tadqiqotlarda. Quyida ularning o'zaro aloqasi ko'rsatilgan. Parallel korpuslar-manba matnlarni tarjimalari bilan solishtirish imkonini beradi, bu esa tarjima qarorlarining qanday qabul qilinishini aniqlashga yordam beradi. Qiyosiy korpuslar-turli tillarda o'xshash tushunchalar qanday ifodalanishini tahlil qilishga yordam beradi, bu esa madaniy nozik jihatlarni tushunishda muhim ahamiyat kasb etadi. Parallel korpus- bu ikki yoki undan ortiq tillarda matnlarning to'plami bo'lib, ular o'zaro tarjimalarni o'z ichiga oladi.

Asosan mashinaviy tarjima lingvistik tadqiqotlar va hisoblash lingvistikasi uchun ishlatiladi. Masalan, agar parallel korpus o'zbek va ingliz matnlarini o'z ichiga olsa, undagi har bir o'zbekcha jumlaning mos inglizcha tarjimasi bo'ladi. Bu neyron tarmoqlar yoki tarjima tizimlariga ikkita til o'rtasidagi bog'liqlikni o'rganishga yordam beradi va aniqroq tarjimalarni taqdim etishga imkon yaratadi. Parallel korpuslar rivojlangan tarjima tizimlarini o'qitish, lingvistik tadqiqotlar va ko'p tilli matnlarni tahlil qilish uchun keng qo'llaniladi. Parallel korpus-bu ikki yoki undan ortiq tillardagi matnlarning tuzilgan to'plami bo'lib, undagi har bir jumla yoki ibora boshqa tildagi aniq yoki yaqin tarjimasi, lingvistika va tabiiy tilni qayta ishlash (NLP) sohalarda keng qo'llanilib, kompyuterlar va tadqiqotchilarga tillar o'zaro qanday bog'langanligini tushunishga yordam beradi.

Jerome tarjimaning otasi sifatida tanilgan. U 382-yilda Injilni lotin tiliga tarjima qilib, "Vulgata" nomli versiyani yaratgan. Ushbu asar Rim katolik cherkovi tomonidan standart Injil matni sifatida qabul qilingan va tarjima tamoyillarining asosini shakllantirgan. Korpusga asoslangan tadqiqotlar odatda ikkita (sub) korpusni taqqoslashni o'z ichiga oladi. Masalan: Parallel korpus orqali manba matnlari bilan solishtiriladi.

Qiyosiy korpus yordamida xuddi shunday dizaynlar mezonlari asosida yaratilgan boshqa (sub) korpus bilan solishtiriladi, bu bir tilga yoki turli tillarda amalga oshirilishi mumkin. Korpusga asoslangan tadqiqotlar ma'lumot ma'lum mezonlar asosida yig'ilgan matnlar to'plamini (korpusni) o'rganishni o'z ichiga oladi. Ushbu matnlar odatda avtomatik tahlil qilinadi. Tarjima tadqiqotlari-bu tarjima, tarjimonlik va lokallashtirish nazariyasi, tavsifi va qo'llanilishini tizimli o'rganish bilan shug'ullanuvchi akademik fanlararo sohadir. Fanlararo yo'nalish sifatida tarjima tadqiqotlari tarjimaga yordam beruvchi turli ilmiy sohalardan bilimlarni o'zlashtiradi.

Parallel korpus turli tillardagi matnlarni moslashtirish orqali yaratiladi. Masalan: ingliz tilidagi kitob, huquqiy hujjat yoki yangilik maqolasi uning o'zbek tilidagi aniq tarjimasi bilan juftlashtirilishi mumkin. Manba tilidagi har bir jumla (yoki paragraf) maqsad tilidagi ekvivalentiga bog'lanadi. [8.4.03.25]

Mashinaviy tarjima o'qitish sun'iy-intellektga asoslangan tarjimonlar, masalan, Google translate, tarjima aniqligini oshirish uchun parallel korpuslardan o'rganadi.

Lingvistik tadqiqot-lingvistlarga turli tillarning bir xil g'oyalarni qanday ifodalashini tahlil qilishga yordam beradi. Termonilogiya chiqarib olish-tibbiyot va huquq kabi texnik sohalarida maxsus atamalarning to'g'ri tarjima qilinishini ta'minlash uchun ishlatiladi. Xarakterli tillararo axborot izlash- qidiruv tizimlariga turli tillardagi tegishli ma'lumotlarni topishga yordam beradi. Bularga misollar:

Uzbek: Bugun ob-havo juda yaxshi.

English: the weather is very nice today.

Har bir jumla tarjimasi bilan moslashtiriladi, bu esa tarjima modellariga yoki tadqiqotchilarga til tuzilishini solishtirish va tahlil qilishni osonlashtiradi.

Xulosa. Korpus lingvistikasi zamonaviy tilshunoslikda muhim o'rin egallab, til birliklarini real nutq ma'lumotlari asosida tahlil qilish imkonini beradi. Mona Baker va Halverson kabi olimlarning asarlari nazariy asoslar bilan bir qatorda amaliy usullarni ham taklif etadi. [6.7]

Korpus lingvistikasi – bu tabiiy tillarni tadqiq qilishda katta hajmdagi yozma yoki og'zaki matnlar to'plamidan (korpusdan) foydalanadigan zamonaviy lingvistika yo'nalishidir. Bu yondashuv tilshunoslarga til birliklarini empirik asosda, aniq misollar bilan tahlil qilish imkonini beradi. Korpus lingvistikasi nafaqat grammatik va leksik tadqiqotlar, balki tarjima, terminologiya, til o'qitish va sun'iy intellekt sohalarida ham keng qo'llaniladi. Korpus asosida olib borilgan tadqiqotlar tilshunoslikda an'anaviy nazariyalarni amaliy faktlar bilan mustahkamlash, yangi til hodisalarini aniqlash va til o'zgarishlarini kuzatish imkonini beradi. Demak, korpus lingvistikasi zamonaviy tilshunoslikning muhim va istiqbolli yo'nalishlaridan biridir.

ADABIYOTLAR:

1. Malmkjær K. https://corpus.bfsu.edu.cn/Baker_1993_Corpus_Linguistics_Translation_Studies.pdf. [1.p.14]
2. Mona Baker (1995) – *Corpora in Translation Studies: An Overview and Some Suggestions for Future Research*
3. Olohan, M. (2004) – *Introducing Corpora in Translation Studies* [3.p.421]
4. https://www.researchgate.net/publication/266230405_Corpus_Linguistics_and_Translation_Studies_Interaction_and_Reaction.
5. <https://www.tandfonline.com/doi/pdf/10.1080/10228190408566201>
6. https://corpus.bfsu.edu.cn/Baker_1993_Corpus_Linguistics_Translation_Studies.pdf. [6.p.7]
7. <https://www.statmt.org/euoparl/> [7. 4.03.25]

LINGUISTIC POLITENESS IN UZBEK COMPARED TO ENGLISH: A CROSS-CULTURAL STUDY

Turgunboev Rustamjon Ilkhomjon ugli,
Teacher of English Philology Faculty
Uzbekistan State World Languages University
r.turgunboyev@uzswlu.uz

Abstract. This study compares linguistic politeness in requests and refusals among native Uzbek and English speakers. Using recorded interviews, it examines how cultural values influence politeness strategies. English speakers prefer indirect requests with hedging and explicit refusals softened by empathy, reflecting individualistic, low-context norms. Uzbek speakers use honorifics, deferential forms, and indirect refusals involving culturally specific euphemisms, reflecting collectivist, high-context communication. The analysis draws on Brown and Levinson's face theory and relational frameworks. Findings highlight the importance of pragmatic competence in intercultural communication and language teaching to prevent misunderstandings.

Keywords: Linguistic politeness; speech acts; requests; refusals; Uzbek; English; intercultural pragmatics; face theory; rapport management.

O'ZBEK VA INGLIZ TILLARIDAGI LINGVISTIK XUSHMUOMALALIK: MADANIYATLARARO TADQIQOT

Annotatsiya. Ushbu tadqiqot ona tili o'zbek va ingliz bo'lgan so'zlovchilarning iltimos va rad etish holatlaridagi lingvistik xushmuomalaligini qiyoslaydi. Yozib olingan suhbatlar asosida madaniy qadriyatlarining xushmuomalalik strategiyalariga ta'siri o'rganiladi. Ingliz tili so'zlovchilari individualistik, past kontekstli me'yorlarni aks ettirib, yumshatuvchi iboralar bilan bilvosita iltimoslarni va hamdardlik bilan yumshatilgan aniq rad etishlarni afzal ko'radilar. O'zbek tili so'zlovchilari esa jamoaviy, yuqori kontekstli muloqotni aks ettirib, hurmat so'zlari, mulozamat shakllari va madaniy jihatdan o'ziga xos evfemizmlarni qo'llagan holda bilvosita rad etish usullaridan foydalanadilar. Tahlil Braun va Levinsonning "yuz" nazariyasi va munosabatlar doirasiga asoslanadi. Natijalar madaniyatlararo muloqot va til o'qitishda pragmatik kompetensiyaning tushunmovchiliklarning oldini olishdagi ahamiyatini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: lingvistik xushmuomalalik; nutqiy aktlar; iltimoslar; rad etishlar; o'zbek tili; ingliz tili; madaniyatlararo pragmatika; "yuz" nazariyasi; munosabatlarni boshqarish.

ЛИНГВИСТИЧЕСКАЯ ВЕЖЛИВОСТЬ В УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКЕ В СРАВНЕНИИ С АНГЛИЙСКИМ: МЕЖКУЛЬТУРНОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ

Аннотация. В данном исследовании сопоставляется лингвистическая вежливость в просьбах и отказах у носителей узбекского и английского языков. На основе записанных интервью изучается влияние культурных ценностей на стратегии вежливости. Носители английского языка предпочитают косвенные просьбы с использованием смягчающих выражений и явные отказы, смягченные эмпатией, что отражает индивидуалистические, низкоконтекстные нормы. Носители узбекского языка используют почтительные, уважительные формы и косвенные отказы с применением культурно-специфических эвфемизмов, что отражает коллективистское, высококонтекстное общение. Анализ основывается на теории лица Брауна и Левинсона и теории управления отношениями. Результаты подчеркивают важность прагматической компетенции в межкультурной коммуникации и преподавании языков для предотвращения недопонимания.

Ключевые слова: Лингвистическая вежливость; речевые акты; просьбы; отказы; узбекский язык; английский язык; межкультурная прагматика; теория лица; управление отношениями.

Introduction. Politeness is a fundamental aspect of human communication that helps manage social relationships by mitigating face-threatening acts such as requests and refusals. It is particularly significant in intercultural settings, where differing cultural norms and linguistic conventions can lead to misunderstandings or pragmatic failure (Thomas, 1983). This study focuses on the expression of linguistic politeness in two

culturally and linguistically distinct languages: Uzbek, a Turkic language spoken predominantly in Uzbekistan, and English, a global lingua franca with diverse native speech communities.

Object of the Research. The object of this research is the *linguistic realization of politeness strategies in the speech acts of requests and refusals among native speakers of Uzbek and English*. Requests and refusals were selected because they commonly involve delicate social negotiation and have been widely studied in pragmatics due to their face-threatening potential (Brown & Levinson, 1987). Understanding how politeness is linguistically encoded in these speech acts provides insight into underlying cultural values and pragmatic competence in communication.

Literature Review. Brown and Levinson's (1987) theory of politeness, which introduces the concepts of positive and negative face, remains one of the most influential frameworks in analyzing politeness strategies cross-linguistically. Their categorization of politeness strategies into bald-on-record, positive politeness, negative politeness, and off-record indirectness has guided much subsequent research.

However, this theory has been critiqued for its Western-centric assumptions (Eelen, 2001), prompting scholars to propose alternative or complementary models. For example, Spencer-Oatey's (2008) rapport management framework emphasizes relational goals and face sensitivities in context, offering a nuanced understanding of politeness beyond universal strategies. Similarly, Locher and Watts (2005) advocate for viewing politeness as relational work shaped by social roles and power dynamics.

Empirical studies on politeness in English have consistently found preferences for indirect requests softened by modal verbs and hedging, and refusals that combine clarity with empathetic mitigation (Holmes, 1995; Kasper & Rose, 2001). By contrast, research on Turkic languages, including Uzbek, is comparatively limited. Existing work suggests that politeness in Uzbek involves rich honorific systems, indirectness, and culturally specific expressions that reflect collectivist values and respect for social hierarchy (Spencer-Oatey, 2008; Hofstede, 2001).

Given the growing importance of English in Uzbekistan and the increasing intercultural encounters, there is a pressing need to investigate how politeness is expressed in Uzbek and how these patterns compare with English norms. This cross-cultural analysis can contribute to pragmatics theory and inform language teaching by highlighting potential areas of pragmatic mismatch and miscommunication.

Research Aims. This study aims to:

Identify and categorize politeness strategies used in requests and refusals by native Uzbek and English speakers.

Analyze how these strategies reflect cultural values and social roles.

Discuss implications for intercultural communication and second language teaching.

Methodology. Participants

The study involved a total of 20 participants, equally divided between native Uzbek speakers ($n = 10$) and native English speakers ($n = 10$). The Uzbek participants were all born and raised in Uzbekistan, with varied regional backgrounds (Tashkent, Samarkand, Fergana), while the English-speaking participants were from the United States, the United Kingdom, and Canada. All participants were between the ages of 20 and 35, with an equal number of male and female speakers in each group. Each participant had at least an undergraduate-level education and reported no known speech or hearing impairments. Importantly, none of the Uzbek participants were English teachers or linguistics majors, in order to minimize metalinguistic awareness that might influence their responses.

Data Collection. Data were collected through semi-structured recorded interviews conducted in the participants' native languages. Each interview lasted approximately 15–20 minutes and was conducted either face-to-face or via video conferencing platforms such as Zoom, depending on geographic availability. All interviews were audio recorded with participants' informed consent and later transcribed verbatim. The ethical framework for the study followed the APA's (2020) guidelines for human subjects research, including confidentiality, anonymity, and the right to withdraw at any stage.

Interview questions were designed to elicit responses that would naturally incorporate speech acts involving politeness—such as making a request, refusing an offer, offering thanks, apologizing, or interrupting a conversation. Rather than asking directly about politeness, the interviewer used scenarios to prompt spontaneous language use. For example:

“Imagine you're at a friend's house and you need to ask for Wi-Fi.”

“How would you respond if your boss offered you extra work on a weekend?”

“How do you usually thank someone after receiving a gift?”

This scenario-based approach aligns with best practices in pragmatics research (Kasper & Dahl, 1991), allowing for analysis of both linguistic form and contextual variables such as power distance and social familiarity.

Analytical Framework

The data were analyzed using a qualitative, discourse-pragmatic approach. Drawing on Brown and Levinson's (1987) politeness theory as a baseline, the analysis focused on identifying the use of positive and negative politeness strategies, as well as off-record and bald-on-record utterances. However, recognizing the criticism that this model reflects a Western bias (e.g., Eelen, 2001; Locher & Watts, 2005), the study also employed elements of Spencer-Oatey's (2008) rapport management framework to interpret how relational goals, face sensitivities, and contextual norms influence politeness behavior in each culture.

Coding was carried out manually. Each instance of a target speech act was categorized according to:

Type of politeness strategy used (e.g., hedging, honorifics, indirectness).

Sociocultural variables (e.g., relative status, age, familiarity).

Pragmatic success (whether the speech act achieved its intended social function).

The results were cross-compared between the Uzbek and English datasets to identify patterns, similarities, and key divergences.

Results.

1. Politeness in Requests

1.1 English Speakers

English speakers generally preferred indirect request forms with softeners and modal verbs. For instance, in a scenario involving asking a colleague to cover a shift, one participant said:

"I was wondering if you might be able to take my shift on Friday—only if it's not too much trouble."

This utterance reflects the use of *negative politeness strategies*, specifically hedging and deference (Brown & Levinson, 1987). The speaker distances themselves from imposing, uses modal verbs ("might"), and includes conditional mitigation ("only if...").

Another speaker used an embedded request:

"Do you think you'd be okay helping me with this report later?"

Here, the request is framed as a question about the listener's willingness, not the speaker's need—showing sensitivity to the interlocutor's autonomy.

1.2 Uzbek Speakers

Uzbek speakers also used indirectness but employed culturally distinct strategies emphasizing *relational respect and age hierarchy*. One participant asking for a favor from an older colleague said:

"Aka, agar vaqtingiz bo'lsa, bitta yordam kerak edi..." ("Brother, if you have time, I needed a little help...")

The phrase includes *honorific address* ("Aka"), conditional politeness ("if you have time"), and *past tense mitigation* ("kerak edi" instead of "kerak")—a common feature in Uzbek requests to soften immediacy and avoid direct imposition.

Another younger participant speaking to a peer used:

"Bir iltimosim bor edi, bimalol bo'lsangiz aytmoqchi edim..." ("I had a small request, I wanted to say it if you're free...")

This layered politeness delays the request until the listener confirms availability—demonstrating the *collectivist orientation* of Uzbek culture where imposing is carefully avoided.

2. Politeness in Refusals

2.1 English Speakers

Refusals among English speakers tended to be *explicit but mitigated*. One participant declining a party invitation said:

"I'd love to come, but I've already committed to something else that evening. Maybe next time?"

This combines positive politeness ("I'd love to"), clear reasoning, and a future-oriented softener ("Maybe next time?"). The emphasis is on *maintaining the relationship* while expressing inability.

Another speaker used buffering strategies:

"Thanks for thinking of me—it sounds great. Unfortunately, I can't make it this weekend."

This shows *empathic refusal*—acknowledging the invitation, expressing appreciation, and using "unfortunately" to signal regret.

2.2 Uzbek Speakers

Uzbek speakers often used *avoidance or implicit refusals*, especially in hierarchical or formal contexts. A young participant refusing a professor's offer to join a late meeting said:

“O‘zim aybdorman, lekin bu safar bora olmayman, nasib qilsa keyingi safar albatta.” (“It’s my fault, but this time I can’t come—God willing, next time definitely.”)

The speaker takes blame, avoids direct negation, and defers to fate (“nasib qilsa”), which is culturally accepted as a *non-confrontational refusal*.

Another participant asked to help a neighbor responded with:

“Ko‘nglimda yordam bermish bor, lekin hozir bir oz ishlar chiqib qoldi.” (“I really want to help, but something has unexpectedly come up.”)

Here, *intentions are emphasized positively* (“Ko‘nglimda yordam berish bor”) while the refusal is framed passively. This reflects a *high-context communication style* typical in collectivist cultures (Hall, 1976).

3. Cross-Cultural Patterns

English refusals tend to be more direct but *mitigated by empathy and reasoning*, reflecting individualistic values and low-context communication.

Uzbek refusals are *highly indirect*, often relying on culturally shared euphemisms, deferential expressions, and fate-based references to avoid face-threatening acts.

In *requests*, English speakers use *modality and conditional forms* to soften imposition, while Uzbek speakers rely on *honorifics, past-tense hedging*, and *status-based phrasing*.

Discussion. The results of this study illustrate distinct patterns of politeness in requests and refusals among native speakers of Uzbek and English, reflecting deeper cultural and communicative norms. These differences can be interpreted through established theoretical frameworks in intercultural pragmatics and sociolinguistics, particularly Brown and Levinson’s (1987) theory of face, Hall’s (1976) high/low-context communication styles, and Hofstede’s (2001) cultural dimensions.

Politeness and Cultural Values

English speakers’ use of softened, indirect requests and mitigated refusals aligns with the *low-context, individualistic orientation* of Anglo cultures (Hall, 1976; Hofstede, 2001). In such societies, clarity and autonomy are valued, and politeness often involves *respecting personal space and choice*. Strategies such as hedging (“might,” “I was wondering”), conditional phrasing, and explicit appreciation function to minimize imposition without obscuring intent. As Holmes (1995) notes, the use of modalized and formulaic politeness serves to maintain social distance while affirming solidarity.

In contrast, Uzbek speakers showed a *high-context, collectivist orientation*, where politeness is encoded not only through indirectness but also through *relational cues, honorifics, and culturally shared expressions*. The frequent use of deferential terms (“Aka,” “Opa”), the grammatical past tense to mitigate requests, and avoidance-based refusals reflect a cultural emphasis on group harmony, respect for hierarchy, and face negotiation. These findings support Spencer-Oatey’s (2008) rapport management model, which emphasizes the relational goals behind language use rather than linguistic form alone.

Face Strategies and Social Roles

Brown and Levinson’s (1987) distinction between *positive face* (desire to be liked) and *negative face* (desire not to be imposed upon) can partially explain the strategies used. English speakers tended to protect the hearer’s *negative face* by minimizing imposition (e.g., “only if it’s not too much trouble”), while also maintaining *positive face* through softeners and compliments. Uzbek speakers, however, focused more on preserving the speaker’s own *negative face* by avoiding outright refusals, and simultaneously honored the hearer’s social position through *status-sensitive speech acts*.

Notably, refusals among Uzbek speakers often included *religious or fate-related expressions* (“nasib qilsa”), suggesting that sociopragmatic competence in Uzbek involves understanding not just the structure of speech acts but also *cultural metaphors of humility and destiny*. Such elements are not easily captured by universal models and underscore the value of Locher and Watts’ (2005) *relational work theory*, which moves beyond a binary view of polite/impolite to consider the negotiated nature of politeness in context.

Implications for Intercultural Communication

The cultural differences revealed in this study highlight the *risk of pragmatic failure* in intercultural encounters. An English speaker’s directness, though mitigated, may appear assertive or disrespectful to a native Uzbek speaker accustomed to more deferential language. Conversely, a highly indirect refusal by an Uzbek speaker may be misunderstood as vague or insincere by an English speaker unfamiliar with high-context cues. These mismatches underscore Thomas’s (1983) concept of *pragmatic failure*—a key barrier in cross-cultural communication and second language learning.

Furthermore, the findings suggest that English language instruction in Uzbekistan should incorporate *pragmatic awareness and cultural variation in politeness norms*. As Kasper and Rose (2001) argue, pragmatic

competence is a teachable skill and should be integrated into communicative language teaching, particularly in contexts where learners will engage with speakers from different cultural backgrounds.

Conclusion. This study has explored the linguistic realization of politeness in the speech acts of requests and refusals among native speakers of Uzbek and English. The findings reveal that while both groups employ indirectness as a core strategy, the forms and functions of that indirectness are shaped by deeply rooted cultural norms. English speakers tend to use conditional structures, hedging, and positive softeners to preserve the hearer's autonomy and mitigate imposition. In contrast, Uzbek speakers rely on relational cues, status-sensitive address forms, past tense mitigation, and culturally shared expressions to uphold social harmony and navigate power relations.

By comparing politeness strategies across two distinct cultural and linguistic contexts, the study demonstrates that universal models such as Brown and Levinson's (1987) face theory must be complemented by frameworks that account for local norms and relational dynamics, such as Spencer-Oatey's (2008) rapport management and Locher and Watts' (2005) relational work theory. These theoretical insights help explain why a refusal or request that appears polite in one language may be perceived as inappropriate or unclear in another.

The practical implications of these findings are particularly relevant for intercultural communication and second language teaching. As pragmatic failure remains a significant barrier to successful communication across cultures (Thomas, 1983), language educators and intercultural trainers should emphasize the importance of sociopragmatic competence alongside grammatical accuracy.

Future research could broaden this comparative lens by including additional languages or by focusing on specific social variables such as age, gender, or professional background. Moreover, longitudinal studies examining how bilingual or bicultural speakers shift their politeness strategies depending on context would further enrich our understanding of linguistic adaptability in cross-cultural settings.

REFERENCES:

1. Brown, P., & Levinson, S. C. (1987). *Politeness: Some universals in language usage* (Vol. 4). Cambridge University Press.
2. Eelen, G. (2001). *A critique of politeness theories*. St. Jerome Publishing.
3. Hall, E. T. (1976). *Beyond culture*. Anchor Books.
4. Hofstede, G. (2001). *Culture's consequences: Comparing values, behaviors, institutions and organizations across nations* (2nd ed.). SAGE Publications.
5. Holmes, J. (1995). *Women, men and politeness*. Longman.
6. Kasper, G., & Dahl, M. (1991). Research methods in interlanguage pragmatics. *Studies in Second Language Acquisition*, 13(2), 215–247. <https://doi.org/10.1017/S0272263100009955>
7. Kasper, G., & Rose, K. R. (2001). *Pragmatics in language teaching*. Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9781139524797>
8. Locher, M. A., & Watts, R. J. (2005). Politeness theory and relational work. *Journal of Politeness Research*, 1(1), 9–33. <https://doi.org/10.1515/jplr.2005.1.1.9>
9. Spencer-Oatey, H. (2008). *Culturally speaking: Culture, communication and politeness theory* (2nd ed.). Continuum.
10. Thomas, J. (1983). Cross-cultural pragmatic failure. *Applied Linguistics*, 4(2), 91–112. <https://doi.org/10.1093/applin/4.2.91>

DISKURS TUSHUNCHASI VA UNING LINGVISTIK XUSUSIYATLARI

Sulaymonova Mahfuza Shavkat qizi,
Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat
o'zbek tili va adabiyoti universiteti tayanch doktoranti
mahfuzasulaymonova15@gmail.com
ORCID ID: 0009-0003-0749-260X

Annotatsiya. Mazkur maqolada zamonaviy tilshunoslikdagi “diskurs” tushunchasining nazariy va metodologik asoslari, uning ijtimoiy-madaniy kontekstdagi funksional mohiyati chuqur tahlil qilinadi. Diskurs faqat lingvistik birliklar majmui emas, balki ularning kontekstual, ideologik, interaktiv va kognitiv xususiyatlarini aks ettiruvchi ko'p qatlamli hodisa sifatida qaraladi. Muallif turli fanlar — sotsiologiya, psixologiya, falsafa, tarix va medialogiya bilan diskurs tahlilining integratsiyasini ko'rsatadi. Shuningdek, diskursning janr xususiyatlari, kritik, ommaviy, publitsistik, kinematik va glyuttonik shakllari, ularning kommunikativ vazifalari va lingvistik vositalar orqali ifodalanish uslublari tahlil qilinadi. Tadqiqot diskurs va matn o'rtasidagi farqlarni aniqlashtirib, diskursni til, tafakkur va hokimiyat o'zaro munosabatini ifodalovchi muhim fenomen sifatida ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: diskurs, kontekst, kommunikativ strategiya, ijtimoiy ong, matn, til va hokimiyat, kognitiv model, diskurs janrlari.

THE CONCEPT OF DISCOURSE AND ITS LINGUISTIC FEATURES

Abstract. This article provides an in-depth examination of the concept of “discourse” in modern linguistics, focusing on its theoretical and methodological foundations as well as its sociocultural functions. Discourse is conceptualized as a multidimensional phenomenon that encompasses not only linguistic structures but also contextual, ideological, interactive, and cognitive aspects. The author emphasizes the interdisciplinary nature of discourse analysis by linking it to sociology, psychology, philosophy, history, and media studies. Furthermore, the paper explores various discourse genres—such as critical, mass media, journalistic, cinematic, and gluttonic—analyzing their communicative purposes and linguistic expression strategies. By differentiating discourse from text, the study highlights discourse as a key linguistic phenomenon that reflects the interplay of language, cognition, and power.

Keywords: discourse, context, communicative strategy, social consciousness, text, language and power, cognitive model, discourse genres.

ПОНЯТИЕ ДИСКУРСА И ЕГО ЯЗЫКОВЫЕ ОСОБЕННОСТИ

Аннотация. В статье проводится углублённый анализ понятия «дискурс» в рамках современной лингвистики с акцентом на его теоретико-методологические основы и социокультурные функции. Дискурс рассматривается как многослойное явление, охватывающее не только языковые структуры, но и контекстуальные, идеологические, интерактивные и когнитивные аспекты. Автор раскрывает междисциплинарную природу дискурс-анализа, соединяя его с социологией, психологией, философией, историей и медиаисследованиями. Особое внимание уделяется жанровым формам дискурса — критическому, медийному, публицистическому, кинодискурсу и глуттоническому — а также их коммуникативным функциям и языковым средствам выражения. Работа также акцентирует различие между дискурсом и текстом, определяя дискурс как важный феномен, отражающий взаимосвязь языка, мышления и власти.

Ключевые слова: дискурс, контекст, коммуникативная стратегия, общественное сознание, текст, язык и власть, когнитивная модель, жанры дискурса.

Zamonaviy tilshunoslikda “diskurs” tushunchasi fundamental va ko'p qirrali ilmiy kategoriya sifatida e'tiborga loyiqdir. Tilga faqatgina grammatik tizim emas, balki ijtimoiy va madaniy muloqot vositasi sifatida qarash zarurati ushbu tushunchaning ilmiy doiradagi ahamiyatini oshirmoqda. Bugungi globallashuv sharoitida nutq faoliyati nafaqat aloqa vositasi, balki ijtimoiy ong, mafkura, hokimiyat va shaxsiy pozitsiyani

ifodalovchi asosiy vositalardan biri sifatida namoyon bo‘lmoqda. Shu sababli ham diskursga oid tadqiqotlar til va jamiyat o‘rtasidagi murakkab o‘zaro ta’sirni chuqurroq anglashga xizmat qilmoqda.

Diskursning dolzarbligi, avvalo, uning amaliyot bilan chambarchas bog‘liq ekani, ya’ni tilning real voqelikdagi qo‘llanish holatlarini o‘rganish imkonini berishidir. Matndan farqli o‘laroq, diskurs kontekstga, subyektlarga va ularning o‘zaro munosabatlariga aloqador bo‘lib, bu esa uni sotsiolingvistika, pragmatika, psixolingvistika kabi sohalar bilan uzviy bog‘lab qo‘yadi. Ayniqsa, siyosiy, huquqiy, ommaviy axborot vositalari yoki reklama kabi sohalarda diskurs tahlili orqali yashirin ideologik yoki manipulativ elementlarni aniqlash mumkin bo‘lmoqda. Shuningdek, yangi media va raqamli muloqot shakllarining rivojlanishi diskursni tahlil qilish uslublarini ham yangilashga olib keldi. Ijtimoiy tarmoqlardagi fikrlar, bloglar, interaktiv platformalardagi muhokamalar bugungi kunda tilshunoslikning yangi obyektiga aylangan. Bu holat diskurs tushunchasining zamonaviy kommunikatsiya jarayonlarini tahlil qilishdagi dolzarbligini yanada kuchaytiradi. Diskurs tushunchasi tilshunoslikda nazariy va amaliy jihatdan muhim o‘rin tutadi. U faqat til tuzilmasini emas, balki til orqali yaratiladigan ijtimoiy munosabatlarni, ma’no konstruksiyasini va hokimiyat mexanizmlarini tahlil qilish imkonini beradi. Shu sababli, zamonaviy-ilmiy tadqiqotlarda diskurs masalasi alohida e’tibor markazida bo‘lib kelmoqda va kelajakda ham bu yo‘nalishning dolzarbligi saqlanib qoladi.

Diskurs — bu til birliklarining yirik strukturasi, u til vositalarining real ijtimoiy-madaniy kontekstda qo‘llanilishini o‘z ichiga oladi. Zamonaviy tilshunoslikda diskurs tahlili tildan foydalanish jarayonini izchil tahlil qilish imkonini beradi, bu esa uni boshqa fanlar bilan uzviy aloqada bo‘lishiga sabab bo‘ladi.

Avvalo, diskurs tahlili tilning jamiyatdagi rolini o‘rganar ekan, u sotsiologik yondashuv bilan chambarchas bog‘liqdir. Sotsiolingvistika bu borada tilning ijtimoiy qatlamlar, guruhlar va kontekstlar doirasidagi farqlanishini tahlil qiladi. R.A. Budagov fikricha, til madaniyati — bu nafaqat filologik, balki sotsiologik muammodir: “u bugungi dunyodagi kommunikatsiyaning benihoya xilma-xil ko‘rinishlari bilan bevosita yoki bilvosita bog‘liqdir”[1]. Bu fikr diskurs tahlilining sotsiologik fan bilan uzviy bog‘liqligini yaqqol tasdiqlaydi.

Shuningdek, diskurs nafaqat ijtimoiy, balki psixologik jarayonlar bilan ham bog‘liq. Psixolingvistika fanida tilni idrok qilish, eslab qolish va fikrni ifodalash kabi jarayonlar o‘rganiladi. Bu jihatdan, diskurs tahlili inson ongidagi tushunish jarayonlarini ham yoritadi. Masalan, tilshunoslik psixologiya bilan aloqadorligi sababli, diskursni anglashda ruhiy jarayonlarni hisobga olish zarur bo‘ladi. Manbalarda bu aloqadorlik shunday ifodalanadi: “Tilshunoslik psixologiya bilan chambarchas bog‘liqdir. Tilshunoslik va psixologiya o‘rtasidagi muammolar psixolingvistikada o‘rganiladi”[2].

Bundan tashqari, diskursning metodologik asoslari falsafa bilan bog‘liq. Tilshunoslikda metodologiya va yondashuvlarning tanlanishi ko‘pincha falsafiy qarashlarga asoslanadi. Ayniqsa, postmodernistik, strukturalistik yoki fenomenologik yondashuvlar falsafiy nazariyalardan olingan. Shu bois, diskurs tahlilini mukammal tushunish uchun falsafiy metodlarni bilish muhim hisoblanadi. Bu borada quyidagicha fikr bildiriladi: “Falsafa tilshunoslik metodikasini belgilab berar ekan, falsafani o‘rganmagan kishi tilshunoslik uchun xos bo‘lgan metodlarni tushuna olmaydi”[3].

Diskursning yana bir muhim jihati — u tarixiy jarayonlar bilan ham bevosita bog‘liq. Tilni tushunish va tahlil qilishda tarixiy kontekstni inobatga olish, diskursni yanada chuqurroq anglash imkonini beradi. Masalan, tarixiy voqealar, mafkuraviy jarayonlar yoki madaniy kontekstlar ma’lum bir davrda qanday nutq ishlatilganini tushuntirib beradi. Shu sababli, “tilshunoslik tarix bilan ham o‘zaro bog‘liq, chunki tilning lug‘at tarkibi, uning ish ko‘rish doirasi va xarakteri jamiyat tarixi bilan uzviy aloqadadir”.

Diskurs tahlili shuningdek etnografiya fanidan ham foydalanadi. Chunki til va madaniyat o‘zaro bog‘liq bo‘lgan tizimlar sifatida qaraladi. Nutqiy aktlar, til vositalari, metaforalar va ijtimoiy rollar ko‘pincha muayyan madaniy muhitga bog‘liq. Shu bois diskurs tahlilida etnografik metodlar, ya’ni tilning madaniy asoslarini ochib beruvchi usullar muhim rol o‘ynaydi[4].

Zamonaviy lingvistikada diskurs tahlili texnologiyalar bilan ham integratsiyalashmoqda. Kompyuter lingvistikasi, korpus lingvistika, sun’iy intellekt asosidagi til modellari diskurs tahlilida qo‘llanilmoqda. Bu esa tilshunoslikning kognitiv fanlar, informatika va matematika bilan aloqadorligini yanada mustahkamlaydi. Diskurs tahlili — bu multidisplinar yondashuv bo‘lib, u tilshunoslikni sotsiologiya, psixologiya, falsafa, tarix, etnografiya va texnologik fanlar bilan bog‘laydi. Har bir aloqadorlik tilning muayyan aspektini yanada chuqurroq o‘rganish imkonini beradi. Shuning uchun zamonaviy lingvistika doirasida diskurs tahlilini o‘rganish faqat tilning o‘zi emas, balki uning atrofidagi butun ijtimoiy-madaniy makonni o‘rganish bilan tengdir.

Diskurs tushunchasi lotincha so‘zdan olingan bo‘lib, “discursus” – “mulohaza yuritish”, “oldinga va orqaga yugurish”, “harakat”, “aylanish”, “suhbat” yoki frantsuzcha “discours” – “nutq” degan ma’nolarga borib taqaladi. “Diskurs” atamasi ko‘rib chiqilayotgan muammoning asosiy tushunchasi bo‘lganligi sababli,

unung ta'rifiga turlicha yondashuvlar bo'lgan. Ushbu konseptsiya mashhurligiga qaramay, uning "diskurs" dan foydalanishning barcha holatlarini qamrab oladigan umumiy tan olingan va aniq ta'rifi hali shakllantirilgan emas. Turli milliy an'analar va alohida mualliflarning pozitsiyalariga muvofiq "diskurs" tushunchasini talqin qilishning uchta asosiy sinfini ajratib ko'rsatadi. Boshqa manbalarda diskursning janr kabi ekanligi, nutqiy janr-tipik tuzilishi, lisoniy vositalardan foydalanishning o'ziga xosligi, aniq adrestga qaratilganligi, ma'lum kommunikativ maqsad va ma'lumot yetkaza olishi, etiketlik kabi jihatlari bilan ajralib turuvchi nutq turi ekanligi ifodalanadi. Shuningdek, maxsus olib borilgan tadqiqotlarda diskursning ijtimoiy tabiat orqali publistik diskurs, siyosiy diskurs, badiiy, baholovchi diskurs kabi yangi tushunchalarning yuzaga kelganligi qayd etiladi. "Diskurs" atamasidan foydalanishning uchta asosiy klassi eng aniq ajralib turadi, ular turli milliy urf-odatlar va aniq mualliflarning hissalarini bilan bog'liq. Birinchi marta ushbu atamaning amaldagi lingvistik qo'llanilishi amerikalik tilshunos Z. Xarrisning 1952-yilda nashr etilgan "Nutqni tahlil qilish" maqolasida keltirilgan. "Diskurs" atamasining to'liq ko'lami so'nggi yigirma yil ichida tilshunoslikda ommalashib bordi.

Tilshunos olim A. Pardaev talqinicha, diskurs bu so'zlovchi va tinglovchining o'zaro fikr almashish, bir-biriga ta'sir ko'rsatish maqsadida lisoniy va nolisoniy vositalardan o'zlari eng samarali deb hisoblagan shakl va turda amaliy foydalanish jarayoni hisoblanadi. Diskurs bu – jarayon, insoniy faoliyat turi. U lisoniy va yuzlab nolisoniy omillarning mushtarak shaklda bir maqsad yo'lida voqelanishidir. Boshqa bir manbada diskurs lotincha "discursus" - muhokama so'zidan olingan bo'lib, hissiy, bevosita, intuitiv, ya'ni muhokama talab bilimdan farqli o'laroq, muhokama orqali vosita bilan hosil qilinadigan mantiqiy dalil - isbotli bilim demakdir. Sodda qilib aytganda, bu ta'rifda diskursning muhokama qilish, suhbat qilish ma'nosi ilgari suriladi.

O'zbek tilshunosligida diskurs maxsus tadqiqotlar tilshunos Sh. Safarov tomonidan amalga oshirilgan. Tilshunos matn va diskurs muammolari to'g'risida quyidagilarni qayd etadi: "agarda matn va diskursning har ikkalasi ham inson lisoniy faoliyatining natijasi bo'lsa, ularni faqatgina zohiriy – formal ko'rsatkichga asosan "og'zaki" va "yozma" sifatlari bilan farqlash imkoniga gumonim bor. Xuddi shuningdek, ularning birini moddiy ko'rinishli hodisa, ikkinchisini bu xususiyatdan xoli ko'rinishda tasavvur qilish qiyin masala. Axir bularning ikkalasi ham natijali faoliyat mahsuli bo'ladigan bo'lsa, erishilgan natija moddiy ko'rinish olishi kerak-ku? Maqsadli ifodalanadigan kommunikativ mazmun va so'zlovchi istagi bilan bogliq bo'lmagan holda tinglovchi idrokida (qabulida) hosil bo'ladigan informativ mazmun bir-birini inkor qilmaydi, aksincha, ular o'zaro qorishib, birikib, muloqotning samaraliligini ta'minlovchi omilga aylanadilar. Kommunikativ va informativ mazmunlar uyg'unligi muloqot tizimi makro birligining yaxlitligini ta'minlaydi. Hozirgi paytda bunday yaxlitlik xususiyatiga faqatgina diskurs ega ekanligi e'tirof etilmoqda.

Y.S. Kubryakova qaydicha, "tilshunoslik fanining hozirgi taraqqiyoti davrida diskursning umumiy qabul qilingan biror bir ta'rifi mavjud emas".[4]

Zamonaviy tilshunoslikda diskurs nafaqat nutqiy aktlar majmui, balki ular ortidagi ijtimoiy kontekst, kommunikativ niyat va g'oyaviy pozitsiyalarni ham qamrab oladi. Bu nuqtayi nazar diskursni tahlil qilishda faqat lingvistik birliklar emas, balki ular joylashgan ijtimoiy va madaniy muhit ham muhim ekanini anglatadi. Tilshunoslikdagi yondashuvlarning har biri diskursga nisbatan o'ziga xos ta'rif va metodologiyani taklif etadi. Strukturalistik yondashuvda, masalan, diskurs sintaktik va semantik birliklarning ketma-ketligi sifatida ko'riladi. Bu yerda asosiy e'tibor matnning ichki tuzilishiga qaratiladi. Ch. Fillmor, N. Xomskiy kabi olimlar tomonidan ilgari surilgan generativ yondashuvlarda esa tilning ichki kompetensiyasi asosida diskurs soddalashtirilgan tahlil shaklida ko'rib chiqiladi.

Poststrukturalist va sotsial-konstruktivistik yondashuvlarda esa diskurs nafaqat til, balki hokimiyat, ijtimoiy ierarxiya va ideologik pozitsiyalarning ifodasi sifatida talqin qilinadi. Misol uchun, fransuz faylasufi va tilshunosi Mishel Fuko diskursni ijtimoiy bilimlar tizimini shakllantiruvchi vosita sifatida talqin qiladi. Uning fikricha, diskurs muayyan ijtimoiy guruhlar tomonidan haqiqatni ishlab chiqarish, nazorat qilish va yoyishning qudratli instrumentidir[5]. Shu bois, Fuko diskursni bilim va hokimiyat o'rtasidagi vosita deb biladi.

Kognitiv tilshunoslik doirasida esa diskurs inson tafakkuri va idrokining tashqi ifodasi sifatida qaraladi. Bu yerda asosiy urg'u diskursning mental modellar bilan bog'liqligiga qaratiladi. Van Deyk fikricha, diskurs bu nafaqat til orqali ifodalangan ma'lumotlar oqimi, balki uni qabul qiluvchi shaxs ongida shakllanuvchi bilimlar tizimidir. Bu yondashuv diskursni tushinishda kontekst, ishtirokchilar o'rtasidagi bilim darajasi va kommunikativ strategiyalarni hisobga oladi.

Pragmatik yondashuv esa diskursni tilning kontekstda ishlatilishi nuqtai nazaridan tahlil qiladi ya'ni, bu yondashuvda diskurs doimiy ravishda muayyan maqsadga yo'naltirilgan nutqiy faoliyat sifatida tushuniladi. Jon Ostin va J. Sörl kabi nutq akti nazariyasi vakillari diskursni amaliy faoliyatning tili sifatida tasniflaydi. Ular fikricha, har qanday gap ma'no ifodasi bilan birga harakatni ham anglatadi[6].

Diskurs tahlili, shuningdek, sotsiolingvistika bilan chambarchas bog‘liq. U yerda diskurs ijtimoiy qatlamlar, jins, etnik guruhlar va ijtimoiy rollarga ko‘ra farqlanishi mumkin bo‘lgan kommunikatsiya shakli sifatida ko‘riladi. Zamonaviy yondashuvlarda diskurs doimiy ravishda dinamik, ko‘p qatlamli, ko‘p ma’noli hodisa sifatida talqin qilinadi. Diskurs bu — til, tafakkur, madaniyat, ideologiya va ijtimoiy munosabatlar birlashmasining eng yuqori shaklidir. Uning doirasida lingvistik birliklar orqali tashqi dunyo talqini shakllanadi, ijtimoiy ong va pozitsiyalar aks etadi.

Dunyo tilshunosligida matn muammolari tadqiqiga bag‘ishlangan ilmiy ishlarning ko‘pchiligida “diskurs” termini bot-bot qo‘llaniladi. V.Xegay haqli ravishda ta’kidlaganidek, bu termin matn lingvistikasi bilan bir qatorda adabiyotshunoslik, sotsiologiya, siyosatshunoslik, falsafa, mantiq, psixologiya kabi fan sohalarida keng ishlatilib kelinayotgan bo‘lsa-da, matn lingvistikasining o‘zida ham yagona, ko‘pchilik tomonidan e’tirof etilgan talqini, ma’nosi yo‘q, xilma-xil farqli tushunchalar ifodasi uchun istifoda qilinadi. Dastlab “diskurs” va “matn” terminlari ayni bir tushuncha uchun qo‘llangan bo‘lsa, zamonaviy lingvistika ularni farqlashga alohida e’tibor qaratadi. Matn bu tilning yozma yoki og‘zaki shaklda ifodalangan yakunlangan, grammatik jihatdan to‘liq, bog‘langan birliklar yig‘indisidir. U grammatik va sintaktik mezonlarga asoslangan holda tuziladi. Diskurs esa matnni hosil qiluvchi nutqiy faoliyat, kommunikativ vaziyat, ijtimoiy kontekst va ishtirokchilar o‘rtasidagi munosabatlarni o‘z ichiga olgan murakkab til hodisasidir. Demak, matn statik bo‘lsa, diskurs dinamik jarayon hisoblanadi.

Golland tilshunoslari T.A. van Deyk va V.Kinchlar “keyingi yillarda bir qator gumanitar va ijtimoiy fanlarda bog‘liq nutq yoki diskursni o‘rganishga bo‘lgan qiziqish ortganligini ta’kidlar ekan, “diskurs”ni “bog‘li nutq”ning sinonimi sifatida qo‘llaydi. Tilshunos T.A. van Deykning ta’kidlashicha, matn faqat til birliklarining formal tuzilmasi bilan cheklanadi, diskurs esa ularning qanday ishlab chiqarilishi, kontekstda qanday talqin qilinishi va qanday ma’nolarni anglatishini o‘z ichiga oladi. Unga ko‘ra, har bir diskurs matnni o‘z ichiga oladi, biroq har qanday matn diskursga aylanmaydi. Bu fikr diskursning kontekstual va kognitiv qatlamlarga ega ekanini ko‘rsatadi. Masalan, bir xil matn turli kontekstlarda turlicha diskurs ma’nosini anglatishi mumkin.

Deborah Tannen fikricha, diskurs bu — tilning ishlatilish shakli bo‘lib, u jamiyatdagi rollar, munosabatlar, qadriyatlar va hokimiyat tuzilmalari bilan uzviy bog‘liq. Matn esa bu bog‘liqlikdan holi bo‘lishi mumkin; u o‘z-o‘zicha mavjud bo‘lgan til birliklaridan tashkil topgan struktura sifatida namoyon bo‘ladi. Shu sababli, matn tahlilida tilning shakliy tomonlariga e’tibor beriladi, diskurs tahlilida esa kontekst, ijtimoiy faktorlar va kommunikativ niyatlar muhim rol o‘ynaydi.

Jon Gumperz va William Labov kabi sotsiolingvistlar ham diskursni matndan ustun hodisa sifatida qaraydilar. Ular og‘zaki nutqdagi ijtimoiy o‘zgaruvchilar, stilistik farqlar, etnik va jinsiy tafovutlar orqali shakllanadigan ma’no qatlamlarini tahlil qilish orqali diskursni kengroq kontekstda o‘rganadilar[7]. Bu esa matn chegaralaridan tashqariga chiqishni va til hodisasining ijtimoiy-madaniy konnotatsiyalarini ochib berishni taqozo etadi.

Michel Foucaultning yondashuvida esa diskurs bilim va hokimiyatni shakllantiruvchi mexanizm sifatida baholanadi. Unga ko‘ra, diskurs muayyan matnlar orqali emas, balki ularni ishlab chiqarish, tarqatish va nazorat qilish uslublari orqali mavjud bo‘ladi[8]. Bu esa diskursni matndan ko‘ra chuqurroq, ideologik qatlamga ega hodisa sifatida ko‘rsatadi.

Demak, matn — bu til birliklarining grammatik va sintaktik jihatdan bog‘langan mazmunli tizimi bo‘lsa, diskurs — bu matnning kontekstual, kommunikativ va ijtimoiy anglanishidir. Diskurs matnni yaratish, tushunish va uni baholash jarayonlarini ham o‘z ichiga oladi. Shunday ekan, har bir diskursda matn mavjud, biroq har bir matn diskurs darajasiga chiqmasligi mumkin. Diskurs tilshunoslikda nafaqat til birliklarining tizimli bog‘lanishini, balki ularning ijtimoiy va kommunikativ sharoitdagi qo‘llanilishini ham o‘z ichiga olgan murakkab hodisa sifatida qaraladi. Uning asosiy lingvistik xususiyatlari zamonaviy pragmalingvistika, sotsiolingvistika va matn lingvistikasi nuqtayi nazaridan tahlil qilinadi ekan, diskursning matndan farqli o‘laroq kontekstual, funksional va dinamik xarakterga egaligi aniqlanadi.

Diskursning kontekstga bog‘liqligi uning kommunikativ holatdan tashqarida mavjud bo‘la olmasligini anglatadi. Har bir nutqiy ifoda muayyan vaqt, joy, ishtirokchilar, ijtimoiy vaziyat, maqsad va strategiyaga asoslanadi. Teun A. van Dijk bu holatni “sotsiokognitiv model” orqali izohlab, diskursni tushunishda kontekstni “ko‘rinmas, ammo belgilovchi omil” deb ataydi.. Ushbu yondashuvga ko‘ra, diskurs har doim muayyan sharoitda shakllanadi va u bilan chambarchas bog‘liq holda talqin qilinadi.

Diskurs ko‘p qatlamli tuzilishga ega bo‘lib, unda lingvistik, ijtimoiy va madaniy komponentlar birgalikda ishtirok etadi. Michel Foucault nazarida, diskurs bu faqat til emas, balki bilim, hokimiyat va ijtimoiy tartibotlarni shakllantiruvchi mexanizmdir. Shu bois diskursni tahlil qilishda faqat til birliklarini emas, balki ularni hosil qiluvchi va tartibga soluvchi ijtimoiy normalarni ham hisobga olish zarur.

Diskurs subyektiv xarakterga ega bo'lib, unda muallif yoki nutq egasining pozitsiyasi, maqsadi, bahosi va nuqtai nafari aks etadi. Deborah Tannen bu holatni tilning "ijtimoiy aks ettiruvchanligi" bilan izohlaydi va har bir nutqiy voqelikda gapiruvchining pozitsiyasi sezilarli tarzda namoyon bo'lishini ta'kidlaydi. Bu subyektivlik ayniqsa siyosiy nutq, jurnalistika, reklama va adabiy matnlarda yaqqol namoyon bo'ladi.

Diskurs interaktiv hodisa bo'lib, u tinglovchi yoki suhbatdosh bilan bevosita muloqotni nazarda tutadi. Jon Gumperz va William Labov tadqiqotlariga ko'ra, nutq hech qachon izolyatsiyalangan hodisa emas; u har doim ijtimoiy harakat sifatida yuz beradi va boshqalar bilan aloqadorlikni taqozo etadi. Dialogiklik, savol-javob, bahs-munozara, ritorik strategiyalar — ularning barchasi diskursning interaktiv tabiati bilan bog'liq. Diskursda kohezion (grammatik bog'liqlik) va koherens (mazmunii-mantiqiy izchillik) muhim o'rin tutadi. M.A.K. Halliday va Ruqaiya Hasan tomonidan ilgari surilgan bu tushunchalar diskursning matn sathida bir butunlik kasb etishini ta'minlaydi. Kohezion grammatik vositalar orqali amalga oshirilsa, koherens esa diskursning umumii mantiqii va semantik qurilmasi orqali shakllanadi.

Pragmatik jihatdan diskurs har doim maqsadga yo'naltirilgan bo'lib, u nutq aktlarining illokutsion kuchi, ya'ni ta'sirchanlik darajasi, shuningdek, implikatsiyalar — bilvosita ma'nolar bilan boyitilgan bo'ladi. John Searle nutq akti nazariyasida har bir ifodaning o'ziga xos kommunikativ maqsadi borligini, bu maqsad esa kontekst orqali anglashilishini ko'rsatadi. Bu jihatlar diskursni oddii axborot uzatish emas, balki ijtimoiy faoliyatning tarkibii qismi sifatida talqin etishga imkon beradi. Shunday qilib, diskursga xos bo'lgan bu lingvistik xususiyatlar uning zamonavii tilshunoslikdagi murakkab va ko'p qatlamli hodisa ekanini tasdiqlaydi. Diskurs faqat til tizimining formal jihatlarigagina emas, balki ularning ijtimoiy, kontekstual, subyektiv va pragmatik tafsilotlariga ham asoslanadi. Bu esa uni o'rganishda integrativ va multidisiplinar yondashuvni zarur etadi.

Diskurs turlarining har birini chuqurroq tahlil qilish orqali ularning o'ziga xos lingvistik xususiyatlarini aniqlash mumkin. *Kritik(institutsional) diskurs* rasmiy va ixtisoslashgan sohalarda, masalan, siyosii, huquqii, ilmiy va tibbiy sohalarda yuzaga keladi. Unda rasmiylik, obyektivlik va normativlik ustun bo'ladi. M.A.K. Halliday va Ruqaiya Hasan fikricha, institutsional diskursda kohezion vositalarining izchil qo'llanilishi va standartlashtirilgan sintaktik tuzilmalar muhim rol o'ynaydi. Siyosii diskursda esa ritorik vositalar va ishontiruvchi strategiyalar yetakchi o'rinda turadi. Norman Fairclough institutsional diskursni ijtimoiy kuch munosabatlarini aks ettiruvchi vosita deb baholaydi.

Oddii muloqot diskursi norasmiy, kundalik hayotga oid bo'lib, do'stlar, qarindoshlar yoki tanishlar o'rtasidagi suhbatlarda shakllanadi. Unda ko'proq so'zlashuv tili unsurlari, qisqa va emotsional ifodalar, kontekstual ishoralar va pauzalar uchraydi. Deborah Tannen oddii muloqot diskursini "interaktivlik orqali ijtimoiy yaqinlikni shakllantiruvchi muhim vosita" sifatida talqin qiladi.

Ommavii axborot vositalari (OAV) diskursi keng auditoriyaga mo'ljallangan bo'lib, unda axborot yetkazish, fikr shakllantirish va ijtimoiy hodisalarni talqin qilish funksiyalari ustun turadi. OAV diskursida stilistik jihatdan soddalik, aniqlik va lo'ndalik bilan bir qatorda, ekspressivlik va bahslilik ham mavjud bo'ladi. Teun van Dijk bu turdagi diskursni "ideologik ramzlar orqali ijtimoiy ongini shakllantiruvchi asosii vosita" deb ataydi.

Glyuttonik diskurs oziq-ovqat iste'moli bilan bog'liq bo'lib, madaniy, diniy va etnik qarashlarni aks ettiradi. G. Odilova glyuttonik diskursni xalq madaniyati, adabiyoti, yashash tarzi va ijtimoiy hayotida muhim o'rin tutuvchi kommunikativ jarayon sifatida ta'riflaydi. Unga ko'ra, "glyuttonik" atamasi qadimgi fransuz va o'rta ingliz tillaridagi "glutonie", lotincha "glutire" ("yutish") so'zidan olingan bo'lib, bu so'z "gula", ya'ni "tomoq" degan ma'noni anglatadi.

Publitsistik diskursda axborot yetkazish va jamoatchilik fikrini shakllantirish asosii maqsad bo'lsa, xususii muloqot diskursida shaxsiy tajriba va hissiyotlar ifodasi ustun turadi. Gulnoraxon Niyazova fikricha, kommunikatsiyaning ommavii va xususii sohalari tushunchalari o'rtasidagi farq ularning funksional xarakteristikalari, fiksatsiya darajasi va foydalanish shakllariga ko'ra belgilanadi.

Kino diskursi. Kino san'ati ommavii kommunikatsiyaning eng ta'sirchan vositalaridan biri bo'lib, unda lingvistik va ekstralingvistik xususiyatlar muhim rol o'ynaydi. Arjunbek Ollomurodov "Gone with the Wind" filmida kino diskursining lingvistik va ekstralingvistik xususiyatlarini tahlil qilib, madaniyat, til, diskurs, semiotika, dialekt, dialog, ekstralingvistik, diegetik, non-diegetik, retorik vosita va vizual elementlarning o'zaro aloqasini ko'rsatadi.[13]

Diskurs turlarining tahlili shuni ko'rsatadiki, har bir diskurs turi o'ziga xos kommunikativ vazifa, til birliklari, stilistik vositalar va kontekstual sharoitlarga ega. Kritik diskurs ijtimoiy tartib va hokimiyat munosabatlarini mustahkamlashda, oddii muloqot diskursi esa kundalik aloqalarni barqarorlashtirishda muhim ahamiyat kasb etadi. OAV diskursi ijtimoiy ongini shakllantirish va axborot tarqatishda hal qiluvchi rol o'ynaydi. Publitsistik va kino diskurslari esa axborot va hissiy ta'sirning sinteziga asoslanib, jamiyatda

madaniy va ideologik g'oyalarni yoyadi. Shu bilan birga, diskurslar har doim ijtimoiy, madaniy va pragmatik kontekstlarga bog'liq bo'lib, ularning lingvistik xususiyatlari aynan shu kontekstlar orqali shakllanadi. Diskurs turlarining o'zaro farqlari va umumiy jihatlarini anglash lingvistik tadqiqotlar va tilshunoslik amaliyotida muhim nazariy asos bo'lib xizmat qiladi.

Diskursning tilshunoslikdagi o'rganilishi zamonaviy ijtimoiy-gumanitar fanlar taraqqiyotida markaziy o'rin egallaydi. An'anaviy tilshunoslik nutqni fonetik, morfologik, sintaktik va leksik jihatdan izohlagan bo'lsa, diskurs tahlili ushbu chegaralarni kengaytirib, tildan foydalanishning ijtimoiy, madaniy va kontekstual mezonlarini chuqur anglashga asos bo'ldi. Shu ma'noda, diskursga bo'lgan lingvistik yondashuv tildan foydalanishni faqat grammatik strukturadan iborat hodisa emas, balki ijtimoiy harakat, hokimiyat amaliyoti va ong shakllanishi sifatida ko'rishga olib keldi. Bugungi kunda diskurs tahlili tilning ijtimoiy voqelikni yaratish va qayta yaratishdagi faol ishtirokini ochib beruvchi kuchli metodologik vosita sifatida qaraladi. Masalan, Norman Fairclough til va hokimiyat o'rtasidagi bog'liqlikni tahlil qilib, "til ijtimoiy kuch munosabatlarini mustahkamlovchi va legitimlashtiruvchi vositadir" degan xulosani ilgari suradi. Unga ko'ra, siyosiy, iqtisodiy yoki madaniy jarayonlar til orqali normalashtiriladi, ularning ijtimoiy ongda qabul qilinishi esa diskurs orqali shakllanadi. Bu jihat ayniqsa ommaviy axborot vositalari, siyosiy nutqlar, reklama, ta'lim va huquqiy matnlar tahlilida yaqqol namoyon bo'ladi.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, diskurs tushunchasi zamonaviy tilshunoslikda nafaqat lingvistik birliklarning kontekstual qo'llanilishi, balki tilning ijtimoiy, madaniy, psixologik, tarixiy va ideologik funksiyalarini chuqur aks ettiruvchi ko'p qirrali hodisa sifatida namoyon bo'lmoqda. Maqolada keltirilganidek, diskurs tahlili zamonaviy lingvistikaning fundamental yo'nalishlaridan biri sifatida ko'plab fanlar — sotsiologiya, psixologiya, falsafa, tarix, medialogiya va hatto sun'iy intellekt bilan uzviy integratsiyalashgan. Diskurs matndan farqli o'laroq, kontekstga, maqsadga va ishtirokchilar o'rtasidagi o'zaro ta'sirga tayanadi, bu esa uni dinamik, funksional va interaktiv kommunikatsiya vositasiga aylantiradi. Tadqiqot davomida diskursning janrlari (siyosiy, publitsistik, OAV, kinodiskurs, glyuttonik va boshqalar) alohida tahlil qilinib, har birining o'ziga xos lingvistik vositalari va kommunikativ strategiyalari aniqlab berildi. Shuningdek, diskurs tahlili orqali tilning hokimiyat, ijtimoiy ong va ideologiya bilan qanday munosabatda ekanini aniqlash imkoniyati yuzaga keladi. Bu esa diskursni faqat tilshunoslik emas, balki ijtimoiy ongni shakllantirish vositasi sifatida o'rganish zarurligini ko'rsatadi. Maqola mualliflari tomonidan ilgari surilgan g'oyalar diskursning nafaqat ilmiy-nazariy, balki amaliy jihatdan ham dolzarb tadqiqot obyektiga aylanganini tasdiqlaydi.

ADABIYOTLAR:

1. Budagov R.A., *Nutq madaniyati fanining boshqa fanlar bilan aloqasi*. — <https://azkurs.org/nutq-madaniyati-fanining-boshqa-fanlar-bilan-alloqasi.html>
2. *Tilshunoslik fanining o'rganish sohasi va mavzulari*. — <https://hozir.org/tilshunoslik-fanining-organish-sohasi-va-mavzulari-reja--tilsh.html>
3. *Lingvistikaning boshqa fanlar bilan aloqasi*. — <https://muhaz.org/reja-lingvistikaning-boshqa-fanlar-bilan-alloqasi.html>
4. *Tilshunoslik va tabiiy fanlar*. — <https://hozir.org/tilshunoslik-va-tabiiy-fanlar.html>
5. Kubryakova, 2000. <https://www.supersummary.com/discourse-in-literature-definition-examples/#discourse-outside-of-literature>
6. Foucault, M. *Arxeologiya znaniya*. — M.: Respublika, 1994. — 327 b.
7. Searle, J. *Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language*. — Cambridge: Cambridge University Press, 1969. — 203 p.
8. T.A. van Dijk, Teun A. *Discourse and Context: A Sociocognitive Approach*. — Cambridge: Cambridge University Press, 2008. — B. 14–28.
9. Tannen, Deborah. *Analyzing Discourse: Text and Talk*. — Washington, D.C.: Georgetown University Press, 2005. — B. 7–19.
10. Gumperz John, J. Labov, William., *Sociolinguistic Patterns*. — Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1972. — B. 112–134.
11. Halliday M.A.K., Hasan Ruqaiya. *Cohesion in English*. — London: Longman, 1976. — B. 2–70.

12. Odilova G., *Glyuttonik diskursning lingvistik xususiyatlari. Farg‘ona Davlat Universiteti*, 2023, 29-2, 137.
13. Ollomurodov A., *Kinodiskursning lingvistik va ekstralingvistik xususiyatlari. Fan va innovatsiya-2025: 3(2)*, 127–129.

LINGUOCULTURAL FEATURES OF ADVERTISEMENTS IN ENGLISH LANGUAGE

Sobirova Mohina Erkin kizi,

The 1st year of master's
Student of the department of English
literatura at the Asia International University

Abstract. This article explores the linguocultural features present in advertisements in the English language. By analyzing a range of commercial texts and slogans from Anglo-American cultural contexts, it uncovers how language functions as a carrier of cultural values, consumer ideologies, and persuasive techniques. The study employs both qualitative and quantitative methodologies to assess the interplay between linguistic elements and cultural messages, drawing on a corpus of advertisements from global English-speaking media. It aims to contribute to the broader understanding of how language and culture co-create meaning in the context of modern marketing.

Keywords: linguoculture, advertising language, cultural codes, English media, cross-cultural communication, persuasive language, semiotics, discourse analysis.

ЛИНГВОКУЛЬТУРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ РЕКЛАМЫ НА АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация. В этой статье рассматриваются лингвокультурные особенности, присутствующие в рекламе на английском языке. Анализируя ряд коммерческих текстов и слоганов из англо-американских культурных контекстов, она раскрывает, как язык функционирует как носитель культурных ценностей, потребительских идеологий и методов убеждения. Исследование использует как качественные, так и количественные методологии для оценки взаимодействия между языковыми элементами и культурными сообщениями, опираясь на корпус рекламы из глобальных англоязычных СМИ. Оно направлено на то, чтобы внести вклад в более широкое понимание того, как язык и культура совместно создают смысл в контексте современного маркетинга.

Ключевые слова: лингвокультура, язык рекламы, культурные коды, английские СМИ, кросс-культурная коммуникация, язык убеждения, семиотика, анализ дискурса.

INGLIZ TILIDAGI REKLAMALARNING LINGVO MADANIY XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. Ushbu maqola ingliz tilidagi reklamalarda mavjud bo'lgan lingvomadaniy xususiyatlarni o'rganadi. Anglo-Amerika madaniy kontekstlaridan bir qator tijoriy matnlar va shiorlarni tahlil qilib, tilning madaniy qadriyatlar, iste'mol mafkuralari va ishontirish usullarining tashuvchisi sifatida qanday ishlashini ochib beradi. Tadqiqot global ingliz tilida so'zlashuvchi ommaviy axborot vositalaridan olingan reklamalar korpusiga asoslanib, lingvistik elementlar va madaniy xabarlar o'rtasidagi o'zaro ta'sirni baholash uchun sifat va miqdoriy metodologiyalardan foydalanadi. U zamonaviy marketing kontekstida til va madaniyat qanday qilib birgalikda ma'no yaratishini kengroq tushunishga hissa qo'shishga qaratilgan.

Kalit so'zlar: lingvomadaniyat, reklama tili, madaniy kodlar, ingliz mediiasi, madaniyatlararo muloqot, ishontiruvchi til, semiotika, nutq tahlili.

Introduction. Advertising can be considered as an external reflection of culture. Each country speaks to itself through hundreds of thirty-second commercials that offer to look at everyday things that surround a person through the prism of culture. Often the differences are reduced to simple stereotypes. There is an opinion that American advertising is simple, English advertising is distinguished by its humor, German advertising is intrusive, and French advertising is refined and original. Advertising text is a literary form that reflects the values of a certain target audience. Advertising text as an object of linguistic research has been studied in the last decade by domestic and foreign researchers in accordance with the principles of the linguacultural approach. They consider the language of advertising as a special linguistic structure that develops according to its own laws, since it pursues non-linguistic goals. This approach allows us to consider the diversity of discourses through the prism of linguistic mentality and national values, and studies national and cultural specific rules for organizing speech communication.

Literature review and methodology. Numerous scholars have examined the intersection of language and culture in advertising discourse. Halliday (1978) emphasized the social function of language, arguing that linguistic choices reflect social structures. Cook (2001) discussed how advertisements use a combination of linguistic, visual, and musical elements to create persuasive messages. Hofstede (2001) proposed cultural dimensions theory, which has been widely used to analyze how different values manifest in advertising across cultures.

To explore the linguocultural features of English advertisements, this research adopts a mixed-methods approach. A corpus of 100 English-language advertisements (50 from American media and 50 from British media) from 2020–2024 was compiled. These ads were selected from television commercials, print ads, and online media. The study focused on analyzing:

Lexical choices (e.g., idioms, slogans, puns)

Cultural references (e.g., holidays, values, gender roles)

Visual symbols associated with cultural identity

Persuasive strategies (emotional appeal, authority, repetition)

Quantitative data were collected to identify frequency patterns, while qualitative discourse analysis helped interpret the cultural meanings encoded in the texts.

Discussion and results. The analysis revealed significant differences and commonalities between American and British advertisements in terms of their linguocultural content. The following two tables present quantitative data on linguistic and cultural features found in the analyzed advertisements.

Table 1: Frequency of Key Linguistic Devices in Advertisements

Linguistic Feature	American Ads (%)	British Ads (%)
Use of idioms	46	38
Puns and wordplay	32	45
Rhyming slogans	28	30
Emotional appeals	60	48
Repetition	42	39

The study of English-language advertising texts showed that, from a functional point of view, advertising texts combine the implementation of two functions of influence. This is the function of language influence, implemented with the help of the entire arsenal of linguistic means of expression, and the function of mass communication, implemented with the use of special media technologies characteristic of a particular mass medium. Advertising should form and consolidate in the recipient's consciousness stable stereotypes of lifestyle, thinking, morality and ethics, which is an integral part of the formation of public consciousness.

In order to achieve the greatest efficiency of the above-mentioned functions of influence, the same compositional type prevails in English advertising texts: "introduction" + information block + slogan + reference data. If we talk about the tact of English advertising texts, then we can recognize the type "introduction - information block + slogan". At the same time, it should be noted that the composition of English advertising texts is stricter, since the sequence "introduction + information block + slogan + reference data" is a standard, and deviation from it relates more to single use than in the case of numerous Russian texts, where this sequence is not always observed.

Having examined and compared the use of phonosemantic and lexical expressive means in various advertising slogans, we can come to the conclusion that in English-language advertising the most frequent phonosemantic component was alliteration, that is, the repetition of homogeneous consonants, which gives the literary text a special sound and intonational expressiveness. For example, in the advertisement of watches of one of the leading Swiss companies "Tissot": "Trust only in true values. T-collection. Tissot Watches. The logo in the form of a capital letter T of the company "Tissot", whose name begins and ends with the letter "t", serves as the basis for the alliteration of the consonant /t/ in a number of words: trust, true, T-collection, Tissot. The letter /s/ plays a similar role in the words trust, Tissot, values, watches, Swiss and since. In order to increase the impact on the recipient and emphasize the value of the advertised products, the year of the company's foundation – 1853, and the country where the watches are produced – Switzerland – are also indicated.

The fact is that alliteration has a special meaning in English speech, English literature and English folklore. The tradition of using alliteration goes back to the alliterated verse in which the Old English epic poem Beowulf was written. The origins of alliteration as a means of organizing text are deeper and go back to the process of phylogenesis and ontogenesis of language at very early stages of development. The second most

frequent phonetic means in the studied English advertising texts is assonance - the consonance of vowel sounds, especially in imprecise rhyme. In English advertising, synesthetic tropes can be ranked as follows: tactile, visual, gustatory, acoustic. Lexical units of evaluative semantics and positive connotation, personal pronouns, addresses, numerals, modal verbs are most vividly represented in the English-language advertising discourse. Lexical units of positive connotation in modern advertising discourse are used to express a positive assessment. Speaking about English-language advertising discourse, it is worth noting that here lexical units of evaluative semantics are most often represented by verbs. In the advertising slogan of an online bank: "Your money needs an Ally". / "Your money needs an ally", the verb "need" emphasizes the urgent need. With the help of this language unit, advertisers emphasize the importance of the bank, i.e. they give it a positive assessment. Advertising slogans often contain the words: good, better, free, great, sure, new, and there is practically no negatively colored vocabulary

Rhyme in advertising is also a very common method aimed at different audiences. Rhyme is a special type of sound repetition, that is, the repetition of parts of words or words in different parts of poems or statements. This is a common technique in the use of English-language advertisements. Previously, in the USA, advertising looked like a performance by vendors who composed their own advertising tongue twisters or jokes, thereby advertising their goods.

As is already known, there are 3 types of rhyme in English advertising texts: masculine with stress on the last syllable, feminine with the penultimate stressed syllable, and dactylic, where the stressed syllable is the 3rd from the end.

Examples of masculine English rhyme are:

" The best part of waking up is Folger 's in your cup " – an

advertisement for Folger coffee (up – cup);

" You 'll be lovelier every day with fabulous pink Camay " - a soap advertisement (day - Camay).

An example of feminine rhyme can be seen in the following advertisements: " Drinka pinta milka day " - advertisement for the ' National milk publicity council ' (drinka - pinta - milka rhyme is achieved through the use of assonance - the repetition of the stressed sound / I / and the unstressed / ə /; " Get fresh . Stay strong. Hair feels fresher, stronger, for longer" - shampoo advertisement (stronger - longer). Rhyme in advertising is also a very common method aimed at different audiences.

Advertising has a miraculous power: it makes people need things they have never even heard of before.

In the last decade, the array of advertising publications has become more and more significant. Advertising activity is analyzed from different sides: economic, sociological, cultural, legal, psychological, social-philosophical, linguistic, etc. Advertising has penetrated into all areas of human activity. The object of advertising is clothing, equipment, medicines, other goods and a whole range of services. When considering advertising from the point of view of linguistics, we pay attention to the linguistic features of the advertising text.

What is an advertising text? An advertising text is a combination of the content of the advertisement and its form, i.e. a symbiosis of "thoughts" and "expressions". When creating any text, the question of "expressions", i.e. linguistic subtleties, arises at the stage of its editing. This also applies to advertising. The language of advertising is the verbal means by which this content is conveyed. An idea can be presented in many ways, using a host of stylistic shades and accents. You can build the composition of the text in different ways, divide it into paragraphs in different ways, compose sentences in different ways, select words in different ways and arrange them in a sentence in different ways. In an ideal advertising text, "everything should be perfect": wonderful selling thoughts, presented in beautiful language, beautifully designed in such a way as to make it wonderfully easy for a person to read and assimilate

In many ways, the effectiveness of an advertising campaign depends on the language design of the advertising text, on all its components. When composing an advertising text, the linguistic means used in it play an important role.

It should be noted that the advertising text consists of four main elements that are almost always used in advertising: headline, subheading, main text, advertising slogan (tagline)

An advertising slogan is a short, memorable phrase that conveys the main idea of an advertising message in a vivid, figurative form.

campaigns

The most interesting are the features of the use of linguistic means for the purpose of influencing a person, the lexical-semantic and stylistic features of the functioning of the language of the slogan in the advertising text.

The purpose of advertising determines its functions. Researchers identify the following functions:

1) economic function: skillful advertising stimulates sales of goods and contributes to profit growth;
2) information function: informing buyers about goods and services;
3) communicative function: advertising informs and creates the image of manufacturers;
4) aesthetic function: researchers note the close connection between advertising and art, the desire of the former to use all the advanced techniques of the latter, and sometimes they consider advertising itself to be one of the types of the latter, to the point of organizing international festivals of advertising art (for example, the so-called “Night of the Advertising Eaters”).

The slogan occupies one of the central places in the structure of the advertising text. Together with the advertised proper name, it expresses the main meaning of the advertising concept. Often, the entire advertising text consists of the advertised proper name and the accompanying slogan. It follows from this that the advertising slogan can be an independent type of advertising text.

Slogans can be characterized by the following principles: pragmatics and image characteristics. Therefore, we can divide slogans into pragmatic and imaginative. Pragmatic slogans emphasize the real qualities of the product and are addressed to the consumer's mind. Imaginative slogans attribute image characteristics to the product and are addressed to the consumer's feelings. Slogans that combine pragmatism and imaginativeness are also possible.

Among the main functions of an advertising slogan, researchers name attractiveness and informativeness. According to A. D. Krivonosov, attractiveness is understood as the ability to attract attention and memorize (remember) PR information. In this, the functions of a slogan are similar to the functions of advertising in general: informative and influencing.

I. Morozova points out another function of the slogan – “to serve as a link between many individual messages that are part of a common advertising campaign and have different formats: television commercials, press layouts, outdoor advertising billboards”.

An advertising slogan is an example of the most effective use of linguistic means. First of all, these are means of dialogization, with the help of which the advertising text is stylized as spontaneous conversational speech - with the expectation of an atmosphere of confidential communication with consumers. These are various means of dynamic syntax (incentive constructions, exclamatory and interrogative sentences, segmented constructions, incomplete sentences), as well as personal and possessive pronouns, colloquial and slang vocabulary.

Linguistic manipulation plays a major role in attracting the attention of a potential consumer to the main characteristics of the advertised product.

Linguistic manipulation is the selection and use of such linguistic means that can influence the advertising consumer.

We have examined and systematized the means of linguistic manipulation used in various slogans, which were correlated with the levels of the language system. The language means we have identified are examined at the phonetic, lexical, morphological and syntactic levels.

Advertising information is perceived not so much visually as by ear, and the role of phonetic features used in the slogan and the information that this slogan carries is undeniably great.

Slogans highlighted by rhythm and rhyme are more memorable and look more advantageous against the background of “prosaic” mottoes.

Kodak Royal Gold – for the moments that matter most (Kodak)

Be American, buy American. (BuyAmericanMart.com)

Also, such phonetic means as alliteration and assonance are used in the creation of slogans . Alliteration is the repetition of homogeneous consonants, which gives the literary text a special sound and intonation expressiveness .

F r i e n d f o r l i f e . (Sportalm)

D o t h e D e w . (D e w)

The power of sur rise. (KIA) Assonance is the consonance of vowel sounds, especially in imprecise rhyme.

T h e a r t o f c r a f t . T h e c r a f t o f a r t .(IWC)

C a n n o n – Y o u c a n . (C a n n o n)

In the examples given, we are dealing with a language game at the phonetic level. In some cases, the game is based on the consonance of the advertised product (brand) and the word-image, key symbol, etc.

C a n n o n – Y o u c a n .

M y o n e k e e p s m e o r g a n i z e d . W a n t o n e ? (Aspire One)

Conclusion. Writing an advertising text is a complex creative process. To achieve the goals of a particular advertisement, one should take into account the necessary goals, objectives of advertising, audience of influence and methods of influence. Printed advertising text is perceived worse by buyers, therefore, when creating it, it is necessary to resort to certain phonetic and syntactic techniques.

However, no matter what methods are used to create an advertising text, its goal is one - to make the buyer buy the advertised product by any methods and means. In the process of teaching English, English-language advertising texts can be of interest as a reflection of various aspects of life in the country of the studied language, norms of behavior, value orientations. Advertising allows students to develop a "sense of language", skills of analytical perception of foreign-language text and foreign-language speech with the most complete and accurate extraction of information contained in them, as well as its critical understanding within the framework of a dialogue of cultures. Understanding an English-language advertising text is achieved by developing the skills of identifying culturally specific information in the text and interpreting it, which entails acquiring new knowledge about the countries of the studied language.

REFERENCES:

1. Cook, G. (2001). *The Discourse of Advertising*. Routledge.
2. Halliday, M. A. K. (1978). *Language as Social Semiotic: The Social Interpretation of Language and Meaning*. Edward Arnold.
3. Hofstede, G. (2001). *Culture's Consequences: Comparing Values, Behaviors, Institutions, and Organizations Across Nations* (2nd ed.). Sage Publications.
4. Koller, V. (2008). "Not Just a Colour: Pink as a Gender and Sexuality Marker in Visual Communication." *Visual Communication*, 7(4), 395–423.
5. Scollon, R., & Scollon, S. W. (2003). *Discourses in Place: Language in the Material World*. Routledge.
6. Leech, G. N. (1966). *English in Advertising: A Linguistic Study of Advertising in Great Britain*. Longman.
7. Crystal, D. (2003). *English as a Global Language* (2nd ed.). Cambridge University Press.
8. Fairclough, N. (1995). *Media Discourse*. Edward Arnold.

TYPES OF TRANSLATION AND LEXICAL-SEMANTIC PROBLEMS OF TRANSLATION

Sobirova Dilafruz Akramovna,

National University of Uzbekistan named after Mirzo Ulugbek PhD., Senior teacher
dilafruz3091@gmail.com

Abstract. This article focuses on analysis of the classification of translation and its lexical and semantic features present in English and Uzbek linguistic units. By comparing and contrasting these features, the aim is to highlight the unique characteristics of lexical and semantic features in both languages and explore how language choice and stylistic elements contribute to the overall impact of linguistic units. It also presents how vocabulary system in English and Uzbek can vary depending on the language structures, communicative norms and cultural contexts of each language. By exploring these differences, the article aims to provide insight into the multifaceted nature of words reporting across diverse linguistic and cultural landscapes.

Keywords: lexical-semantic, process of translation, intralinguistic translation, interlinguistic, intersemiotic, metaphor, adaption, segmentation.

TARJIMA TURLARI VA TARJIMANING LEKSIK-SEMANTIK TURLARI

Annotatsiya. Ushbu maqolada ingliz va o'zbek til birliklarida mavjud bo'lgan tarjima tasnifi va uning leksik-semantik xususiyatlari tahliliga e'tibor qaratilgan. Bu xususiyatlarni solishtirish va taqqoslash orqali ikkala tildagi leksik va semantik xususiyatlarning o'ziga xos xususiyatlarini ajratib ko'rsatish va til tanlash va stilistik elementlarning til birliklarining umumiy ta'siriga qanday hissa qo'shishini o'rganishdir. Shuningdek, ingliz va o'zbek tillarida lug'at tizimi har bir tilning til tuzilmalari, kommunikativ me'yorlari va madaniy kontekstlariga qarab qanday o'zgarishi mumkinligi ko'rsatilgan. Ushbu farqlarni o'rganish orqali maqola turli xil til va madaniy landshaftlar bo'yicha hisobot beruvchi so'zlarning ko'p qirrali tabiati haqida tushuncha berishga qaratilgan.

Kalit so'zlar: leksik-semantik, tarjima jarayoni, intralingvistik tarjima, interlingvistik, intersemiotik, metafraza, moslashish, segmentatsiya.

ВИДЫ ПЕРЕВОДА И ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ПЕРЕВОДА

Аннотация. В этой статье основное внимание уделяется анализу классификации перевода и его лексических и семантических особенностей, присутствующих в английских и узбекских языковых единицах. Сравнивая и противопоставляя эти особенности, цель состоит в том, чтобы выделить уникальные характеристики лексических и семантических особенностей в обоих языках и изучить, как выбор языка и стилистические элементы способствуют общему влиянию языковых единиц. В ней также показано, как система словарного запаса в английском и узбекском языках может варьироваться в зависимости от языковых структур, коммуникативных норм и культурных контекстов каждого языка. Изучая эти различия, статья стремится дать представление о многогранной природе слов, сообщающих о различных языковых и культурных ландшафтах.

Ключевые слова: лексико-семантический, процесс перевода, внутриязыковой перевод, интерлингвистический, интерсемиотический, метафраза, адаптация, сегментация.

Introduction. Translating, as I. A. Richards claims, "is probably the most complex type of event in the history of the cosmos". Many factors are crucial to the process of translating original source into target source. Translation is a means that enables interlingual communication. That's why the specifics of a communicative situation are of such importance for a translator. Linguistic factors exert a direct and crucial influence upon the process of translating. Each of the linguistic factors, phonological, lexical, syntactic and textual, can interfere with translation.

Literature review. At this time, a number of foreign and local scientific studies in the field of translation theory appeared with following samples of scientific research as "On the linguistic aspects of translation" by R.O. Jacobson, 1959, "Theoretical problems of translation" by J. Munen, 1963, "Towards the science of translation" by Yu. Naida 1964, "Theory of translation and translation practice" by Ya.I. Retsker 1974. The development of translation as a kind of theory was developed by famous linguists and translator -

scientists V. Komissarov, A. Fyodorov, L. Barkhudarov, Ya. Resker, G'. Salomov, Q. Musaev, Yu. Nayda, J. Catford and others. These scientific investigations and scholarly publications, translation established itself as an independent science (translation studies, translatology) or a scientific field of linguistics, as well as an academic discipline and the requirements for the accuracy of translations have increased significantly.

Results and their analysis. The **process of translation** is influenced by many **factors** as motive and purpose of communication, communicative intention and linguistic function.

1) the **motive** and the **purpose** of the communication, motive - is why we start communication. Purpose - is what we want to achieve at the end of communication.

2) the **communicative intention** of the speech act- the means we use to achieve the purpose (polite request, flattery, a claim, an order, pay a compliment, etc.)

3) **linguistic function** of the text

People use translation to communicate with each other every day. The key- word is experience - general experience and individual experience. The mentality of people is different. That is why people very often do not understand what we mean, we have to explain what we mean, we have to paraphrase what we mean, we have to define what we mean within the frame work of one and the same language, of one and the same culture. And in this case we may say that we use interlinguistic translation and we use intralinguistic translation.

'On linguistic aspects of translation' **Roman Jakobson's** distinguishes three ways of interpreting a verbal sign and it may be translated into other signs of the same language, into another language, or into another code that is nonverbal system of symbols. These three categories are as follows:

(1) **intralingual translation**, or 'rewording' – 'an interpretation of verbal signs by means of other signs of the same language', would occur when we produce a summary or otherwise rewrite a text in the same language, *say a children's version of an encyclopedia*.

(2) **interlingual translation**, or 'translation proper' – 'an interpretation of verbal signs by means of some other language', between two different verbal sign systems, that has been the traditional focus of translation studies: *translation of Bible (originally Hebrew 'Иерем' into Greek – Latin - English)*.

(3) **intersemiotic translation**, or 'transmutation' – 'an interpretation of verbal signs by means of signs of non-verbal sign systems', for example, occurs when a written text is translated into a different mode, such as music, film or painting: *novel → (to) film / story → (to) play*.

The first classification of types of translation was given by John Dryden. He created the first classification of types of translation and classified translation into metaphrase, paraphrase, adaption and interpretation.

Metaphrase - the type of translation which renders exactly every single word of the original, tries to preserve the structure of the original, disregarding the laws and cultural peculiarities of the target language and culture. Metaphrase is close to the term word-for-word translation, but there is no direct correspondence. Word-for-word is most precise and sometimes distorts the target language. Word-for-word is just the process of translating every single word of the text but the language is not distorted. It prevails the laws of the source language. (e.g *John has 3 daughters*.) If we translate it as metaphrase we can say- (*Джон имеет 3 дочерей*) or (*Jonning bor 3 qizi*).

And "I have done this exercise" if translate it not like it should be translate in this case (*Я имею это упражнение сделанным*) or (*Men bor qilindi bu mashqni*). The meaning is quite clear. But the structure of the Russian and Uzbek languages distorted. Metaphrase translation is very much used by translators when they translate technical and scientific texts meant for specialists. Because they do not off idiomatic language they need only precision. That is why metaphrase is very good for this purpose. As for word-for-word translation, often use teachers to explain to their students the structure of the English language.

Paraphrase seeks to overcome the irrationalities of the source language, but only in a mechanical way. The value of the original phrase is retained by means of limiting or expanding definitions. A paraphraser deals with elements both languages as if they were math symbols. So if you find a motion you cannot translate, you expand it by explaining it. A paraphrase is **a restatement of the meaning of a text or passage using other words**. The term itself is derived via Latin paraphrasis from Greek, meaning "additional manner of expression". ... If we analyse, we can actually define translation as the art of paraphrasing a text from one language into another.

Unlike metaphrase **imitation** submits to the irrationality of languages. It presupposes that practically no phrase, sentence, word of art can be produced in and the language. No individual part of the text can correspond to the individual parts of the target language text. And there remains nothing else to translator but to prepare an imitation: this is a whole that is composed of part noticeable different of the original ones. And yet this

whole preserves the imagery the spirit and the notional coloring of the original. But it never distorts the language of the target culture. e.g. Winnie-the-Pooh.

Adaption- a case of translation used to bring the text very close to the target language culture. It does not care about cultural and languages peculiarities of the source culture and gives the reader another version of the text from the perspective of the target language culture

Interpretation - not only some explanation provided by the translator for the want of a linguistic or cultural equivalents but also the translator ideas about what he/she is translating, his attitudes to it which may be given in the footnotes or right in the text, and may be structured as a sentences or paraphrase or may be shown in the choice of words. In this case the translator enhances the connotation implied by the original. For instance, the translator of Dickens's little Dorit. "she burst into tears" the meaning is quite clear, the words are quite natural. But the Dickens was very much compotent it but he was not sentimental. This is what interpretation is. It is used very often because the translators want to show that they are too clever.

V.N. Komissarov writes in his book "Theory of Translation" that real translation activity is carried out in various conditions, which include its activity-specific diversity (oral, written translation), genre-thematic features of the translated material, customer requirements, etc. This specificity can be contrasted with the unified linguistic mechanisms of the translation process, as well as be considered as its classification criteria. In other words, the multidimensional nature of the translation process underlies the diversity of the author's approaches to the typology of translation as a product of linguistic "recoding". Thus, when systematizing the types of translation in the scientific research literature, various classification approaches can be found:

on the basis of a pragmatic function:

- practical translation – used as a source of information;
- working or informational translation – unedited (draft) translated material;
- consultative translation – performed as a clarifying one to clarify individual elements of the translated text, usually used in interpretation;
- publishing, or printed translation – intended for mass circulation in writing (usually in the media);
- published translation – unlike publishing translation, it is not distributed in the mass communication system;
- educational translation – intended for use in the educational process;
- experimental translation – used as a research tool in the study of theoretical and practical problems of translation studies;
- reference translation – is performed in order to obtain a sample for further use in the comparative analysis of other translations;

the ratio of the types of languages used:

- intra-linguistic translation is carried out using a single language code, it can have a diachronic and synchronic character. Diachronic, or historical, translation is used if it is necessary to "modernize" the text material, for example, transfer in accordance with the current rules and norms of the text written in an earlier version of the language. Simultaneous translation, or transposition, is used to change the genre and stylistic form of a text;

- interlanguage translation – transforms the text of one sign system by means of another. In interlanguage translation, two types of language system are distinguished: natural and artificial. Thus, we can distinguish: a) binary translation (translation using two natural languages); b) intersemiotic translation (i.e. performed using one natural language and one artificial one); c) transmutation (translation using two artificial language systems).

the ratio of completeness of information transmission in translation:

- full or continuous translation – transmits the entire volume of information submitted for translation;
- incomplete translation – conveys the content in a compressed form (abbreviated translation), in separate fragments (fragmentary translation), parts selected in accordance with the target settings (aspect translation); reveals the main idea (topic), subjects and objects of the message (abstract translation); conveys key thematic and substantive aspects (abstract translation; usually used in a scientific style);

the ratio of the translator and the author of the original (translated) text:

- traditional translation – performed directly by a person who is not the author of the translated text;
- author's translation – performed directly by the author of the original text;
- authorized translation – tested by the author;
- machine or automatic translation – performed by an automated computer program (there is a distinction between machine translation (using only special computer software) and mixed translation (with partial use of automated systems under the direct supervision of a specialist).

the nature and quality of the translation:

– free translation – free interpretation of the translated material with possible assumptions and (or) additions of information;

– adequate translation – corresponds to the communicative settings of the translated information message;

– accurate translation – conveys semantically fully and correctly the outline of the content of the original text;

– adaptive transcoding is a creatively revised translation that differs significantly from the original, for example, the work of A.N. Tolstoy “The Golden Key”, the source of which can be considered “The Adventures of Pinocchio” by K. Collodi;

– authentic translation – has the same legal force in the languages of the original and the translation;

– certified translation – specially prepared and notarized translation;

the type of translation segmentation of the text:

– morphemic translation – translation at the level of individual morphemes, which does not take into account their structural connections;

– word-by-word translation - the translation of words without taking into account their semantic or syntactic connections;

– phrasal translation – consecutive translation of individual sentences or phrases from one language to another;

– paragraph-phrase translation is carried out: 1) by translating individual sentences or paragraphs (as a type of written translation); 2) by syntagmas, sentences and small groups of prepositions (characterized by less stringent requirements for preparation and implementation and no need to use a translation record) (as a type of interpretation);

– full-text translation - translation of the entire text.

based on the primary / secondary nature of the original text:

– primary or direct translation – performed directly from the original text;

– indirect or secondary translation – a translation from a translation, i.e. made not from the language of the original text, but from an already translated text from its translation into some other language;

– reverse translation – performed from the translation language to the original language.

Different types of translation can be distinguished depending on the language of the original and in what form the material in the translation language is carried out. The separation of the types of translation based on their content and essence is also carried out, in which it is classified based on their content or essence, and not the form of texts in both languages involved in translation.

Conclusion. In conclusion, the comparison of lexical-semantic features in English and Uzbek vocabulary reveals the unique ways in which language, culture, and communication intersect in the realm of translation. Despite differences in linguistic structure and cultural contexts, both languages share common elements in the way word or word phrase is presented and communicated to audiences. The elements used in the translation process may identify its classification system. Translation and interpretation also differ in the nature of communication with participants in interlanguage communication. Therefore, special attention in the theory of interpretation is paid to the normative requirements for the translator’s speech - clear articulation, rhythm, correct placement of accents, mandatory semantic and structural completeness of phrases, ensuring the full perception of information by listeners. Thus, the complexity of a particular type of translation activity is determined not only by the conditions of functioning of the translator’s mental mechanisms, but also by the nature of the source texts typical for this type of translation, the requirements that apply to translated texts, as well as the linguistic features of the translated material (terms, stamps, situational clichés, figurative expressions).

REFERENCES:

1. Daniel Weissbort and Astradur Eysteinnsson *Translation - Theory and Practice: a historical reader* N.Y. Oxford University Press, 2006
2. Delisle, Jean, “*Translators through History*”, 1995
3. Латышев Л. К. *Перевод: проблемы теории, практики и методики преподавания*. М.: Просвещение, 1988.
4. Kelly, L.G., “*The True Interpreter: a History of Translation Theory and Practice in the West*”, 1979
5. Nida, E. A. (1966): *A Synopsis of English Syntax*, The Hague, Mouton, (1993): *Language, Culture, and Translating*, Shanghai, Shanghai Foreign Language Education Press.

6. *Ochilov E., Tarjima nazariyasi va amaliyoti Toshkent, 2012*
7. *Rahimov G', Tarjima nazariyasi va amaliyoti Toshkent, 2016*
8. *G'ofurov I., Tarjima nazariyasi. Darslik Toshkent*
9. *Jo'rayev K., Tarjima san'ati Toshkent*

YAKKABOG’ TUMANI TOPONIMLARINING LINGVOMADANIY QARASHLARDA MORFOLOGIK XUSUSIYATLAR VA TARIXIY LINGVISTIK JIHATLARI

*Sayfullayev Zuxriddin Asliddin o‘g‘li,
Shahrisabz davlat pedagogika instituti
boshlang‘ich ta‘lim kafedrası o‘qituvchisi
zuxriddinsayfullayev@gmail.com*

Annotatsiya. Ushbu maqolada Yakkabog’ tumani toponimlari lug‘aviy-ma‘naviy xususiyatiga ko‘ra tasniflanib o‘rganilgan. Tadqiqotda toponimlari o‘rganilayotgan hudud tarixi, toponimlarining vujudga kelishi va ularning grammatik xususiyati masalasiga ham e‘tibor qaratilgan. Ilmiy ishning obyekti va predmeti Yakkabog’ tumani toponimlar majmuidan iborat bo‘lib, metodologik asosini onomastika sohasida atoqli otlarni o‘rganishda ishlatilgan ilmiy qarash, tahlil va tadqiq etish usullari tashkil etadi. Tadqiqot natijalarining nazariy ahamiyati shundaki, O‘zbekistonda ilm-fanning onomastika sohasi va toponimlarining lingvomadaniy talqini izlanishlarning shakllanib, rivojlanishiga asos bo‘ladi va lingvomadaniy materiallarning jamlanib va tasnifining amalga oshirilishi ishimizning amaliy ahamiyatini tashkil etadi. Bu tadqiqotning natijalari tadqiqotchilar hamda ta‘lim tizimida shu mutaxassislikni o‘rganayotgan mutaxassislar uchun katta ahamiyatga ega.

Kalit so‘zlar: Yakkabog’, toponim, lingvomadaniy, toponimik aniqlagich, lug‘aviy-ma‘naviy tasnif, onomastik tizim, obyekti.

MORPHOLOGICAL FEATURES AND HISTORICAL LINGUISTIC ASPECTS OF THE TOPONAMES OF YAKKABOG’ DISTRICT FROM A LINGUISTOCULTURAL PERSPECTIVE

Abstract. In scientific work, the toponyms of the singular were nasnifted and studied according to their lexico-spiritual nature. The study also focuses on the issue of the history of the area in which toponyms are studied, the occurrence of toponyms and their grammatical nature. The object and subject of scientific work consists of a set of toponyms, the methodological basis of which is the methods of scientific vision, analysis and research used in the study of proverbial horses in the field of onomastics. The theoretical significance of the results of the study is that the linguistic interpretation of the onomastic sphere and toponyms of Science in Uzbekistan forms the basis for the formation and development of research, and the implementation of the concentration and classification of linguistic materials constitutes the practical significance of our work. The results of this study are of great importance for researchers as well as muthassils studying this specialty in the educational system.

Keywords: Unicorn, toponym, linguomadanium, toponymic determinant, lexicon-meaning classification, onomastic system, object.

МОРФОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ И ИСТОРИКО-ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ТОПОНИМОВ ЯККАБОГСКОГО РАЙОНА С ЛИНГВОКУЛЬТУРНОЙ ТОЧКИ ЗРЕНИЯ

Аннотация. В научной работе топонимы единственного числа были проанализированы и изучены с точки зрения их лексико-семантической природы. В исследовании также рассматривается вопрос об истории местности, в которой изучаются топонимы, о происхождении топонимов и их грамматической природе. Объект и предмет научной работы составляют совокупность топонимов, методологической основой которой являются методы научного видения, анализа и исследования, используемые при изучении пословиц о лошадях в области ономастики. Теоретическая значимость результатов исследования заключается в том, что лингвистическая интерпретация ономастической сферы и топонимов Науки в Узбекистане формирует основу для формирования и развития исследований, а практическая значимость нашей работы заключается в реализации концентрации и классификации лингвистических материалов. Результаты этого исследования имеют большое значение для исследователей, а также для студентов, изучающих эту специальность в системе образования.

Ключевые слова: Единорог, топоним, лингвострановедение, топонимический определитель, лексико-семантическая классификация, ономастическая система, объект.

Kirish. Ushbu maqolada Yakkabog' tumani toponimlari o'zbek tilining dialektal xususiyatlarini, tarixiy lingvistik jihatlarini va mahalliy sheva ta'sirlarini aks ettiruvchi noyob manba hisoblanishi va o'zida butun bir tarixni aks ettirishi yoritilgan. Men ushbu maqolada tuman toponimlarining asosiy lingvistik xususiyatlari va dialektal ta'sirlari tahlilini keltirib o'tdik.

. Morfologik xususiyatlar

Qo'shimchalar qo'llanishi:

"-obod" (forscha "obod" - rivojlangan) qo'shimchasi: "Dehqonobod"

"-iston" (forscha "joy") qo'shimchasi: "Guliston"

Qo'shma so'zlar:

"Qo'shchinor" (qo'sh + chinor)".

Obizar" (obi + zar) o'ranish jarayonida bir qancha qiziqarli ma'lumotlarga va yangiliklarga ega bo'ldim. Jumladan, **ISHKENT**-Yakkabog' tumanidagi qishloq nomi. Tarkibi:ish+kent. O'zbek tilidagi uch, ust so'zlari asosida, tog'ning ust, uch qismidagi qishloq tarzida izohlanish holatlari bor. Qashqadaryo tarixshunosi P.Ravshanov 8-asr boshida Naxshab va Kesh qal'alari garnizonining boshlig'i Ashkend\Ashkand Amudaryo orqali bostirib kelayotgan arab istilochisi Asadga qarshi kurashganini qayd qilgan. 720-740-yillarda Keshning hukmdori Shikend bo'lgan. Ashkend\Ishkend-taxallus(laqab). U joy nomiga nisbat etilgan. Ashkend\Ishkend\Shikend-o'zakdosh. Sug'd hujjatlarida Xishkent nomli qishloq zikrlangan. U Zarafshon yuqorisidagi Parg'arda bo'lgan. Xishkent va Ishkentning asosi, kelib chiqishi bir. So'z boshida (x) undoshi tushgan; xish\ish,ma'nosi -g'isht ya'ni tosh. Ishkent-toshqo'rg'on, tog' ichidagi qo'rg'on.

TO'RTOG'AYNI -Yakkabog' tumanidagi ishloq. Tarkibi:to'rt+og'ayni. Akademik K.Shoniyozov Farg'ona vodiysi qipchoqlarining to'rtog'ayni urug'i bo'lganligini aniqlagan. Bu urug'ni to'rtayg'ir ham deyishgan. Shu nomdagi urug' qirg'iz-qipchoqlarda ham bo'lgan. Qashqadaryo o'rta oqimi saroylarining bir urug' tarmog'i-to'rtog'ayni. Laqaylarning to'rtovul, to'rto'g'il degan urug'i bo'lgan. To'rtog'ayni, to'rtovul, to'rto'g'il etnonimlari bir xil tamoyil asosida yuzaga kelgan. Qishloq saroylarning urug'i nomi bilan atalgan.

Semantik jihatlar

• Ko'chma ma'nolar:

- "Obizar" ("suv oltini") - metaforik nomlanish
- "Bobotog'" - diniy-ma'naviy ramziylik

• Tabiiy obyektlarni ifodalash:

- "Qizilqum" - tuproq rangiga bog'liq nom
- "Chimqo'rg'on" - o'simlik qoplamiga bog'liq nom

CHO'MICH-Yakkabog' tumanidagi mahalla. Uy-ro'zg'or asboblardan biri -cho'mich. U uzun dastali bo'lib, suyuq ovqatlarni qo'zg'ash, shopirish uchun tol yog'ochidan tayyorlangan, uch qismi kosasimon bo'lgan. Qadimda chorvadorlarning cho'michga o'xshash tamg'asi bo'lgan. Mollarga bosiladigan tamg'asi va tug'idagi tasvir cho'mich shaklida bo'lgan. Tamg'asining shakli asosida urug' jamoasi nomlangan:cho'mich tamg'ali. Qiyoslang:o'zbek urug'lari-qo'shtamg'ali, oytamg'ali, ko'ztamg'ali, voxtamg'ali. Cho'michtamg'ali urug'i nomi qishloq nomiga o'tish jarayonida soddalashib, tamg'ali so'zi tushib qolgan: Cho'michtamg'ali - Cho'mich. Saroylarning urug'i nomi qishloq, hozir mahalla nomiga aylangan.

QORATUT-Yakkabog' tumanidagi mahalla. Tarkibi:qora+tut. Qoratut-tut daraxtining bir turi, oqtut yoki balxitut -mevasi oq rangda bo'lib pishadigan tut. Qoratutning mevasi pishmagan vaqtida qizil rangli, pishib yetilganidan so'ng qora rangli bo'ladi. Qoratut-daraxti kam uchraydi, mevasi dorivor bo'lganligi sababli qadrlanadi. Qoratutning yana bir mahalliy nomi -shotut. Kam uchrash, mevasining dorivorligi kuchli bo'lganligi bois mahalliy aholi joy(qishloq)ni tut turi nomi bilan Qoratut(-li qishloq) deb atagan. Til tejamlorligi tamoyili nomni soddalashtirgan -bir so'zga aylantirgan.

QO'SHTEGIRMON-Yakkabog' tumanidagi qishloq. Tarkibi: qo'sh+tegirmon. Qo'sh-ikkita yoki bir nechta; yonma-yon joylashgan, bir-biriga tutash. Tegirmon- don mahsulotlarini yanchib un, yarma\yorma qiladigan, suv yoki hayvon kuchi bilan harakat qiladigan qurilma. Yonma-yon, yaqin masofada bir-biriga tutash bo'lgan tegirmon -Qo'shtegirmon. Qishloq tegirmon atrofida bunyod etilgani uchun shunday nom olgan.

To'ra Nafasov. "Qashqadaryo qishloqnomasi".

Tarixiy lingvistik jihatlar.

• Qadimgi turkiy davrga oid izlar:

- "Qang'li" - qadimgi turkiy qabilalar nomi.

- "Temurqo'rg'on" - temuriylar davriga oid nom

• **Islom davri ta'siri:**

- "Xo'ja Ismoil" - diniy unvonlar
- "Bobotog'" - sufizm ta'siri

MOG'OLDARA-Yakkabog' tumanidagi dara (Zarmas). Mog'ol-mug'ol-mug'ul-mo'g'ul -qadimgi turkiy qabilalardan biri. Mo'g'ullarning darasi, mo'g'ullar yashagan dara.

DUYUL -Yakkabog' tumanidagi qishloq. Movarounnahrda 14-asrda temuriylar hukmronligi davrida xon, amirlik tomonidan harbiy mansabdorga, lashkarboshiga, alohida xizmat ko'rsatgan shaxslarga, oliy martabali kishilarga joy, yer, aholi maskanlari tuyul qilib berilgan. Tuyul qilib berilgan joyda bunyod qilingan qishloq siyosiy-ijtimoiy tushuncha atamasi bilan atalgan. Xalq izohicha, Duyul-duyo'l-ikki yo'lning qo'shilgan joyi.

BEXO'JA-Yakkabog' tumanidagi qishloq. Xo'jasi yo'q qishloq tarzida izohlashadi. Bu xalqona izoh. Nomning azaliy shakli-Bekxo'ja. Qishloq o'rnida dastlab qo'rg'on, uy-joy, qurgan kishining ismi unutilgan, unvoni(bek)va shajarasini bildiruvchi so'z(xo'ja)saqlangan. Xo'ja avlodiga mansub bek unvonli kishi tashkil qilgan qishloq-Bekxo'ja-Bexo'ja.

QIZILQISHLOQ- Yakkabog' tumanidagi qishloq.

Tarkibi: qizil+qishloq. Turkiy xalqlar o'tmishida dunyo tomonlarini rang bildiruvchi so'zlar bilan ham atagan:qora-shimol, oq-sharq, yashil-g'arb, qizil-janub, kunyurar. Qizilqishloq-kunchiqar tomondagi qishloq. Boshqa izoh:Qizilsuv\Qizildaryo bo'yida tuproqning rangi qizil. Shu bois qizil tuproqli joyda qurilgan uy, hovli, qo'rg'onlar yig'indisi-qishloq Qizilqishloq deb atalgan. Qizilqishloq-qizil rangli tuproqli yerda bunyod qilingan qishloq.

Ayrim toponimlarning leksik va fonetik jihatlariga ham to'xtalib o'tamiz:

Fonetik xususiyatlar:

Unli tovushlarning almashinuvlari:

"Chimqo'rg'on" (adabiy til: "Yashilqo'rg'on") - bu yerda "chim" so'zi mahalliy shevada "yashil" ma'nosini anglatadi."Muchun" (etimologik jihatdan "muyin" -

"Qizilqum") - ba'zi shevalarda "q" tovushi "x" ga yaqin talaffuz qilinishi.

DOTQUSH-Yakkabog' tumanidagi qishloq. Nomning tovush tarkibi o'zgargan. Momning so'nggi qismi bo'lmish qush so'zi Hindikush(ba'zan Hindiqush tarzida xato yozishadi)tog' nomidagi "kush"so'zi bilan manbadoshlik munosabatida. Forslar Hindikush (Afg'oniston va Pokiston hududidagi tog') ni Hindikush deb atashgan. Qush va ko'x so'zlari ma'no va kelib chiqishi jihatidan bir-biriga yaqin. Kesh nomi ham shu so'zga daxldordir. Hind professori S.N.Pande bu tog' nomi qadimda Hindukush bo'lganligini, nom tarkibidagi kash so'zi "suv ayirg'ich tog'" ma'nosini bildirishini yozgan. Nomlar tarkibidagi kash/kish/kesh so'zi tog', balandlik ma'nosini anglatgan. Dotqushnomi ham qadimda Dotdash/Dodkash/Dotkesh tarzida bo'lganligi taxmin qilinadi. Kash/kish/kesh/kush/qush so'zi tog', balandlik ma'nosini bildirgan. Dot so'zining tarkibi o'zgargan, ma'nosi noaniq. Dex, dij, diz (qo'rg'on,qishloq) so'zining o'zgargan shakli bo'lishi mumkin.

ZAG'CHA -Yakkabog' tumanidagi qishloq. Ayrimlar qarg'aning bir turiga mansub qushlardan hisoblangan zag'cha yashaganligi uchun shu nom bilan atalgan deyishadi. Nomning azaliy shakli -zax+joy\jo. Eroniy tillarda zax-yer tagidan suv qaynab yoki sizib chiqqan joy; buloq, qaynarbuloq. Joy\jo-yer,yer bo'lagi.Zaxcha-yer osti suvlari qaynab yoki sizilib chiqqan joy,buloqli, buloqlari ko'p joy.

Leksik xususiyatlar

Qadimgi turkiy so'zlar:

"Qang'li" - qadimgi turkiy qabila nomi. Qo'rg'on" - qadimgi turkiycha "mustahkam joy".

YANGIQO'RG'ON-Yakkabog' tumanidagi qishloq. Tarkibi:yangi+qo'rg'on. Qo'rg'onlarning belgisini bildiruvchi so'zlar:yangi-ko'hna\eski,qarri\katta-kichik\mayda, yuqori-quyi\etak\adoq, baland-past. Yangiqo'rg'on-nomi davriy belgisi, qachon paydo bo'lganligi belgisi asosida nomlangan. Yonidagi qo'rg'onga nisbatan undan keyingi davrda qurilgan qo'rg'on-Yangiqo'rg'on.

ESKIQO'RG'ON-Yakkabog' tumanidagi qishloq. 1926-yilgi qishloqlar ro'yxatida berilgan.Tarkibi:eski+qo'rg'on.Yakkabog' bekligi mansub bo'lgan va 20-asrning boshlarida sho'ro tuzumi o'rnatilishi arafasida tashlandiq, vayrona holiga kelib qolgan qo'rg'onni Eskiqo'rg'on deb atashgan. Eskiqo'rg'on-o'tmishda qurilib, 20-asr boshida xarobaga aylangan qo'rg'on atrofidagi qishloq.

O'zbek xalqi juda qadim zamonlardan buyon o'zining madaniyati, san'atiga ega. Shuningdek o'z tiliga ham egadir. Ma'lum hududda juda qadim zamonlardan buyon yashab kelgan o'troq o'zbek qabilalari, ularning yashagan joylari, bugungi kundagi joy nomlari haqida ma'lumotlar juda ko'p. Har bir qabila yoki xalq yangi shakllangan o'zbek tiliga o'zining ulushini qo'shgan. Buni biz shu hududda yashovchi o'zbeklarning turli xil shevalarda, dialektlarda gapirishida, hatto urf-odatlarida ham ko'rishimiz mumkin. Bu hol joy nomlarining

atalishiga ham sezilarli ta'sir etgan. Bir xil qabila yoki urug' nomining toponim sifatida bir necha territoriyada uchrashi mazkur qabilaning shu joylarda yashashi yoki yashab ketganligi natijasida sodir bo'lgan. Shuning uchun ham joy nomlarini o'rganishni tarix, arxeologiya, etnografiya kabi fanlar bilan chambarchas bog'liq holda olib borish va ularning yutuqlariga asoslanmoq lozim.

Mahalliy sheva xususiyatlari

• Fonetik qisqarishlar:

- "Narpay" ("nari" + "pay") - "nari" so'zining qisqarishi

• Mahalliy lug'at:

- "Muchun" - standart o'zbek tilida ishlatilmaydigan so'z

G'OZLIQ -Yakkabog' tumanidagi qishloq. Tarkibi:g'oz+liq. Qishloq aholisi qishloq yonidan o'tadigan jilg'a suvida o'tmishda yovvoyi g'oz ko'p bo'lgan, uchib-qo'nib yashab yurgani uchun g'ozli-g'ozliq joy, g'ozliq ko'l, g'ozliq suv deb atalgan deb izohlashadi. G'oz-poyasi yo'g'on, uzun bo'yli qamish. G'ozliq-g'oz deb atalgan qamish turi ko'p o'sgan joy (dagi qishloq). Botqoq joy nomidan qishloq nomi yuzaga kelgan.

CHAYDARI-Yakkabog' tumanidagi qishloq. Choydori, choydoru tarzida ham yozishadi. Choy+dori so'zlarining ma'nolaridan izohlash hollari mavjud. Nomning tovush tarkibida o'zgarish yuz bergan. Azaliy shakli:chiy+dala. Qishloq quyisidagi xalqob joyda, chuqurlikda chiy-yo'g'on poyali qamishsimon o'simlik o'sganligi sababli chiyli+dala atalgan. Chiyli+dala-chiydala-Chiydala-Chaydala-Chaydari tarzida o'zgarish yuz bergan. Chaydari-chiy o'simligi o'sgan joy. Dala nomi qishloq nomiga aylangan.

Tahlil natijalari. Toponimlar ham til leksikasining bir qismi sifatida boshqa hamma so'zlar singari tilning qonuniyatlariga bo'ysunadi. Lekin o'zining paydo bo'lishi va ba'zi ichki xususiyatlari jihatidan jamiyatning kundalik moddiy va ma'naviy holati, iqtisodiy turmushi, orzu va intilishlariga aloqador bo'lib, ma'lum darajada boshqa guruh so'zlardan farq qiladi. Shu bilan birga, joy nomlarida har bir millat tiliga xos bo'lgan qadimiy fonetik, leksik va morfologik unsurlar ko'proq o'z ifodasani topadi. Joyning tabiiy geografik sharoiti, aholining etnik tarkibi, kishilarning kasbi va mashg'uloti, qazilma boyliklar, tarixiy shaxslar va voqealar toponimlar vujudga kelishining asosiy manbalari hisoblanadi.

Natijalar va muhokama. Toponimlar turli (geografik, fizik, tilshunoslik, tarix va falsafiy) nuqtai nazardan tahlil qilindi. Biz mutaxassisligimizdan kelib chiqqan holda, Yakkabog' tuman toponimlarining lug'aviy-ma'naviy tasnifini bu tarzda olib borishni lozim ko'rdik: gidronimlar yoki gidrotoponimlar. Bunday toponimlar suv inshootlarining atqli otlari – nomlaridir. Bularga **BOYIRKO'L**-Yakkabog' tumanidagi ko'l. Bayir, boyir-tepalik, balandlik. Boyirko'l-atrofi ko'l tepalik. Tevarak-atrofi balandlik, o'rtasi chuqurlik joydagi ko'l- Boyirko'l.

Xulosa. Tadqiqotimiz natijasida ma'lum bo'ldiki, Yakkabog' tumani toponimlari turli tillar elementlaridan tashkil topgan bo'lib, turli tarixiy davrlarda vujudga kelgan. Xullas, shuni ta'kidlashimiz mumkinki, Yakkabog' tumani toponimlari o'ziga xos alohida toponimik regionni tashkil qilgan onomastik birliklardir. Yakkabog' tumani toponimlari tabiatning turli jihatlarini (tog'lar, daryolar, tuproq, o'simliklar) aks ettiruvdir. Ularning ko'pchiligi turkiy tillar leksikasi, mahalliy shevalar va tarixiy voqealar bilan bog'liq. Masalan, "Qizildaryo" nomi temirga boy tuproqni, "Obizar" esa suvning oltin qadrini bildiradi. Bu toponimlarni o'rganish mintaqaning tabiiy resurslari va madaniy merosini tushunishda muhim rol o'ynaydi .

ADABIYOTLAR:

1. *"Qishlog'ingiz nega shunday atalgan?"*, Toshkent, O'zbekiston SSR "Fan" nashriyoti, 1989.
2. *"O'zbekiston toponimlarining izohli lug'ati"*, Toshkent, "O'qituvchi", 1988.
3. *"O'zbekiston joy nomlarining izohli lug'ati"(ikki jildli). Toshkent, "G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi", 2024.*
4. *"Qashqadaryo qishloqnomasi"*, Toshkent, "Muharrir" nashriyoti, 2009.

O‘ZBEK TILINING ANDIJON SHEVASIGA FONOLOGIK YONDASHUV

Satimboyeva Onorxon Anvarjon qizi,

“University of economics and pedagogy” NOTM assistant o‘qituvchisi,
O‘Zdjt mustaqil izlanuvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada Andijon shevasining fonologik xususiyatlari haqida ma’lumotlar berilgan bo‘lib, bu borada ilmiy izlanishlar olib borgan tilshunoslarning qarashlari, Andijon shevasiga xos fonologik xususiyatlar berib borilgan. Undoshlarning, unlilarning Andijon shevasi vakillari tomonidan so‘zlashuv nutqida qanday ifodalashiga misollar berilgan.

Kalit so‘zlar: undosh, unli, sheva, fonologik, lablangan, lablanmagan, til o‘rta, til oldi.

PHONOLOGICAL APPROACH TO THE ANDIJAN DIALECT OF THE UZBEKISTAN LANGUAGE

Abstract. This article provides information about the phonological features of the Andijan dialect, the views of linguists who have conducted scientific research on this issue, and the phonological features specific to the Andijan dialect. Examples of how consonants and vowels are expressed by representatives of the Andijan dialect in colloquial speech are given.

Keywords: consonant, vowel, dialect, phonological, labial, non-labial, lingual, prelingual.

ФОНОЛОГИЧЕСКИЙ ПОДХОД К АНДИЖАНСКОМУ ГОВОРУ УЗБЕКИСТАНСКОГО ЯЗЫКА

Аннотация. В данной статье дается информация о фонологических особенностях андижанского диалекта, мнениях лингвистов, проводивших научные исследования по этому вопросу, а также о фонологических особенностях, характерных для андижанского диалекта. Приводятся примеры выражения согласных и гласных звуков представителями андижанского диалекта в разговорной речи.

Ключевые слова: согласный, гласный, диалект, фонологический, губной, негубной, лингвальный, доразговорной.

Kirish. Shevalarni o‘rganish kechagi yoki bugungi dolzarb masala emas, balki butun til yaralibdiki, o‘z dolzarbligini yo‘qotmagan eng qamrovli masala bo‘lgan. Bunga sabab til hamisha rivojlanishda ekanligi yoxud aholi etnogenezi o‘zgarib aholi joylashuvi urbanizatsiyalashish hisobiga o‘zgarib borayotganidadir, balki. Shuningdek, rivojlanish asnosida tillar aro o‘zaro ta’sir ham rivojlanib borayotgani, chet tillarini o‘rganish asnosida o‘z tilidagi ayrim unsurlarni o‘zga tilda nutq jarayonida qorishtirish asosida shevaga xos xususiyatlar yangi va dolzarb tus olayotgani ham ushbu mavzuning dolzarbligini oshiradi. Bu dolzarblik davlat siyosati masalasiga qadar chiqqani fikrimizning yorqin dalili. Jumladan, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2016-yil 13-maydagi “Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universitetini tashkil etish to‘g‘risida”gi PF-4797-sonli, 2019-yil 21-oktabrdagi “O‘zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqegini tubdan oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-5850-sonli, 2020-yil 20-oktabrdagi “Mamlakatimizda o‘zbek tilini yanada rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-6084- sonli Farmonlarida davlat tilini har tomonlama rivojlantirish bilan bir qatorda o‘zbek tilining qadimiy va boy sheva va dialektlarni chuqur o‘rganish, mintaqadagi boshqa tillarga o‘zaro hurmat-e’tiborda bo‘lish masalalariga ham alohida ahamiyat qaratilgan [4].

Adabiyotlar tahlili. O‘zbek shevalarini tadqiq etgan I.I. Zarubin ularni to‘rt guruhga bo‘lgan, ular:1. Xiva guruhi, 2. Farg‘ona guruhi, 3. Toshkent guruhi, 4. Samarqand -Buxoro guruhi. E.D. Polivanov shevalarni meditatsiya hamda gibridatsiya holatlarini kuzatib misollar bilan o‘rgangan holda o‘zbek shevalarini uch guruhga bo‘lib o‘rgangan. Ular: 1. Eronlashgan shevalar; 2. O‘g‘uz lahjasi; 3. Qipchoq lahjasi. Ushbu sheva guruhlari o‘zaro tiplarga ham bo‘lingan. Professor G‘ozi Olim o‘zbek shevalarini uch lahjaga bo‘lib tadqiq etgan. Ular:1. O‘zbek - qipchoq lahjasi, 2. Turk-barlos lahjasi; 3. Xiva-Urganch lahjasi. Professor A.K. Borovkov esa o‘zi tahlil etgan ma’lumotlar asosida o‘zbek shevalarini katta ikki guruhga bo‘lgan: 1. “a” lovchi shevalar, 2. “o” lovchi shevalar. Keyinchalik Professor tarixiy -lingvistik unsurlarni ham tadqiq etgan holda

shevalarni yana to'rt guruhga bo'lishni taklif etdi. Bular: 1. O'rta o'zbek dialekti; 2. Shayboniy-Tojik yoki "dj" lovchi shevalar; 3. Janubiy Xorazm dialekti; 4. Alohida guruh o'zbek shevalari.

Bugungi kunga qadar tayanch bo'lib xizmat qilayotgan g'oya, ya'ni shevalarning uch guruhga: qarluq-chigil-uyg'ur, qipchoq, o'g'uz guruhlariga bo'linishi esa professor V.V. Reshetov tasnifiga asoslanadi. Andijon shevasi esa Toshkent, Namangan, Farg'ona va bir qator Shahar shevalari bilan bir qatorda Qarluq-chigil-uyg'ur lahjasi guruhiga kiradi.

Andijon shevasining tarixi qadimgi davrlarga borib taqaladi va bu sheva vakillarining asosiy qismi turkiy tillarda so'zlashuvchilar bo'lib, Andijon shevasi XV-XVI asrlarda butun O'rta Osiyo hamda Movarounnahrda adabiy tilga tayanch til vazifasini bajargan. Bu borada ko'plab sharqshunos olimlar o'z fikrlarini bildirib o'tganlar. Jumladan, Professor A.Y. Yakubovskiy ta'kidlab o'tganidek: "Mo'gullar zamonida Farg'onadagi talay shaharlar turk shaharlariga aylandi. Ulardan ba'zilar, masalan, Andijon turk madaniyati, ayniqsa turk tilining chinakam markaziga aylandi" [7]. Andijon Temuriylar davrida ham rivojlangan shaharlar qatorida edi. Farg'ona vodiysining markazi sifatida tan olingan ushbu shahar shevasi barcha hududlar uchun namunadagi ustun shevaga aylandi. Bu borada akademik V.V. Bartold shunday ta'kidlaydi: "XV asr oxirida Andijon Farg'onadagi shaharlarning ko'plaridan turk tilining ustun turishi jihatidan farq qiladi"[5].

Andijon shevasi to'g'risida "Boburnoma"da shunday fikrlar suriladi: "Eli turktur va shahar bozorisida turkiy tilni bilmas kishi yo'qtur" [6]. Shuningdek, Bobur Marg'ilon hamda Axi shaharlari vakillari sort tilida gaplashishini Andijon shahri vakillari esa turk tilida so'zlashishini ta'kidlab o'tgan. Mo'g'ullar davrida so'g'd tilida so'zlashuvchi aholining aksariyati turk tilida so'zlashishni boshladi. Bu davrda Andijon aholisining ko'p qismi esa butunlay turk tilida suhbatlashishni boshladilar.

O'rta Osiyo Rossiyaga qo'shib olingandan so'ng bu shahar sobiq Turkiston davlatiga qo'shib olindi. Shundan boshlab Rus madaniyatiga qiziqish boshlandi va sanoat rivojlandi, buning natijasida ruslashish va yevropalashish rivojlandi, buning ta'siri aholi so'zlashishiga ham ta'sir qilmay qolmadi.

Natija. Areal lingvistika asosida ma'lum hududlarga bo'linishni yoqlamagan Diyora Jahongirova [2] Farg'ona viloyati shevalarini o'rganilishini areal lingvistika asosidagi Farg'ona vodiysidagi dialektal zonalar Janubiy-sharqiy Farg'ona dialektal zonasi (Andijon-O'sh), Janubiy-g'arbiy Farg'ona dialektal zonasi (Marg'ilon-Qo'qon), Shimoliy Farg'ona dialektal zonasi (Namangan) tarzida uchta katta guruhga ajratilganligi haqidagi qarashlarni ayrim sabablarga ko'ra noo'rin deb hisoblaydi. Bunday hududlashtirish asosida ayrim hududlardagi bilingvizm hodisasi mavjud bo'lgan hududlar o'rganilmay chetda qolishi mumkinligini, jumladan Andijondagi Paxtaobod tumanidagi Tojikqishloq kabilarni misol qilib keltiradi. Bunda hududlar kesimida emas balki qirg'iz dialektal zonasi, tojik dialektal zonasi kabi hududlarga bo'lish taklifini kiritadi. Lekin bu qarash bizning fikrimizcha ham o'rinli, bunga sabab xalqlar aro aralashuv, yuqorida aytib o'tganimizday urbanizatsiya hamda rivojlanish asosida ayrim hududlardagi aholi qatlamini o'zgarishi natijasida bu yerdagi til qatlami ham o'zgaradi. Shu sababdan tillarga asoslangan dialektal hududlar asosida ish olib borish alohida ahamiyatga kasb etadi. Bunda bu ma'lumotlarni ham yangilash imkoni mavjud bo'ladi. Qirg'iz-o'zbek shevasi vakillari hududi har besh yilda yangilab borilishi taqozo etadi. Yuqorida aytib o'tilgan faktlar asosida.

Andijon shevasi vakillari Farg'ona vodiysining ko'p millatli hududlari orasida ko'p tillilik hodisalari bilan ajralib turadi. Andijon shevasi o'z tarixida adabiyotga, tilga katta e'tibor qaratgan yuksak ma'naviyatli insonlar diyori hisoblangan. Andijon olimlar, shoirlar, bastakorlar, san'atkorlar, sportchilar yetishtirgan diyordir.

Andijon shevasi vakillarining nutqi adabiy o'zbek tiliga juda yaqin, ammo ushbu sheva vakillarining chet tilida so'zlashuv jarayoniga ayrim to'sqinchiliklar sezilishi mumkin. Bu borada turli qarashlar mavjud. Masalan, Anarbayeva Marifatxon Murodiljonovna o'zining "Andijon Turk-Barloslari shevasining o'ziga xos (Fonetik, Leksik Va Morfologik) xususiyatlari" maqolasida shunday fikrlarni berib o'tadi: "O'zbek tilining Andijon turk-barloslari shevasida unli fonemalarning tilning gorizontaal harakati bilan belgilanuvchi kontrast juftlari bor va shu sababli singarmonizm qonuniyati ma'lum darajada saqlangan. Bu shevada qo'llaniladigan unli fonemalar miqdori o'zbek adabiy tili alfavitidagi hamda Farg'ona vodiysining Namangan, Marg'ilon, Farg'ona va Qo'qon shahar shevalari va Toshkent, Samarqand, Buxoro shevalaridagi unlilar miqdoridan ko'pdur. Bu holat adabiy til orfografiyasi bilan Andijon turk-barloslari shevasi o'rtasida ziddiyat uncha sezilmaydi, balki orfografiyada yo'q unli fonemalarni sheva vakillari o'z talaffuzlari asosida o'qib, matnni erkin tushunaveradilar. So'z yuritilayotgan shevaning leksik qatlami adabiy tilning leksik qatlamidan keskin farq qiladigan darajada emas, mavjud fonetik, leksik va grammatik tafovutlar esa nutq jarayonida fikr olishuviga mutlaqo ta'sir etmaydi. Aksincha, ularning bazilari adabiy tilni boyitishga xizmat qilishi tabiiydir"[1].

Analiz. Andijon shevasi vakillarining talaffuzi adabiy til me'yorlariga juda mos va monand hisoblanadi. Biroq unlilar soni jihatdan Namangan, Farg'ona, Marg'ilon hamda Toshkent shevalaridan farq qiladi. Ya'ni unlilar soni boshqa shevalardan ko'ra ko'proq. Ibrohim Sobirovning yozishicha, Andijon shevasida unli fonemalarning tilning gorizontall harakati bilan belgilanuvchi kontrast juftliklar mavjud va shu sababli singarmonizm qonuniyati ma'lum darajada saqlangan [3].

Unlilardan *i* unlisiga to'xtaladigan bo'lsak, old qator (platal) lablanmagan tor unli bo'lib, q, g', x undoshi bo'lmagan hamma bo'g'inlarda kelaveradi. Orqa qatori *i* dan talaffuz jihatdan farq qiladi, shuningdek, ma'no ayirish jihatdan ham farq qiladi. Ayrim undoshlarning so'zlardagi holatiga ko'ra boshqacharoq talaffuz qilinishi mumkin. Shuning uchun ba'zi holatlarda uzun, ayrim holatlarda qisqa talaffuz qilinishi mumkin.

Shuningdek, Andijon atrofidagi Saroy shevasi vakillari adabiy tilda ikki deb talaffuz qilinuvchi so'zni ekki singari talaffuz etish holatlari uchraydi. Yana qo'shma son o'n ikkining talaffuzida ham ikki so'z bir-biriga qo'shib o'nek kabi talaffuz qilinish holatlari uchraydi. Bu holat nafaqat Andijon balki Samarqand, Jizzax shevalarida ham kuzatilishi mumkin. Adabiy talaffuzda ehtimol so'zi *i* tovushiga urg'u berilgan holda talaffuz etilishi kerak, ammo Andijon shevasida *i* tovushi yarim holda talaffuz qilinadi. Rus tilidan o'zlashgan so'zlardagi *i* unlisi talaffuzi ayrim urg'uli bo'g'inlarda tushib qolsa yoki urg'usiz aytilsa, (командир-русча komandr-Andijon shevasida), ayrim so'zlarda esa me'yoridan ortiq cho'zilish bilan talaffuz qilinadi, masalan kino so'zida.

Ana endi *e* unlisi haqida so'z yuritadigan bo'lsak, bu unli andijon shevasida yuqori-o'rta ko'tarilishdagi o'rta keng unli hisoblanadi [3]. Andijon shevasi talaffuzini tadqiq etgan Stefan Vurm andijonliklar *e* tovushini *i* ga monand talaffuz qiladi deb katta xatoga yo'l qo'yan, ya'ni *men, sen* olmoshlari *min, sin* kabi talaffuz qilinadi degan fikrni ilgari surgan, ammo bu haqiqatga xilofdir. Bu borada professor A.K. Borovkov hamda V.V. Reshetovlar *e* unlisi rus tilidagi *э* tovushiga o'xshab talaffuz qilinadi deganlar, bu fikrda esa asos bor. Shuningdek, eski Andijon shevasi vakillari ayrim rus tilidan kirib kelgan so'zlar talaffuzida qo'llangan *e* tovushini ba'zida almashtirib ba'zan tushirib talaffuz qilgan, masalan тэлэфон(rus adabiy shakli) telpon (Andijon shevasida), telgrop(rus adabiy shakli телеграф), telgrom(rus adabiy shakli телеграмма).

U unli tovushi juda ham tor, til oldi lablangan tovushlar qatoriga kiradi. Bunda til va labning ishtiroki yuqori bo'lib ayniqsa, ch, sh, kabi tovushlar bilan yonma-yon kelganda bu holat yanada kuchliroq seziladi. Andijon shevasi vakillarining talaffuzida *u* unlisi nisbatan biroz farq bilan talaffuz qilinadi. Ya'ni chuqur til orqa q, g', x tovushlari mavjud bo'lgan holatlarda talaffuz qilingandagi holat bilan til o'rta g, k tovushlari bilan talaffuz qilinganda butkul boshqacha talaffuz qilinadi (qul-kul, g'ul-gul, g'ur-gur, xur-hur).

O unli tovushi orqa qator, lablanmagan, quyi ko'tarilishdagi keng unli hisoblanadi. O ning talaffuzi ayrim so'zlarda *a* ga almashinib talaffuz qilinadi. Masalan, oyoq (ayaq), oyi(aya), oynak(aynak), inoq(inaq). Shuningdek, Andijon shevasida oxiri ochiq bo'g'in bo'lgan fe'llarga oxiriga q (chuqur til orqa) tovushini qo'shib fe'l yasalganda, ikkinchi bo'g'indagi *o* -*a* ga o'zgarib talaffuz qilinadi, masalan, taroq (taraq), bo'yoq (bo'yaq), tarqoq (tarqaq). Shuningdek, ayrim shevalardan farqli o'laroq *a* unlisi *o* kabi talaffuz etilishi ko'proq uchraydigan holat hisoblanadi. Ya'ni adash(odash), aldash(oldash), aldamchi (oldamchi), almash(olmach), arazlash(oroqlash), atoqli(otoqli), palapartish (polopartish).

Muhokama. Shuningdek, tilshunoslikda cho'ziq unli tushunchasi ham mavjud, ya'ni ayrim unlilarning o'z holicha va yana cho'zilibroq aytilish holatlari ham uchraydi, buning natijasida cho'ziq unlilar paydo bo'ladi. Masalan, teri (hayvon terisi ma'nosida cho'ziladi), ter (fe'l, ish-harakat ma'nosida kelganda) cho'ziq talaffuz qilinmaydi. Turkiy tillarda cho'ziq unlining mavjud yoki mavjud emasligi nuqtayi nazaridan turli qarashlar mavjud. Bunda ayrim tilshunos olimlar o'zbek tilining o'zida cho'ziq unli mavjud emasligi, chetdan kirib kelgan so'zlarda esa ayrim tovushni qo'shib aytish natijasida uzun va qisqa unlilar mavjud ekanligining guvohi bo'lamiz.

K.K. Yudaxin, F.A. Abdullayevlar turkiy tillarda tabiiy cho'ziq unli bor ekanligini ta'kidlasalar, M.Ryasanye turkiy tillardagi unlilar cho'ziqligi bu so'zni chetdan kirib kelganini anglatishini aytib o'tgan. O'zbek tilining Xorazm shevasida deyarli har bir unlining cho'ziq variant bor.

Andijon shevasidagi *e* unlisi ham ayrim o'rnlarda cho'ziq holda talaffuz qilinadi. Asosan takror kelgan so'zlarda cho'zib talaffuz qilinadi. Masalan, *ne:-ne: kishilar o'tib ketti, yonida xe: miriyam yo'q.* Shuningdek, *u* unlisi ham cho'ziq talaffuz qilinadi, qachonki qo'shma fe'llar birinchisi o'qi va bermoq fe'li bilan biriksa, nutq jarayonini yengillatish maqsadida cho'ziq unli hosil bo'ladi, masalan: *o'qib beradi- o'qu:radi.*

Cho'ziq *o* tovushi o'zidan keyin kelgan titroq *r* tovushining tushib qolishi sababli Andijon shevasi vakillari tomonidan cho'zib talaffuz qilinadi, masalan: *bo:medi, bo:mesan* kabi. Birinchi komponenti *a, b, ib* komponentlari bilan tugagan ravishdosh, ikkinchi qismi *ber, ol* kabi so'zlar bilan tugagan holatlarda *o* tovushi cho'ziq talaffuz qilinadi, masalan: *keto:rdi, kelo:rdi* kabi. Qo'shma fe'llarning yordamchi fe'l qismi *ol* so'zi bilan birikkan holatlarda *a o* tovushiga o'zgarib cho'ziq talaffuz qilinadi, masalan: *keta oldi - keto:ldi, bora*

olaman-boro:laman. Shuningdek, o'cho'ziq talaffuz qilinishi holatlari gapga his-hayajon qo'shilgan vaqtlarda ham kelishi mumkin.

Undoshlarga to'xtalsak, shevadagi konsonantizm adabiy til me'yorlari bilan bir xil, faqat ayrim tafovutlar bilan farqlanishi mumkin. Andijon shevasi singarmonizm holati ko'p uchragani sababli *b* tovushining ba'zida qattiq, ba'zida yumshoq talaffuz qilish holatlari uchraydi. Ayrim holatlarda *b* tovushi burun tovushi *burun-murun*, *bunda-munda*, *buni-muni* kabi. *B* tovushi *v* lashish holatlari ham uchraydi, ya'ni haybat-hayvat. Ayrim Andijon shevalarida *e* tovushini *o* kabi talaffuz qilish holatlari ham uchraydi. Masalan: *degan edim - do: dim*. Andijon shevasida *p* ko'pincha *v* lashish holatlari ham uchraydi. Masalan: *topib oldi-tovvoldi*. *chopib oldi-chovvoldi* kabi.

Xulosa. Inson yaralibdiki, til u bilan doim rivojda va o'sishda, bunda inson o'z tilining mohiyati, kelib chiqishi haqida bilimga ega bo'lmog'i inson zimmasidagi qarz ham farz deb hisoblaymiz. Andijon shevasining naqadar salmoqli, jozibador ekanligiga misol ushbu diyorda tavallud topgan shoir-u fozillardir. Jumladan, Zahiriddin Muhammad Bobur, Cho'lpon, Muhammad Yusuf kabi so'z san'ati sohiblari fikrimizning isbotidir.

Xulosa o'rnida shuni ta'kidlab o'tish joizki, o'zbek tilining Andijon shevasi adabiy til me'yorlariga juda yaqin bo'lishi bilan bir qatorda talaffuzda ayrim o'zgarishlar mavjud. Bu o'zgarishlar asosan unlilar bilan bog'liq bo'lib, gapga his- hayajon qo'shilishi, ayrim qo'shma so'zlarni osonlashtirib talaffuz qilish jarayonidagi o'zgarishlar buning yaqqol misolidir. Bu esa shevaning rango-rang xususiyatlarini o'zida namoyon qilib tilshunos olimlarda buni tadqiq etish qiziqishini uyg'otadi.

ADABIYOTLAR:

1. *Anarbayeva Ma'rifatxon Murodiljonovna. Andijon Turk-Barloslari shevasining o'ziga xos (fonetik, leksik va morfologik) xususiyatlari. Miasto Przyszłości Kielce 2024 Impact Factor: 9.9 ISSN-L: 2544-980X*

2. *Jahongirova (Mahmudova) Diyoraxon Bahodirjon qizi .Andijon viloyatidagi tojik qishloq shevasi bo'yicha ayrim mulohazalar. Research focus | volume 2 | issue 5 | 2023. ISSN: 2181-3833 researchbip (14) | Google Scholar | SJIF (5.708) | UIF (8.3),53-67 B, 57-b*

3. *Ibrohimov S. O'zbek tilining Andijon shevasi. 35-b.260 B*

4. *Lex.uz.*

5. *Бартольд В.В., История материальной жизни Туркестана, – Л., 1917. 90-с*

6. *Бобирнома, – Т., 2008. 19-б.*

7. *Якубовский А.Ю, Ўзбек халқининг юзага келиши ҳақида, – Т.: ФАН, 1941. 10-б.*

TROPLARNING PSIXOLINGVISTIK XUSUSIYATLARI

Salixova Nodira Nurullayevna,
Buxoro davlat universiteti o‘qituvchisi
salixovanodira171@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada troplarning psixolingvistik xususiyatlari tahlil qilinadi. Badiiy matnlarda uchraydigan metafora, metonimiya, epitet, giperbolla kabi tropik birliklar tilning emotsional-estetik imkoniyatlarini kengaytirish bilan birga, inson tafakkuri va psixologik holatining lingvistik ifodasidir. Maqolada tropik vositalarning til idroki, ongda shakllanishi va madaniy tajriba bilan bog‘liq bo‘lgan semantik qabul jarayonlari psixolingvistika yondashuvi asosida yoritiladi. Shuningdek, o‘zbek adabiyotidan misollar keltirilib, ularning semantik-funksional hamda psixologik tahlili amalga oshiriladi.

Kalit so‘zlar: troplar, psixolingvistika, metafora, til idroki, badiiy obraz, emotsional rezonans, kognitiv tafakkur.

PSYCHOLINGUISTIC PROPERTIES OF TROPES

Abstract. This article analyzes the psycholinguistic characteristics of tropes. Tropic units such as metaphor, metonymy, epithet, and hyperbole, commonly found in literary texts, not only enhance the emotional and aesthetic potential of language but also serve as linguistic expressions of human cognition and psychological state. The article examines the semantic reception processes of these tropes in relation to language perception, mental representation, and cultural experience through a psycholinguistic approach. Furthermore, examples from Uzbek literature are provided, along with their semantic-functional and psychological analyses.

Keywords: tropes, psycholinguistics, metaphor, language perception, literary image, emotional resonance, cognitive thinking.

ПСИХОЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ СВОЙСТВА ТРОПОВ

Аннотация. В данной статье анализируются психолингвистические особенности тропов. Такие тропические единицы, как метафора, метонимия, эпитет и гипербола, встречающиеся в художественных текстах, не только расширяют эмоционально-эстетические возможности языка, но и являются лингвистическим выражением человеческого мышления и психологического состояния. В статье освещаются процессы семантического восприятия тропов в контексте языкового восприятия, ментального представления и культурного опыта с точки зрения психолингвистики. Также приведены примеры из узбекской литературы с их семантико-функциональным и психологическим анализом.

Ключевые слова: тропы, психолингвистика, метафора, языковое восприятие, художественный образ, эмоциональный резонанс, когнитивное мышление.

Kirish. Psixologizm - psixologik tahlil, psixologik obraz, psixologik tasvir, psixologik roman, psixologik hikoya va psixologiya kabi atamalar bilan bog‘liq bo‘lib, bu juda keng ko‘lamli sohadir. Chunki psixologiya inson kechinmalarini, shaxsiyatini, ruhiyatini o‘rganadigan fan bo‘lib, u boshqa ko‘plab sohalar kabi adabiyotshunoslik bilan ham chambarchas bog‘liqdir. A. B. Yesinning fikriga ko‘ra, badiiy psixologizm – bu asar personajining xayolot olami, fikrlari, mulohazalarining o‘ziga xos badiiy vositalardan foydalangan holda juda to‘liq, batafsil va chuqur ifodalab berish [5.1]. Jahon adabiyotshunosligida ruhiyat mavzusida birinchilardan bo‘lib tadqiqot olib borgan rus adibi N. G. Chernishevskiy psixologik tahlilning turli xil bo‘lishi mumkin ekanligini ta’kidlagan va bir muallif xarakter qirralarini ochib berishga urinayotgan bir paytda, boshqasi – shu xarakterning shakllanishiga jamiyat va turmush ta’sirini ko‘rsatib berishga urinadi; uchinchi esa xatti-harakatlarning his-tuyg‘ular bilan aloqadorligini; to‘rtinchi – ehtiroslar tahlilini tasvirlaydi [4.1]. Taxminan ikki yuz yillar avval psixologizm tushunchasi rus adabiyoti va madaniyatida shakllana boshlagan bo‘lib, bu muammoni ilm dunyosiga olimlar A.A. Potebnya, D.N. Ovsyaniko-Kulikovskiy olib kirgan, bundan tashqari adabiyotshunoslikda M.M. Baxtin, A.B. Yesin, D.S. Lixachev, L.Y. Ginzburg, psixologiya fanida esa I.V. Straxoviy, L.S. Vigotskiy, G.G. Granik, O.V. Soboleva tomonidan chuqur tadqiq qilingan.

Adabiyotda psixologizmning rivojlanish tarixini tavsiflab, adabiyotshunos olim L.Y.Ginzburg “mavjud adabiy janrlarda psixologik yangiliklar endigina nish urayotgan bir vaqtda, badiiy adabiyotning yondosh janrlari bo‘lmish –kundaliklar, memuarlar, rasoil va avtobiografik janrlarda psixologizm allaqachon o‘rnashib bo‘lgan edi” deb yozadi [3.29]. Shuningdek, “psixologizm” atamasi turlicha ta’riflarga ega bo‘lib, turli madaniyatlarda ularning mentaliteti va urf- odatlari va hayot tarzidan ham kelib chiqiladi. Rus adabiyotshunoslik terminlari qomusida “*Psixologizm (adabiyotda) – qahramonlar ichki olami: ularning o‘y-xayollari, orzu-umidlari, iztiroblarining chuqur va batafsil tasviri*”[2.1].

Materiallar va metodlar. Tilshunoslik — ichki tarmoqlari ko‘plab bo‘lgan murakkab fan sohasi bo‘lib, yildan yilga unda yangi tadqiqot yo‘nalishlari shakllanmoqda. Shu kabi yangi yo‘nalishlardan biri — psixologizm va adabiyotshunoslikning o‘zaro integratsiyasi natijasida vujudga kelgan badiiy psixologizm sohasidir. Ushbu sohaning dolzarbligi, avvalo, badiiy matnlarda psixologik unsurlarni ifodalash va ularni o‘quvchiga aniq hamda to‘g‘ri yetkazish muammosi bilan bog‘liq.

Til va tafakkur bir-biri bilan uzviy bog‘liq hodisalar bo‘lsa-da, ular mohiyatan bir xil emas. Til inson tafakkurining ifoda shakli hamda mavjudlik formasi sifatida inson ongining shakllanishida muhim rol o‘ynaydi. Til qobig‘idan tashqarida ongning shakllanishi imkonsizdir. Shu bois, til, tafakkur va psixika o‘zaro bir-birini to‘ldiruvchi omillar sifatida qaralishi lozim.

Bugungi kunda adabiyotshunoslik bir qancha alohida tarmoqlarga ajralib, mustaqil fan sifatida rivojlanmoqda. Shu jarayonda badiiy psixologiya yo‘nalishi ham o‘zbek adabiyotshunosligi doirasida shakllanib, bir qator tadqiqotchilar tomonidan o‘rganila boshlandi. Bu esa ushbu yo‘nalishning ilmiy ahamiyatini va dolzarbligini tasdiqlaydi.

Badiiy psixologizm masalasining tarixiy taraqqiyoti ingliz va o‘zbek adabiyotshunosligi kontekstida ko‘rib chiqilganida, bu yo‘nalishda o‘zbek adabiyotshunosligida amalga oshirilgan hamda kelgusida amalga oshirilishi zarur bo‘lgan tadqiqotlarning mavjudligi aniqlanadi. Bugungi kunda badiiy psixologizm masalasi adabiy-tanqidiy tahlilning muhim va zarur yo‘nalishlaridan biri sifatida namoyon bo‘lmoqda. Ayniqsa, ingliz adabiyotshunosligida mazkur nazariy konsepsiya nisbatan chuqur tadqiq etilgan bo‘lib, unga oid qarashlar batafsil ochib berilgan.

Zamonaviy adabiyotning jahon miqyosida jadal rivojlanayotgani sharoitida psixologik roman, psixologik qissa va psixologik hikoya kabi nasriy janrlarni har bir milliy adabiyot doirasida tahlil etish va ilmiy asosda o‘rganish zamonaviy adabiyotshunoslikning ustuvor vazifalaridan biri hisoblanadi.

Adabiyotshunoslikda bugungi kunda badiiy psixologizmni tadqiq qilishning metodologiyasi ishlab chiqilgan bo‘lib, bu masalaga bag‘ishlangan deyarli barcha ilmiy tadqiqot ishlari adabiy asar yozilgan davr tarixiy-ijtimoiy jarayonlari, yozuvchining shaxsiy uslub va metodi inobatga olingan holda bajarilgan. Rus adabiyotshunos olimasi M. JI. Bedrikova o‘z tadqiqoti doirasida “psixologizm darajasi” atamasini kiritadi hamda uni quyidagicha kriteriyalar asosida tasniflaydi: 1) matnda psixologizmni kuchaytiruvchi vositalar (psixologik detal', psixologik tafsilot, personajlarning psixologik xatti-harakatlari, psixologiklashtirilgan (psixologizirovanniy) tavsif); 2) qahramonlarni tavsiflash vositalari (psixologik portret, psixologik xarakteristika, psixologik konflikt, psixologiklashtirilgan syujet, "qalb dialektikasi"; 3) xarakter va vaziyat nisbati (qahramon tomonidan xronotopning “qalban” o‘zlashtirilishi, qahramonning o‘z-o‘zini anglashi, vaziyat taqazosi bilan qahramonni ruhan o‘zgarishi) [6.1].

Izlanish va muhokamalar. Troplar — badiiy nutqning ifoda vositasi bo‘lib, ularning asosiy vazifasi so‘z ma’nosini ko‘chma yo‘l bilan ifodalash orqali estetik ta’sirni kuchaytirishdan iborat. Ular tildagi emotsional-estetik yuklamani oshiradi, obrazlilikni ta’minlaydi. Shu bilan birga, troplar inson tafakkuri, psixologiyasi va til idrokining o‘zaro ta’siri asosida shakllanadi. Psixolingvistika esa til va tafakkur o‘rtasidagi munosabatni, inson ongida til birliklarining qanday shakllanishi, saqlanishi va qo‘llanishini o‘rganadi. Mazkur maqolada troplarning psixolingvistik jihatdan qanday tarzda qabul qilinishi, qay tarzda til idrokida namoyon bo‘lishi masalalari yoritiladi.

Psixolingvistika nuqtayi nazaridan troplar — bu nafaqat tildagi stilistik birliklar, balki insonning ongida shakllanadigan murakkab ma’no tuzilmalaridir. Ularning qabul qilinishi va tushunilishi, avvalo, til egasining umumiy bilim darajasi, tajribasi, emotsional holati va madaniy kontekst bilan bevosita bog‘liq.

Troplarning eng ko‘p uchraydigan turlari — metafora, metonimiya, sinekdoxa, epitet, giperbolla va boshqalar — til foydalanuvchisi ongida mavjud bo‘lgan tajriba asosida idrok qilinadi. Masalan, metaforani tushunish uchun inson real hayotdagi ikki narsa yoki hodisa orasidagi umumiylikni anglay olishi lozim. Bu esa psixik faoliyat, idrok va tafakkur bilan bog‘liq jarayondir.

Metafora — bir hodisani boshqasiga nisbatan idrok qilish vositasi bo‘lib, uning kognitiv mexanizmi asosida inson tajribasida mavjud bo‘lgan mental xaritalar ishlaydi. Masalan, “hayot — bu sayohat” degan

metafora, insonda “sayohat” tushunchasiga oid barcha bilish tajribalarini hayot tushunchasiga tatbiq qilish imkonini beradi.

Metonimiya va sinekdoxa esa obyektlar orasidagi yaqinlik yoki aloqadorlik asosida yuzaga chiqadi. Bu jarayonlarda ham psixolingvistik jihatlar — ya’ni ma’lumotlar assotsiativ tarzda faollashuvi muhim o’rin tutadi.

Shuningdek, giperbolla va litota kabi troplar insonning emotsional holatiga bevosita bog’liq. Ularda subyektiv baho, kuchaytirish yoki kamaytirish ehtiyoji mavjud bo’lib, bu nutq egasining psixologik holatidan darak beradi. Shu bois bu troplar ham psixolingvistik tahlil uchun muhim obyekt hisoblanadi.

Zamonaviy psixolingvistika sohasida troplarning tushunilish mexanizmini o’rganish uchun eksperimental metodlar, xususan, assotsiativ tajribalar, fikrlash tezligi va emotsional ta’sir kuchini aniqlash metodlari qo’llanilmoqda. Bu orqali troplarning qabul qilinishi va qayta ishlanishi bosqichlari aniqlanmoqda.

Troplar nafaqat badiiy nutqni bezovchi stilistik vositalar, balki inson tafakkuri va psixologik holatini ifodalovchi lingvistik birliklar hisoblanadi. Ularning tushunilishi, qo’llanishi va qabul qilinishi psixolingvistik jarayonlar bilan chambarchas bog’liqdir. Til birliklarining ma’no jihatdan ko’chishi, yangi obrazlar orqali ifoda topishi, til egasining kognitiv tajribasi va emotsional holati asosida yuzaga keladi. Shu bois troplarni faqat stilistik yoki semantik nuqtayi nazardan emas, balki psixolingvistik yondashuv asosida tahlil qilish ularning mohiyatini chuqurroq anglash imkonini beradi.

Quyidagi misollarda turli stilistik vositalarning badiiy matnlarda ko’rinishlari tahlil qilinadi:

“Yuragim og’ridi.” (metafora)

Bu metaforada “yurak” — insonning emotsional markazi sifatida qaralmoqda. Aslida yurak og’rishi fiziologik holat, biroq bu yerda psixologik iztirob ko’zda tutilmoqda. Bu idrok psixolingvistik jihatdan insonga xos bo’lgan umumiy emotsional tajriba asosida shakllanadi.

“Ko’zimga dunyo tor edi, yuragimni bir changal g’am ezib turardi.” (Oybek, *“Qutlug’ qon”*) (giperbolla)

Bu yerda “dunyo tor edi” degan ibora bilan muallif kuchli tushkunlik holatini obrazli ko’rsatmoqda. Inson bu kabi giperbolalarni o’z shaxsiy emotsional tajribasiga asoslanib idrok qiladi — bu psixolingvistik jarayon sifatida ongda avvalgi iztirob holatlari bilan bog’lanadi.

“Sog’inchli tunlar, jimjit ko’ngil, armonli bahor...” (Zulfiya she’riyati) (epitet)

Epitetlar bu yerda nafaqat badiiylilikni oshiradi, balki o’quvchining emotsional rezonansini faollashtiradi. “Sog’inchli tun” iborasi orqali tun va sog’inch bir-biriga bog’lanib, o’quvchining shaxsiy xotiralari orqali idrok qilinadi. Bu — kognitiv jarayon.

“Sahnada Xurshid chiqdi.” (“Xurshid” aslida aktyor emas, uning ijro etayotgan roli nazarda tutilmoqda.)

Bu yerda obraz va ijrochi o’rnini almashtirish orqali metonimiya hosil qilingan. Psixolingvistik jihatdan bu idrok, kontekst asosida obyektidan unga aloqador boshqa bir obyektga ma’no ko’chirish orqali yuzaga keladi.

Xulosa. Troplar tilning emotsional-estetik imkoniyatlarini kengaytiruvchi, inson tafakkuri va ruhiyatini badiiy shaklda ifodalashga xizmat qiluvchi muhim lingvistik birliklardir. Ularning ma’no ko’chirishga asoslangan tabiati, ayniqsa, psixolingvistik yondashuvda chuqur tahlil etilishi zarur bo’lgan hodisadir. Troplar orqali inson ongida mavjud bo’lgan bilish, emotsional va madaniy tajriba namoyon bo’ladi hamda til vositasida obrazli ifodalanadi. Psixolingvistik nuqtayi nazardan qaralganda, tropik birliklarning tushunilishi va idrok qilinishi faqat tilda emas, balki inson psixikasida kechadigan murakkab jarayonlar bilan bog’liq. Bu jarayonlar nutq egasining kognitiv xaritalari, madaniy konteksti, emotsional holati va nutqiy tajribasi asosida amalga oshadi. Metafora, metonimiya, sinekdoxa, epitet, giperbolla kabi trop turlarining psixologik asoslarini anglash, nafaqat tilshunoslik va adabiyotshunoslik uchun, balki psixologiya, madaniyatshunoslik kabi fanlararo yondashuvlar uchun ham dolzarbdir. Shuning uchun tropik birliklarni faqat stilistik yoki semantik darajada

emas, balki ularning idrok qilinishi va ongda qayta ishlanish mexanizmlarini o'rganuvchi psixolingvistik tahlil doirasida o'rganish, zamonaviy tilshunoslik oldidagi muhim ilmiy vazifalardan biridir.

ADABIYOTLAR:

1. Н. Г. Чернышевский. *Собрание сочинений в пяти томах. Том 3. Литературная критика. Библиотека "Огонек".* М.: "Правда", 1974 (http://az.lib.ru/c/chernyshewskij_n_g/text_0240.shtml).
2. *Литературная энциклопедия терминов и понятий; под ред. А. Н. Николюкина.* М.: 2001 (<https://www.academia.edu/37372082/> [Murojaat sanasi: 15.08.2022]).
3. Гинзбург, Л. Я. *О психологической прозе. О литературном герое.*СП. Б:29 Азбука, 2016.
4. <http://www.litmind.ru/milits-616-1.html> [Murojaat sanasi: 22.03.2025]
5. <http://www.litmind.ru/milits-616-1.html> [Murojaat sanasi: 22.03.2025]
6. <https://www.dissercat.com/content/osobennosti-psikhologizma-russkoi-prozy-vtoroi-pолоviny-1980-kh-godov-tvorchestvo-v-astafeva> [Murojaat sanasi: 15.03.2025]
7. Гинзбург, Л. Я. *О психологической прозе. О литературном герое.*СП. Б:29 Азбука, 2016.
8. *Литературная энциклопедия терминов и понятий; под ред. А. Н. Николюкина.* М.: 2001 (<https://www.academia.edu/37372082/>
9. Ахмедова, М. (2019). "Badiiy nutqda troplarning semantik-funksional xususiyatlari". *Filologiya masalalari*, №2, 55–60.
10. Jo'raqulova, Z. (2021). "Kognitiv lingvistika va psixolingvistik yondashuvda metafora talqini". *O'zbek tili va adabiyoti*, №4, 34–39.
11. Рахимов, Ш. (2015). *Lingvistik poetika asoslari.* Toshkent: Fan va texnologiya.
12. Yuldashev, H. (2016). *Til va tafakkur munosabati.* Toshkent: Ma'naviyat.
13. Navoi, A., & Babur, Z. M. (2022). *Research and education.*
14. Haydarova, G. (2024). *Alisher Navoiy an'analari va XX asr o'zbek g'azaliyoti.* Alisher Navoi and 21 st century, 1(1).
15. <https://www.dissercat.com/content/osobennosti-psikhologizma-russkoi-prozy-vtoroi-pолоviny-1980-kh-godov-tvorchestvo-v-astafeva>

KORPUS LINGVISTIKASI VA BILINGVIZM: ZAMONAVIY TILSHUNOSLIKDA INTEGRATSIYALASHGAN YONDASHUV

Ruziyeva Madina Ilhom qizi,

Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti tayanch doktoranti

madinaruziyeva67@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada korpus lingvistikasi va bilingvizm (ikki tillilik) masalalariga zamonaviy tilshunoslik nuqtayi nazaridan yondashiladi. Korpus lingvistikasi asosida bilingvistik ma'lumotlarni tahlil qilish, ikki tilli shaxslar nutqidagi xususiyatlarni aniqlashda kompyuter lingvistikasi vositalarining roli ochib beriladi. Maqolada integratsiyalashgan yondashuv asosida bilingvizm holatlarini o'rganish metodlari, korpus tuzish va ma'lumotlarni avtomatik tahlil qilishning afzalliklari yoritiladi. Ilmiy-amaliy natijalar bilingvistik tadqiqotlarda zamonaviy texnologiyalarni qo'llash samaradorligini namoyon etadi. Shuningdek, maqolada zamonaviy tilshunoslikda bilingvizm va sun'iy intellektning nazariy hamda amaliy jihatlarini tahlil qilinadi. Xususan, bilingv shaxslar til faoliyatining psixolingvistik va ijtimoiy-lingvistik xususiyatlari hamda sun'iy intellekt asosidagi lingvistik texnologiyalarning tilshunoslikdagi qo'llanilishi o'rganiladi. Har ikki yo'nalishning o'zaro integratsiyasi esa lingvistik innovatsiyalarni shakllantirishda muhim omil sifatida ko'riladi.

Kalit so'zlar: bilingvizm, sun'iy intellekt, kompyuter lingvistikasi, kod almashtirish, avtomatik tarjima, til modeli.

КОРПУСНАЯ ЛИНГВИСТИКА И ДВУЯЗЫЧИЕ: КОМПЛЕКСНЫЙ ПОДХОД В СОВРЕМЕННОЙ ЛИНГВИСТИКЕ

Аннотация. В данной статье вопросы корпусной лингвистики и билингвизма рассматриваются с точки зрения современной лингвистики. Раскрывается роль инструментов компьютерной лингвистики в анализе билингвистических данных и выявлении особенностей речи билингвальных личностей на основе корпусной лингвистики. В статье освещаются методы изучения явлений билингвизма на основе интегративного подхода, преимущества создания корпусов и автоматического анализа данных. Научно-практические результаты демонстрируют эффективность применения современных технологий в билингвистических исследованиях. Кроме того, в статье анализируются теоретические и прикладные аспекты билингвизма и искусственного интеллекта в современной лингвистике. В частности, рассматриваются психолингвистические и социолингвистические особенности языковой деятельности билингвальных личностей, а также применение лингвистических технологий на основе искусственного интеллекта в лингвистике. Интеграция обоих направлений рассматривается как важный фактор формирования лингвистических инноваций.

Ключевые слова: билингвизм, искусственный интеллект, компьютерная лингвистика, переключение кодов, автоматический перевод, языковая модель.

CORPUS LINGUISTICS AND BILINGUALISM: AN INTEGRATED APPROACH IN MODERN LINGUISTICS

Abstract. This article examines issues of corpus linguistics and bilingualism from the perspective of modern linguistics. It highlights the role of computational linguistic tools in analyzing bilingual data and identifying features in the speech of bilingual individuals based on corpus linguistics. The article discusses methods for studying cases of bilingualism using an integrative approach, as well as the advantages of corpus creation and automatic data analysis. The scientific and practical results demonstrate the effectiveness of applying modern technologies in bilingual research. Additionally, the article analyzes both theoretical and practical aspects of bilingualism and artificial intelligence in contemporary linguistics. In particular, it explores the psycholinguistic and sociolinguistic characteristics of bilingual language activity and the application of AI-based linguistic technologies in linguistic studies. The integration of both fields is seen as an important factor in shaping linguistic innovations.

Keywords: bilingualism, artificial intelligence, computational linguistics, code-switching, machine translation, language model.

Kirish. Globallashuv va texnologik taraqqiyot zamonaviy tilshunoslikka yangi yondashuvlarni olib kirmoqda. Ular orasida bilingvizm va sun'iy intellekt asosida olib borilayotgan lingvistik tadqiqotlar alohida ahamiyat kasb etadi. Bilingv shaxslarning tilga oid kompetensiyasi, kod almashtirish holatlari va jamiyatda ikki tilning o'zaro ta'siri lingvistik nazariyalarni yangilab bormoqda. Shu bilan birga, sun'iy intellekt texnologiyalari asosida yaratilayotgan til modellari va avtomatlashtirilgan tahlil vositalari tilshunoslikning yangi amaliy yo'nalishlariga asos bo'lmoqda. XXI asrda globallashuv, migratsiya va texnologik taraqqiyot ta'sirida tilshunoslikda yangi fenomenlar — bilingvizm va sun'iy intellekt asosidagi lingvistik yondashuvlar yuzaga chiqdi. Ushbu maqola aynan shu ikki muhim masala — bilingvizm va sun'iy intellektning nazariy va amaliy asoslari bilan bog'liq masalalarni tahlil qilishga qaratilgan.

Bilingvizm (lot. bi – ikki, lingua – til) tilshunoslikda shaxs yoki jamiyat tomonidan ikki yoki undan ortiq tildan foydalanish holati sifatida qaraladi. Bilingvizm, ayniqsa, transchegaraviy hududlar, migratsion oqimlar va ko'p tillilik hukmron bo'lgan makonlarda dolzarb masala hisoblanadi. Bilingvizm va sun'iy intellekt integratsiyasi: Bilingv shaxslar nutqidagi kod almashtirishni aniqlash va tahlil qilish uchun SI vositalari ishlatilmoqda.

Avtomatik tarjima tizimlari (Google Translate, DeepL) bilingv korpuslar asosida SI yordamida ishlab chiqiladi. Bilingv madaniyatlararo kommunikatsiya muhitida SI vositalari (nutqni avtomatik tarjima qilish, real vaqti subtitr) muhim rol o'ynaydi.

Sun'iy intellektning tilshunoslikdagi ahamiyati:

1. Kompyuter lingvistikasi: Matnni avtomatik tahlil qilish, tarjima qilish, nutqni tanish, tilni yaratish (chatbotlar) kabi amaliy sohalar SI asosida rivojlanmoqda.

2. Korpus lingvistikasi: Katta hajmdagi matnlar ustida statistik va semantik tahlillarni avtomatik amalga oshirishda SI vositalari qo'llaniladi.

3. Til o'rganish va o'rgatish texnologiyalari: SI asosida yaratilgan interaktiv platformalar (masalan, Duolingo, Grammarly) til o'rganishni yengillashtiradi.

4. Til modellari: ChatGPT, BERT, va boshqa til modellari SI orqali tilni yaratish, tushunish va tahlil qilishda katta imkoniyatlar yaratmoqda.

SI va kompyuter lingvistikasi: Sun'iy intellekt — inson tafakkuri, tushunishi va qaror qabul qilish qobiliyatlarini modellashtiruvchi texnologiyalar yig'indisi bo'lib, hozirda tilshunoslik sohasida quyidagi yo'nalishlarda qo'llaniladi:

- Kompyuter lingvistikasi: Matnni avtomatik tarzda morfologik, sintaktik va semantik tahlil qilish, nutqni tanish, nutq sintezi, lemmatizatsiya.

- Avtomatik tarjima: Sun'iy intellekt asosida bilingv korpuslar yordamida tillararo tarjima tizimlari yaratilmoqda (Google Translate, DeepL).

- Til modellari: ChatGPT, BERT, GPT-4, RoBERTa kabi modellar inson nutqini anglash, matn yaratish, javob shakllantirish kabi funksiyalarni bajaradi.

- Ta'limda SI vositalari: Interaktiv platformalar (Duolingo, Grammarly) til o'rganishni individuallashtirish va differensiallashtirish imkonini bermoqda.

Tadqiqot metodologiyasi. Kompyuter lingvistikasining asosiy sohalaridan biri korpus lingvistikasi va bilingvizm o'rtasidagi bog'lanishni quyidagi misollarda yaqqol ko'ramiz:

Korpus lingvistikasi — bu tilning o'rganilishida katta hajmdagi matnlar (korpuslar)ni tahlil qilish usulidir. Korpuslar, asosan, o'qish, nutq va yozuvda ishlatilgan tildagi real ifodalar to'plamidan tashkil topadi. Korpus lingvistikasining asosiy vazifasi tilning tabiiy ishlatish holatlarini va tildagi o'zgarishlarni ko'rish va o'rganishdir. Bilingvizm esa bir nechta tilda erkin ravishda muloqot qilishi mumkin bo'lgan shaxslarning til holatini ifodalaydi. Bilingvizm tilda ikki yoki undan ortiq tillar o'rtasida aloqalar, ularning bir-biriga ta'siri va shu asosda til o'zgarishlarini o'rganadi.

Bilingvizm va korpus lingvistikasi o'rtasida bevosita va dolzarb ilmiy aloqa mavjud. Bilingvizm til o'zgarishi, kod almashtirish, til interferensiyasi kabi hodisalarni o'rganadi, korpus lingvistikasi esa ushbu hodisalarni real matnlar asosida tizimli tahlil qilishga imkon beradi.

Korpus lingvistikasi va bilingvizm o'rtasidagi aloqada korpuslar bilingvistik o'zgarishlarni va tillar o'rtasidagi interaksiya jarayonlarini tahlil qilishda muhim vosita bo'lib xizmat qiladi. Bilingvistik tilshunoslikda, bilingv odamlarning tilni qanday o'zaro ishlatishlarini, o'zgarishlar va bir-biriga ta'sirini kuzatish uchun korpuslar tuzish va tahlil qilish mumkin.

Korpus lingvistikasi yordamida bilingvizmni o'rganish. Bilingvizmning korpus tahlili: Korpus lingvistikasi yordamida bilingvizmning o'ziga xos xususiyatlarini o'rganish mumkin. Masalan, ikki yoki undan ortiq tillarning o'zaro kirib ketishi, kod almashtirish (code-switching) va kodni aralashtirish (code-

mixing) kabi fenomenlarni o'rganish uchun til korpuslaridan foydalaniladi. Bu o'zbek tiliga ingliz yoki rus tilidan kirgan so'zlarning qanchalik tez-tez ishlatilishini ko'rsatadi. Masalan, agar biror korpusda o'zbek tilidagi matnlar mavjud bo'lsa, bilingvizmni o'rganish jarayonida ularni inglizcha yoki ruscha so'zlar bilan aralashgan shaklda tahlil qilish mumkin. Bu o'zbek tilida kod almashtirish yoki kodni aralashtirish qanday amalga oshirilishini aniqlashga yordam beradi.

Korpus lingvistikasi yordamida bilingvizmni tahlil qilishning foydalari:

Til o'zgarishlarini kuzatish: Korpus lingvistikasi yordamida bilingvizmni o'rganishda tilning zamonaviy tendentsiyalari va o'zgarishlarini kuzatish mumkin. Masalan, internetdagi matnlarni yoki kundalik muloqotlarni tahlil qilish orqali bir tilning ikkinchi tildan qanday so'zlar va frazalarni qabul qilganini ko'rish mumkin.

Bilingvizmni normativlashtirish: Bilingvizmni o'rganish va korpus tahlilini qo'llash orqali tilning aniq normativlari va tendensiyalarini aniqlash mumkin. Bu esa tilni o'rganish, ta'lim va ilmiy tadqiqotlar uchun muhim.

Avtomatik tarjima va kod almashish: Bilingvizmning tahlilini korpus lingvistikasi yordamida sun'iy intellekt asosida avtomatik tarjima qilish tizimlari va kod almashish jarayonlarini optimallashtirishda ishlatish mumkin.

Korpus lingvistikasi va bilingvizm integratsiyasining afzalliklari

Yangi bilingvistik korpuslar: O'zbek tilidagi yangi bilingvistik korpuslar tuzish va ulardan o'rganish sohasidagi ishlar kelajakda yanada kengayadi. Bu o'zbek tilidagi bilingvistik jarayonlar, so'zlarning qo'llanilishi va til o'zgarishlarini yaxshiroq tahlil qilish imkonini beradi.

Sun'iy intellekt va mashina o'rganish: Korpus lingvistikasini va bilingvizmni tahlil qilishda sun'iy intellekt va mashina o'rganish texnologiyalari yordamida yangi texnikalar ishlab chiqilishi mumkin. Bu texnologiyalar, bilingvistik korpuslarni tahlil qilishda yanada samarali va tezkor usullarni yaratadi.

Natijalar va ularning muhokamasi. Korpus lingvistikasi va bilingvizmning birlashuvi, tilshunoslikni o'rganishning yangi usullarini yaratish, til o'zgarishlarini kuzatish, bilingvistik jarayonlarni tahlil qilishda katta ahamiyatga ega. Korpuslar yordamida bilingvizmning tilga bo'lgan ta'sirini, tillar o'rtasidagi muloqotni va til o'zgarishlarini ilmiy ravishda o'rganish imkoniyati kuchayadi.

Korpus lingvistikasi va bilingvizm o'zaro bog'liqligi

	Yo'nalish	Izoh	Kelajak istiqbollari
1	Korpus lingvistikasi	Tabiiy tilning real matnlar asosida o'rganilishi	Blingv korpuslar yaratish va ular asosida AI tizimlarini ishlab chiqish
2	Blingvizm	Ikki yoki undan ortiq tilni birgalikda ishlatish holati	O'zbek tilining boshqa tillar bilan integratsiyasi kuchayadi
3	Kod almashtirish va aralashtirish	Bir matn yoki gapda ikki til elementlarining aralashtirib ishlatilishi	Korpuslar orqali kod almashinuvi tahlil qilinadi
4	Sun'iy intellekt yordamida tahlil	AI korpus asosida tilni avtomatik tahlil qiladi	Avtomatik tarjima va til o'rganish ilovalari yaratiladi
5	Til o'zgarishlari monitoringi	Matn korpuslari til o'zgarishlarini aniqlashda yordam beradi	Zamonaviy o'zgarishlar asosida o'quv materiallari ishlab chiqiladi

Bilingvizm va sun'iy intellekt o'zaro integratsiyalashganda tilshunoslikda quyidagi amaliy yutuqlar kuzatiladi:

- Kod almashtirishni aniqlovchi tizimlar.
- Til o'zgarishini kuzatish.
- O'zbek tilshunosligida ikki tilli korpuslar va SI-assistentlar uchun imkoniyatlar.

Bilingvizm va sun'iy intellektning kelajakda o'zbek tiliga ta'siri bir necha asosiy sohalarda o'zgarishlarni keltirib chiqarishi mumkin:

1. Tilni rivojlantirish va normallashtirish. Bilingvizm: O'zbek tilining bilingvistik jarayonlarda qatnashishi, ya'ni ikki yoki ko'p tilli muloqotda mavjudligi, tilni zamonaviy tendentsiyalar va boshqa tillar

bilan uyg'unlashtirishni talab qiladi. Bu o'zgarishlar, masalan, yangi so'zlar va frazalar kiritilishi, tilni yangilashni ko'zda tutadi.

Sun'iy intellekt yordamida tilni normallashtirish va to'g'ri ishlatishni qo'llab-quvvatlovchi tizimlar (masalan, grammatika nazoratchilari yoki avtomatik tarjima dasturlari) ishlab chiqilishi mumkin. Bu o'zbek tilining zamonaviy normativini yaratishda yordam beradi.

2. Yangi lug'at va frazeologiya. Bilingvizm: O'zbek tiliga kirgan boshqa tillarning ta'siri ortib bormoqda, ayniqsa ingliz, rus, turk va boshqa tillardan so'zlar kiritilishi. Bu tilning lug'at boyligini oshiradi, lekin ba'zida so'zlarning o'zbekcha tarjimasi yoki konteksti yo'qolishi mumkin. SI orqali tilni o'rganish dasturlari va tarjima tizimlari o'zbek tilining yangi lug'at va frazeologiyasini shakllantirishda yordam beradi va avtomatik tarjima qilish va matnlarni analiz qilish imkoniyatlari, bilingvizmning til o'rganish jarayonlarini tezlashtiradi.

3. Kompyuter lingvistikasi va AI yordamida tilni o'rganish. Bilingvizm: O'zbek tilidagi bilingvistik platformalar va AI yordamida tilni o'rgatish vositalari ko'payishi mumkin. O'zbek tiliga oid lingvistik materiallar, masalan, bilingv dasturlar va interaktiv o'quv tizimlari ishlab chiqilishi, o'zbek tilining global o'rgatish va o'rganish jarayonlarini yengillashtiradi. SI asosidagi tilni o'rganish ilovalari va avtomatik tarjima tizimlari o'zbek tilining kelajakda ommalashishiga yordam beradi. AI va mashina o'rganish yordamida tillarning sintaksisi, semantikasini va kontekstual qarorlarini avtomatik tarzda aniqlash imkoniyati yaratiladi.

4. Internet va raqamli kommunikatsiya. Bilingvizm: Internet va raqamli kommunikatsiya orqali o'zbek tilida bilingvistik foydalanuvchilar soni ortadi, bu esa o'zbek tilining yuqori texnologik va global kommunikatsiya tili sifatida rivojlanishini ta'minlaydi. Bilingvizmning kuchayishi natijasida, tilning raqamli vositalarda ko'proq ishlatilishi va yangi o'zbekcha-atama yaratish zaruriyati paydo bo'ladi. Sun'iy intellekt: AI va mashina o'rganish texnologiyalari yordamida tilni raqamli platformalarda avtomatik ravishda analiz qilish va tarjima qilish imkoniyatlari ko'payadi. O'zbek tilining sun'iy intellekt asosida ishlashiga yordam beruvchi tizimlar, masalan, chat-botlar, tarjimonlar va tilni qo'llab-quvvatlovchi dasturlar kelajakda keng tarqaladi.

Xulosa. Bilingvizm, o'zbek tilining boshqa tillar bilan integratsiyasini kuchaytiradi. Shuning uchun, tilning ijtimoiy, madaniy va ilmiy sohalaridagi ahamiyati ortadi. Shu bilan birga, o'zbek tilining qadri va rang-barangligi saqlanib qoladi, yangi so'zlar va atamalar yordamida madaniyatni ifodalash imkoniyatlari ochiladi. SI yordamida milliy va xalqaro aloqalarni osonlashtirish, madaniy merosni saqlash va kengaytirish imkoniyatlari yaratiladi. O'zbek tilida madaniy, ilmiy va san'atga oid materiallar raqamlashtiriladi va internetda tarqatiladi.

Bilingvizm va sun'iy intellektning o'zbek tiliga ta'siri kelajakda tilni yangilash, rivojlantirish va global miqyosda keng qo'llanilishi uchun katta imkoniyatlar yaratadi. Biroq, bu jarayonlar tilni o'zligidan uzoqlashtirmaslik va uning qadriyatlarini saqlashni talab qiladi.

Tilshunoslikda bilingvizm va sun'iy intellekt bugungi kunda eng dolzarb va istiqbolli tadqiqot yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Bilingvizm orqali tilga oid psixologik va ijtimoiy jarayonlar o'rganilayotgan bo'lsa, sun'iy intellekt bu jarayonlarni avtomatlashtirish va kengaytirish imkonini bermoqda. Har ikki yo'nalishning integratsiyasi zamonaviy lingvistik tadqiqotlar uchun mustahkam nazariy va amaliy asos yaratadi.

ADABIYOTLAR:

1. Grosjean, F. (1989). *Neurolinguists, beware! The bilingual is not two monolinguals in one person.* *Brain and Language*, 36(1), 3–15.
2. Crystal, D. (2003). *English as a Global Language.* Cambridge University Press.
3. Trask, R.L. (1999). *Key Concepts in Language and Linguistics.* Routledge.
4. Jurafsky, D., & Martin, J. H. (2023). *Speech and Language Processing.* Prentice Hall.
5. Devlin, J., et al. (2019). *BERT: Pre-training of Deep Bidirectional Transformers for Language Understanding.* arXiv:1810.04805.
6. Taşkin, G. (2020). *Bilingualism and Artificial Intelligence: A Theoretical Outlook.* *Journal of Modern Linguistics*, 10(1), 55–65.
7. *O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Til siyosati va tilni rivojlantirish departamenti ma'lumotlari.* (2024).
8. *UzCorpora va O'zbek tilida SI asosidagi dasturlar tahlili* (2024). O'zMU ilmiy materiallari to'plami.
9. Conneau, A., et al. (2018). *XNLI: Evaluating Cross-lingual Sentence Representations.*

10. Brooke, J., Tofiloski, M., & Taboada, M. (2009). *Cross-linguistic Sentiment Analysis: From English to Spanish*. *Proceedings of the International Conference RANLP-2009*, 50–54.

PRAGMATIKA VA REKLAMA TILI: UMUMIY KO‘RINISH

Kilicheva Mehriniso Radjabovna,

Buxoro davlat universiteti dotsenti, f.f.f.d (Phd)

m.r.kilichev@buxdu.uz

O‘tkirova Shaxnoza Abbos qizi,

Buxoro davlat universiteti, Qiyosiy tilshunoslik, lingvistik

tarjimashunoslik: ingliz tili mutaxassisligi 1- bosqich magistranti

utkirova2001@gmail.com

Annotatsiya. Reklama matni – bu mahsulot yoki xizmatni targ‘ib qilish uchun mo‘ljallangan nutq shakli bo‘lib, uning asosiy vazifasi iste‘molchini xarid qilishga ishontirishdir. Nutq aktlari nazariyasi reklama matnlarini tahlil qilishda muhim ahamiyatga ega. Ushbu nazariya doirasida reklama matnlarida illokutsion va perlokutsion aktlar mavjud bo‘lib, ular muloqot jarayonida turli kommunikativ maqsadlarni amalga oshiradi. Graysning hamkorlik tamoyillari reklama samaradorligini oshirishda yordam beradi. Mazkur maqola ingliz tilidagi reklama matnlarini pragmatik yondashuv orqali o‘rganishga bag‘ishlangan.

Kalit so‘zlar: pragmatika, reklama, nutq aktlari, Illokutiv akt, Grays maksimalari, miqdor maksimasi, sifat maksimasi, dolzarblik maksimasi, uslub maksimasi.

ПРАГМАТИКА И ЯЗЫК РЕКЛАМЫ: ОБЗОР

Аннотация. Рекламный текст — это форма речи, предназначенная для продвижения товара или услуги, основная задача которой — убедить потребителя совершить покупку. Теория речевых актов имеет важное значение при анализе рекламных текстов. В рамках данной теории в рекламных текстах присутствуют иллокутивные и перлокутивные акты, которые выполняют различные коммуникативные цели в процессе общения. Принципы сотрудничества Грэя способствуют повышению эффективности рекламы. Данная статья посвящена изучению рекламных текстов на английском языке с прагматической точки зрения.

Ключевые слова: прагматика, реклама, речевые акты, иллокуция, максима Грайса, максимума количества, максимума качества, максимума релевантности, максимума манеры.

PRAGMATICS AND ADVERTISING LANGUAGE: AN OVERVIEW

Abstract. Advertising text is a form of speech designed to promote a product or service, whose main task is to persuade the consumer to make a purchase. The theory of speech acts plays an important role in the analysis of advertising texts. Within this theory, advertising texts contain illocutionary and perlocutionary acts that fulfill various communicative purposes during interaction. Grice's cooperative principles contribute to increasing the effectiveness of advertising. This article is dedicated to the study of advertising texts in English from a pragmatic perspective.

Keywords: Pragmatics, Advertising, Speech acts, Illocution, Grice maxims, Maxim of quantity, Maxim of quality, Maxim of relevance, Maxim of manner.

Kirish. Reklama — bu odatda majoziy ifodalarga ega bo‘lgan va o‘quvchini muayyan harakatni bajarishga yoki ma‘lum bir mahsulot yoki xizmatni xarid qilib, undan foydalanishga undashga qaratilgan matn turidir. Boshqa til shakllaridan farqli o‘laroq, reklama tili odatda biznes tili sanaladi va uning asosiy vazifasi — iste‘molchini reklama beruvchining istagiga ko‘ra biror mahsulot yoki xizmatdan foydalanishga ishontirishdir. Shunday ekan, reklama matnining ma‘nosini tushunish — bu nafaqat jumladagi ma‘noni, balki reklama beruvchining maqsadini ham anglashni anglatadi. Jumla ma‘nosi — bu gap orqali ifodalanayotgan mazmun bo‘lsa, reklama beruvchining ma‘nosi — bu so‘zlovchining yetkazmoqchi bo‘lgan niyatidir.

Matndagi so‘zlovchining maqsadini tahlil qilishda nutq aktlari nazariyasidan, ya‘ni illokutsion va perlokutsion aktlar konsepsiyasidan foydalanish mumkin. Reklama matni o‘zining yashirin kuchi bilan iste‘molchini o‘ziga rom etishi mumkin. Grays ta‘kidlaganidek, nutq o‘quvchi tomonidan to‘g‘ri anglanishi uchun u nutq maksimalariga — miqdor, sifat, dolzarblik (relevans) va uslub maksimalariga mos kelishi lozim.

Ushbu maqola ingliz reklama matnlarida uchraydigan illokutsion akt hamda u bilan hamkorlik prinsiplarini tahlil qilishni va yuqoridagi ma'lumotlardan kelib chiqib, ushbu tadqiqot reklamalardagi ishontirish (persuazivlik) maqsadlari qanday til vositalari orqali ifodalanishini chuqurroq o'rganishni maqsad qilgan.

Pragmatika. Leech o'zining "Oka" asarida "Pragmatika — bu reklama beruvchining maqsadi va nutqiy vaziyat bilan bog'liq bo'lgan til birliklarini o'rganadigan fan sohasi" ekanini ta'kidlaydi. Shuningdek, Leech pragmatikani grammatika bilan bog'laydi va uning tilda qo'llanilishini ma'lum ijtimoiy vaziyatga mos ravishda sodir bo'lishini tushuntiradi. Grammatika bilan bog'liq pragmatika "pragmalingvistika", ijtimoiy vaziyat bilan bog'liq pragmatika esa "sotsiopragmatika" deb ataladi.

Yuqoridagi fikrlarga asoslanib, pragmatika so'zlovchining ma'lum kontekstda aytgan gapini tahlil qilishga qaratilgan soha ekanini aytish mumkin. Pragmatikadagi nutq birligi ikkiga bo'linadi:

1. **Performativ gaplar — bu harakat bilan bir vaqtda aytiladigan gaplar;**
2. **Konstativ gaplar — biror narsani bayon qiluvchi gaplardir.**

Performativ gaplar rostlik yoki yolg'onlik qiymatiga ega bo'ladi.

Reklama matnlarining pragmatik tahlili doimo matn tahlilini o'z ichiga oladi, chunki reklama — bu to'liq muloqot shakli bo'lib, unda jo'natuvchi, qabul qiluvchi va xabar ma'lum maqsad bilan bog'langan bo'ladi. Pragmatik yondashuv orqali amalga oshiriladigan matn tahlili pragmatik tahlil deb yuritiladi.

Nutq aktlari turlari. Nutq aktlari nazariyasi (Speech Act Theory) — pragmatik tilshunoslikning asosiy tamoyillaridan biri bo'lib, u insonlarning tildan faqat ma'lumot yetkazish vositasi sifatida emas, balki turli ijtimoiy va kommunikativ harakatlarni amalga oshirish vositasi sifatida qanday foydalanishini o'rganadi. Bu nazariya ilk bor britaniyalik faylasuf J.L. Austin tomonidan 1955-yilda o'qilgan *How to Do Things with Words* (So'zlar bilan ish qilish) nomli ma'ruzalarida shakllantirilgan. Austinning fikricha, har bir gapirish akti faqatgina ma'lumot yetkazmaydi, balki u orqali muayyan amaliy harakat bajariladi. Austin nutq aktlarini uch asosiy tarkibiy qismga ajratadi: lokutsion akt, illokutsion akt hamda perlokutsion akt.

a) Lokutsion akt. Searle lokutsion akti biror gapni aytish harakati deb tariflaydi. Masalan, "Men hozirgina kofe tayyorladim" degan gap orqali so'zlovchi kofe tayyorlash harakatini bajarganini bildiradi. Lokutsion akt jumlaning predikativ mazmuni bilan bog'liq. Parker ta'kidlaganidek, lokutsion akt eng oson aniqlanadigan nutq aktidir, chunki u kontekstga bog'liq emas.

b) Illokutsion akt. Leech illokutsion akti biror narsani bayon qilish yoki shu bilan birga biror harakatni bajarish akti sifatida izohlaydi. Masalan: "Choy ichasizmi?" degan so'z bevosita savol bo'lsa-da, bu illokutsion akt — ya'ni bilvosita taklif hisoblanadi. Illokutsion aktlar ikki xil bo'ladi: bevosita va bilvosita.

Masalan, "Tuzni uzatib yubora olasizmi?" — bu savol ko'rinishida aytilsa-da, aslida bu iltimosdir. Hurford va Heasley bilvosita illokutsion akti aniqlash qoidasi sifatida shuni ta'kidlaydilar: "Agar bevosita illokutsion akt muvaffaqiyatsiz bo'lsa, bilvosita akt tinglovchining e'tiborini shu aktning shartlariga jalb qiladi."

Illokutsion akti aniqlash murakkab, chunki bu yerda kim gapirayotgani, kim tinglayotgani, qachon va qayerda gapirilgani kabi kontekst muhim o'rin tutadi.

c) Perlokutsion akt. Hurford va Heasley perlokutsion akt — bu so'zlovchining o'z gaplari orqali tinglovchiga ma'lum ta'sir ko'rsatishidir. Ya'ni, aytilgan gap tinglovchida qandaydir hissiy yoki jismoniy reaksiya uyg'otadi. Masalan: "Chap qulog'ingda chumoli bor!" degan gap eshituvchida vahima, xavotir yoki qichishish hissinu uyg'otadi va u zudlik bilan uni qulog'idan chiqarishga harakat qiladi. Shuningdek, "Kofe ichasizmi?" degan gap illokutsion jihatdan taklif bo'lsa, perlokutsion jihatdan so'zlovchining saxiyiligi haqida taassurot uyg'otishi mumkin.

Wijana ta'kidlaganidek, reklama matni — bu ishontiruvchi matn bo'lib, unda illokutsion va perlokutsion kuch mujassam.

Hamkorlik Prinsiplari. Wijana (1996:45) fikricha, tabiiy muloqotda so'zlovchi har doim o'z gapini tinglovchiga yetkazish va uni tushunishiga ishonch hosil qilishga harakat qiladi. Shu bois, so'zlovchi o'z gapini kontekstga mos, ravshan, aniq, ixcham va to'g'ridan-to'g'ri ifodalashga intiladi.

Grice samarali muloqotni ta'minlash uchun to'rtta nutq maksimalarini ta'kidlaydi:

a) *Miqdor maksimasi (Maxim of Quantity).* Bu prinsipga ko'ra, suhbatdosh kerakli miqdorda axborot yetkazishi lozim — na ortiqcha, na kam. Maqsad — muloqotni samarali, tushunarli va aniqlik bilan olib borishdir.

(a) *Qo'shnim homilador.*

(b) *Ayol qo'shnim homilador.*

Bu yerda (a) gap aniq va ortiqcha ma'lumotsiz, holbuki (b) gapda "ayol" degan so'z ortiqcha, chunki homiladorlik faqat ayollarga xos. Demak, (b) gapda nutq maksimalarining miqdor prinsipi buzilgan.

b) Sifat maksimasi (Maxim of Quality). Miqdor maksimasidan farqli o'laroq, muloqotdagi axborotning sifati bilan bog'liqdir. Bu prinsip suhbatdoshga muloqotda to'g'ri va haqiqatga mos ma'lumot berishni tavsiya qiladi.

Levinson bu maksimani quyidagicha ifodalaydi:

“Faqatgina haqiqatga mos keladigan gaplardan foydalaning, xususan:

(i) Ishonchingiz komil bo'lmagan, yolg'on gapni aytman;

(ii) Yetarlicha dalilingiz bo'lmagan fikrni aytman.”

Bu prinsipga ko'ra, ishtirokchi suhbatda faqat ishonchli, dalillarga asoslangan va rost axborot berishi lozim. Yolg'on yoki shubhali axborot esa muloqotni buzadi va ishonchga putur yetkazadi.

c) Dolzarblik maksimasi (Maxim of Relevance). Har bir suhbat ishtirokchisiga muloqotda muhokama qilinayotgan mavzuga tegishli va dolzarb bo'lgan hissa qo'shishni yuklaydi. Boshqacha aytganda, suhbatdosh o'zining gaplari bilan suhbat kontekstidan chetga chiqmasligi, balki suhbatning asosiy maqsadi va mavzusi bilan bevosita bog'liq bo'lgan ma'lumotni taqdim etishi lozim.

Bu prinsipni yaxshiroq tushunish uchun Levinson tomonidan keltirilgan quyidagi misolga e'tibor qaratsak:

a) Soat nechi bo'ldi?

b) Sutchi keldi.

Ushbu suhbat ikki tanish inson o'rtasidagi muloqotni ifodalaydi. Ko'rinishidan, B javobi A savoliga bevosita mos kelmaydigandek tuyuladi. Biroq Graysning “hamkorlik tamoyili” asosida bu javob relevant ya'ni, mavzuga dolzarb bo'lishi mumkin degan taxmin bilan talqin qilinadi.

Bu yerda B shunchaki “sutchi keldi” deb javob beradi, chunki Bning fikricha, A sutchi har kuni ayni vaqtda kelishini biladi. Shunday ekan, bu so'zlar bilvosita tarzda Aning savoliga – soat nechchi bo'lganiga – javob beradi. Ya'ni, A bu gapdan xulosa qiladi: agar sutchi odatda soat 7:00 da kelsa va hozir u kelgan bo'lsa, demak hozir ham taxminan soat 7:00.

Demak, B bevosita javob bermagan bo'lsa-da, suhbat kontekstiga zid kelmaydi, balki bilvosita mantiqiy bog'liqlik orqali relevant ma'lumot beradi. Shuning uchun ham Bning javobi moslik maksimasi talablariga javob beradi.

d) Uslub prinsipi (Maxim of Manner). Har bir suhbat ishtirokchisiga aniq, tushunarli, ixcham va tartibli tarzda fikr bildirishni talab qiladi. Boshqacha aytganda, bu prinsipga ko'ra, gapiruvchi o'z ifodasida chalkashlik, noaniqlik yoki ortiqcha murakkablikdan qochishi, ma'lumotni sodda va mantiqan ravon shaklda yetkazishi lozim.

Grice bu maksimaga zid bo'lgan holatni quyidagi misollar orqali ko'rsatadi:

(a) Miss X “sweet home” kuyiga juda yaqin keladigan tovushlar ketma-ketligini yaratdi.

(b) Miss X “Home Sweet Home” qo'shig'ini kuyladi.

Bu yerda (a) jumlası uslub maksimasiga zid, chunki u ortiqcha so'zlar bilan aytilgan, chalkash va bilvosita ifodaga ega. Unda oddiy fikr sun'iy murakkab uslubda ifodalangan. Bunday ifoda eshituvchiga tushunarsiz bo'lishi, yoki kamida, xabarni anglashni qiyinlashtirishi mumkin.

Aksincha, (b) jumlası uslub maksimasiga mos: u sodda, bevosita, lo'nda va aniq ifodalangan. Unda ortiqcha murakkablik yo'q va eshituvchi darhol nima demoqchi bo'linganini anglaydi.

Reklama matnlarining xususiyatlari. Reklama e'loni tushunchasi reklama atamasidan farq qiladi. Qisqacha aytganda, “reklama” bu reklama e'lonini tayyorlash jarayoniga ishora qiladi, “reklama e'loni” esa shu jarayonning yakuniy mahsuli hisoblanadi. Brovee va Arensning ta'rifiga ko'ra, reklama — bu shaxsiy bo'lmagan aloqa bo'lib, uning maqsadi ma'lumot yetkazishdir, odatda haq evaziga amalga oshiriladi va mahsulotlar, xizmatlar hamda g'oyalar haqida auditoriyani ishonitirishga qaratilgan bo'ladi. Bunda homiy ochiq-oydin ko'rsatiladi va turli ommaviy axborot vositalari orqali amalga oshiriladi.

Yangiliklar — bu qandaydir ma'lumot yetkazishga yo'naltirilgan matnlardir. Unda ifodalanadigan nutq shakli — bu lokutsion akt bo'lib, o'quvchiga ma'lumot berishni maqsad qiladi. Shu sababli, yangilik matni informativ xususiyatga ega. Ammo faqatgina ma'lumot emas, balki mahsulot yoki xizmatlarni taklif qiladigan matn turi “reklama matni” deb ataladi.

Agar e'tibor bilan ommaviy axborot vositalarida berilayotgan reklama matnlarini tahlil qilsak, Wijanaga ko'ra, ularning ko'pi yangilik yoki hisobot shaklida ifodalanadi, ammo ularning ichida mahsulot yoki xizmat taklifi yashiringan bo'ladi. Demak, matnni chuqurroq o'rgansak, undagi illokutsion (niyat) va perlokutsion (ta'sir) kuch juda katta bo'ladi.

Dyer reklamada tilning qanchalik muhim ekanini quyidagicha ta'kidlaydi: “Reklama tili, albatta, ‘yuklangan til’ (loaded language) hisoblanadi. Uning asosiy maqsadi — bizning e'tiborimizni jalb qilish va mahsulot yoki xizmatga nisbatan ijobiy munosabat uyg'otishdir. Reklamachilar tilni juda o'ziga xos tarzda

qo'llaydilar: noodatiy yoki bahsli bayonotlar bilan e'tibor tortish foydalidir, shu bilan birga, oddiy va tushunarli tilda odamlar bilan muloqot qilish ham muhim".

Dyerning yuqoridagi fikridan kelib chiqilsa, reklamaning vazifasi — oddiy tilda ifoda etilgan bo'lsa-da, o'quvchining e'tiborini tortish va tasavvurini ishga solishdir. Reklamalarda ko'pincha badiiy, buyruq ohangidagi va ishontiruvchi tildan foydalaniladi. Badiiy til — bu his-tuyg'ularga ta'sir qiluvchi, grammatik qoidalarni ba'zan buzgan holda o'quvchini ishontirishga qaratilgan tildir. Imperativ til esa to'g'ridan-to'g'ri ko'rsatma beruvchi elementlarga ega. Reklama tilining ishontiruvchi tabiati esa o'quvchini maqtovlar orqali mahsulotni xarid qilishga undaydi.

Reklama tilining xususiyatlari. Reklama tilining asosiy vazifasi — mahsulotlarni iste'molchiga taklif qilishdir. Reklamachi til vositasida o'z mahsulot yoki xizmatlarini xaridorga maqul qilishga urinadi. Shuning uchun, reklama yaratuvchilari tilning imkoniyatlaridan imkon qadar samarali foydalanishga harakat qiladilar. Reklama tilining kuchi "nima deyilgani"da emas, balki "qanday aytilgani"da mujassamdir. Shu sababli, reklamadagi kreativ strategiya — bu reklama xabarining qanday shaklda taqdim etilishini belgilab beruvchi bosqichdir.

Xabarning maqsadiga erishish uchun reklama matni qiziqarli, qisqa va to'liq bo'lishi lozim. Matn tarkibida ishontiruvchi ma'no bo'lishi, mazmun esa kommunikativ bo'lishi kerak. Boshqacha aytganda, reklama matni yashirin kuchga ega bo'lib, o'quvchini "erkalaydigan" xususiyatda bo'lishi kerak. Demak, reklama matni nafaqat lokutsion akt (information), balki illokutsion akt (amalgamaga undovchi), perlokutsion akt (ta'sir ko'rsatuvchi) va hamkorlik tamoyillariga bo'ysunuvchi bo'lishi lozim.

Reklama turlari. Jenkins o'zining Advertising nomli asarida reklamani bir nechta turlarga ajratadi. Unga ko'ra, reklama quyidagi asosiy yo'nalishlarda bo'ladi:

1. Iste'molchilar reklamasi (Consumer Advertising) – Bu turdagi reklama iste'molchilarga mo'ljallangan mahsulotlar, uzoq muddatli iste'mol buyumlari va xizmatlarni targ'ib qilishga qaratilgan. Bunga quyidagilar kiradi:

- Oddiy iste'mol mahsulotlari: do'konlarda uchraydigan kundalik iste'mol mollari – oziq-ovqat, ichimliklar, konfetlar va h.k.

- Uzoq muddatli iste'mol buyumlari (Consumer Durables): nisbatan qimmat va uzoq muddat foydalaniladigan mahsulotlar – kiyim-kechak, mebel, transport vositalari va boshqalar.

- Iste'mol xizmatlari (Consumer Services): mehmonxona, sayohat agentliklari va shunga o'xshash xizmat turlari.

2. Sanoat reklamasi (Industrial Advertising) – Bu reklama turining maqsadi sanoat uchun mo'ljallangan uskuna yoki xizmatlarni targ'ib qilishdir, masalan: mashinalar, konsalting xizmatlari, pudratchilar va boshqalar.

3. Savdo reklamasi (Trade Advertising) – Bu turdagi reklama mahsulotlar haqidagi ma'lumotni ulgurji sotuvchilar, pudratchilar va chakana sotuvchilarga yetkazishga qaratilgan. Maqsad – mavjud yoki yangi mahsulotlar haqida ularga xabar berishdir.

4. Chakana savdo reklamasi (Retail Advertising) – Bu reklama turi ishlab chiqaruvchi bilan iste'molchi o'rtasida vositachi bo'lib xizmat qiladi. Uning asosiy vazifasi reklamada ko'rsatilgan yoki zaxirada mavjud tovarlarni sotishdir.

5. Moliyaviy reklama (Financial Advertising) – Bu bank, sug'urta, investitsiya kabi moliyaviy xizmatlarga oid reklamani o'z ichiga oladi. Uning maqsadi: jamg'arma, sug'urta, kredit, moliyaviy hamkorlik yoki hisob ochish xizmatlarini taklif qilishdir.

6. Kadrlar yollash reklamasi (Recruitment Advertising) – Ma'lum bir tashkilot uchun yangi xodimlarni, shu jumladan, politsiya yoki harbiy tuzilmalarning shaxsiy tarkibini yollashga doir reklama turi.

7. To'g'ridan-to'g'ri pochta orqali reklama (Direct Mail Advertising) – Bu reklama pochta xizmati vositasida amalga oshiriladi. Ko'pincha sug'urta kompaniyalari bu usuldan foydalanadi: potentsial mijozlarga sug'urta kuponlarini yuborish orqali mahsulotni targ'ib qiladi.

Natijalar. Ushbu muhokamada asosan illokutsion aktlar va Graysning hamkorlik tamoyillari — miqdor, sifat, dolzarblik (relevans) va uslub (manner) maksimlarining buzilishiga e'tibor qaratiladi. Illokutsion akt nafaqat ma'lumot yetkazish, balki ma'lum bir harakatni amalga oshirish maqsadida ham ishlatiladi. Quyida reklama namunalarida kuzatilgan ayrim illokutsion aktlar tahlil qilinadi:

1-holat. "Rak kasalligi dunyoning barcha mamlakatlariga tahdid solmoqda. Eng keng tarqalgan rak turlarining uchrash chastotasi dunyo mamlakatlarida har xil. Ammo qaysi tana a'zosi bo'lishidan qat'i nazar, qaysi mamlakat bo'lishidan qat'i nazar, tashxis qancha erta qo'yilsa, davolanish imkoniyati shuncha yuqori bo'ladi. Qo'shimcha ma'lumot olish uchun mahalliy tashkilotingiz bilan bog'laning yoki Cenevradagi 'Xalqaro rakka qarshi kurash ittifoqi'ga murojaat qiling."

Yuqoridagi matn "Rak kasalligi dunyoning har bir mamlakatiga ta'sir qiladi" degan mavzuga ega bo'lib, beshta gapdan iborat. Garchi matn dastlab yangilik yoki ma'lumotnoma kabi ko'rinsa-da, aslida u reklama xarakteriga ega bo'lib, avval ma'lumot taqdim etadi, keyin esa o'quvchini harakatga undaydi.

(a) "Rak kasalligi dunyoning barcha mamlakatlariga tahdid solmoqda" jumlasini deklarativ bo'lib, bevosita illokutsion aktga da'vo (assertive) bildiradi. Ammo bu da'vo bilishlilik (felicity) shartlariga mos kelmaydi, chunki bu haqiqat jamiyatga allaqachon ma'lum. Demak, ushbu gap bevosita ma'lumot yetkazishni emas, balki bilvosita ogohlantirish (warning) aktini anglatadi. "Strike" fe'lining ishlatilishi ham tahdid va ogohlantirish mazmunini oshiradi. Bu gap miqdor maksimiga to'la javob bermaydi, chunki ma'lumot yetarli emas, lekin dolzarblik va uslub maksimlariga mos keladi.

(b) "Eng keng tarqalgan rak turlarining uchrash chastotasi dunyo mamlakatlarida har xil", - degan jumla deklarativ bo'lib, bevosita da'vo bildiradi. Bu gap to'g'ri faktga asoslangan va bevosita illokutsion aktga ega. Biroq miqdor maksimiga qisman zid, chunki rak turlarining konkret nomlari berilmagan. Bu ataylab shunday qilingan bo'lib, o'quvchini reklama beruvchiga murojaat qilishga undaydi.

(c) "Qayerda bo'lishidan qat'i nazar, tashxis qancha erta qo'yilsa, davolanish imkoniyati shuncha yuqori bo'ladi" gapida solishtirma konstruksiya ishlatilgan bo'lib, bevosita ma'lumot beradi. Ammo bu oddiy haqiqat bo'lganligi sababli, bilvosita illokutsion akt — ogohlantirish mavjud. Ushbu jumla miqdor va dolzarblik maksimlariga javob beradi va shuningdek uslub jihatidan aniqdir.

(d) "Qo'shimcha ma'lumot uchun mahalliy rak tashkilotingiz bilan bog'laning", — bu gap imperativ shaklda bo'lib, to'g'ridan-to'g'ri buyruq (direktiv) illokutsion aktga ega. Bu gap barcha hamkorlik maksimlariga — miqdor, dolzarblik va uslubga mos keladi.

(a), (b), (c) va (d) gaplar o'zaro mantiqan bog'langan bo'lib, miqdor, sifat, dolzarblik va uslub maksimlariga qisman yoki to'liq mos keladi. Illokutsion kuch nuqtai nazaridan (a) va (d) direktiv aktlarga, (b) va (c) esa da'vo aktlariga ega. Matnda faqat axborot emas, balki kuchli persuasiv (ishontiruvchi) maqsad ham mavjud bo'lib, o'quvchini tibbiy tekshiruvga undaydi.

2-holat. "Osiyodagi Wall Street Journal doimiy ravishda dunyo bozorlariga oid ilk va so'nggi so'zni taqdim etib keladi. Endi yangi 'tarmoqlanish' (networking) bo'limi bilan sizning jurnal ham kelajakdan bir qadam oldinda. Har bir son networking qanday qilib texnologiya biznesni o'zgartirayotganini tushuntiradi va menejment, marketing va strategiyalarni tahlil qiladi. Agar bu yangilik bo'lsa, u yoritiladi. Uni o'tkazib yubormang".

(a) "Osiyodagi Wall Street Journal doimiy ravishda dunyo bozorlariga oid ilk va so'nggi so'zni taqdim etib keladi" — deklarativ gap bo'lib, da'vo (assertion) bildiradi. Biroq bu ma'lumot o'quvchilarga allaqachon ma'lum, chunki jurnalning asosiy auditoriyasi yuqori bilimga ega biznes vakillaridir. Shunday qilib, bu gapning bevosita illokutsion akti infelitsitlikka ega. Bilvosita esa maqtov va o'zini yuqori tutish aktini ko'rsatadi. Bu jumla miqdor va sifat maksimlariga to'liq javob bermaydi.

(b) "Endi yangi networking bo'limi bilan jurnal kelajakdan bir qadam oldinda" — bu deklarativ gap ham da'vo aktini bildiradi va jurnalning yangiliklarini taqdim etadi.

(c) "Har bir son networking texnologiyani biznesga ta'sirini tushuntiradi" — bu gap ham bevosita da'vo aktiga ega. Bu gaplar (b) va (c) (a) ga bog'liq bo'lib, uni to'ldiradi. Shu bois ular miqdor va dolzarblik maksimlariga javob beradi.

(d) "Agar bu yangilik bo'lsa, u yoritiladi" — bu shartli gap da'vo aktini bildiradi, ammo asl maqsad — va'dani anglatadi. Gapning mazmuni bilishlilik shartiga mos emas, chunki jurnal allaqachon faoliyat yuritmoqda. Demak, bu yerda bilvosita illokutsion akt — va'da (promise) mavjud. Biroq bu gap miqdor va dolzarblik maksimlariga zid keladi, chunki u avvalgi gaplar bilan to'g'ridan-to'g'ri bog'liq emas.

(e) "Uni o'tkazib yubormang" — imperativ gap bo'lib, to'g'ridan-to'g'ri direktiv aktini bildiradi. Bu gap kuchli persuasiv ta'sirga ega.

Ushbu reklama matni faqat axborot emas, balki kuchli persuasiv xususiyatga ham ega. (a), (b), (c) gaplarda jurnalning ustunliklari ko'rsatilgan bo'lsa, (d) va (e) orqali o'quvchi undalmoqda. "Don't miss it" kabi ifodalar reklama beruvchining ta'sir ko'rsatish strategiyasini ochiq-oydin ko'rsatadi. Umuman olganda, reklama matni miqdor va sifat maksimlariga qisman javob beradi, ayrim buzilishlar esa ongli tarzda o'quvchining ishonchini oshirish maqsadida amalga oshirilgan.

Xulosa. Yuqorida olib borilgan tahlillarga asoslanib aytish mumkinki, ingliz tilidagi reklama matnlari o'zlarining ishontiruvchanlik (persuasiveness) maqsadiga erishish uchun, avvalo, yangilik yoki xabar shaklida ma'lumot berish orqali boshlanadi, so'ngra reklamasi berilayotgan mahsulot yoki xizmatni taklif qilish bilan yakunlanadi. Ushbu tadqiqotda tahlil qilingan reklama matnlari turli xil illokutsion nutq aktlari va hamkorlik prinsiplari (quantity, quality, relevance, manner) ga rioya etish hamda ularni buzish (deviation) holatlarini o'z ichiga oladi. Inglizcha reklamalar nutqining illokutsion kuchi bevosita (direct illocution) va bilvosita (indirect

illocution) aktlar orqali ifodalanadi. Reklama matnlarida ko‘zatilgan kooperativ prinsiplarning bajarilishi yoki buzilishi esa, reklama beruvchi tomonidan mahsulot yoki xizmatni ommaga targ‘ib qilish maqsadida ataylab amalga oshirilgan pragmatik strategiyalar hisoblanadi.

ADABIYOTLAR:

1. Brovee, Courtland L and William F. Arens.1989. *Contemporary Advertising*. Illinois: Illinois Irwin Inc.
2. Dyer, Gillian. 1996. *Advertising as Communication*. London: Routledge.
3. Grice, HP. 1975. *Logic and Conversation, Syntax and Semantics, Speech Act*. *Bangun Rekaprima* Vol.03/2/Oktobre/2017 32 New York: Academic Press.
4. Hurford, J.R and Heasley, B. 1983 .*Semantics : A Course Book*. London: Cambridge University Press.
5. Jenkins, Frank. 1985. *Advertising*. Mac.Donald and Evan Inc.
6. Kasali, Rhenald. 1995. *Management Periklanan: Konsep dan Aplikasinya di Indonesia*. Jakarta: Pustaka Utama Grafidi.
7. Leech, Geoffrey. 1993. *Prinsip Prinsip Pragmatik*, diterjemahkan oleh M.d.D.,Oka. Jakarta : UI Press.
8. Levinson, SC. 1983. *Pragmatics*. London: Cambridge University Press.
9. Newsweek. October. 2000 Searle, Jr. 1969. *Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language*. London: Cambridge University Press.
10. Wijana, I Dewa Putu. 1996. *Dasar-DasarPragmatik*. Yogyakarta: Andi Offset.

O‘ZBEK XALQ MAQOLLARIDA MEHMON VA MEZBON SO‘ZLARINING LEKSIK-SEMANTIK VA STILISTIK XUSUSIYATLARI

Narziyeva Dilnoza Inoyatovna,
Zarmed universiteti tillar kafedrasi o‘qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada o‘zbek xalq maqollarida “mehmon” va “mezbon” obrazlarining til va madaniyatdagi aks etishi tahlil qilingan. Maqollarda xalqning mehmondo‘stlik an‘analari, ijtimoiy munosabatlari va qadriyatlari ifoda topgani ko‘rsatib o‘tilgan. Tadqiqot davomida mehmon va mezbon haqidagi maqollar leksik-semantik, stilistik hamda pragmatik jihatdan tahlil qilinib, ularning o‘zbek milliy tafakkuridagi o‘rni yoritilgan. Shuningdek, ushbu obrazlar orqali xalqning axloqiy tamoyillari va madaniy qadriyatlari namoyon bo‘lishi ochib berilgan.

Kalit so‘zlar: o‘zbek maqollari, mehmon obrazi, mezbon obrazi, xalq og‘zaki ijodi, til va madaniyat, leksik-semantik tahlil, milliy qadriyatlar, mehmondo‘stlik.

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ И СТИЛИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ СЛОВ ГОСТЬ И ХОЗЯИН В НАРОДНЫХ ПОСЛОВИЦАХ УЗБЕКИСТАНА

Аннотация. В статье анализируется лингвокультурное отражение образов «гостя» и «хозяина» в узбекских народных пословицах. Пословицы отражают народные традиции гостеприимства, социальных отношений и ценностей. В ходе исследования пословицы о гостях и хозяевах были проанализированы с лексико-семантической, стилистической и прагматической точек зрения, а также выделено их место в узбекской национальной мысли. Также выявлено, что эти образы отражают моральные принципы и культурные ценности народа.

Ключевые слова: Узбекские пословицы, образ гостя, образ хозяина, народное устное творчество, язык и культура, лексико-семантический анализ, национальные ценности, гостеприимство.

LEXICAL-SEMANTIC AND STYLISTIC FEATURES OF THE WORDS GUEST AND HOST IN UZBEKISTAN FOLK PROVERBS

Abstract. This article analyzes the reflection of the images of "guest" and "host" in Uzbek folk proverbs in language and culture. It is shown that the proverbs reflect the traditions of hospitality, social relations and values of the people. During the study, proverbs about the guest and the host were analyzed from lexical-semantic, stylistic and pragmatic aspects, and their place in the Uzbek national thought was highlighted. It was also revealed that the moral principles and cultural values of the people are manifested through these images.

Keywords: Uzbek proverbs, the image of the guest, the image of the host, folk oral literature, language and culture, lexical-semantic analysis, national values, hospitality.

Kirish. Maqollar — xalqning asrlar davomida to‘plagan tajribasi, donishmandligi va tafakkurining yorqin ifodasidir. Ular nafaqat milliy mentalitetni, balki xalqning dunyoqarashi, hayotiy qadriyatlari va axloqiy tamoyillarini aks ettiradi. O‘zbek maqollarida xalq og‘zaki ijodining rang-barangligi, poetikligi va hikmatli mazmuni mujassam. Ushbu maqolada o‘zbek maqollarining leksik-semantik xususiyatlari, ularning ijtimoiy hayotdagi o‘rni va tarbiyaviy ahamiyati tahlil qilinadi. Shuningdek, maqollar tili, ularning morfologik tuzilishi va nutqdagi funksional vazifalari ilmiy jihatdan yoritiladi.

Adabiyotlar tahlili va metodlar. O‘zbek xalq maqollarining tilshunoslik nuqtayi nazaridan o‘rganilishi xalq og‘zaki ijodi, milliy tafakkur va badiiy ifoda vositalarining tahlilida muhim o‘rin tutadi. Ushbu yo‘nalishda B. Rahmatullayev, A. Jo‘rayev, N. G‘aniyeva, S. A‘zamova va boshqalar tomonidan yozilgan ilmiy manbalar muhim metodologik asos bo‘lib xizmat qilgan. Bu manbalarda maqollar stilistikasi, semantik qatlamlari va tarjima masalalari chuqur yoritilgan. Ayniqsa, N. Qodirovaning maqollarni semantik va pragmatik nuqtai nazardan tahlil qilishi tadqiqot uchun nazariy asos bo‘ldi.

Tadqiqotda tavsifiy-lingvistik tahlil, tematik guruhlash, kontekstual o‘rganish, semantik tahlil va diskurs yondashuvi metodlaridan foydalanildi. “Mehmon” va “mezbon” obrazlariga doir maqollar matn asosida tahlil

qilinib, ularning xalq tafakkuri va qadriyatlaridagi oʻrni ochib berildi. Material sifatida oʻzbek maqollarining toʻplamlari, lugʻatlar va izohli manbalar tanlab olindi.

Natijalar va muhokamalar. Tahlil natijalari shuni koʻrsatdiki, oʻzbek xalq maqollarida “mehmon” va “mezbon” obrazlari eng koʻp uchraydigan mavzulardan biridir. Mehmon – aziz, muqaddas, kutilgan inson sifatida talqin qilinsa, mezbon – mehribon, saxiy va oʻz zimmasidagi burchni sharaf bilan ado etuvchi shaxs sifatida koʻrsatiladi. Maqollarda bu ikki obraz orqali xalqning mehmondoʻstlik anʼanalari, ijtimoiy qadriyatlari va axloqiy mezonlari ifoda topadi.

Masalan, “Mehmon kelsa, rizqing kengayadi”, “Mehmon otangdan ulugʻ” kabi maqollar mehmonning muqaddas maqomini tasdiqlaydi. Shu bilan birga, “Mehmonga non ber, orqa berma”, “Mehmon otning tuyuq tovushidan bilinar” kabi maqollar esa mehmondoʻstlikni meʼyorga solish, uni madaniy doirada amalga oshirish zarurligini uqtiradi.

Muhokama jarayonida aniqlanishicha, maqollarda bu obrazlar faqatgina ijtimoiy holat emas, balki maʼnaviy tamoyil sifatida ham namoyon boʻladi. Bu esa oʻzbek xalqining qadimiy va barqaror mehmondoʻstlik falsafasini ifodalaydi.

Baholash. Oʻrganilgan materiallar asosida aniqlanishicha, oʻzbek maqollarida xalq ogʻzaki ijodining badiiy va axloqiy boyliklari jamlangan. Ular nutqda koʻp ishlatiladigan, obrazlilikni oshiradigan vositalardan biridir. Maqollar oʻz tuzilishi jihatidan ixcham, mazmunan esa chuqur va koʻp qirrali boʻlib, ularning har biri mustaqil hayotiy tajribaga asoslangan. Tadqiqot davomida maqollar tilshunoslik jihatdan ham oʻrganilib, ular fonetik, morfologik va sintaktik qurilmalari orqali ajralib turishi qayd etildi. Shuningdek, baʼzi maqollarning zamonaviy til va madaniyatda oʻz oʻrnini yoʻqotmayotgani, aksincha, yangi kontekstda qayta talqin qilinarayotgani kuzatildi.

Mehmon obrazini ifodalovchi maqollar:

1. **"Mehmonni shavkat bilan kutla, koʻrganingda tanisha olasan."** Bu maqol mehmonni hurmat va ehtirom bilan kutish kerakligini taʼkidlaydi. Mehmon kutilgan va hurmatli kishi hisoblanadi.

2. **"Mehmonni begona qilish, oʻzingni begona qilishdir."** Mehmonni yaxshi kutib olish, uni hurmat qilish, oʻzaro aloqalarni mustahkamlash degan maʼnoni anglatadi. Mehmonni bezovta qilish, oʻzaro munosabatlarni yomonlashtiradi.

3. **"Mehmonning orqasidan yaxshi gaplar chiqadi."** Mehmonni kutish va u bilan yaxshi munosabatda boʻlish orqali xushmuomalalik, hurmat va iliqlik namoyon boʻladi.

Mezbon obrazini ifodalovchi maqollar:

1. **"Mezbonni yaxshi kutla, chunki uning mehmoni seni kelganda kutadi."** Bu maqol mezbonning mehmonlarni hurmat bilan kutishi zarurligini taʼkidlaydi. Mezbonning mehmonlarni yaxshi kutishi, unga yuksak ahamiyat berish kerak.

2. **"Mezbonning koʻzi mehmonda boʻladi."** Mezbon mehmonni kutib olishda va unga yordam berishda gʻayratli boʻlishi, barcha eʼtiborini mehmonga qaratishi kerakligini anglatadi.

3. **"Mezbonni oʻz uyi kabi qara, mehmonni ham oʻz uyingdek kut."** Bu maqol mezbonning mehmonni oʻz uyidagi kabi qulay va mehmondoʻst muhitda kutishini nazarda tutadi.

Oʻzbek maqollarida mehmon va mezbon oʻrtasidagi oʻzaro hurmat, adolat va doʻstlikni koʻrish mumkin. Mehmonni yaxshi kutib olish, unga eʼtibor berish va u bilan samimiy muloqot qilish xalqimizning qadriyatlaridan biridir.

4. **"Betamiz mehmon mezbonni qistar"** — bu maqol, yoki ibora, xalqona taʼbirda mehmon va mezbon orasidagi munosabatlarni tavsiflaydi. Bu maʼnoda maqolning asosiy mazmuni shunday:

- Betamiz — bu yerda “betamiz” soʻzi, odatda, toʻgʻri va uzluksiz boʻlmagan, shoshilinch yoki tasodufiy ish qilgan shaxsni anglatadi.

- Mehmon — mehmon bir odam yoki odamlar, kimki boshqa mahallada yoki uyda mehmonga tashrif buyuradi.

- Mezbon — mehmonning uyini qabul qiluvchi yoki joyini taqdim etuvchi shaxs.

Toʻliq maʼnoda, maqol yoki ibora jamiyatda mehmon va mezbon orasidagi munosabatlarga oid folklor maqolidir. U koʻpincha shunday tushunilishi mumkin:

1. Mehmonning ehtiyoji va ehtiromi — Mehmonning mehmonxonadagi hissasi va ehtiyoji mezbonning mehmondorligini, yaʼni insonning mehmonga munosabati va ixtiyoriylik holatini koʻrsatadi.

2. Har xil turdagi munosabatlar — maqoldagi mazkur izoh yoki ishtiyoq mezbon va mehmon oʻrtasidagi munosabatlar bilan bogʻliq boʻlishi mumkin. Betamiz mehmon mezbonning tadbirli yoki toʻgʻri ishlarini tushuntiradi.

Tahlil: Bu maqol bilan bildiriladigan xabar, odatda, mehmon yoki mezbonlar orasida ijobiy va samarali munosabatlar yaratishni targʻib qiladi. Mehmon kelganda, mezbon unga eʼtibor va mehr-shafqat koʻrsatishi

kerak. Betamiz holatdagi mehmon mezbanning shoshilinch yoki noto'g'ri ishi yoki munosabatlari orqali qistalgan, shunda agar mehmon o'z tarafidan ham e'tiborsizlik qilsa, natijada munosabatlar ko'ngilsiz va salbiy bo'lishi mumkin.

Maqolni yoqimli va ijobiy ma'noda tushunsak, bu mehmon va mezbbon munosabatlarining so'z bilan ifodalangan axloqiy uhdasini ta'riflaydi

"Birinci kun mehmon — oltin mehmon, Ikkinchi kun — kumush, Uchinchi kun — mis, Uchdan o'tsa — pes" maqoli, xalqona ijtimoiy axloqni, mehmonga va mezbonga bo'lgan munosabatlarni yoritib, o'zbek xalqining qadimdan mavjud an'analardan birini o'zida aks ettiradi. Maqol mehmonxona va mezbbonlik munosabatlarining o'zaro qadrlanishini ta'riflaydi, va buga quyidagi tarzda to'xtala olamiz:

Tahlil:

1. Birinci kun — oltin mehmon: Mehmon birinci kunida barcha e'tibor va ehtiromga sazovor. Oltin mehmon sifatida tavsiflangani, mehmonning o'ziga xos ahamiyatini va mezbanning o'sha kungacha ulashgan maksimal mehrini ko'rsatadi. Birinci kunda mehmonga nisbatan yuqori darajadagi hurmat va tabriklar bo'ladi, chunki bu yangi tashrif va keyingi munosabatlarning boshlanishi.

2. Ikkinchi kun — kumush: Ikkinchi kunda mehmonning qadri va tasiri kamaygani bildiriladi. Kumush birinchidan, oltindan kamroq qadrlansa-da, yana ham qimmatbaho material bo'lib, uning qadrigi kamayishi mehmonning avvalgi ta'sirining yo'qolishiga ishora qiladi. Mehmonga bo'lgan e'tibor biroz kamayadi, shu bilan birga uning sharoiti va munosabatlarini oraliq holatda ko'rib chiqish mumkin.

3. Uchinchi kun — mis: Uchinchi kunda mehmonga bog'liq munosabatlar yanada kamayib, "mis" bilan taqqoslangan. Bu materialning qadri men o'rgangan sanoatning amaliy jihatlariga ishora qiluvchi qimmatli, ammo azolikni anglatadi. Mehmonning ta'siri, vaqtinchalik bo'lib, mezbbonni va uning mehmonini bundan keyin amaliy ishlarni o'tadigan holatda ro'yxatga olish lozim.

4. Uchdan o'tsa — pes: Uchdan ortiq vaqtga ketgan mehmon esa "pes"ga aylanadi, ya'ni uning qadridagi qadrsizlik kuzatiladi. Bu, o'tgan vaqt va mehmonning ortiqcha ko'rsatilayotgan ehtiyojlarni yoki diqqatni kamaytirishi mumkin. Pes so'zi, kunlar o'tgan sari mehmonning mezbonga ta'siri yoki kalafini foydasidan tashqari bo'lganini ko'rsatadi.

Axloqiy ta'lim:

Maqol o'zbek xalqining ma'naviy va ijtimoiy an'alarini, ya'ni mehmonga bo'lgan munosabatda o'lchovni hamda ularni vaqt bilan parallel ravishda boshqarishni ko'rsatadi. Bu maqoldagi ta'lim: mehmonga bo'lgan e'tibor va qadr bir xil holda uzoq vaqtga davom etmasligi, uning mezbbon uchun yaxshi munosabatlarni joiz saqlash uchun mehmonning kelgan kunlariga qarab o'zgarishi kerak.

Tahlil xalq orasidagi folklor, ma'naviy qadriyatlar va milliy an'analarga asoslangan. Bu maqolning to'g'ridan-to'g'ri manbasi aniqlanmagan bo'lsada, uning asosi xalqning mehmonxonadagi odob-axloq kodekslariga kirishini bildirish mumkin. Ushbu talqin xalqona madaniyat, axloq, va ijtimoiy munosabatlar asosida to'g'ridan-to'g'ri mafkuraviy jihatdan qabul qilingan.

"Borini bergan uyalmas" maqoli o'ziga xos ma'noga ega bo'lgan, xalqning ma'naviy qadriyatlariga asoslangan, axloqiy ta'limni o'ziga jamlagan maqol. Bu maqolning mazmuni o'z navbatida odamning ma'naviy holati, ko'rsatgan xayr-extiyori, va uning ta'rifini shakllantirishga qaratilgan.

Maqolning ma'nosi:

"Borini bergan uyalmas" maqoli, ayni holda, kimdir o'zining mol-mulki yoki resurslarini qaysibir ma'noda jon-jahd bilan boshqalarga berganida, uning bu harakatiga uyalmasligi yoki qasddan javobgarlik hissiga ega bo'lmasligini bildirishga qaratilgan. Bu o'zaro munosabatda odamning sof, ochiq niyotda, va bo'yindan tushirilgan vaziyatda ishlaganini ta'riflaydi.

Tahlil:

1. "Borini bergan" — "Borini bergan" so'zi, kimdir o'zining egalik qilgan narsalarini yoki resurslarini boshqalarga taqdim etgani, ya'ni kerakli yordam yoki moliy ehtiyojda ularga ko'mak bergani bilan bog'liq. Bu jihatdan, maqolda aytilayotgan "borini" so'zi odamning moliyaviy yoki ma'naviy boyligini, ya'ni uning ehtiyoji bo'lgan narsalarni belgilaydi.

2. "Uyalmas" — Ushbu so'z "uyalmaslik" atamasi orqali ko'rsatilgan odamning tabiati va axloqiga ishora qiladi. U yaltiroq, xatti-harakati, ehtiromsiz bo'lmaganini va o'z harakatida xursand va odamlarning e'tiborini unutganini anglatadi. Bu maqolning ma'nosida, u yordamni berishda o'zining xalalsizligini his qilmaydi, chunki uning maqsadi to'g'ri va yaxshi.

Axloqiy ta'lim:

"Borini bergan uyalmas" maqoli shunday tushuniladi: agar odam o'zining mulki yoki boyligini, haqiqatan ham, muhtoj bo'lganlarga qaytarish yoki taqdim etish maqsadida bersa, unda bu ishga qasd va og'irliksiz kirishadi, uning yoki o'ziga bo'lgan tajribasi va axloqi mazkur ijobiy harakatga yordam beradi.

Uyalmaslik, bu yerda, nafsning yomon tomonlariga qarshi yo'naltirilgan, ya'ni undan foydalanish yoki unga birortanga qiyinchilik yuzaga keltiradigan xolatlardan kelib chiqmasligiga ishora qilish mumkin.

"Borini bergan uyalmas" maqolini tahlil qilishda aniq bir manbaga asoslanmagan, balki xalqona folklordan olingan va xalqning ma'naviy qadriyatlariga tayanilgan. Bu maqolning manbasi xalqning ustun qadriyatlari, odob-axloq va ijtimoiy munosabatlariga asoslangan bo'lib, uning asosida xalq muddaolarini yoki ma'naviy ta'limlarni tarqatishga qaratilgan axloqiy nazariyalar bor.

Adabiy manbaa:

Maqollar, ayniqsa, o'zbek xalq adabiyoti va folkloriga xos bo'lgan holatlarda, aniq bir muallifga yoki asarga bog'liq emas. Ular ko'pincha xalq ijodi sifatida shakllanib, turli avlodlar orasida tarqalgan. Bu maqollar, o'z navbatida, o'zbek xalqining og'zaki ijodi, xalq falsafasi va ma'naviy qadriyatlariga, ayniqsa, hayotiy tajribalarga asoslanadi.

Mazkur maqolning ma'nosi va ta'limlari xalq folkloridan olingan bo'lib, ya'ni aniq adabiy manbadan olinmagan, balki jamiyatning turli ma'naviy yoki axloqiy munosabatlariga ishora qiladi. Bundan kelib chiqib, maqolning tahlili xalqaro yoki milliy folklorning bir qismidir.

Ijtimoiy-axloqiy va adabiy ta'lim:

Maqollar o'zbek xalq adabiyotida axloqiy g'oyalarni yetkazishning muhim vositasi hisoblanadi. Ular odatda oddiy hayotdagi vaziyatlarni, munosabatlarni yoritib, odamlarga durust yo'lni ko'rsatishga qaratilgan.

"Yo'lli kishining mehmoni bir kelar" maqoli o'zbek xalqining jamiyatdagi munosabatlar, mehmonxona odob-axloqlari va insonlarning bir-birlari bilan munosabatlariga oid muhim o'quv va ijtimoiy ta'limlarni ifodalaydi. Bu maqolni tahlil qilib, uning ma'nosini aniqlash uchun, avval uning asosiy fikrlariga nazar solamiz.

Maqolning ma'nosi:

"Yo'lli kishining mehmoni bir kelar" maqoli ma'nosida yo'lli kishi (sayahat qiluvchi) ning mehmoni bir marta kelishini, ya'ni u bir vaqtda va faqat bir bor kelishini ifodalaydi. Bu yerda yo'lli kishi o'z vaqtida mehmon qabul qilsa, u o'z maqsadini amalga oshirishga harakat qiladi, ammo bu munosabat o'tkir, qisqa muddatli bo'ladi.

Tahlil:

1. "Yo'lli kishi" — Yo'lli kishi, odatda, biror maqsad bilan yo'lga chiqadigan, u o'z yo'lining aniq belgisi bilan harakat qiladigan shaxsdir. Uning maqsadi vaqt va masofa bilan chegaralangan bo'lishi mumkin. Yo'lli kishi mafkurasida ma'lum bir vazifa bor — o'z maqsadiga yetish. Bu kontekstda, yo'lli kishi o'z mehmonini qabul qilganda, u bir marta va qisqa muddatga mehmonni qabul qilishga yordam beradi.

2. "Mehmoni bir kelar" — Bu so'z, mehmonning bir marta kelishini, vaqtinchalik tashrif buyurishini ifodalaydi. Mehmon bir kun kelsa, keyin esa qaytib ketadi, demak, bu ko'p vaqt o'tkazilgan munosabat emas, balki bir martagi tashrif.

Axloqiy ta'lim:

Maqolda muhokama qilingan g'oya jamiyatdagi yo'lli kishining vaqtincha qabul qilishi va mehmonning bir marta kelishi kontseptsiyasini tahlil qiladi. Bu yerda, insonlar orasidagi yoqimli va ijobiy munosabatlarning asosiy xususiyati, agar ular vaqt bilan chegaralangan bo'lsa, unda bu munosabatlar turmushda davom etishga yo'l qo'ymaydi. Ushbu maqol odamlarga o'zaro munosabatlarni, tashriflar va ularning vaqtinchalik darajasini ko'rsatish orqali, har bir munosabatning o'z o'rnini va vaqti borligini o'rgatadi.

Maqolning adabiy va folklor manbasi:

Bu maqol o'zbek xalq adabiyoti va folkloriga xos bo'lib, insonlarning hayotdagi odatlari va turmush tarziga asoslangan. Maqollarda, odatda, ma'naviy va axloqiy falsafa ko'rsatiladi, yoki ijtimoiy munosabatlarning belgilangan shakllari o'rgatiladi. "Yo'lli kishining mehmoni bir kelar" maqoli folklorning kamida ikki asosiy qatlamini — mehmon va mezb-on munosabatlarini, shuningdek, ijtimoiy munosabatlardagi vaqtning muhimligini belgilovchi ibora bo'lib, xalq muddaolari va falsafasini ifodalaydi.

Xulosa. Ushbu tadqiqotdan xulosa qilish mumkinki, "mehmon" va "mezb-on" obrazlari o'zbek xalq maqollarida nafaqat til birliklari, balki milliy tafakkur, ijtimoiy odob-axloq va ma'naviy qadriyatlar ifodasi sifatida namoyon bo'ladi. Maqollar orqali xalqning hayotga, mehmondo'stlikka, insonlararo munosabatlarga bo'lgan munosabati chuqur ifoda topgan. Tadqiqot ushbu obrazlarning tildagi semantik boyligini va madaniyatdagi o'rnini yoritishga xizmat qildi. Kelgusida bu mavzuni boshqa tillar va madaniyatlar bilan taqqosiy tahlil qilish dolzarb masala bo'lib qoladi. Xalqning tarixiy xotirasi va ijtimoiy tajribasida shakllangan bo'lib, ularni tahlil qilish orqali o'zbek xalqining ijtimoiy-madaniy psixologiyasi, qadriyat tizimi va muloqot madaniyatini anglash mumkin. Maqollarda mehmon va mezb-on orasidagi aloqaning o'ziga xos axloqiy me'yorlari, odob-axloqlari hamda ijtimoiy vazifalari tasvirlangan. Shuningdek, zamonaviy jamiyatda ushbu maqollar hanuzgacha o'z ahamiyatini yo'qotmagan. Ular nafaqat og'zaki nutqda, balki yozma adabiyot,

ommaviy axborot vositalari va tarbiya jarayonida faol qo'llaniladi. Bu esa maqollar hayotiyliigi va universalligini ko'rsatadi. Kelgusida "mehmon" va "mezbon" obrazlarini boshqa tillar va madaniyatlar maqollarida ham taqqosiy-tahliliy asosda o'rganish bu mavzuga yangi yondashuvlar olib kirishi mumkin. Ayniqsa, xalq maqollarini diskurs va kognitiv lingvistika nuqtayi nazaridan o'rganish, ularning zamonaviy kontekstdagi talqinini chuqurlashtirish imkonini beradi.

ADABIYOTLAR:

1. *Abdullayeva, M. (2010). O'zbek tili frazeologiyasi. Toshkent: Fan.*
2. *A'zamova, S. (2011). Maqollarni tarjima qilish muammolari. Toshkent: Sharq.*
3. *G'aniyeva, N. (2015). O'zbek xalq maqollari: Janr xususiyatlari va badiiyati. Toshkent: Fan nashriyoti.*
4. *Jo'rayev, A. (2000). Maqollar va ularning badiiy tafakkurdagi o'rni. Toshkent: O'qituvchi.*
5. *Karimov, I. (1997). Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. Toshkent: Ma'naviyat.*
6. *Qodirova, N. (2012). Maqollar: semantik va pragmatik tahlil. Toshkent: Fan.*
7. *Rahmatullayev, B. (2008). O'zbek tilining izohli lug'ati. Toshkent: Akademnashr.*
8. *Saidov, S. (1998). O'zbek tilida maqollar stilistikasi. Toshkent: Universitet nashriyoti.*
9. *Vohidov, A. (2005). O'zbek tili stilistikasi. Toshkent: O'qituvchi.*

“BUTUN-QISM”LIK MUNOSABATLARNING LEKSIK-SEMANTIK O‘ZARO ALOQALARI DOIRASIDAGI SEMANTIK XUSUSIYATLARI

Mustafayeva Sojida Ulashevna,

Termiz davlat muhandislik va agrotexnologiyalar universiteti

o‘zbek tili va adabiyoti kafedrası o‘qituvchisi

sojidamustafayeva557@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada “qism -butunlik” munosabatlar, ya’ni hozirgi zamonaviy tilshunoslik sohasida meronim munosabatlar va ularning leksik-semantik xususiyatlari, ma’no munosabatlari, mohiyati va ularning semantik darajasida tutgan o‘rni atroflicha tahlil qilingan. Bunda “qism” va “butun” – ular o‘rtasidagi nisbiy bog‘lanishlar, kontekstda ifodalanish darajalari alohida izohlangan. Maqolada “qism”-“meronim”munosabatlarning tilda obyektlar va hodisalarning strukturasi tashkil qiluvchi roli hamda izohlanishda paydo bo‘ladigan semantik xususiyatlari chuqur tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: qism-butun munosabatlar, semantik xususiyatlar, mohiyat -mazmun darajasi, nisbiy bog‘lanish aloqalari, ma’no munosabatlar doirasi.

SEMANTIC PROPERTIES OF "WHOLE-PART" RELATIONSHIPS WITHIN THE FRAMEWORK OF LEXICAL-SEMANTIC INTERCONNECTIONS

Abstract. This article provides a comprehensive analysis of the “part-whole” relationship, that is, meronymic relationships in the field of modern linguistics, their lexical-semantic properties, meaning relationships, essence, and their place at the semantic level. In this article, the relative connections between “part” and “whole” and their levels of expression in the context are separately explained. The article deeply analyzes the role of “part”-“meronymic” relationships in organizing the structure of objects and phenomena in the language, as well as the semantic features that appear in interpretation.

Keywords: part-whole relationships, semantic properties, essence-content level, relative connection relations, scope of meaning relations.

СЕМАНТИЧЕСКИЕ СВОЙСТВА ОТНОШЕНИЙ «ЦЕЛОЕ-ЧАСТЬ» В РАМКАХ ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКИХ ВЗАИМОСВЯЗЕЙ

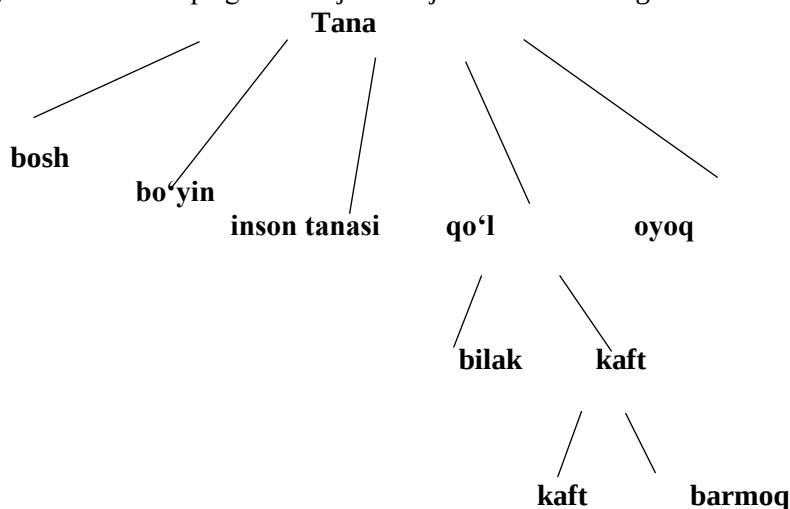
Аннотация. В статье дается комплексный анализ отношений «часть-целое», то есть меронимических отношений в области современной лингвистики, их лексико-семантических свойств, смысловых связей, сущности и места на семантическом уровне. При этом отдельно объясняются относительные связи между «частью» и «целым», а также уровни их выражения в контексте. В статье глубоко анализируется роль отношений «часть»-«мероним» в организации структуры предметов и явлений в языке, а также семантические особенности, которые проявляются при интерпретации.

Ключевые слова: отношения часть-целое, семантические свойства, уровень сущности-содержания, отношения относительной связи, отношения сферы значения.

Kirish. Til birliklari o‘rtasidagi munosabatlarni o‘rganish tilshunoslikning asosiy maqsadlaridan biridir. “Butun qism” bog‘lovchisi ular orasidagi eng muhim semantik bog‘lanishlardan biridir; lingvistik ma’nolarning mazmun-mohiyatini tushunish va izohlash uchun hal qiluvchi ahamiyatga ega. “Butun” va “qism” bog‘lanishlaridagi leksik birliklar til predmetlarining asosiy tuzilishini, tarkibiy qismlarini, o‘zaro ta’sirini ifodalaydi. Tadqiqotda ular yuzaga kelgan kategoriyalarni va ularning kontekstual ishlatilishini o‘rganishdan tashqari, ushbu turdagi o‘zaro ta’sirning o‘ziga xos leksik-semantik xususiyatlari ko‘rib chiqiladi. Shuningdek, bu bog‘lanishlarning butun semantik tizim bilan qanday bog‘liqligi ham o‘rganiladi. Qism-butunlik munosabatlarini tadqiq qilishda ingliz tilshunosligida bu borada ancha yuqori va ilk ilmiy izlanishlar G. Leech, J. Lyons, L. Lipka, A. Cruse kabi tilshunoslar tomonidan olib borilgan bo‘lib, ular semantik tahlilda paradigmatic va syntagmatic munosabatlar doirasida meronimik birliklarning o‘rnini aniqlab berganlar. Xususan, John Lyons (1977) meronimiyani paradigmatic semantik munosabatlar sirasiga kiritadi va uni giponimiya bilan solishtirgan holda tahlil qiladi. Alan Cruse (2000) esa butun va qism

munosabatlarining kognitiv va ontologik asoslarini chuqur yoritgan. O'zbek tilshunosligida ham ushbu sohada bir qancha izlanishlar amalga oshirilgan. Xususan, N. Mahmudov, G'. Rasulov, Sh. Rahmatullayev, A. Jo'rayev, M. Tojiyev kabi olimlar leksik-semantik munosabatlar doirasida "butun-qism" aloqalariga bevosita yoki bilvosita to'xtalganlar. So'nggi yillarda esa Z. Murodova, D. Jurayev kabi tadqiqotchilar bu munosabatlarning zamonaviy leksikografiyadagi ifodalanishi va tilda tuzilmaviy shakllanish xususiyatlarini alohida tadqiq qilganlar.

Muhokama va natija qismi. Yuqorida muhokama qilingan lingvistik materiallarning nazariy mulohazalari va tahlili asosida ingliz va o'zbek tillarining leksik-semantik tizimida "butun-bo'lak" munosabatlarining shakllanishi, ularning kontekstdagi namoyon bo'lishi va semantik farqlari haqida ma'lum xulosalar chiqarishimiz mumkin. Bu munosabatlar har ikki tilda tushuncha va obyektlarning iyerarxik tashkil etilishini tizimlashtirish va yetkazishning muhim vositasidir. Shuningdek, meronomik munosabatlarning paradigmatic tizimdagi vazifasi, ularning giponimik munosabatlardan farqi, lingvistik stilistik va kognitiv jihatlarini muhokama qilish ham muhimdir. Til birliklari orasida so'zlararo munosabatlarning yangi atamasi meronimlarning shakllanishi holatiga to'g'ri keladi. Meronim leksikaviy iyerarxiyaning ikkinchi keng ko'lamdagi turidir va borliqdagi barcha jonli va jonsiz narsalarning ulkan sinfi sifatida timsol qilinadi, masalan:

Meronomik munosabat shakli butun – hukmronlik shakl va uning tarkibiy elementlarini tashkil qiluvchi leksikaviy taksonomik so'z pog'onlari hisoblanadi. Leksemalar bu so'zlardir, so'zlarning tushuncha va kognitiv ma'no qismini o'rganuvchi qism bu semantika. Leksik-semantik xususiyatlar nomlarga ega bo'lgan tushunchani o'rganuvchi va ajratuvchi munosabatdir. Qism va butun munosabatlar turlicha izohlanadi, masalan, ingliz tilida "part of," ("...ning qismi,") kabi, "X bu aynan Y ning qismi," "X diyarli Y," "X lar Y larning bir qismidir," "X-Y ning qismidir," "Y ning qismlari X larni o'z ichiga oladi, Z lar davomchsi" shuningdek iboralarni ham, gaplarni ham: "Bosh bu tananing qismi," "Velosipedlar qisman aluminidir," "Porshenlar matorlarning qismidir," "Uchrashish bu o'spirinlikning qismidir," "Gulning qismlari changlatuvchi, gulbarglarni o'z ichiga oladi," bu misollardagi munosabatlar qolip deb yuritiladi va uning elementlari "qism" termini deb izohlanadi, tilshunoslik sohasida esa meronimlar atamasi bilan aniqlanadi. Ingliz tilshunos D.Alan Kruz "qismni anglatuvchi leksik birlik va unga mos keluvchi butunlik o'rtasidagi xususiyatni ifodalovchi semantik munosabatni meronimiya deb atadi"; qardosh qismlilarni anglatuvchi leksik birliklar o'rtasidagi munosabatni ko-meronimlar deb ataydi.[1] Dj. Layonz (1977) va boshqalar ko-meronimik hodisasi haqida shunday deydi: teskari guruhlardan tashkil topadi, masalan, ko'z/burun/o'g'iz bir biriga zid yig'indilar yo'ki yuz ning ko-meronimik jamlanmasidir va yana bir misol, sonnet ballada/qasida ziddiyatli yig'indi yoki she'r ning ko-giponimidir.[2] Ammo M.Lynne Murphy ta'kidlaydiki: "Finger (barmoq) bu hand(qo'l)ning qismi va bir xir kontekstda finger(barmoq) hand (qo'l) ning meronimidir ammo boshqa bir holatdagi kontekstda hand (qo'l) uchun flesh (tana qismi et) munosibdir; bundan ko'rinadiki bu yerda turli mantiqiy mezon mavjud (vazifa va ma'lumot o'rtasidagi funksaviy ziddiyat) qaysiki bunday hodisalar holatdan holatga murojat qilinadi. D.A.Kruz meronimlarni quydagicha formula asosida tushuntiradi: X bu Y ning meronimidir; Y ning X lari va bir X mavjud va bir X - Y ning qismidir: A hand has a finger. (Qo'lning barmog'i mavjud.); A piano has a keybaord. (Pianoning klavishi bor.)...Bu misolardan ko'rishimiz mumkinki, meronimik munosabatli bog'lanishlar murakkab jarayon hisoblanib, har qanday so'z iyerarxiyasi ham haqiqiy meronim bo'la olmaydi ya'ni ularning tartibi o'zgarganda ham meronimik ma'no saqlanib qolish lozim aks holda u ehtimoliy ya'ni shartli meronimik hodisa sifatida izohlanadi. Masalan, D.Alan Kruz bu holatni

qudagicha isbotlaydi, *A wife has a husband; A sound has a pitch and a volume*; bu kabi misollarda ning bor....., shaklidagi qismli va butunli munosabatni ifodalamoqchi bo'lgan, noaniq holatdagi meronimik vazifa sifatida izohlanadi sababi unda ishonchli mezonni juda kamroq bu misollardagi.....ning qismi.. sifatida belgilash juda mujmal. Haqiqiy meronimik leksikonlar qat'iy tartibli qismga ega bo'lib, joylar o'zgargan holda ham o'z sema ya'ni semantik ma'nolarini saqlab qoladi. Masalan: *"A bag has a handle which is the handle is a part of bag," (Sumkaning tutqichi bor qaysiki u sumkaning bir qismi); A table has a leg which the leg is a part of table. (Stolning oyo'g'I bor qaysiki oyo'q stolning bir qismi.)* bu yerda *"tutqich"*, *"oyo'q"* meronimlar hisoblanadi va bu yerda butunlik va qismlarning o'zni o'zgargan holda ham o'z mantiqiy mazmunini saqlab qoladi ya'ni *"tutqich"*, *"oyo'q"* qismlarsiz ham *"stol"* va *"sumka"* o'z vazifasini bajaradi. Meronimik lug'aviy so'zlar leksikologiyada ya'ni so'zlarni leksik-semantik guruhlar asosida o'rganish asosida sistem tilshunoslik - sistem leksikologiyada rivojlandi va leksik-semantik munosabatlarga ega bo'lgan so'z ma'no munosabatlaridan biri sifatida meronimlar til leksik qatlamida o'zining leksik-semantik va leksik-paradigmatik xususiyatlariga ega bo'lgan taksonomik guruh sinfi hisoblanadi. R. Safarova "Leksik-semantik munosabatning turlari" (1996) *giponimiya* haqida shunday fikr bildiradi: *giponimiya* jins-tur munosabatini ifodalash asosida bog'langan leksik paradigmalar bilan butun-bo'lak hamda iyerarxik (pog'onali munosabatni) ifodalash asosida bog'langan so'zlar tizimi asosidagi o'zaro munosabatlarni hamda semantik aloqaning o'ziga xos xususiyatlarini ilmiy jihatdan o'rganish lozimligini ta'kidlaydi chunki har ikki munosabat ya'ni *giponimiya* va butun-bo'lak munosabatni ifodalash asosida bog'langan lug'aviy birliklarni bir leksik-semantik teng bog'lanish deb tan olish mumkin emasligini ta'kidlaydi.[3] Bilamizki, *meronimiya* ingliz tilida *xolonimiya* bilan teng o'rganilsa, o'zbek tilida *meronimiya partonimiya* nomi ostida o'rganiladi. R.Safarova partonimik (butun-bo'lak) munosabatini hosil qiluvchi lug'aviy birliklar va gipo-giperonimik munosabatlarni ifodalash asosida bog'langan leksik paradigmalar bir biriga juda o'xshasda, *giponim* va *partonim* lug'aviy birliklari orasida bir biridan keskin farq qilishini ta'kidlaydi. Bunga misol keltirarkan, *tana* so'zi odam vujudiga nisbatan olinganda *butun* tushunchasini ifodalovchi so'z sifatida qo'llaniladi. *Tana, bosh, bo'yin, yelka, qo'l, bel, qorin, oyoq* qatoridagi *tana* so'zi va *odam* gavdasining qismini ifodalashda leksik tobelik yoki bo'ysinish hodisasini ya'ni leksik-paradigmatik munosabatni ifodalamaydi sababi barcha *tana qismlari* o'zaro alohida butunlik ma'noda kela oladi va *tana* so'zi tushib qoldirilganda boshqa qismlar butunlik *tana* ma'nosini ifodalaydi, umuman olganda ular bunday bog'lanishlar leksik-semantik munosabatli bog'lanish hisoblanmaydi, bu holatdagi *partonimik/meronimik* bog'lanishlar bir oz murakkabligini ko'rsatadi. Partonimik/meronimik munosabatli bog'lanish o'zaro semantik va mantiqiy-semantik munosabatlarning leksik oppozisiya munosabatlarining xususiyatiga asoslanib, lug'aviy paradigmalar hosil qiladi. Tilning leksik-semantik tizimida *meronimiya* munosabatlarning hajmi va ko'lami aniqlash maqsadida *xolonim*, *partonim*, *giponimlar* bilan taqqoslanib, har birini alohida alohida o'rganish meronimik munosabatning leksik-seantik maydondagi o'rnini aniqlashga imkon beradi.

Adabiyotlar sharhi va metodologiya. "Butun-qism" lik munosabatlar (*meronimiya*) tilshunoslikda paradigmatic semantik munosabatlar tarkibiga kiradi va u obyektlarning tarkibiy tuzilishini ifodalashda muhim rol o'ynaydi. Bu sohada ilk va fundamental tadqiqotlar asosan G'arb tilshunosligida shakllangan hamda g'arb tadqiqotchilari John Lyons Geoffrey Leech, Alan Cruse, L. Lipka, Murphy, M. Lynnelar "qism" va "butun"li munosabatlar o'zaro bog'lanish shakliga ega ekanligini o'z ilmiy asarlarida tahlil qiladilar. O'zbek tilshunos tadqiqotchilaridan Sh. Rahmatullayev, N. Mahmudov, M. Tojiyev, G'. Rasulov, A. Jo'rayev, Z. Murodova, D. Juraevlar so'z munosabatlari haqida atroflicha to'xtalib, yangi terminlar *meronim/partonim*, *giperonim* va *graduonimiyalar* va ular o'rtasidagi leksik va semantic aloqa munosabatlari to'g'risida o'z amaliy -ilmiy nazariyalarini bayon etadilar.

Ilmiy tahlillar, xususan *meronim* ya'ni qismlik va butunlik so'z ma'no munosabatlariga qaratilgan tahlillar hamda manba O'zbek va Ingliz tillaridagi lug'at - so'z birliklariga asoslangan. Quyidagi so'zlararo munosabatlarning semantik xususiyatlarini va leksik xususiyatlarini O'zbek va Ingliz tillarida o'zaro taqqoslab o'rganish metodi, tavsifiy usullarda har ikki munosabatlardagi pragmatik ma'no sathlarini aniqlashtrish metodi hamda ularni ma'lum bir guruh sinflariga ajratib o'rganish metodlari asosida yoritildi.

Xulosa. Meronimik/ partonimik oila klassifikatorining tasnifini va ularning leksik va semantik xususiyatlarini o'rganib chiqarkanmiz, har ikkala so'z munosabatlari o'zaro semantik munosabat, paradigmatic munosabat va leksik munosabatli integratsiyalshgan munosabatni ifodalovchi so'z va tushuncha o'rtasidagi ma'noviy maydon elementlarini pog'onaloqchi butun-bo'lakli munosabatdir. Chog'ishtirilayotgan O'zbek va Ingliz tillarida ham *meronim* va *partonim* butunlik iyerarxiyasini tashkil etuvchi qismli - bo'laklar sifatida izohlanadi; ingliz tilida *meronim* *xolonim* bilan taqqoslanib o'rganilsa, o'zbek tilida *meronimlar* *partonim* munosabat bilan teng taqqoslanib o'rganiladi. Meronimik xususiyatlar har ikki tilda bir xil semantik vazifani bajarishligi ma'lum bo'lsada, har ikki tilda ham *meronimlar* leksik-semantik xarakterlariga ega bo'lib,

har qanday vaziyatdagi soʻz munosabatlar meronimik vazifasini oʻtamaydi, partonim shu jumladan qism butunlik vazifasini tashkil qilib har alohida alohida birliklarni oʻz ichiga oladi va boshqa boshqa uyali soʻz munosabatlarini shakllantiradi. Kengroq yoʻyadigan boʻlsak, meronim/partonim butunnom koʻpgina hollarda boʻlak nom oʻrnida qoʻllanilishi bu tabiiy hol hisoblansada, har bir tilda oʻziga xos til birliklari, dialektiviy birliklar mavjud boʻlib, bir tildan ikkinchi tilga tarjima qilinganda yoʻki taqqoslanganda albatta oʻziga xos lingvistik belgilari bilan farqlanadi. Ikki tilda ham xolo-meronimik/partonimik munosabatlar boʻyicha ilmiy ishlar qilingan boʻlsada hali hanuzgacha ularni toʻliq lugʻaviy bazalari asosida oʻrganilmagan bu esa oʻz navbatida ularning paradigmatic (oʻxshashlik) va leksik-semantik (semema/maʼno) vazifalariga koʻra soʻz maʼno korpuslariga ajratib korpusli tahlil etish koʻzda tutilishini nazarda tutadi.

ADABIYOTLAR:

1. Crus D.A. *Lexical Semantics*. - Cambridge University Press, 1986. p.159.
2. Lyons J Semantics. - Cambridge University Press, 1977. 2.vols. - 311.
3. P.Сафарова.- *Лексик-Семантик Муносабатнинг турлари., Олий ўқув юртлири талабалари ва мактаб ўқитувчилари учун қўлланма.- Тошкент: Ўқитувчи.- 1996. ,b.*
4. Eshmuminov A.A. *O'zbek Tili Korpuslari uchun Taksonomik va Meronimik Munosabatli Leksemalar Lingvistik Bazasini Shakllantrish*. - Monografiya, Termez - 2022. b.35
5. Cruse D.A. *Meaning in language*.- Oxford University Press, 1986. - b. 113
6. .Cruse D.A. *Meaning in language*.- Oxford University Press, 1986. - b. 166
7. M.Lynne Murphy. - *Semantic Relations and the Lexicons*. Cambridge University Press. 2003. b. 11
8. .B.Qilichev. - *Leksikada Soʻzlararo Butun-boʻlak Munosabati*. - Monografiya. T.- 2019. b.12
9. .Нематов Ҳ. Расулов Р. *Ўзбек тили систем лексикологияси асослари: Олий ўқув юрти талабалари учун қўлланма. Т: Ўқитувчи., 1995. b.233*
10. .Eshmuminov A.A. *O'zbek Tili Korpuslari uchun Taksonomik va Meronimik Munosabatli Leksemalar Lingvistik Bazasini Shakllantrish*. - Monografiya, Termez -2022. b.26
11. .A.Sobirov.- *Ўзбек тилининг лексик сатҳини системалар системаси тамойили асосида ташкил этиш., Тошкент; Маънавият. 2004. b.8*
12. .Eshmuminov A.A. *O'zbek Tili Korpuslari uchun Taksonomik va Meronimik Munosabatli Leksemalar Lingvistik Bazasini Shakllantrish*. - Monografiya, Termez -2022. b.28
13. .Ж. Жумабаева. -*Турли тизимли тилларда лексик ва стилистик градуония., Монография: Тошкент .- “MUMTOZ SOʻZ”.2017., b.116*

SOCIOLINGUISTIC PROPERTIES OF SLANGS IN ENGLISH LANGUAGE

Sadullaeva Matluba Akhrorovna,

Phd, Assoc.prof. Sadullaeva Matluba Akhrorovna
Asia International University.

Murodov Ikromjon Ne'matulloevich,

1st year Masters' degree student of the Faculty of
Foreign languages, Asia International University.

Abstract. This article is devoted to the study of the characteristics of the use of youth slang in modern English. The purpose of the article is to analyze the use of slang expressions among the younger generation. Nowadays people are commonly using slang during their communication because of the development of internet technologies especially social networks.

This article aims to present an analytical framework for describing slang, using the concept of the (socio)linguistic variable. Drawing on data from a recent empirical study, I will demonstrate that many slang expressions can be understood as variants of specific linguistic variables. I will identify several slang-related variables across different linguistic levels and examine the linguistic rules and constraints associated with each type. Additionally, the paper will explore the phenomenon of slang renewal—the process of generating new slang expressions. Ultimately, I argue that the proposed approach offers a clearer way to understand how slang varies and evolves over time.

Key Words: Slang words, youth group, features, sociolinguistics effects, widely used terms.

СОЦИОЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ СВОЙСТВА СЛЕНГОВ В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация. Статья посвящена изучению особенностей использования молодежного сленга в современном английском языке. Целью статьи является анализ использования сленговых выражений среди молодого поколения. В настоящее время люди часто используют сленг в своем общении из-за развития интернет-технологий, особенно социальных сетей.

Целью этой статьи является представление аналитической структуры для описания сленга с использованием концепции (социо)лингвистической переменной. Опираясь на данные недавнего эмпирического исследования, я продемонстрирую, что многие сленговые выражения можно понимать как варианты определенных лингвистических переменных. Я выделю несколько переменных, связанных со сленгом, на разных лингвистических уровнях и рассмотрю лингвистические правила и ограничения, связанные с каждым типом. Кроме того, в статье будет рассмотрен феномен обновления сленга — процесс создания новых сленговых выражений. В конечном счете, я утверждаю, что предлагаемый подход предлагает более четкий способ понять, как сленг меняется и развивается с течением времени.

Ключевые слова: Сленговые слова, молодежная группа, особенности, социолингвистические эффекты, общеупотребительные термины.

INGLIZ TILIDAGI SLENGLARNING SOTSIOLINGVISTIK XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. Ushbu maqola zamonaviy ingliz tilida yoshlar jargonidan foydalanish xususiyatlarini o'rganishga bag'ishlangan. Maqolaning maqsadi yosh avlod o'rtasida jargon iboralarning qo'llanilishini tahlil qilishdir. Hozirgi kunda odamlar internet texnologiyalari, xususan, ijtimoiy tarmoqlarning rivojlanishi tufayli muloqotda jargon so'zlardan ko'p foydalanmoqda.

Ushbu maqola (ijtimoiy) lingvistik o'zgaruvchi tushunchasidan foydalangan holda jargonni tavsiflash uchun tahliliy asosni taqdim etishga qaratilgan. Yaqinda o'tkazilgan empirik tadqiqot ma'lumotlariga asosanib, men ko'plab jarangli iboralarni muayyan lingvistik o'zgaruvchilarning variantlari sifatida tushunish mumkinligini ko'rsataman. Men turli lingvistik darajalarda bir nechta jargon bilan bog'liq o'zgaruvchilarni aniqlayman va har bir tur bilan bog'liq lingvistik qoidalar va cheklovlarni ko'rib chiqaman. Bundan tashqari, maqola jargonni yangilash fenomenini - yangi jarangli iboralarni yaratish jarayonini

o'rganadi. Oxir oqibat, men taklif etilayotgan yondashuv jargonning vaqt o'tishi bilan o'zgarishi va rivojlanishini tushunishning aniqroq usulini taklif qiladi.

Kalit so'zlar: argo so'zlar, yoshlar guruhi, xususiyatlari, sotsiolingvistika effektlari, keng qo'llaniladigan atamalar.

Introduction. The world has nothing to do with youth culture compare to older age, it is sometimes bold and definite with regard to the world and the expression of thoughts and feelings that define their own world. As a result of the rise in youth, the idea of slang starts to draw more and more interest from contemporary philologists. There are several definitions available today, and they frequently conflict with one another. These contradictions include, first of all, the scope of the "Slang" concept, which forbids the use of sarcastic words, literary counterparts, or expressions that are synonymous with dispute among educated people. It is important to note that although "slang" is frequently used in English, it has recently become actively employed in Uzbek. The term "jargon" is frequently used as a synonym for the word "slang". Slang is informal vocabulary (words, phrases, and linguistic usages) that is frequently used in spoken communication but avoided in professional writing. In order to create group identity, keep out outsiders, or do both, it can also refer to language that is often reserved for members of specific in-groups.

Slang is a type of speech variety. A speech or language variety refers to any distinct form of language used by an individual or group, and it can differ in vocabulary, pronunciation, grammar, or sentence structure.

In recent decades, the pace of development in various areas of public life has significantly increased compared to earlier periods. These changes have influenced the vocabulary of different languages, as language is closely tied to culture. Social events impact informal speech, often resulting in new expressions and phrases being added to everyday language. In nearly every segment of society, small sets of informal expressions—slang—are used in casual communication. While slang may originate within a specific group, it often spreads across broader sections of society.

Global trade, international tourism, and cultural exchanges have led to the introduction of new borrowed words. Youth, as a key part of any society, forms a distinct social and demographic group defined by age, status, and psychological traits. Youth culture is a complex social phenomenon that emerges as part of broader cultural and socialization processes. It stems from young people's desire for identity, self-expression, self-assertion, and personal development. These needs are not always supported by society.

Youth subcultures often aim to express their core values in unique and vivid ways—sometimes in ways not easily understood by others. Slang plays a key role in this expression, giving teenage speech emotional depth and stylistic appeal. Many teenagers also incorporate English-language slang into their communication, using terms that may be understood primarily within youth communities.

The word itself came about in the 18th century and has been defined in multiple ways since its conception. Although the word's origin is unknown, it might be related to thieves' cant [citation needed]. The Oxford English Dictionary rejects the Scandinavian origin theory based on "date and early associations" (see, for instance, Norwegian *slengenavn*, which means "nickname"). However, Jonathan Green acknowledges the potential Scandinavian origin, pointing to the same root as the word "sling," which means "to throw," and pointing out that slang is hurled language, which is a direct and concise manner to express yourself.

Materials and discussion: Slang is one of the most fascinating yet complex aspects of language. Many linguists classify slang as a form of social dialect. In this context, a dialect refers to a variation of language that is influenced by region, time period, or social group. The term "slang" gained widespread usage in English lexicography around the early 20th century. However, the origin of the word itself remains a topic of debate. Slang is a multifaceted and unavoidable linguistic phenomenon, often emerging in response to the historical, social, and cultural dynamics of a particular language community.

Slang often reflects a playful and creative approach to language, especially among young people. They enjoy inventing new terms or altering existing ones for novelty, while others adopt these words to stay trendy. These expressions are often vivid and imaginative—terms like "think-machine" for brain, "sparkler" for diamond, "pickers" for hands, and "canned music" for a record—demonstrate the expressive power of slang. Frequently, slang originates within small groups and spreads through social imitation. Many slang terms that emerged during World War II, for example, faded as the events that inspired them passed.

From both linguistic and translation perspectives, slang is a rich subject for analysis. In Uzbekistan, youth slang permeates nearly every aspect of life, especially focusing on personal relationships and individual experiences. Slang plays a role in expanding vocabulary and symbolizes the flexibility and creativity of human communication.

Slang usage also reflects a democratic quality in language—its meaning is not fixed but varies depending on the speaker, the social group they belong to, and the context in which it is used. This raises questions about how slang functions in everyday interactions, and why people often choose slang over standard language. The rise of the Internet and digital technology has had a major influence on the evolution of slang, particularly among young people, making English slang a key element of teenage communication today.

This research explores the use of English youth slang among Uzbek speakers, the adaptation of English slang into Uzbek, and the factors influencing its development. Slang occupies a significant space in both modern Uzbek and English. Our findings suggest that slang is not part of the formal literary language but is marked by a casual, conversational tone. It can be divided into two categories: common slang and widely recognized slang. Uzbek youth slang shows considerable variation, and many terms are not easily understood by the general population. A notable feature of slang is its broad usage and general familiarity, despite the absence of a single, clear-cut definition.

Although linguists cannot agree on a straightforward definition, they do agree that slang is a dynamic linguistic phenomena that exists in all subcultures around the globe. Some contend that the existence of slang is a result of our need to define novel experiences that have emerged with time and modernity. However, Bethany K. Dumas and Jonathan Lighter argue that an expression should be deemed "true slang" if it satisfies at least two of the following requirements in an effort to address the absence of a precise definition: It lowers, if temporarily, "the dignity of formal or serious speech or writing"; in other words, it is likely to be considered in those contexts a "glaring misuse of register". Do we find studying English to be too challenging? Have we been learning English for a few years, and still find it difficult to communicate naturally or understand what a native speaker is saying? What we study in school and what you experience in real life should have different languages. In actuality, native speakers frequently employ English slang terms in their discourse. It's likely that we'll miss out on acquiring common English slang terms because we're too busy learning academic language. In this article, we offer a new aspect of learning with Word Cloud to improve our English skills, especially English slang words. In addition to some older English slang terms, we will have access to the definitive list of 60 of the most widely used English slang terms, phrases, definitions, and examples in both America and England. Here are five reasons to think about if we're still unsure about the value of learning English slang: Develop a sense of belonging and a strong connection to culture and traditions; learn in-depth information about local history and past events; present personal thoughts and evoke emotions; adapt to a new environment and grow your network quickly; improve the level of accuracy of expression and avoid false passes and misunderstandings; and gain a deep connection to culture and traditions. Salt is used to describe something wonderful. A load of stone is a common term among young people in the North these days to express anything that isn't particularly nice. Your teacher can state, for instance, that your essay is a "rock load"—hard!

The phrase "the bees' knees" is an idiom signifying excellence rather than referring bees or the knees. It became popular in the 1920s along with the "cat's whisker". "A bird" is a slang term for a woman or girl in English. "Bevvy" is short for "drinks," which are typically alcoholic beverages, most often beer. "Bloody" is a British slang term that emphasizes a comment or other word. Despite being regarded as a mild insult (expletive), it is often acceptable because of its frequent usage. For instance, "Oh, hell!" can refer to either "crazy" or "angry" depending on the situation. "Bollocking"- being bullied occurs when you do anything improper. "I didn't do my homework and the teacher gave me the right answer." *Butcher's hook*, which originated in London's East End, is rhyming slang meaning a glance. *Can't be Arsed*: One English slang expression that is frequently used is "Can't be Arsed." This is a less polite version of saying you can't be bothered to do something. You may also see it abbreviated to "CBA" in the text.

Cheese is a versatile word that can be used as a toast to bid someone farewell or to express gratitude. Cheese is a strange euphemism for being miserable. It goes without saying that if your cheese went bad, you would be very unhappy! It is appropriate for both informal and professional settings, like in the case of "I'm glad you ate the last piece." *Shout*: If someone is "chuffed", he is very happy or excited. *Dead*: a common English slang word for "very", especially in the north of England. "Have you seen this guy? He's drop dead gorgeous."

"*Donkey years*" - Donkeys appear to live a long and the phrase "I haven't seen you as a donkey" refers to the fact that someone hasn't seen you in a long time. "*Easy peasy*" - it's a fun and childish way to convey something simple to accomplish or comprehend. We dare you to use it the next time your teacher is explaining something. "*Eared*" - this phrase is used to make fun of someone. Someone can say, "Last night, they filled their ears because it was so loud" for instance. "*Over*" - London slang for the area you live in. "*Fancy*" - The verb fancy is used to convey a desire for something or someone. You may ask someone, "Do you like lunch?"

but "I love him very much" is a profession of love and affection. "*Chick*" - a word for a girl or young woman. For example, "This chick is funny." "*Chill*" - To chill is to unwind. For instance, I am going to Paris for my next vacation to chill. "*Cool*" - can also imply "awesome". It also demonstrates your agreement with the suggestions made by others. "*Grow a Potato*" - Someone who watches a lot of TV and does little or no exercise. For instance: "It's not good to be a potato and have a Doberman" "*Cram*" - Read like crazy. For instance: She always plans to cram ahead of the scheduled exams. "*Flakey*" - A term used to characterize an indecisive person. For instance: "His flakey character made it hard to rely on him." When he claims he will flick a movie, he never does. For instance, "Avatar" is a worthwhile film. Without an adverb, the phrase "hypebeast"—"Someone who just wants to be famous I can't even!"—indicates that the speaker is overcome with emotion. For instance: "This is absurdly adorable."

Language is a living thing, constantly changing depending on the situation. However, there are moments when it seems like things are changing more quickly than we can keep up, particularly when it comes to seasonal buzzwords. For instance, the word "cold" was first used to describe a temperature or a signal, but it later came to indicate "relaxed." Later, the word "cool" was added, and now it may also mean "calm". Some buzzwords gain so much popularity that dictionaries start calling them "real" terms. Both Uzbek and English have currency terms that are appropriate for business communication, but there are also words that are part of the language that are not found in dictionaries or that are considered shy words. In 1999, California Technical University student Aaron Pacham made the decision that conventional dictionaries would be published "not in English, but not as they say." Slang is often defined as distinctive terms (or everyday phrases with a unique meaning that are used in a certain age, social, and other groups). They can be found in the language, are widely used, and eventually fade away to make way for new styles and trends. However, idiomatic terms are always acceptable, and it's always worthwhile to ascertain when they should be disregarded.

English slang is a crucial component that distinguishes the language from other languages and defines it to the rest of the world. Furthermore, speaking English enables you to communicate on a whole new level without resorting to the traditional structure of propositions and grammatical basis. People shine and comprehend one another, according to this. Every generation has unique characteristics and colors. And who knows? In five years, people might speak various languages, which could make it easier for words to be understood and also cause problems. Changes will occur in any case. "Encrypting yourself," easier chat room communication, and efforts to lessen the need to just flip the window to Guest English are the main explanations for the presence of linguistic noises.

Conclusion. Young people today aggressively use slang, which goes against literary conventions, reality, and standardization. This is the appearance of young people (incredible hairdo, outfits, cakes, and tattoos). So the guy stands out from the crowd. On the other hand, a certain language or culture that has a particular appearance is associated with a particular youth group (e.g., rockers, bikers, or goths). Constant emotions, interpretations, assessments, and imaginations are all present in the speech of young individuals. Alongside speech, they create and update young lingo on a regular basis. Any slang, and more generally, youth, is as comparable to some subgram as any subgram, which adds to the overall dynamics of the Uzbek literary language. It must be conditional as an object of observation in order to be classified as a closed subsystem. Semantic comedy is a characteristic of slang if the slow distribution of youth is based on the surroundings and its minimal. The most fully appreciated -sometimes very absurd -wordplay.

REFERENCES:

1. Villum V. G. *On ways of forming slang words in modern English // linguistic questions / B. Valyumman. -1960. 6 -S. 137-140.*
2. Halperin, I. R. *On the term "slang" // linguistics and English questions / I. R. Halperin. - 1956 year. -p. -p. 107-114.*
3. Khomyakov V.A. *Sample dictionary of the content of the national language of the national period. The author. Dr. Dis. Philol. Science 1980.*
4. Agha, A. (2015). *Tropes of Slang. Signs and Society*, 3(November)<https://doi.org/10.1086/683179>
5. -Epoge, N. K. (2012). *Slang and Colloquialism in Cameroon English Verbal Discourse*. 4(1), 130–145. <https://doi.org/10.5296/ijl.v4i1.1414>
6. Irma, R., Merina, Y., & Theresia, M. (2018). *Slang Word Formation In. Tell-US Journal*, 4(1), 1–11. <https://doi.org/10.22202/tus.2018.v4i1.2496>
7. Kingshott, B. F.(2014). *Police Culture , Ethics and Entitlement Theory. Criminal Justice Studies*, 17 no 2, 187–202. <https://doi.org/10.1080/0888431042000235020>

LUG‘ATLARDA POLISEMIYA VA OMONIMIYANING IFODALANISHI

Kurbonova Gulsara Sodikovna,
O‘zbekiston Milliy universiteti
Fransuz filologiyasi kafedrası dotsenti,
filologiya fanlari doktori (DSc)
gulsars.qurbonovna@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada lug‘atlarda polisemiya va omonimiyaning ifodalanishi o‘rganiladi. Unda Polisemiyaning omonimlardan farqli jihatlari xususida fikr yuritiladi. Polisemiya ko‘p ma’noga ega bo‘lgan bir so‘zning o‘ziga xos xususiyatidir.

So‘z asl ma’nosiga va ko‘chma ma’noga ega bo‘ladi. Asl ma’no so‘zning birinchi ma’nosi, uning eng aniq ma’nosidir. Ko‘chma ma’no esa uning hosil qilingan ma’nosi, obrazli ma’nosidir. Ushbu jihatlarda fransuz tilida omonimlarning omograf va omofon deb nomlanuvchi ko‘rinishlarida namoyon bo‘ladi. Omograflar yozilishi bir xil so‘zlar bo‘lsa, omofonlar esa talaffuzi bir xil, yozilishi farqlanuvchi so‘zlardir. Mazkur maqolada turli so‘z turkumlariga kiruvchi polisemantik so‘zlar bir-biriga omonim bo‘la olishi tahlil etiladi.

Kalit so‘zlar: polisemiya, omonim va omograf, asl ma’no va ko‘chma ma’no, lug‘at, sinonim, antonim, shakl va talaffuzi uyg‘unligi.

ВЫРАЖЕНИЕ ПОЛИСЕМИИ И ОМОНИМИИ В СЛОВАРЯХ

Аннотация. В данной статье исследуется выражение многозначности и омонимии в словарях. В нем рассматриваются аспекты отличия многозначности от омонимов. Многозначность – это характеристика слова, имеющего много значений.

Слово приобретает свое первоначальное значение и переносное значение. Первоначальное значение – это первое значение слова, его наиболее точное значение. Переносное же значение – это его производное значение, образное значение. Эти аспекты проявляются во французском языке в появлении омонимов, известных как омографы и омофоны. Омографы – это слова с одинаковым написанием, а омофоны – это слова с одинаковым произношением и разным написанием. В данной статье анализируется, могут ли многозначные слова, принадлежащие к разным категориям слов, быть омонимами друг другу.

Ключевые слова: многозначность, омоним и омограф, исходное значение и переносное значение, словарь, синоним, антоним, соответствие формы и произношения.

EXPRESSION OF POLYSEMY AND HOMONYMY IN DICTIONARIES

Abstract. This article examines the expression of ambiguity and homonymy in dictionaries. It examines the aspects of the difference between ambiguity and homonyms. Ambiguity is a characteristic of a word that has many meanings.

The word acquires its original meaning and figurative meaning. The initial meaning is the first meaning of a word, its most accurate meaning. A figurative meaning is its derived meaning, a figurative meaning. These aspects manifest themselves in the French language in the appearance of homonyms known as homographs and homophones. Homographs are words with the same spelling, and homophones are words with the same pronunciation and different spelling. This article analyzes whether polysemous words belonging to different categories of words can be homonyms to each other.

Keywords: ambiguity, homonym and homograph, original meaning and figurative meaning, dictionary, synonym, antonym, correspondence of form and pronunciation.

Kirish. Ma’lumki, barcha tildagi so‘zlarning ayrimlari bitta ma’noga, ayrimlari esa ikkitadan tortib bir necha o‘nlab ma’noga ega bo‘lishlari mumkin. Bir ma’nolik so‘zlarni tilshunoslikda monosemik so‘zlar deyilsa, ko‘p ma’noli so‘zlarni polisemik so‘zlar deb atashadi. So‘zlarning aksariyat ko‘pchiligi ana shunday ko‘p ma’nolilik xususiyatiga egadir.

“Polisemiya (yunoncha polys – ancha-muncha ko‘p, ko‘p sonli, katta ko‘lamdagi va yunoncha sema – belgi so‘zlaridan tashkil topgan bo‘lib), qandaydir holda bir so‘zda (yoki so‘z birikmasida, iborada, jumlada)

turli ma'nolarning yoki mazmunlarning mavjudligi, bir belgi yoki belgilar birikmasining turlicha talqinidir. Polisemiya tushunchasi shuningdek mantiqda, semantikada va semiotikada ham qo'llaniladi" [9. S.1025].

"O'zbek tilining izohli lug'ati"da esa bu so'zga quyidagicha ta'rif beriladi: "POLISEMIYA [p<grek] lingv. Bir so'zning bir necha ma'noga ega bo'lishi, ko'p ma'nolilik" [8. B.597].

Biz maqolamizda aynan mana shu so'zlarning ko'p ma'noliligini o'rganishga bag'ishlangan bo'lib, undan ko'zda tutilgan asosiy maqsad fransuz tilidagi so'zlarning ko'p ma'noliligini ochib berish va uni o'zbek tili bilan qiyoslashdan iboratdir. Shu maqsadni amalga oshirish uchun biz o'z oldimizga K.A. Ganshinaning "Fransuzsko-russkiy slovar"idan ko'p ma'noli so'zlarni qidirib topish va ularni o'zbek tilidagi ekvivalentlari bilan solishtirib tahlil qilish vazifasini qo'ydik.

Bu vazifani muvaffaqiyatli bajarish uchun quyidagi tadqiqiy ishlarni amalga oshirishga to'g'ri keldi:

Polisemiya tushunchasi nimani anglatishi izohlandi;

2. Ko'p ma'nolilik va omonimlar o'rtasidagi farqlar to'g'risida qisqacha ma'lumot berildi;

3. Lug'atdan ko'p ma'noga ega bo'lgan so'zlar qidirib topildi va ularning rus va o'zbek tillaridagi ekvivalentlari keltirilgan.

Oldimizga qo'yilgan maqsad va vazifalar kurs ishimizning tarkibini belgilab berdi, u kirish, asosiy qism, xulosa va foydalanilgan adabiyotlar ro'yxatini o'z ichiga oladi. Shuningdek, bir qator ko'p ma'noli so'zlar ilova tarzida keltiriladi.

Asosiy qism. Fransuz tilshunosi Emil Benvenist polisemiya masalasiga alohida e'tibor bilan qarab, so'zlar birikmalarda bajarayotgan vazifasiga qarab turli ma'nolarga ega bo'lishi mumkinligini ta'kidlaydi. Bu o'zgarishni tilshunos olim ko'rgazmali tarzda izohlashga intilib, u so'zni sinonim va/yoki antonimlar tarzida ifodalangan leksik setka ichiga kiritadi va bu so'z turli sistemalarda turlicha va juda ko'p ma'noga ega bo'lishini aigu, uyo (adj) sifati misolida tushuntirishga harakat qiladi. Bu iboralarning o'zgarishi bilan *aigu, uë* sifatining sinonimlari ham, antonimlari ham boshqa-boshqa so'zlarga o'zgarishini quyidagi jadval asosida isbotlaydi: [3. P. 154-155].

	Synonyme	Antonyme	Signification
<i>une fluche aiguë</i>	pointu(e)	mouss(e)	«termin(e) en pointe»
<i>une voix aiguë</i>	perçant(e)	Grave	«d'une fréquence leve, en haut de l'échelle des sons»
<i>une douleur aiguë</i>	vive (vif)	sourd(e)	«intense et pénétrant(e)»
<i>un esprit aigu</i>	Subtil	lourd, lent	«particulièrement vif et pénétrant dans le domaine de l'esprit»

Yuqoridagi jadvaldan ko'rinib turibdiki, aigu, uë sifati to'rt xil so'z birikmasida to'rt xil sinonimga va to'rt xil antonimga ega. Bundan shunday xulosa chiqarish mumkinki, sinonimik va antonimik qatorlar har doim ham so'zning ko'p ma'noliligini ko'rsatish uchun xizmat qilavermaydi.

Quyidagi jadvalda esa renser fe'lining birikmalariga nazar tashlab, uning uch xil ma'no kasb etayotganini anglashimiz mumkin:

Exemples	Construction	Signification
<i>Les animaux pensent-ils ?</i>	v. itr.	«être capable d'une pensée abstraite»
<i>A quoi (à qui) pensez-vous ?</i>	v. tr. ind.	« appliquer son esprit à (un objet concret ou abstrait, actuel ou non) »
<i>«Je ne pus m'empêcher de lui dire tout ce que je pensais» (Lesage)</i>	v. tr. dir.	«avoir pour opinion, pour conviction»

Tilshunos Pierre Parisot ishlatilgan va kompyuterga harakatlanish yo'li bilan kiritilgan semantik zanjirlar ko'pincha polisemiya holatini namoyish qilish aytida bir so'zning sinonimidan sinonimga va uning zid ma'nosiga o'tish imkonini beradi [4.P.60]. Masalan:

Exemple : table « = meuble = loi = multiplication = matière

Léger - inconséquent = maladroite = gauche = *lourd*».

Shunday yo'l bilan «vie» hayotdan - «mort» o'limga, «homme» erkakdan «femme» ayolga va hokazolarga o'tish mumkin. Ko'pincha bunday zanjir 10 tadan ortiq so'zni o'z ichiga olmaydi. Bunda topqirlik hukmronlik qilib, ba'zibir kontekstda A – Vning sinonimi va V boshqa kontekstda S – ning sinonimi bo'la oladi. Ammo bu A qandaydir bir kontekstda S – ning sinonimi bo'la oladi degan ma'noni aslo anglatmaydi [2. B.45].

Matematiklar, yangi so'zlarni hosil qilish o'rniga tilda mavjud bo'lgan *groupe, anneau, corps, adhérence, distribution, clôture* kabi so'zlardan foydalanishni va ularga o'z kontekstlarida o'zgacha ma'no berishni xush ko'radilar. Bu ba'zan «*un espace topologique est discret si et seulement si toutes ses parties sont ouvertes et fermées*» [1.S.15] kabi so'zning barcha qismlari ochiq va yopiq ilgari aytib o'tilganidek, ko'p ma'noli so'zlarni leksik omonimlardan farqlash nafaqat chet tillarini, balki o'z ona tilimizni ham o'rganishda juda muhimdir. Buning uchun har bir talaba lug'atdan foydalanish sirlarini mukammal egallab olishi lozim. Har bir yangi so'z xat boshidan alohida yoziladi. Ko'pchilik lug'atlarda bu yangi so'z bosh harflar bilan qayd etilgan bo'ladi. Masalan, biz ko'rib chiqqan «*Le petit Larousse. Dictionnaire encyclopédique en couleurs*», «*Dictionnaire français-russe illustré*», «*Ruscha-o'zbekcha lug'at*», «*O'zbek tilining izohli lug'ati*», «*Russko-uzbekskiy slovar*» kabi lug'atlarda yangi so'zlarning hammasi bosh harflar bilan yozilgan. Boshqa lug'atlarda, masalan, «*Fransuzsko-russkiy slovar*», «*Russko-fransuzskiy slovar*», «*Fransuzsko-russkiy texnicheskii slovar*», «*Fransuzsko-russkiy frazeologicheskii slovar*» va boshqa bir qator lug'atlarda biz bu holatga duch kelmadik. Lug'atlarda so'zlarning ko'p ma'noliligi och rangli arab raqamlari orqali belgilangan bo'ladi. Yuqorida keltirgan misollarimizning deyarli barchasi aynan mana shu ko'p ma'noli so'zlarni ifodalash uchun xizmat qiladi, desak yanglishmaymiz.

Lug'atlarda joyni tejash eng muhim masalalardan biri bo'lganligi sababli, iboralar va so'z birikmalari tarkibida uchraydigan asosiy so'z o'rniga ~ tilda belgisi qo'yiladi. So'zlarning har bir ma'nosidan keyin uning oddiy birikmalarda, qantoli iboralarda, frazeologik birliklarda ishlatilishini namoyish qiluvchi misollar beriladi. Agar birikma so'zning ma'nosi bilan aloqani yo'qotgan bo'lsa, bu ma'nodan keyin $\diamond$ belgisi qo'yiladi. Masalan: *marée* f 1) priliv i otliv; $\diamond$ avoir vent et ~ bit v blagopriyatnix usloviyax [6.S.20].

Omonimlarning berilishi haqida gapirishdan oldin, omonimlar haqida alohida to'xtab o'tish joiz. Omonimga «*O'zbek tilining izohli lug'ati*»da quyidagicha izoh berilgan: «Omonim [r<grek] lingv. Shakl va talaffuzi bir, ammo ma'nosi boshqa-boshqa so'zlar [8. B.536]. *Le petit Larousse. Dictionnaire encyclopédique en couleurs*» lug'atida bu so'zga berilgan ta'rif ancha mukammal va ancha aniqdir. Unda keltirilishicha, **HOMONYME** adj. et n.m. (gr. *homos*, *semplable*, et *onoma* nom). LING. Se dit d'un mot qui présente la même forme graphique (homographe) ou phonique (homophone) qu'un autre, mais qui en diffère par le sens [7. P.519]. Bundan shunday xulosa kelib chiqadiki, fransuz tilida omonimlarning ikki turi farqlanadi: omograflar – yozilishi bir xil bo'lgan so'zlar va omofonlar – talaffuzi bir xil bo'lgan so'zlar.

Omonimlar lug'atlarda och rangdagi rim raqamlari bilan belgilanadilar. Masalan:

air I m 1) vozdux; atmosfera – havo; les ~s vozdushniy prostor ochis kenglik; ~ comprimé sjatiy vozdux – siqilgan havo; ~ liquide jidkiy vozdux – suyuq havo; ~ lourd tyajjoliy, spyortiy vozdux – og'ir havo; ~ libre, grand ~ svejiy vozdux – toza havo; l'~ du pays rodnoy vozdux – ona yer havosi; donner de l'~ provetrit – muhim ahamiyat bermoq; prendre l'~ viyti na svejiy vozdux, podishat vozduxom, progulyatsya – toza havoga chiqmoq; vzletet, podnyatsya (o samolyote) – samoloyotga chiqmoq; renouveler l'~ d'une chambre provetrivat komnatu – xonani shamollatmoq; en l'~ v (na)vozduxe – havoda; être en l'~ viset v vozduxe, povisnut v vozduxe – toza havoda bo'lmoq; lancer en l'~ podbrosit vverx – tepadan tashlamoq; tirer (un coup) en l'~ vistrelit v vozdux – havoga otmoq; faire sauter en l'~ vzorvat – portlatmoq; mettre tout en l'~ perevernut vsyo vverx dnom – ostun-usyut, ag'dar to'ntar qilmoq; en plein ~, au grand ~ na svejem vozduxe – toza havoda; à l'~ libre na svejem, na volnom vozduxe – toza havoda; cela est dans l'~ eto nositsya v vozduxe – havoda; vivre de l'~ pitatsya vozduxom – havodan to'ymoq; vivre de l'~ du temps idti v nogu so vremenem; razg. jít svyatim duxom – ruhi tushib siqilib yashamoq; changer d'~ peremenit obstanovku – muhitni o'zgartirmoq; parler en l'~ govorit neobdumanno – o'ylamasdan gapirmoq, brosat slova na veter – behuda kuch sarflamoq; contes (ili paroles) en l'~ vzdor, pustiye razgovori, pustiye slova – quruq gap; avoir le nez en l'~ derjat nos po vetru – vaziyatga, oqimga qarab ish tutmoq, prinsipsiz bo'lmoq; tête en l'~ vetrenik; legkomislenniy chelovek – engiltak bo'lmoq; 2) veter; dunoveniye vetra; il fait de l'~ dyet – shamol esmoq; courant d'~ skvozyak – shmol o'tmoq; 3) l'armée de l'~, l'air voyenno-vozdushniye sili – harbiy-havo kuchlari [10. S.86].

air II m (vneshniy) vid, narujnost – tashqi ko'rinish; ~ absent otsutstvuyshiy, rasseyanniy vid – parishonxotirlik; avoir grand ~ imet vnushitelniy vid – ta'sirli, haybatli ko'rinishli; avoir un ~ suspect imet podozritelniy vid, podozritelno viglyadet – shubhali ko'rinish; avoir l'~ de... kazatsya; il a l'~ de le savoir on, kajetsya (ili po-vidimomu), znayet eto – bilganga o'xshamoq; il m'a l'~ d'être souffrant on kajetsya mne

bolnim; il n'a l'~ de rien on i vida ne pokazivayet; cela n'a l'~ de rien eto kajetsya pustyakom – ahamiyatga ega emas; un ~ de famille familnoye sxodstvo – o'xshashli (qarindoshlik asosida); prendre des ~s vajnichat – gerdaymoq, kibrlanmoq.

air III m ariya; motiv, napev; ~ du pays, ~ national narodnaya pesnya – xalq qo'shig'i.

Yuqoridagi misollar ko'p ma'noli so'zlarning lug'atlarda berilishini yaqqol ko'rsatib turibdi. Rim raqami bilan omonimlar, to'g'rirog'i, omograflar ifoda qilingan. Omograflardan tashqari fransuz tilida omonimlarning omofonlar deb ataluvchi turlari ham mavjud. Air so'ziga omofon qilib *aire f 1) tok, gumno; 2) ploshad, poverxnost, prostranstvo; pole, zona; uchastok, sektor; ploshadka* – maydon so'zini olishimiz mumkin. O'z navbatida bu so'z ham turli so'z birikmalarida va iboralarda kelib quyidagi turg'un iboralar, frazeologik birliklarni hosil qiladi:

aire f 1) tok, gumno; 2) ploshad, poverxnost, prostranstvo; pole, zona; uchastok, sektor; ploshadka; ~ d'un bâtiment ploshad, zanimayemaya zdaniyem bino maydoni; ~ d'un plancher ploshad pola; podstilayushiy sloy pola – pol maydoni; ~ en semencée posevnaya ploshad ekin maydoni; ~ géographique areal, oblast rasprostraneniya (jivotnix i rasteniy) – geografik areal; ~s continentales materikovaya oblast, susha; ~ d'arrivée, ~ d'atter-rissage vzlyotno-posadochnaya polosa – qo'nish maydoni; ~ de départ vzlyotnaya polosa – uchish maydoni; ~ de lancement startovaya ploshadka – boshlang'ich maydon; ~ d'activité sfera deyatelnosti – kasb sohasi; 3) gnezdo xishnoy ptitsi – yovoiy qush uyasi; 4): ~s cirières voskovie polya – mum maydonlari; 5): ~ de vent mor. rumb вентиляционный воздух – ventilyasiya [7.P.36].

Har bir misolda so'zlarning asl va ko'chma ma'nolarda ishlatilganligi ham ularning ko'p ma'nolilik prinsipini yanada rivojlantiradi. Masalan biz "*J'aime la couleur rouge*" deganimizda "couleur" so'zi o'zining asl ma'nosi – rang ma'nosida ishlatilgan bo'lsa, "*la couleur du journal*" birikmasida "couleur" so'zi ko'chma ma'noda kelib chiqadi.

Ko'p ma'no anglatuvchi so'zlar, yuqorida keltirilgani kabi faqat otlardangina iborat emas. Ular turli so'z turkumlariga tegishli bo'lishi mumkin. Quyida keltirilgan misollarimiz fikrimizning dalilidir:

aise I f 1) udovolstviye; radost – xursandchilik; sourire d'~ ulibatsya ot udovolstviya – xursandchilikdan jilmaymoq; se pâmer d'~ mlet ot vostorga – hayratdan esi og'ib qolmoq; soupirer d'~ vzdoxnut s oblegcheniyem engil tin olmoq; il ne se sent pas d'~ on vne sebya ot radosti – xursandchilikdan o'zini yo'qotmoq; il n'éprouve ni ~ ni malaise peren. emu ni xolodno ni jarko – na issiq na sovuq; 2) udobstvo – qulqylik; n'en prendre qu'à son ~ razg. delat tolko to, chto nravitsya – faqat o'ziga yoqqanini qilmoq; à l'~ pokoyno, udobno – qulay; se mettre à son ~ (ili à l'~) ne stesnyatsya, chuvstvovat sebya neprinudyonno – tortinmaslik, o'zini erkin his qilmoq; se sentir mal à l'~ chuvstvovat sebya nelovko – o'zini noqulay his etmoq; être à son ~, être fort à l'~ chuvstvovat sebya neprinudyonno – o'zini majbur qilmoq; jít v dovolstve; il n'était pas à son ~ emu bilo ne po sebe – u o'zini yoqotib qoygan edi; être partout à son ~ chuvstvovat sebya vezde, kak doma – o'zini uydagidek his etmoq; respirer plus à l'~ dishat svobodneye – erkin nafas olmoq; mettre qn à son ~ obodrit kogo-l. – kimnidir o'ziga keltirmoq; à votre ~ kak (ili kogda, skolko) vam ugodno – xoxlaganingizdek; vous en parlez à votre ~ legko vam eto govorit – sizga bu haqida gapirish oson; 3) pl. udobstva, blaga jizni – qulqylik; prendre ses ~s razg. dostavlyat sebe vse udobstva, ni v chyom sebe ne otkazivat – o'ziga hamma qulaylikni yaratmoq.

aise II adj: je suis (bien) ~ de vous voir ya ochen rad vas videt – sizni ko'rganimdan xursandman; j'en suis bien ~ mne eto ochen priyatno, ya ochen rad –

bundan juda xursandman [5. S.34].

pensée I f 1) mishleniye, sposobnost mislit – fikr qilish qobiliyati; um – aql; venir à la ~ priyti na um; en ~ mislenno; 2) miisl, duma; razmishleniye – fikrlash; ~s détachées obrivki misley – uzuq uyluq firlar; cela ne m'est jamais entré dans la ~ mne eto nikogda ne prixodilo v golovu – hech qachon kalamga kelmagan; je n'ai jamais eu la ~ de... y menya i v mislyax ne bilo..., ya i ne du mal... hech qachon kalamga kelmagan; perdu dans ses ~s gluboko zadumavshiysya – chuqur mulohaza qilib; 3) namereniye; avoir de mauvaises ~s pitat durniye namereniya – yomon niyatda bo'lmoq; avoir la ~ de partir namerevatsya uyexat – ketishga chog'lanmoq; 4) mneniye; dire sa ~ viskazat svoyo mneniye – fikrni ifodalamoq; 5) zamisel, proyekt; ideya; la ~ d'un ouvrage osnovnaya misl proizvedeniya – asarning asosiy g'oyasi; 6): libre ~ svobodomisliye; volnodumstvo; 7) maksima, izrecheniye.

pensée II f bot. anyutini glazki.

penser I 1. vt 1) mislit, dumat; razmishlyat – o'lamoq; ~ tout bas dumat pro sebya – o'zini o'ylamoq; ~ bien, mal de qn xorosho, ploxo dumat o kom-l. – kim haqidadir yomon o'ylamoq; il ~e tout autre chose on dumayet sovsem po-dругomu – butunlay boshqacha o'lamoq; la chose mérite bien qu'on y ~e ob etom sleduyet podumat, eto zasluživayet vnimaniya – bu e'tiborga loyiq; 2) dumat o..., vspominat – xotirlamoq; sans u ~ ne podumav; togo ne zamechaya – his etmasdan; cela donne à ~ eto zastavlyayet prizadumatsya, eto navodit na

razmishleniya – bu o‘ylashga majbur qiladi; sans ~ à mal bez zlogo umisla – yomon o‘lamasdan; 3) imet v vidu, polagat, schitat – e’tiborga olmoq; il ~e à partir on sobirayetsya uyexat – u ketmoqchi; j’ai ~é mourir ya yedva ne umer; à ce que je ~e po moyemu mneniyu, po-moyemu; pendant que j’y ~e kstati, poka ya ne zabil – esimdanda chiqmasidan; 2. vt 1) dumat, zamishlyat, namerevatsya – chog‘lanmoq; qu’en ~ez-vous? chto vi ob etom dumayete?; a kak po-vashemu? – bu haqida nima deb oylaysiz; 2) sudit; voobrajat – tasavvur etmoq.

penser II m poet. usm: mishleniye; misl – fikrlamoq [5. S.622].

Biz keltirgan misollarda **aise I f** oti va **aise II adj. sifati**, **pensée I f** va **pensée II otlari**, **penser I 1. vt** fe’li va **penser II m** oti bir-biriga o‘zaro omograf bo‘lsa, **pensée I f** va **pensée II otlari**, **penser I 1. vt** fe’li va **penser II m** oti esa bir-biriga omofon bo‘la oladilar. Bu kabi misollarni lug‘atdan ko‘plab topish mumkin.

Xulosa. Ba’zibir so‘zlar faqat bitta ma’noni anglatadi. Ammo fransuz tilidagi so‘zlarning aksariyat qismi ko‘p ma’noga egadirlar. Bu hodisa tilshunoslikda polisemiya nomi bilan ataladi. Polisemiya ko‘p ma’noga ega bo‘lgan bir so‘zning o‘ziga xos xususiyatidir.

So‘z asl ma’nosiga va ko‘chma ma’noga ega bo‘ladi. Asl ma’no so‘zning birinchi ma’nosi, uning eng aniq ma’nosidir. Ko‘chma ma’no esa uning hosil qilingan ma’nosi, obrazli ma’nosidir. Matnda so‘zning ma’nosini tushuntirib berish uchun kontekstda so‘z qaysi ma’noda kelayotganini e’tiborga olmoq zarur.

So‘zning semantik maydoni uning turli ma’nolarini o‘zida jam qilgan bo‘ladi. Demak, so‘z o‘z ma’nosini quyidagi hollarda o‘zgartirishi mumkin:

- kontekstdagi vazifasiga qarab;
- asl yoki ko‘chma ma’noga egaligiga qarab.

So‘zning semantik maydonini bilish uchun uning turli ma’nolarini lug‘atdan qidirib topishning o‘zi kifoya qiladi.

Polisemiyaning omonimlardan farqlash lozim. Polisemiya so‘zlarning ko‘p ma’noliligi bo‘lsa, omonimiya so‘zlarning shakl va talaffuzi bir xilligi, ma’nolarning esa ko‘p xilligidir. Fransuz tilida omonimlarning omograf va omofon deb nomlanuvchi ko‘rinishlari mavjud. Omograflar yozilishi bir xil so‘zlar bo‘lsa, omofonlar esa talaffuzi bir xil, yozilishi farqlanuvchi so‘zlardir. Turli so‘z turkumlariga kiruvchi so‘zlar bir-biriga omonim bo‘la oladi.

ADABIYOTLAR:

1. Gak V.G., Grigoryev B.B. *Teoriya i praktika perevoda. M., “Interdialekt”, 2003.*
2. Mustafayeva G.S. *Ko‘p va keng ma’noli homme so‘zining kontekstlardagi tarjimasi xususida. Qarang: Badiiy tarjima tilshunoslik, adabiyotshunoslik va madaniyatlararo aloqalar kontekstida (Respublika ilmiy-amaliy anjumani materiallari, Jizzax, 2011 yil, 22-23 aprel).*
3. Benveniste E. *Problèmes de linguistique générale, Paris, PUF. 1974.*
4. Breal M., *Essai de sémantique (science des significations), Paris, Hachette, 1997.*
5. Ganshina K. A. *Fransuzsko-russkiy slovar. M., «Russkiy yazik», 1982.*
6. Kolesnikova A., Lultchak L. *Dictionnaire illustré français-russe. Moscou, Editions «Langue russe», 1977.*
7. *Le petit Larousse. Dictionnaire encyclopédique en couleurs. Paris, Larousse, 1993.*
8. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. M., “Rus tili” nashriyoti, 1981, 1-jild.
9. *Ensiklopedicheskiy slovar M., “SE”, 1985.*
10. Smirnitkiy A. I. *Leksikologiya angliyskogo yazyka. M.: Moskovskiy Gosudarstvennyy Universitet, 1998. – 260 s.*

“SABR/TOLERANCE” KONSEPTINING LINGVOMADANIY TALQINI VA SEMANTIK IZOHI

Jumayeva Muhabbat Mustaqimovna,

Navoiy davlat universiteti

ingliz tilshunosligi kafedrasida tayanch doktoranti

Annotatsiya. Ushbu ilmiy maqolada konsept tushunchasining zamonaviy tilshunoslikdagi tadqiqi, xorij va o'zbek tilshunos olimlari tomonidan bildirilgan fikr va mulohazalari, konsept tushunchasi talqini haqidagi olimlarning turli nazariy qarashlari tahlil qilingan. Til birliklarini tahlil qilishning kognitiv jihatlarini, o'ziga xos tomonlari ko'rib chiqilgan. Sintaktik, semantik va pragmatik tahlillar to'g'risida fikr yuritilgan.

Kalit so'zlar: lingvomadaniyatshunoslik, genetik hodisa, konsept, antroposentrik, konseptuallashtirish, etnomadaniy, chog'ishtirilayotgan tillar.

LINGUISTIC AND CULTURAL INTERPRETATION AND SEMANTIC EXPLANATION OF THE CONCEPT OF “TOLERANCE”

Abstract. This scientific article analyzes the study of the concept of concept in modern linguistics, the opinions and reports expressed by foreign and Uzbek linguists, various theoretical views and opinions of scientists on the interpretation of the concept of concept. The specific aspects of the cognitive aspects of the analysis of language units are considered. The analysis of syntactic, semantic and pragmatic analyses is considered.

Keywords: linguistic and cultural studies, genetic phenomenon, concept, anthropocentric, conceptualization, ethnocultural, comparative languages.

ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКАЯ ИНТЕРПРЕТАЦИЯ И СЕМАНТИЧЕСКОЕ ОБЪЯСНЕНИЕ ПОНЯТИЯ «ТОЛЕРАНТНОСТЬ»

Аннотация. В данной научной статье анализируется изучение понятия концепта в современной лингвистике, мнения и сообщения, высказанные зарубежными и отечественными лингвистами, а также различные теоретические взгляды и мнения ученых по трактовке понятия концепт. Рассматриваются специфические аспекты когнитивного анализа языковых единиц. Обсуждались синтаксический, семантический и прагматический анализы.

Ключевые слова: лингвокультурология, генетический феномен, концепт, антропоцентризм, концептуализация, этнокультурный, сопоставительные языки.

Konsept hodisasini tushunishga lingvomadaniy yondashuv madaniy va tarixiy omillarning tilga ta'siri bilan tavsiflanadi. Lingvomadaniyatshunoslik doirasida konsept genetik hodisa sifatida tavsiflanadi va nafaqat individual, balki jamoaviy tafakkurni ham belgilaydi. Y.S. Stepanov, S.X. Lyapin, G.G. Slishkin, S.G. Vorkachev, V.V. Kolesov, V.I. Karasik, N.F. Alefirenko, Sh.S. Safarov, A. Mamatov, O'.Q. Yusupov va boshqalar lingvomadaniy yondashuv asoschilaridir.

Konseptlarni “inson lisoniy tafakkuridagi madaniyat aksi” deb ta'riflagan Y.S. Stepanovning fikricha, bu ma'lum bir madaniyat shaxsining ma'naviy qiyofasini aks etadigan aqliy mohiyatdir. Konsept – “insonning aqliy olamidagi madaniyatning asosiy hujayrasidir”. Olim konseptning asosiy xususiyati uning hissiyotlar predmetiga aylanish qobiliyati, deb hisoblaydi. Ya'ni konseptlar nafaqat tafakkurda jamlanadi, balki hissiy ta'sir o'tkazadi.

Konseptning ushbu mohiyatiga asoslanib, Y.S. Stepanov konseptlar sifatida, birinchi navbatda, insonning ma'naviy olami va uning o'z-o'zini anglashi uchun muhim bo'lgan tushunchalarni ajratdi, masalan: Vatan, haqiqat, qalb, yurak, iroda va boshqalar. Olim nuqtayi nazaridan konseptning asosiy vazifasi axborotni saqlash va ushbu ma'lumotni avloddan-avlodga yetkazishdir, chunki konsept – bu madaniyatning inson aqliy olamiga kirish kalitidir. Boshqa tomondan, olimning fikriga ko'ra, konsept insonning madaniyatga qo'shilib, unga ta'sir o'tkazish vositasi hamdir. Konsept – insonning aqliy olamidagi madaniyatning asosiy hujayrasidir.

S.G. Vorkachev va N.F. Alefirenko o'zlarining lingvomadaniyatshunoslik doirasidagi asarlarida konsept tarkibidagi etnomadaniy komponentni birinchi o'ringa qo'yishadi. S.G. Vorkachev konseptning lingvomadaniy xususiyatini izohlab, uning qisman lisoniy ifodaga ega bo'lgan va etnomadaniy xususiyatlar bilan ajralib turadigan ko'po'lovli bilimlarning katta hajmli tuzilishi ekanligini ta'kidlaydi. Konseptning ko'p o'lovchiligi shundan iboratki, uning tuzilishi nafaqat tushunchaviy asosni, balki ma'lum bir etnik guruhning jamoaviy tafakkurida mavjud bo'lgan hissiyotlar, xulq-atvor stereotiplari, sezgilar va olamni baholashni o'z ichiga oladi, bu lisoniy konseptni ham til, ham madaniyat hodisasi sifatida ko'rib chiqishga imkon beradi. Olim verballashuv va etnomadaniy xususiyatlarni lingvomadaniy konseptning asosiy belgilari deb hisoblaydi. "Konsept – bu lisoniy ifodaga ega oliy ma'naviy qadriyatlardan hosil bo'lgan va etnomadaniy xususiyatlari bilan ajralib turadigan jamoaviy bilim/tafakkur birligidir".

N.F. Alefirenko konsept tushunchasini "kognitiv (aqliy) kategoriya, madaniy xotiraning operativ birligi, bilim kvanti, tavsiflovchi-obrazli xarakterning murakkab, qat'iy tuzilmagan semantik shakllanishi" sifatida tushunadi. Olim ushbu xulosani turli etnomadaniyatning o'ziga xos lingvomadaniy konseptlarga ega ekanligi bilan izohlaydi.

V.I. Karasik madaniy qadriyat ustuvorliklarini ochib beradigan konseptlarni tizimlarga, ya'ni lingvomadaniy dominantlarga birlashtirish zarur deb hisoblaydi, shuningdek, ularni o'lchash mumkinligini hamda ularning etnomadaniy xususiyatlarini so'zlar, frazeologizmlar, turg'un iboralar, paremiyalar orqali ifoda etilgan xulq-atvor stereotiplaridan kelib chiqadigan qiymat ifodalari bilan taqqoslash orqali aniqlash mumkinligini ta'kidlaydi. G.G. Slishkinning xulosasiga ko'ra, konseptning belgisi ifodasi salohiyati qanchalik xilma-xil bo'lsa, ushbu konsept shunchalik qadimiy va lisoniy jamoasi doirasida uning ahamiyati shunchalik yuqori bo'ladi.

A. Vejbiskaya g'oyasiga ergashib, shuni ta'kidlash joizki, konseptlarni sinkretizm nazariyasi asosida tadqiq etishda ham kognitiv, ham lingvomadaniy jihatdan yondashish lozim. Aynan A. Vejbiskaya tomonidan konseptning ilk ta'rifi berilgan. U konseptni insonning madaniy shartlangan voqelik olami haqidagi tasavvurlarini namoyon etuvchi "ideal olam obyekti" sifatida nomlanishi deb tushunadi.

A. Vejbiskaya tilning antroposentrikligi va milliy o'ziga xosligi, ya'ni lisoniy shaxslarning tabiiy sharoiti, madaniyati va xarakterini namoyon etish xususiyatini nazarga olib, lingvistik tahlil orqali milliy xarakter xususiyatlarini aniqlashni taklif etadi. Olimaning fikricha, milliy xarakter haqidagi ma'lumotlar tilga singib ketgan tashqi olam konseptuallashuvidagi farqlarni izohlash uchun muhim sanaladi.

Milliy xususiyatga ega konseptlarni tahlil qilish va qiyoslash semantik qurilmalar yordamida amalga oshiriladi. Bu tushunchalarning semantik ibtidolar tiliga tarjima qilinishi, polshalik tilshunosning so'zlariga ko'ra, ularni taqqoslash uchun asosdir. Shuni ta'kidlash kerakki, konseptni talqin qilishda kognitiv va lingvokultural yondashuvlar bir-birini istisno qilmaydi. Shu munosabat bilan, V. Karasikning fikriga tayanish mumkin: "shaxs tafakkurida shakllangan mental hosila sifatida konsept – jamiyat madaniyatiga yo'ldir, madaniyat birligi sifatida esa – bu shaxs mulkiga aylanadigan jamoaviy tajribani belgilovchisidir. Boshqacha qilib aytganda, bu yondashuvlar shaxsga nisbatan qo'llanilishida farq qiladi: lingvokognitiv konsept – bu individual tafakkurdan madaniyatga, lingvomadaniy konsept – madaniyatdan individual tafakkurga yo'naltirilgan. Shu bilan birga, tashqi harakat va ichki harakatni ajratish yaxlit ko'po'lovli jarayon ekanligi tushuniladi".

Shunday qilib, konsept hodisasining turli xil ta'riflari uning quyidagi xususiyatlarini ajratib olishga imkon beradi:

- 1) konsept – bu inson tajribasidan kelib chiqqan ideal tasavvurning minimal birligidir;
- 2) konsept – bilimlarni qayta ishlash, saqlash va uzatishning asosiy birligidir;
- 3) konsept – insonning aqliy olamidagi madaniyatning asosiy hujayrasidir;
- 4) konsept – bu idrok etilayotgan narsalar va hodisalarga hissiy, hissiy-baholovchi munosabat birligidir.

Insonning ma'naviy (ichki) olamini tavsiflovchi konseptlarni o'rganish, shubhasiz, ilmiy qiziqish uyg'otadi, chunki bu nafaqat ma'lum bir til antroposentrizmining xususiyatlarini aniqlashga imkon beradi, balki, avvalambor, inson tafakkurining olamning oddiy manzarasini tasvirlash uchun zarur bo'lgan universal qonuniyatlarini aniqlashga yordam beradi. Mazkur konseptning tadqiqi yuzasidan olib borilgan ishlar turli aspektlarda, jumladan, bir til materiali asosida (R.R. Danilova, D.V. Dagurova, O.N. Kondratyeva, R.R. Zamaletdinov,), qiyosiy-tipologik (R.R. Zakirova, R.M. Valiyeva, A.I. Gelyayeva, R.X. Xayrullina, Ye.B. Yakovenko, Z.R. Srimova, R.O. Sheyxova, O.A. Vaniyeva, Shu-Xua, Vardanyan,) hamda emosionallik (D.F. Kayumova, V.A. Maslova, A.D. Shmelyov) doirasida o'rganilgan. O'zbek tilshunosligida konsept tushunchasini yoritishda Sh. Safarov, N. Mahmudov, D. Ashurova, T. Mardiyev, E. Mamatov, M. Rahmatova, O'. Yusupov, G. Hoshimov kabi olimlarning tadqiqotlarini alohida ta'kidlash joiz.

Sh.S. Safarov konsept – dastlabki o‘rinda, shaxsning lisoniy-mantiqiy faoliyati samarasi ekanligini ta’kidlaydi. T. Mardiyevning fikriga ko‘ra, konseptlar, odatda, inson turmush tarzi bilan bog‘liq ma’lum tushunchalarni maxsus qoliplarga solish, lisoniy va madaniy mavjudligini belgilashga qaratiladi. Ma’lum bir konsept har bir lingvomadaniyatda o‘ziga xos shakllanishga ega sanaladi. Konseptlar, o‘z navbatida, so‘z ma’nolariga nisbatan keng talqin etiladigan, murakkab tipologik qurilmaga ega.

O‘.Q. Yusupov konseptni tashqi yoki ichki dunyodagi biror bir narsa yoki hodisa haqidagi ongimizdagi bilimlar majmuasi, u haqidagi obrazlar va unga bo‘lgan ijobiy, salbiy, neytral munosabatlar, ya’ni baholashlardir, deb tariflaydi. Olimning fikricha, konsept bilan tushunchani aysbergga o‘xshatish mumkin. Agar konsept aysberg bo‘lsa, uning suvdan chiqib turgan qismi tushunchadir.

Yuqorida aytilganlarning barchasiga asoslanib, o‘zbek tilidagi “sabr” va ingliz tilidagi “tolerance” konseptlarini ko‘po‘lchovli tuzilma sifatida ko‘rib chiqamiz. Mazkur konseptlar asosiy va sarhaddagi, ikkilamchi komponentlarni o‘z ichiga oladi. Tilshunoslarning insonning biologik, ma’naviy, hissiy, aqliy, ijtimoiy hayotining markazini ifodalovchi ushbu konseptga qiziqishi, lisoniy bilimning zamonaviy antroposentrik paradigmasining xususiyatlarini ochib berishga ko‘maklashadi.

R.Y. Mugu, Y.B. Yakovenko, M.A. Tarasova, Shu-Xua, Z.R. Srimova, O.A. Vaniyeva, R.O. Shayxova kabi tadqiqotchilar “sabr” konseptini ikki yoki undan ortiq tillar doirasida uning semantik maydonini qiyosiy o‘rganib, chog‘ishtirilayotgan tillarda konseptning umumiy va milliy xususiyatlarini aniqlashgan. R.Yu. Mugu somatik lug‘at guruhlarini ajratib, “sabr” konseptini inson tanasining ichki a‘zolarini nomlash uchun xizmat qiladigan somatizmlar qatoriga kiritadi.

I.A. Tarasova “sabr” konsepti barqaror birliklarni yaratishda faol ishtirok etishini asoslab, ko‘pincha konsept ma’nosini va frazeologik birliklar ma’nosi o‘rtasida genetik bog‘liqlik mavjudligini ta’kidlaydi. Frazeologik birliklarning prototipi fiziologik hissiyotlar va insonning ichki dunyosini tavsiflovchi iboralardir.

E.B. Yakovenko va Shu-Xua o‘z tadqiqotlarida ingliz va nemis (Y.B. Yakovenko), rus va Xitoy (Shu-Xua) xalqlarining an’anaviy e’tiqodlari va nutqiy ifodalarini tavsiflash bilan bog‘liq etnografik materiallardan foydalandilar [Яковенко 1995; IIIy-Xya 2014]. Ularning asarlari turli xil olamning lisoniy manzarasi o‘rtasidagi o‘xshashlik va farqlarni ochib beradi. Ushbu farqlar chog‘ishtirilgan tillarning tipologik jihati, shuningdek, ma’lum bir tilda ifodalangan dunyoqarashning milliy xususiyatlari bilan bog‘liq. E.B. Yakovenkoning ilmiy tadqiqotlari, Shu-Xua ishidan farqli o‘laroq, “sabr” konseptini “bardosh”, “chidam” konseptlari bilan birgalikda o‘rganishga bag‘ishlangan.

“sabr” konsepti ham insonning ichki ruhiy holati, kechinmalari va ijtimoiy ongida muhim semantik o‘ringa ega. “Sabr” tushunchasi o‘z tabiatiga ko‘ra iroda, chidam, bardosh, jimjitlik, iymon, ko‘ngilni keng tutish, g‘azabni yutish, vaqti-soati yetishini kutish kabi konseptlar bilan uzviy aloqada bo‘ladi. E.B. Yakovenko va Shu-Xua singari olimlar qandayki “yurak” konseptining turli tillardagi idioetnik (ya’ni milliy-xususiy) talqinlarini ko‘rsatgan bo‘lsa, “sabr” konsepti ham turli madaniyatlarda turlicha semantik ranglarga ega bo‘lib, bu lisoniy ongda farqlarda yaqqol namoyon bo‘ladi.

A. Madvaliyev tahriri ostidagi “O‘zbek tilining izohli lug‘ati”da “sabr” leksemasiga quyidagi ta’riflar berilgan.

Tinchlik va irodaviy chidam — og‘ir holatlarga, qiynoq va noqulayliklarga shikoyatsiz dosh berish holati. Masalan: Sabr qilgan el — o‘mad topgan el.

Murosaliq, bag‘rikenglik, tushunish — boshqalarning xatti-harakatiga nisbatan salbiy javob bermay, tushunishga harakat qilish holati.

Diniy-irfoniy tushuncha sifatida — ilohiy irodani qabul qilish va unga rozi bo‘lish; Allohga bo‘lgan ishonchning ifodasi.

“Sabr” konseptida inson tuyg‘ularining chuqur va ko‘p qirrali jihatlari mujassam. U ko‘plab ijobiy axloqiy fazilatlar — iroda, bardosh, ixlos, vijdon, sadoqat, umid bilan bog‘liq. Bu jihatlari orqali “sabr” lisoniy ongda nafaqat passiv chidamlilik, balki faol irodaviy ustunlik, ongli tanlov sifatida ko‘riladi.

Ingliz tilidagi “tolerance” tushunchasi esa asosan boshqacha semantik maydonga ega: u ko‘proq ijtimoiy bag‘rikenglik, shaxslararo murosaliq, diniy, madaniy xilma-xillikka hurmat kabi kontekstlarda qo‘llaniladi. Cambridge Dictionary’da “tolerance” quyidagi asosiy ma’nolarda keladi:

Boshqalarning fikrini qabul qilishga tayyorlik. Masalan: Tolerance of other religions is vital in a diverse society.

Og‘riq yoki noqulaylikka bardosh berish qobiliyati. Masalan: He has a high tolerance for heat.

Texnik ma’noda me’yordan chetlanishga ruxsat berilgan chegaralar. Masalan: The machine has a tolerance of 0.1 mm.

Demak, “sabr” konsepti ingliz tilidagi “tolerance”dan farqli ravishda, ko‘proq ichki ruhiy-intellektual sifat, shaxsning o‘ziga xos metafizik holati sifatida ko‘riladi. “Sabr” o‘zbek va musulmon madaniyatida qadimdan muvaffaqiyat kaliti, imon belgisi, insoniy kamolot omili sifatida tushuniladi.

Shu bilan birga, o‘zbek tilidagi “sabr” konsepti ko‘plab frazeologizmlar, maqollar va iboralar orqali konseptual maydonda chuqur ildiz otgan:

“Sabr tagi sariq oltin.”

“Sabr qil, savob top.”

“Sabr qilgan — g‘alaba qilgan.”

Bu iboralar sabrning ijtimoiy va axloqiy me‘yor sifatidagi barqaror mavqei aks ettiradi.

Xulosa qilib aytganda, “sabr” konsepti o‘zbek tilida va madaniyatida nafaqat ruhiy chidam, balki imon, umid, iroda va insoniy kamolotning asosiy ko‘rsatkichlaridan biri sifatida qaraladi. Bu tushuncha turli tillar va madaniyatlarda farqli qirralarda namoyon bo‘lsada, uning universalligi – insoniyatning ichki bardoshi va murosaviy kuchini ifodalashida yaqqol seziladi.

ADABIYOTLAR:

1. Yusupov U.K. *Теоретические основы сопоставительной лингвистики*-Ташкент, Фан, АН РУз, 2007.
2. Сафаров Ш. *Когнитив тилишунослик-Жиззах*. Сангзор, 2006.
3. Болдырев Н.Н. *Языковые категории как формат знания*. 2006. №2
4. Сафаров Ш. *Когнитив тилишунослик – Жиззах: Сангзор, 2006; Маматов А.Э. Тилга когнитив ёндашувнинг моҳияти нимада? / Ўзбек тилишунослигининг долзарб муаммолари (проф. А.Нурмонов таваллудининг 70 йиллигига бағишлаб ўтказилаётган илмий-амалий анжуман материаллари. – Андижон, 2012. – Б. 212; Маҳмудов Н. Тилнинг мукамал тадқиқи йўлларини излаб... // Ўзбек тили ва адабиёти, 2012. № 5. –Б. 3-16.*
5. Степанов Ю.С. *Константы. Словарь русской культуры: Опыт исследования*. – М.: Яз. рус. культуры, 1997. – 824 с.
6. Худайбергенова Д. *Ўзбек тилидаги бадиий матнларнинг антропоцентрик таъқини: Филол. фан. док. ... диссер. автореф.* – Тошкент, 2015. – Б. 11-12.
7. Шведова Н.Ю. *Русский язык. Избранные работы*. – М.: Языки славянской культуры, 2005. – С.603.

O'ZBEK TILSHUNOSLIGIDA TINISH BELGILARINING TARIXI VA UNI DAVRLASHTIRISH

Jumayeva Dilnoza Baxshulloyevna,

Navoiy davlat universiteti maktabgacha va boshlang'ich ta'lim fakulteti

boshlang'ich ta'lim yo'nalishi dotsenti, f.f.f.d(PhD)

jumayeva.dilnoza.sh@gmail.com

Annotatsiya. Tinish belgilari matnning eng muhim tarkibiy qismi va asosi hisoblanadi. Ularni yozma ravishda ishlatmagan kishi matnning mazmunini tushunmaydiganlar uchun xavf tug'diradi va matn mazmunida g'alizlik paydo bo'ladi. Shuning uchun matn yozilishi bilan oq tinish belgilarini tekshirish kerak. Ushbu maqolada biz tinish belgilarining ahamiyati, asosiy tinish belgilari nima ekanligini va ularning har biri qanday vazifani bajarishini tahlil qilamiz.

Kalit so'zlar: tinish belgilari, nuqta, vergul, ikki nuqta, tinish belgilarining matndagi o'rni, punktogrammalar, prosodemografemalar, punktuatsion belgilar, fonografemalar, "interrunksiya" va "ajratish belgilari".

ИСТОРИЯ ЗНАКОВ ПРЕПИНАНИЯ В УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКОЗНАНИИ И ЕЕ ПЕРИОДИЗАЦИЯ

Аннотация. Знаки препинания являются важнейшим компонентом и основой текста. Человек, не использующий их в письменной речи, представляет опасность для тех, кто не понимает содержания текста, и вносит путаницу в содержание текста. Поэтому необходимо проверять знаки препинания сразу после написания текста. В этой статье мы проанализируем значение знаков препинания, какие основные знаки препинания существуют и какую функцию выполняет каждый из них.

Ключевые слова: Знаки препинания, точка, запятая, двоеточие, место знаков препинания в тексте, пунктограммы, просодемографы, знаки препинания, фонографы, «знаки прерывания» и «разделения».

HISTORY OF PUNCTUATION MARKS IN UZBEK LINGUISTICS AND ITS PERIODIZATION

Abstract. Punctuation marks are the most important component and basis of the text. A person who does not use them in writing poses a danger to those who do not understand the content of the text, and confusion appears in the content of the text. Therefore, it is necessary to check the punctuation marks as soon as the text is written. In this article, we will analyze the importance of punctuation marks, what the main punctuation marks are and what function each of them performs.

Keywords: Punctuation marks, period, comma, colon, the role of punctuation marks in the text, punctograms, prosodemographs, punctuation marks, phonographs, "interrunks" and "separation marks".

Kirish. O'zbek tilshunosligida bir nechta asosiy bo'limlar mavjud bo'lib, ularning har biri o'z vazifasini bajaradi. Ushbu bo'limlardan biri – punktuatsiya bo'limi, bu yerda tinish belgilari va ularning qo'llanilishiga oid qoidalar o'rganiladi. Punktuatsiya so'zi lotincha "punctum" – "nuqta" yoki "to'xtash joyi" degan ma'nolarni anglatadi. Tinish belgilari yozma matnning to'g'ri tushunilishini ta'minlaydi, gapning sintaktik qismlari va mazmuni orasidagi aniq munosabatlarni belgilashda muhim rol o'ynaydi. Ushbu belgilar, shuningdek, yozma yoki shifoviy matnlarning mazmunini oydinlashtirish, izohlash va aniqlik kiritish uchun zarur vosita hisoblanadi. Shuningdek, nutq oqimidagi intonatsion-prosodik pauzalar, yozuvda ifodalangan turli shartli belgilar yig'indisi sifatida fanda ko'rib chiqiladi. Bu belgilarga "punktemalar", "tinish belgilari", "punktogrammalar", "prosodemografemalar", "puntuatsion belgilar", "interrunksiya" va "ajratish belgilari" kabi nomlar berilgan. Demak, punktuatsion belgilar fonografemalar tarkibidagi asosiy belgilar tizimi (prosodemografema) sifatida qaraladi va yozma nutqning intonatsion, semantik va grammatik tarkiblanishining asosiy elementlaridan biri hisoblanadi.

Adabiyotlar tahlili va metod. Punktuatsiya milliy til yozuvining tarixiy qismini tashkil etadi. Hozirgi o'zbek yozuvi ikki tipdagi belgilar tizimidan iborat:

1. Harflar – 30 ta shartli belgidan tashkil topgan bo'lib, o'zbek tilining lotin yozuviga asoslangan alfavitini shakllantiradi.

2. Tinish belgilari – 10 ta shartli belgidan iborat bo'lib, o'zbek tili punktuatsiya tizimini tashkil qiladi.

Shu tariqa, hozirgi o'zbek grafikasi 40 ta shartli belgidan iborat bo'lib, yozma nutqni ifodalashda muhim rol o'ynaydi. "Punktuatsiya" atamasi lotin tilidan olingan bo'lib, "nuqtalar ilmi" ma'nosini anglatadi. U uch asosiy ma'noda qo'llaniladi:

1. Tinish belgilari tizimi va ularning qo'llanish qoidalarini o'rganuvchi fan sohasi.

2. Punktuatsion qonun-qoidalar majmuasi.

3. Tinish belgilari.

Punktuatsiya tizim sifatida yozma nutqqa xos hodisa bo'lib, u har bir milliy til tabiati va yozuv tizimi xususiyatlariga bog'liq ravishda shakllanadi. Tinish belgilari tizimi punktuatsiyaning tarkibiy qismini tashkil etadi. Punktuatsiya yozuvning "oynasi" sifatida har bir gapning mazmuni, ma'no xususiyatlari va sintaktik qismlari o'rtasidagi munosabatlarni aniqlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Tinish belgilari tizimi yozma nutqni to'g'ri va mantiqli tushunish, matnning o'zaro semantik-grammatik aloqalarini anglash va shakliy ixchamlashda muhim grafik elementlar sifatida ishlatiladi. Bu belgilar yozma matnning mazmun ifodasini, sintaktik strukturasini va ma'no ottenkalarini aniqlashda, hamda qismlar orasidagi semantik va grammatik munosabatlarni o'rganishda muhim rol o'ynaydi. Tinish belgilari matn tarkibidagi so'zlar orasidagi grammatik va semantik aloqalarni shakllantirishga yordam berish bilan birga, fikrni ajratish va ta'kidlashga ham xizmat qiladi.

Shu bilan birga, tinish belgilari muallifning fikrini to'g'ri va aniq anglashda muhim amaliy vazifani bajaradi. Mutolaa jarayonida ular yozuv vositasida yetkazilgan emotsional-ekspressivlikni tez va tabiiy tushunishga ko'maklashadi. Tinish belgilari foydalanilishi aniq yoki noma'lum yoki ikki o'zgaruvchan tushunchalarning muvofiqlashuvi va ifodalanishi uchun bevosita mas'uldir.

Tinish belgilari milliy yozuvning ajralmas qismi sifatida, ijtimoiy hodisa sifatida rivojlangan. Ularning tarixi davrlar o'tishi bilan o'zgarib, taraqqiy etgan. Ehtimol, ilk bor qadimgi lotin, grek va got yozuvlarida so'zlar orasida bo'sh joy (interval) yoki nuqta orqali ajratilgan. O'rta Osiyo xalqlari oromiy va runik yozuvlarida ham so'zlarni ajratish uchun nuqta belgisi qo'llangan. Nuqta, shubhasiz, tinish belgilari orasida eng qadimiy va muhim belgidir, va shu sababli u punktuatsiyani o'rganish sohasining nomi sifatida qabul qilingan. Nuqta va uning vazifasini bajargan ishoralar (romb, aylana, yulduzcha, to'rtburchak va boshqalar) XVIII asrning oxiriga kelib, hozirgi ko'rinishiga ega bo'lgan. Bugungi kunda tinish belgilari faqatgina sintaktik tuzilishni, balki gapning intonatsiyasini va semantik strukturasini ham shakllantiradi, shu bilan birga, ifoda maqsadiga ham ta'sir ko'rsatadi. Tinish belgilari yozma matnning aniqligini va uning ma'nosini ochishda muhim o'rin tutadi.

Punktuatsiya yozuvning to'liq shakllanishidan keyin paydo bo'lib, ijtimoiy va kommunikativ vazifalarni bajarish orqali yozuvning tarkibiy qismiga aylangan. Eng qadimgi yozuvlar, asosan, piktografik yoki logografik shaklda bo'lgani sababli, bunda tinish belgilariga ehtiyoj sezilmagan. Tinish belgilari ayrim xalqlar yozuvida ancha ertaroq, ayrimlarida esa nisbatan kechroq paydo bo'lgan. An'anaviy punktuatsiya tizimining to'la shakllanishi Yevropa yozuvida XV asrga, rus yozuvida XVII asrga, o'zbek yozuvida esa XIX asrning ikkinchi yarmiga to'g'ri keladi. Shuningdek, punktuatsiya tarixini har bir xalqning yozuv tarixi bilan bog'lanishini o'rganish zarur.

Muhokama. Punktuatsiyaning vujudga kelishida bir qator asosiy omillar mavjud, ularni quyidagicha klassifikatsiyalash mumkin:

1. Yozuvning sintetik (piktografik) usuldan analitik (so'zli, bo'g'inli, tovushli) usulga o'tishining zaruriyati.

2. Yozuvning rivojlanishi natijasida tinish belgilariga bo'lgan ehtiyojning paydo bo'lishi.

3. Til va tafakkurning dialektik taraqqiyoti orqali turli xil harakat, holat va emotsional-ekspressiv munosabatlarni yozuvda ifodalashga bo'lgan ehtiyojning shakllanishi.

4. Turli yozuvlarning o'zaro ta'siri, masalan, G'arbiy Yevropa yozuvining rus punktuatsiyasining rivojlanishidagi roli va kirill yozuviga o'tish bilan rus yozuvi va punktuatsiyasining o'zbek yozuvi va punktuatsiyasining rivojlanishidagi ta'siri.

Punktuatsiya masalalari bilan bevosita shug'ullangan tilshunos olimlar Sh. Shoabdurahmonov va K. Nazarovlarning tadqiqotlariga tayanish bilan o'zbek punktuatsiyasi tarixini quyidagicha davrlashtirish mumkin:

1. *I - VIII asrlar*. Bu davrga oid oromiy va turkiy runik yozuv manbalarida ishlatilgan tinish belgilarining dastlabki vazifasi ajratish bo'lgan. Gap qismlari o'rtasida oraliq masofalar, ya'ni intervallar vositasida ajratilgan, lekin bu ajratish ma'noni ifodalagan.

2. *IX - XIII asrlar*. Punktualsiya taraqqiyotining ushbu davrida arab grafikasiga asoslangan eski o'zbek yozuvi mavjud bo'lib, ajratish belgilarining vazifalari kengaydi. Ushbu belgilar xabar, so'roq, buyruq kabi semantik vazifalarni bajara boshladi. Arab yozuvida o'nga yaqin yordamchi ishoralar mavjud bo'lib, ular belgilangan ma'nolarni farqlash uchun foydalanildi. Ammo arab yozuvi o'zbek tilining xususiyatlariga to'la mos kelmaganligi sababli, bu belgilar o'zlashtirilmagan.

3. *XIII asrning ikkinchi yarmi - XX asrning oxiri*. Bu davrda tinish belgilari tizimi va ularning vazifalari aniqlashdi. Matbaachilikning rivojlanishi, kitob, gazeta va jurnallarning ko'plab nashr qilinishi yozma adabiy tilning ijtimoiy vazifasini kengaytirdi. O'zbek imlosi me'yorlarining belgilash jarayonida tinish belgilarining rivojlanishi va qat'iy tizimga yo'naltirish zarurati yuzaga keldi. Tarjimachilik va rus tilining ta'sirida tom ma'nodagi tinish belgilari tizimi shakllandi. O'zbek tilida punktualsiya nazariy jihatdan asoslandi, tasniflandi va uning qo'llanilishiga doir qoidalar ishlab chiqildi.

4. *XX asrning 90-yillaridan hozirgacha*. Bu davrda punktualsiya tarixining mustaqillikkacha bo'lgan davrlari tahlil qilindi va har bir davrda amalga oshirilgan ishlar to'liq tavsiflandi. Mustaqillik davrida o'zbek punktualsiyasiga bo'lgan talablar o'zgardi, chunki o'zbek tili davlat tili maqomiga ega bo'ldi. Bu, o'z navbatida, o'zbek tilining jahon hamjamiyatidagi mavqeyi va iste'mol doirasining kengayishiga olib keldi. Shuningdek, rasmiy davlat tili sifatida ona tilimizga bo'lgan talab — soflilik, to'g'rilik, ravonlik va mantiqlilik talablari yanada oshdi.

Natija. Saidrizo Alizodaning *“Murosalo”* darsligida ishorati a'jomiya, ya'ni belgilar tizimi tavsiflangan bo'lib, unda tinish belgilarining qo'llanilishi davr nuqtayi nazaridan tahlil qilingan. Asarda quyidagi tinish belgilarining tasnifi keltirilgan: nuqta(.), sakta (vergul)(.), saktali nuqta (nuqtali vergul) (;), ikki nuqta(:), nido ishorati (undov belgisi)(!), so'roq belgisi(?), foriqa (ayirish)(-), mu'tariza (qavsayn) (()), mumayiza (qo'shtirnoq) (").

“Murosalo” darsligi Saidrizo Alizoda tomonidan 1928-yilda yozilgan bo'lib, muallif uni nashr etish maqsadida Lohur shahridagi matbaaga topshirgan. Ushbu asarning nashr taqdiri ma'lum bir muddat noma'lum bo'lib qolgan, ammo 1948-yilda toshbosma usulida chop etilgan.

Mahmudxo'ja Behbudiy tomonidan 1908-ilda yozilgan *“Kitobat ul-atfol”* (*“Bolalar kitobi”*) darsligi dastlab qo'lyozma shaklida jadid maktablarida o'qitilgan bo'lib, 1914-yilda rasman nashr etilgan. Ushbu asarda xat va maktub yozish an'analari bilan birga tinish belgilari qo'llanilishi haqida ma'lumotlar berilgan. Darslikda 12 ta tinish belgisining yozilishi va ularning matnda qo'llanish vazifalari izohlangan. Ular quyidagilardan iborat:

1. Alomati suol – so'roq belgisi (?),
2. Alomati nido, taajjub va xitob – undov belgisi (!),
3. Alomati mu'tariza – qavslar (()),
4. Alomati mumayyiza – qo'shtirnoq ("),
5. Ikki so'zni farq qiluvchi alomat – defis (-),
6. Alomati murodofat – ma'no birlik belgisi (=),
7. Ozigina tanaffus belgisi – vergul (.),
8. Bayon va tafsil uchun – ikki nuqta (:),
9. Notamom so'zlar, kinoya, mubham va mahfuzlar uchun – uch nuqta (...),
10. So'zning oxiri yoki to'liq tanaffus belgisi – nuqta (.)

Darslikda ushbu belgilarning qo'llanish qoidalari yozma nutqdagi vazifasi bilan bog'liq holda izohlangan bo'lib, ular yozuv an'analari bilan takomillashtirishda muhim o'rin tutadi.

Abdurauf Fitratning 1926-yilda yozilgan tilshunoslikka oid *“O'zbek tili qoidalari to'g'risida bir tajriba: Nahv”* darsligida tinish belgilari haqida ma'lumot berilib, ularning umumiy soni 12 ta ekanligi qayd etilgan. Asarda quyidagi tinish belgilarining tasnifi keltirilgan:

1. Nuqta (.),
2. Bir tinish belgisi (nuqtali vergul) (;),
3. Yarim tinish belgisi (vergul) (.),
4. So'roq belgisi (?),
5. Undov belgisi (!),
6. Ikki nuqta (:),
7. Qo'shtirnoqlar ("),
8. Qavslar (()),

9. To'rtburchak qavslar ([]),
10. Figurali qavslar ({ }),
11. Tire (-),
12. Uch nuqta (...).

Umuman olganda, H. G'oziyev "*O'zbek punktuatsiyasining tarixiy taraqqiyoti*" asarida Oktyabr inqilobiga qadar va 1925-yilgacha bo'lgan davrda qo'lyozma va toshbosma asarlarda 36 xil tinish belgisi hamda kitobiy ishoralar qo'llanganini ta'kidlaydi. Ularning katta qismi kitob bezaklari vazifasini bajargan bo'lib, matnlarni bir-biridan ajratish, she'riy parchalarni bezash va vizual jozibadorlikni oshirish maqsadida ishlatilgan. Bunday belgilar qatoriga yarim oy, yulduz, quyosh va turli naqshiy ko'rinishlar kiradi.

Xulosa. Demak, tinish belgilari ma'lum vaqtlar orasida har xil bo'lib, hozirgi tinish belgilari sonining o'nta ekanligi haqidagi ilk ma'lumot 1925-yilda yozilgan Munavvarqori Abdurashidxonov, Qayum Ramazon va Shorasul Zunnun hammuallifligidagi uch bo'limdan iborat "O'zbekcha til saboqligi" hamda Shorasul Zunnun "Til qoidalari" asarlarida qayd etilgan. Ushbu manbalarda tinish belgilari tizimi va ularning yozma nutqdagi vazifalari ilmiy asosda tavsiflangan.

ADABIYOTLAR:

1. *O'zbek tilining izohli lug'ati*. – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2007. – 322 b.;
2. Hojiyev A. *Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati*. – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2002. – 83 b.;
3. Mahkamov N., Ermatov I. *Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati*. – Toshkent: Fan nashriyoti, 2013. – 86 b.;
4. Nazarov K. *O'zbek tili punktuatsiyasi*. Toshkent: O'qituvchi, 1976, 43-bet
5. Shoabdurahmonov Sh. *Punktuatsiya qoidalari*. Toshkent, 1953, 4-bet.
6. G'aybulla as-Salom. Saidrizo Alizoda. *Chaqmoqdek chaqnagan umr*. – Samarqand: Morozov, 1992. – B.2.
7. Mahmudxo'ja Behbudiy. *Majmuai kitobat va insho birinchi juz makotibi ibtidoiya uchun: Kitobat ul-atfol*. – Samarqand: Tipo-Litografiya T-vo B.A. Gazarov nashriyoti, 1914. – B. 31.;
8. Qosimov B. *Karvonboshi. Mahmudxo'ja Behbudiy*. – Toshkent: Ma'naviyat, 1997. – B.16.;
9. Behbudiy M. *Muntahabi jug'rofiyai umumiy va namunai jug'rofiya*. Samarqand: - Tipografiya G.I. Demurova. 1906 yil, 103-bet
10. Abdurauf Fitrat. "Nahv". Toshkent: O'zbekiston, 1930, 12-17 bet.;
11. Jumayeva D.B. *O'zbek tilida tinish belgilarining morfologik va sintaktik xususiyatlari*. Til va adabiyot. elektron metodik jurnal, 2025. 4-son, 85-88 bet;

SIYOSIY MANIPULYATSIYA VOSITASI SIFATIDA EVFEMIZMLARNING QO'LLANISHI

Jabborova Aziza Jobirovna,
Namangan davlat universiteti tayanch doktoranti
azizajabborova14@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada evfemizmlarning siyosiy diskursdagi roli, xususan, ularning manipulyativ imkoniyatlari lingvistik va pragmatik jihatdan tahlil qilinadi. Evfemizmlar orqali siyosatchilar og'ir ijtimoiy holatlarni yumshatadi, salbiy voqealarni ijtimoiy maqbul shaklda talqin qiladi hamda siyosiy legitimlikni ta'minlaydi. Tahlil uchun tanlangan Bush va Blair nutqlari evfemizmning siyosiy strategiya sifatidagi funksiyalarini yaqqol ko'rsatadi. Tadqiqotda kritik diskurs tahlili yondashuvi asosida evfemistik birliklar semantik va pragmatik jihatdan o'rganiladi.

Kalit so'zlar: evfemizm, siyosiy diskurs, manipulyatsiya, kritik diskurs tahlili, semantik yumshatish, siyosiy legitimlik.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ЭВФЕМИЗМОВ КАК СРЕДСТВА ПОЛИТИЧЕСКОЙ МАНИПУЛЯЦИИ

Аннотация. В данной статье рассматривается роль эвфемизмов в политическом дискурсе, особенно их манипулятивная функция с лингвистической и прагматической точек зрения. Политические деятели используют эвфемизмы для смягчения негативных событий, представления социальных проблем в приемлемой форме и обеспечения политической легитимности. В качестве примеров проанализированы речи Буша и Блэра, демонстрирующие эвфемизмы как средство политической стратегии. В исследовании применён подход критического анализа дискурса для изучения семантической и прагматической природы эвфемизмов.

Ключевые слова: эвфемизм, политический дискурс, манипуляция, критический анализ дискурса, семантическое смягчение, политическая легитимность.

THE USE OF EUPHEMISMS AS A TOOL OF POLITICAL MANIPULATION

Abstract. This article analyzes the role of euphemisms in political discourse, focusing particularly on their manipulative potential from linguistic and pragmatic perspectives. Euphemisms are used by politicians to soften harsh realities, reinterpret negative events in socially acceptable terms, and legitimize political actions. The selected speeches of Bush and Blair exemplify euphemisms as a political strategy. The study employs the Critical Discourse Analysis (CDA) approach to examine euphemistic expressions semantically and pragmatically.

Keywords: euphemism, political discourse, manipulation, critical discourse analysis, semantic softening, political legitimacy.

Kirish. Siyosiy kommunikatsiya nafaqat axborot uzatish, balki omma ongini yo'naltirish, ijtimoiy voqealarga nisbatan baho berish va ularga ta'sir qilish vositasidir. Bu sohada tildan foydalanish strategik xarakter kasb etadi. Ayniqsa, evfemizm, to'g'ridan-to'g'ri yoki noxush ifodalarni yumshatib, estetik, diplomatik yoki siyosiy maqbullikka moslashtirish maqsadida ishlatiladigan vosita, siyosiy manipulyatsiyada alohida ahamiyat kasb etadi. Keith Allan va Kate Burridge ta'kidlaganidek, "Evfemizm til orqali ijtimoiy sezgirlik va siyosiy ehtiyotkorlikni aks ettiradi. Ammo ayni paytda u haqiqatni yashirish va manipulyatsiya qilish vositasi sifatida ham xizmat qiladi" [1; 149-156].

Siyosiy evfemizmlar yordamida siyosatchilar tanqidiy vaziyatlarni yumshatadi, salbiy ijtimoiy holatlarni estetik tusda ko'rsatadi va ba'zan mas'uliyatdan chetlashadi. Bu maqolada aynan shunday holatlarning lingvistik va pragmatik asoslari tahlil qilinadi. Ushbu jarayonda tilga xos semantik va pragmatik vositalar muhim ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, evfemizm siyosiy diskursda real holatni yumshatish, uni ijtimoiy jihatdan maqbul qilib ko'rsatish va auditoriyani loqayd holatda ushlab turish vositasi sifatida ko'p ishlatiladi. Evfemizm orqali salbiy yoki bahsli holatlar ijobiy tus oladi va bu esa manipulyatsion strategiyaning samaradorligini oshiradi. Norman Fairclough ta'kidlaganidek, siyosiy diskursda til hokimiyatni amalga

oshirish va saqlab qolish vositasi bo'lib xizmat qiladi. Til orqali ijtimoiy munosabatlar quriladi va siyosiy mafkura singdiriladi [6; 35–39]. Shuning uchun ham siyosiy evfemizmlar oddiygina “noqulay” tushunchalarni yumshatish vositasi emas, balki ongli ravishda amalga oshiriladigan strategik manipulyatsiya vositasidir. Siyosiy manipulyatsiyada evfemizmning asosiy roli haqiqatni noto'liq yoki buzilgan tarzda taqdim etish, diqqatni muhim faktlardan chalg'itish, va ijtimoiy ongni boshqarishdir. Ayniqsa, urush, iqtisodiy inqiroz, inson huquqlari buzilishi kabi nozik mavzular evfemizm orqali ommaga yengil qabul qilinadigan shaklda yetkaziladi. Masalan, urush harakatlari “humanitarian intervention” (insonparvarlik aralashuvi) deb nomlanadi yoki oddiy fuqarolarning halok bo'lishi “collateral damage” (yon zararlanish) deb ifodalanadi. Bu kabi iboralar manipulyatsion kuchga ega bo'lib, real salbiy voqealarni ideologik jihatdan neytrallashtiradi.

Bugungi global siyosiy voqealar, ayniqsa xalqaro mojarolar va davlatlararo munosabatlar fonida evfemizmning manipulyativ salohiyati yanada oshib bormoqda. Tahlil etilayotgan nutq birliklari esa faqat lingvistik emas, balki ijtimoiy-psixologik ta'sir kuchiga ega bo'lgan diskurs elementlari sifatida ham ko'rilmogda. Ushbu maqolaning maqsadi siyosiy manipulyatsiya vositasi sifatida evfemizmlarning ishlatilish mexanizmini aniqlash, ularning lingvistik va pragmatik xususiyatlarini tahlil qilish, va siyosiy nutq orqali ijtimoiy ongni boshqarishdagi rolini ochib berishdir.

Adabiyotlar tahlili. Siyosiy diskursda tilning strategik vosita sifatida qo'llanishi tilshunoslar tomonidan keng o'rganilgan. Ayniqsa, evfemizmlar orqali axborotni estetik yoki ijtimoiy maqbul ko'rinishda taqdim etish va manipulyatsiya qilish tendensiyasi til va jamiyat o'rtasidagi murakkab munosabatlarni ochib beradi. Allan va Burridge evfemizmlarni “tilning qalqoni va quroli” deb ataydi. Ularning fikricha, evfemizm bir vaqtning o'zida shaxsiy va ijtimoiy “yuzni saqlash” (positive face) imkonini beradi, ayniqsa nozik mavzular haqida so'z ketganda. Ular evfemizmlarni ikki asosiy turga bo'ladilar (Grafa 1) [1; 11-15]:

Himoya qiluvchi evfemizm (protective euphemism)

- bu turdagi iboralar odatda ijtimoiy muomala jarayonida odob saqlash, madaniy etikani buzmaslik maqsadida ishlatiladi.

Maqsadli yoki manipulyativ evfemizm (strategic euphemism)

- bu esa reallikni yashirish, e'tiborni boshqa tomonga burish, yoki siyosiy pozitsiyani oqlash kabi maqsadlarda ishlatiladi .

Norman Fairclough esa tilning ijtimoiy hayotdagi roli haqida quyidagicha deydi: “Til hokimiyat manbai sifatida xizmat qiladi” [6; 28–29]. Uning “kritik diskurs tahlili” (Critical Discourse Analysis – CDA) yondashuvida evfemizm haqiqatni buzilgan holda taqdim etuvchi va ijtimoiy ongni manipulyatsiya qiluvchi vosita sifatida namoyon bo'ladi. U til orqali reallikni “normal” va “tabiiy” qilib ko'rsatish mumkinligini, bu esa siyosiy mafkuralarning ichki tartib sifatida singishiga olib kelishini isbotlaydi. Jonathan Charteris-Black siyosiy metafora va evfemizmni ideologik manipulyatsiyaning bir qismi sifatida ko'radi. U evfemizmni ommani ongini boshqarishga xizmat qiluvchi “ideologik ayyorlik” (ideological cunning) deb ataydi va quyidagi uch asosiy funksiyalarni ajratib ko'rsatadi (Grafa 2) [5; 54-79]:

Ijtimoiy jihatdan qabul qilib bo'lmaydigan voqealarni maqbullashtirish;

Mas'uliyatni boshqa tomonlarga yuklash;

Siyosiy legitimlik (asoslanganlik) yaratish.

Bu uchala funksiyadan birinchi navbatda aynan urush, iqtisodiy inqiroz, va inson huquqlari buzilishiga oid nutqlarda keng foydalaniladi. Masalan, “bombardimon” o'rniga “targeted strike”, yoki “qamoqqa olish” o'rniga “preventive detention” kabi iboralar orqali siyosiy harakatlar neytral yoki ijobiy tus oladi.

Pragmalingvistik yondashuv doirasida esa Brown va Levinson tomonidan ishlab chiqilgan “face-saving strategy” nazariyasi evfemizmning ijtimoiy va kommunikativ ahamiyatini ochib beradi. Bu nazariyaga ko‘ra, insonlar muomala davomida o‘z “ijtimoiy yuzini” (face) saqlab qolishga harakat qiladi. Siyosiy diskursda bu yondashuv ko‘pincha mas‘uliyatni yumshatish, aybni boshqa tomonlarga yuklash, yoki mojaroning mavjudligini inkor etish orqali namoyon bo‘ladi. Masalan, urush holati “armed conflict”, “civil unrest”, yoki “humanitarian intervention” kabi yumshoq shakllarda ifodalanadi [2; 61–68]. Bu yondashuvlar asosida evfemizm siyosiy nutqda oddiygina til vositasi emas, balki ijtimoiy ongga ta’sir qiluvchi qudratli vosita sifatida ko‘riladi. Evfemistik birliklar yordamida haqiqat buziladi, muammolar maskalanadi va siyosiy qarorlar maqbullashtiriladi. Shu tariqa evfemizm siyosiy manipulyatsiyaning lingvistik asosiy komponentlaridan biriga aylanadi.

Metodologiya. Ushbu tadqiqot siyosiy manipulyatsiya vositasi sifatida evfemizmlarning qo‘llanilishini tahlil qilishga qaratilgan bo‘lib, unda tanlangan siyosiy nutqlar asosida sifatli tahlil metodi qo‘llanildi. Asosiy tahlil vositasi sifatida *kritik diskurs tahlili* (CDA) yondashuvi asos qilib olindi. Bu yondashuv orqali matndagi evfemistik birliklarning qanday kontekstda, qanday maqsadda va qanday semantik-pragmatik vazifani bajarayotgani aniqlashga intilindi.

Tahlil va natijalar. Tadqiqot davomida tahlil qilingan siyosiy nutqlar, *George W. Bushning 2001-yil 20-sentyabrdagi Kongressdagi nutqi* va *Tony Blairning 2003-yilda Iroq urushi bo‘yicha qilgan nutqi*, o‘z mazmunida evfemizmlardan faol foydalanilgan, ya’ni nutq egalarining maqsadiga erishishda tildagi yumshatish, ijtimoiy niqoblash va manipulyativ ifodalardan keng foydalanilgan. Har ikki nutqda evfemizmlar yordamida siyosiy harakatlar ijobiy tarzda talqin qilingan, salbiy oqibatlar esa neytrallashtirilgan.

Bushning nutqida tez-tez uchraydigan evfemistik iboralardan biri “*collateral damage*” bo‘lib, bu ibora “*fuqarolik qurbonlari*” degan aniq va og‘ir ifodaning yumshatilgan shaklidir. Urush bilan bog‘liq salbiy oqibatlar (ayniqsa, begunoh insonlarning halok bo‘lishi) haqida ochiq gapirish o‘rniga, ushbu ibora tanlab olingan. Bu orqali hukumat harakatlari noinsoniy emas, balki “zarur” va “muqarrar” sifatida ko‘rsatilgan.

Shunga o‘xshash, Tony Blair nutqida “*military intervention*” iborasi ishlatilgan bo‘lib, bu “*qurolli bosqin*” ma’nosini yumshatadi. Bunday yumshatishlar auditoriyada rad javobi emas, balki tushunish va tasdiqlash kayfiyatini shakllantirishga xizmat qiladi. Ikkala nutqda ham “*regime change*” (rejim o‘zgarishi) evfemizmi faol ishlatilgan. Aslida bu ibora “*hokimiyatni ag‘darish*”, “*siyosiy inqilob*” ma’nolarini bildiradi. Biroq “*regime change*” iborasi yumshoq, texnik va hatto ijobiy tusdagi so‘z birikmasi sifatida qabul qilinadi. Bu evfemizm orqali siyosiy agressiya demokratik islohotlar tusiga kiritiladi va xalqaro auditoriya e’tiborida “adolatli harakat” sifatida namoyon bo‘ladi. Bunday uslub orqali siyosiy yetakchilar urush harakatlarini qonuniylashtiradi va mas‘uliyat yukini kamaytiradi.

“*Pre-emptive strike*” (oldindan zarba berish) iborasi orqali boshqa davlatga qarshi urush harakatlari mudofaa xarakteridagi zarurat sifatida taqdim etiladi. Bu orqali agressor emas, balki “o‘zini himoya qiluvchi tomon” obrazini yaratishga harakat qilinadi. Bush bu iborani terrorizmga qarshi kurash kontekstida ishlatar ekan, uning vositasida AQSHning har qanday tajovuzi “adolatli urinish” sifatida tushuntiriladi. Shuningdek, “*enemy combatants*” (dushman jangchilari) kabi evfemizmlar yordamida urush zonalaridagi insoniy yo‘qotishlar noaniqlashtiriladi va “jinoyatchi yoki begunoh fuqaro” o‘rtasidagi farq yo‘qoladi. Bu holat siyosiy manipulyatsiyaning zaif qatlamlarga nisbatan axloqiy javobgarlikni chetlab o‘tish usulidir.

1-jadval

Tanlangan evfemizmlar va ularning manipulyativ funksiyasi:

Siyosatchi	Evfemizm	Haqiqiy ma’no	Manipulyatsion funksiyasi
George W. Bush	War on terror	Harbiy agressiya	Huquqiy asos va ideologik oqlash
	Collateral damage	Tinch aholi qurbonlari	Emosional ta’sirni kamaytirish
Tony Blair	Weapons of mass destruction	Asossiz ayblov	Hujumni legitimlashtirish
	Pre-emptive strike	Avvalgi hujum	Hujumni o‘zini himoya sifatida ko‘rsatish
	Humanitarian intervention	Siyosiy bosim yoki bosqin	Global tanqiddan saqlanish

Nutqlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, siyosiy evfemizmlar faqat leksik darajadagi yumshatish emas, balki ular orqali *ijtimoiy ongda muayyan tasavvur* shakllantirish vositasidir. Evfemizmlar voqealarni dramatik emas,

balki "racional", "zarur", "insonparvar" tarzda aks ettirishga xizmat qiladi. Bu usul orqali xalqaro maydonda ham, ichki auditoriyada ham siyosiy qonuniylik va axloqiy ustunlik taassuroti hosil qilinadi.

2-jadval

Quyidagi jadval asosiy evfemistik birliklarning funksional taqsimotini ko'rsatadi:

Evfemistik birlik	Asliy ma'no	Kontekstdagi vazifasi
Collateral damage	Civilian casualties	Urush qurbonlarini yashirish
Regime change	Hokimiyatni ag'darish	Siyosiy agressiyani demokratlashtirish
Pre-emptive strike	Birinchi bo'lib hujum qilish	Agressiyani mudofaa sifatida ko'rsatish
Military intervention	Bosqin	Urushni insonparvar operatsiya sifatida tasvirlash
Enemy combatants	Dushman jangchilar / tinch aholi	Qurbonlarning shaxsiyligini noaniqlashtirish

Tahlil shuni ko'rsatdiki, evfemizmlar siyosiy nutqning ajralmas qismi bo'lib, ular orqali manipulyatsion strategiyalar amalga oshiriladi. Har bir evfemistik birlik salbiy ma'lumotni yumshatish, tajovuzni niqoblash va auditoriyani nazorat ostida ushlab turish uchun ishlatiladi. Ular orqali siyosiy yetakchilar o'z siyosiy harakatlarini oqlashga, ommani mobilizatsiya qilishga va axloqiy mas'uliyatdan chetlab o'tishga urinadi. Aynan mana shu sababli, evfemizmlar siyosiy manipulyatsiyaning eng qudratli lingvistik vositalaridan biri sifatida qaralishi lozim.

Xulosa. Yuqoridagi tahlillar asosida aniqlanishicha, siyosiy diskursda evfemizmlar faqatgina stilistik-bezatma vosita emas, balki murakkab kommunikativ va ideologik funksiyaga ega bo'lgan lingvistik birliklardir. Ular yordamida siyosatchilar axborotning salbiy mazmunini yumshatish, uni ijtimoiy jihatdan maqbul shaklga keltirish, omma ongini yo'naltirish va siyosiy harakatlarni legitimlashtirish imkoniyatiga ega bo'ladilar. Tahlil qilingan Bush va Blair nutqlari shuni ko'rsatadiki, evfemizmlar siyosiy manipulyatsiyaning asosiy vositalaridan biri sifatida xizmat qilmoqda. "Collateral damage", "pre-emptive strike" va "regime change" kabi evfemistik birliklar orqali urush va tajovuz harakatlari yumshatilgan va "adolatli", "zarur" sifatida talqin qilingan. Bu esa ularning maqsadli auditoriyada siyosiy va axloqiy qabul qilish imkoniyatini oshirgan.

Shu bilan birga, evfemizmlarning qo'llanishi ko'pincha mas'uliyatdan qochish, axloqiy javobgarlikni niqoblash va real ijtimoiy oqibatlarini yashirish strategiyasi sifatida ham ishlaydi. Bu holat ularning faqat leksik darajada emas, balki pragmatik va ijtimoiy semantik darajada ham tahlil qilinishi zarurligini ko'rsatadi. Tadqiqot shuni isbotlaydiki, evfemizmlar orqali siyosiy kuchlar o'z reallik versiyalarini shakllantiradi, ularni ijtimoiy ongda "tabiiy", "haqiqatga mos" hol sifatida ilgari suradi. Bu esa ularning ijtimoiy ongni boshqarishdagi rolini yanada muhimlashtiradi. Shu bois, evfemizmlarning siyosiy kommunikatsiyadagi o'rni faqat tilshunoslik nuqtayi nazaridan emas, balki sotsiologik, psixologik va siyosiy nuqtayi nazardan ham kompleks yondashuv orqali o'rganilishi lozim.

ADABIYOTLAR:

1. Allan, Keith, and Kate Burridge. *Euphemism and Dysphemism: Language Used as Shield and Weapon*. Oxford University Press, 1991. pp. 11–15, 27–35, 149–156.
2. Brown, Penelope, and Stephen C. Levinson. *Politeness: Some Universals in Language Usage*. Cambridge University Press, 1987. pp. 61–68, 129–135.
3. Burridge, Kate. *Gift of the Gob: Morsels of English Language History*. HarperCollins, 2004. pp. 88–95.
4. Charteris-Black, Jonathan. *Politicians and Rhetoric: The Persuasive Power of Metaphor*. Palgrave Macmillan, 2005. pp. 54–79.
5. Chilton, Paul. *Analysing Political Discourse: Theory and Practice*. Routledge, 2004. pp. 63–90.
6. Fairclough, Norman. *Language and Power*. 2nd ed., Longman, 2001. pp. 28–50.
7. Pinker, Steven. *The Stuff of Thought: Language as a Window into Human Nature*. Viking, 2007. pp. 315–320.
8. Rawson, Hugh. *A Dictionary of Euphemisms and Other Doubletalk*. Crown, 1981. pp. ix–xv, 45–50, 132–135.

NUTQ AKTI VA KOMMUNIKATIV STRATEGIYA

Faxriddinova Dilfuza Sayfiddin qizi,

Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti tayanch doktoranti
faxritdinovadilfuza5@gmail.com

Annotatsiya. Maqolada muloqot jarayonida so‘zlovchining his-tuyg‘ularini, kechinmalarini tinglovchiga “yuqtirish” jarayonida nutq aktlari kommunikativ strategiyaga tayangan holda asosiy emotsional vazifa bajarishi, so‘zlovchining ma‘lum kommunikativ maqsadiga erishish uchun muloqotni oldindan rejalashtirishi va uning samarali yakunlanishini ta‘minlanishi tanlagan nutqiy strategiyasiga bog‘liqligi, muloqot jarayonida ishtirok etayotgan har bir so‘zlovchining nutqiy harakati zamirida muayyan kommunikativ maqsad yotishi va u shu maqsadiga erishish uchun suhbatdoshiga ta‘sir o‘tkazishga harakat qilishi kabilar yoritilgan.

Muloqot strategiyasi – so‘zlovchining nutqiy faoliyatni amalga oshirishning ijodiy rejasini tuzib olishidir. Unda muayyan muloqot interaktsiyasida umumiy lisoniy/lisoniy bo‘lmagan bosh masala o‘z yechimini topadi. Bu moslashuvchan mexanizm muloqot jarayonida doimiy tuzatishlarga uchraydi, samarali yechim topish imkonlarining izlanishida bo‘ladi. Umumiy ko‘rinishda strategiya – bu qo‘yilgan masalalar yechimini samarali yo‘llarini vaziyatga mos ravishda o‘zgaruvchan va muayyan joydan (lokal) boshqarish usulida nazorat qilinuvchi, kognitiv rejaning tavsifidir.

Kalit so‘zlar: nutq, nutqiy akt, muloqot strategiyasi, kommunikativ strategiya, taktika, tabrik nutqi, tabrik nutqiy akti, til, o‘zbek tili, lokutiv, maqtov, tabrik, ekspressiv nutqiy akt.

SPEECH ACT AND COMMUNICATIVE STRATEGY

Abstract. The article highlights the fact that in the process of "transmitting" the speaker's feelings and experiences to the listener in the process of communication, speech acts perform a primary emotional function based on a communicative strategy, the speaker's ability to plan the communication in advance to achieve a certain communicative goal and ensure its effective completion depends on the chosen speech strategy, the speech act of each speaker participating in the communication process has a specific communicative goal and he tries to influence the interlocutor to achieve this goal, etc. Communication strategy is the speaker's creative plan for implementing speech activity. In it, the main general linguistic/non-linguistic problem in a particular communication interaction finds its solution. This flexible mechanism is constantly adjusted in the process of communication, is in the search for opportunities to find an effective solution. In general, strategy is a description of a cognitive plan that is controlled by changing effective ways of solving the problems posed in accordance with the situation and managing them from a specific place (locally).

Key words: speech, speech act, communication strategy, communicative strategy, tactics, congratulatory speech, congratulatory speech act, language, Uzbek language, locutionary, praise, congratulation, expressive speech act.

РЕЧЕВОЙ АКТ И КОММУНИКАТИВНАЯ СТРАТЕГИЯ

Аннотация. В статье подчеркивается, что речевые акты, «передавая» чувства и переживания говорящего слушающему в процессе общения, выполняют первичную эмоциональную функцию, основанную на коммуникативной стратегии; способность говорящего заранее планировать коммуникацию для достижения определенной коммуникативной цели и обеспечивать ее эффективное завершение зависит от выбранной речевой стратегии; Речевой акт каждого говорящего, участвующего в процессе коммуникации, имеет определенную коммуникативную цель и он пытается воздействовать на своего собеседника для достижения этой цели.

Коммуникативная стратегия - это творческий план говорящего по осуществлению речевой деятельности. В нем основная общелингвистическая/нелингвистическая проблема находит свое решение в конкретном коммуникативном взаимодействии. Этот гибкий механизм постоянно корректируется в процессе коммуникации, изыскивая возможности для нахождения эффективных решений. В общем случае стратегия представляет собой описание когнитивного плана, который

контролируется путем изменения и локального управления эффективными способами решения проблем в соответствии с ситуацией.

Ключевые слова: речь, речевой акт, стратегия общения, коммуникативная стратегия, тактика, поздравительная речь, поздравительный речевой акт, язык, узбекский язык, локутив, похвала, поздравление, экспрессивный речевой акт, коммуникативная ситуация.

Kirish. Tilning “vositai robitayi olamiyon”[10, 231] sifatidagi asosiy vazifasi insonlar o‘rtasidagi muloqotni ta’minlash. Ana shu muloqot jarayonida so‘zlovchining his-tuyg‘ularini, kechinmalarini tinglovchiga “yuqtirish” jarayonida nutq aktlari kommunikativ strategiyaga tayangan holda asosiy emotsional vazifa bajaradi. Binobarin, so‘zlovchining ma’lum kommunikativ maqsadiga erishish uchun muloqotni oldindan rejalashtirishi va uning samarali yakunlanishini ta’minlanishi tanlagan nutqiy strategiyasiga bog‘liq bo‘ladi. Muloqot jarayonida ishtirok etayotgan har bir so‘zlovchining nutqiy harakati zahirida muayyan kommunikativ maqsad yotadi va u shu maqsadiga erishish uchun suhbatdoshiga ta’sir o‘tkazishga harakat qiladi. Muloqot jarayonida nutqiy ifodalar sifatida axborot, nasihat, maslahat, rag‘batlantirish, ishontirish, ogohlantirish, tanbeh, tahdid, haqorat, qo‘rqitish, tasdiqlash, va’da berish kabi turli mazmundagi kommunikativ maqsadlar nutqiy aktlarda o‘z ifodasini topadi. Nutqiy aktlar insonlarning o‘zaro muloqot jarayonida boshidan kechirayotgan turli his-tuyg‘ularini, ruhiy holatlarini voqelik fakti, ya’ni unda ma’lum his-tuyg‘uning yuzaga kelishiga sabab bo‘lgan voqea-hodisalarni ham o‘zida mujassamlashtiradi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Mazkur mavzuga doir tadqiqotlar Sh.Safarov, M.Hakimov, N.Mahmudov, S.Mo‘minov, H.Negmatov, N.Vohidova, G.Toirova, S.Raximov, A.Nurmonov, B.Yo‘ldoshev va Sh.Shahobiddinova kabi olimlar tomonidan amalga oshirilgan bo‘lib, keyingi o‘rinlarda ulardagi mavzumizga daxldor bo‘lgan ilmiy-nazariy fikrlarga munosabat bildiramiz.

M.Hakimov nutqiy akt xususida shunday yozadi: “J.R.Ostin, J.R.Serl va Z.Vendlerlarning nutqiy akt nazariyasi ta’limoti ta’sirida lingvistik pragmatikaning shakllanishi uchun ma’lum asoslar yaratildi. Chunki nutqiy akt tushunchasi mohiyatiga ko‘ra so‘zlovchi nutqida kommunikativ niyat aks etadi. Kommunikativ niyat esa nutqiy aktlarning ko‘rinishlari sifatida nutqda namoyon bo‘ladi. Nutqiy akt yig‘indisi nutqiy mazmunni tashkil qiladi. So‘zlovchining munosabati esa nutqiy aktlar vositasida shakllanadi. Bunda inson tilining ibtidoiy shakllanishidan tortib to uning murakkab mazmuniy tuzilishiga qadar bo‘lgan lingvistik xususiyatlari nutqiy akt muammolari sifatida talqin etiladi. Nutqiy akt nazariyasiga xos har bir tadqiqiy talqinda nutq subyektning olamni bilish va his qilishdagi tasavvur ko‘rsatkichlarining nutqdagi darajalari hisobga olinadi. Nutqiy akt nazariyasiga xos mana shunday o‘zak tadqiqiy talqin lingvistik pragmatika tarmog‘ining shakllanishi uchun asosiy mezon vazifasini bajaradi”[12, 6]. Olim bu o‘rinda nutqiy aktlar nazariyasini so‘zlovchi va tinglovchining o‘zaro muloqotidan ham yuksak ustuvor jihatlari, vazifalari mavjudligini nazarda tutmoqda.

Tilshunos S.Qurbonov nutq aktini shunday baholaydi: “Nutqiy akt ma’lum bir motiv tufayli yuzaga keladi va u, avvalo, kommunikativ maqsadning amalga oshishi uchun xizmat qiluvchi nutq ishtirokchilarini, shuningdek, muayyan nutqiy vaziyatni talab qiladi. Nutqiy aktning namoyon bo‘lishi uch bosqichda amalga oshadi. Bu jarayonni ehtiyoj – ta’sir – idrok uchligi sifatida talqin qilish mumkin. Nutqiy aktlarda bir qator, xususan, muloqotgacha bo‘lgan va muloqot jarayonida ishtirok etuvchi qismlar mavjudki, aynan mana shu uzvlar muloqot jarayonining samarali kechishini ta’minlaydi. Muloqot jarayonigacha bo‘lgan qismlarga kommunikativ maqsad, muloqot predmeti, nutqiy aktga bo‘lgan ehtiyoj, motiv kabilar mansubdir. Kommunikativ maqsad subyektning aloqadan ko‘zlangan niyati bo‘lsa, muloqot predmeti nutq qaratilgan shaxs, ehtiyoj aloqa, xabar yoki ta’sir etish, motiv esa muloqot sababi sanaladi. Muloqot harakati deyilganda ikki ishtirokchi mavjudligidagi maqsadli harakat, vazifasi deyilganda aniq maqsadning belgilanishi, vositasi deyilganda muomalada qo‘llanuvchi vositalar, natijasi deyilganda pragmatik yakun tushunilishi to‘g‘ridan to‘g‘ri jarayon bilan bog‘liq. Tilshunoslikda bugungi kunga qadar ko‘plab pragmalolingvistik yo‘nalishdagi tadqiqotlarda asosan nutqiy aktlarga tayanilgan”[11, 37].

Muloqot insonlarning o‘zaro ehtiyoj va manfaatlaridan kelib chiqib birgalikda bir maqsad sari munosabatlarga kirishishidir. Insonlarning o‘zlari mansub jamiyatda bajaradigan barcha faoliyat turlari (ishlash, mehnat qilish, o‘qish, o‘yin o‘ynash, ijod qilish va boshqalar) munosabat va o‘zaro ta’sir doirasida amalga oshadi. Chunki har qanday inson munosabatlar doirasidan tashqarida bo‘lmaydi va o‘zaro aloqada bo‘lishadi. Ular bu jarayonda o‘zaro aloqaga kirishib, fikr almashinshadi, ijtimoiy kelishuv shartlarini bajarishadi, bir-birlariga turli xil ma’lumotlarni uzatish kabi hamkorlik qilishadi. Shuning uchun ham har bir shaxsning jamiyatda tutgan o‘rni, ishlarining muvaffaqiyati, obro‘si uning muloqotga kirisha olish qobiliyati bilan bevosita bog‘liqdir. Bu jarayonda muloqot eng yetakchi faoliyat turi sifatida, insondagi eng muhim ehtiyojni – jamiyatda yashash va o‘zini shaxs deb hisoblash bilan bog‘liq ehtiyojni ta’minlaydi. Vaholanki,

nutqiy muloqotsiz shaxsning shakllanishi, tarbiyalanishi, intellektining rivojlanishi mumkin emas. Shu sabab muomala kishilarga birgalikdagi ishlarni tashkil qilish, ularni amalga oshirishga yordam beradi.

Muloqotni B.Parigin shunday tasniflaydi: “Muloqot shunchalik ko‘p qirrali jarayonki, unga bir vaqtning o‘zida quyidagilar kiradi: a) individlarning o‘zaro ta’sir jarayoni; b) individlar o‘rtasidagi axborot almashinuvi jarayoni; c) bir shaxsning boshqa shaxsga munosabati jarayoni; d) bir kishining boshqalarga ta’sir ko‘rsatish jarayoni; e) bir-birlariga hamdardlik bildirish imkoniyati; f) shaxslarning bir-birlarini tushunishi jarayoni”[3, 197].

Tadqiqot metodologiyasi. Har qanday muloqotning eng asosiy vazifasi – so‘zlovchi va tingovchining o‘zaro bir-birini tushunishlarini ta’minlashdir. Kommunikativ niyatni amalga oshirish ikki (yoki undan ortiq) muloqot ishtirokchilarning sa’y-harakatlari bilan bog‘liq bo‘lib, ularning har biri nutqiy muloqotning rivojlanishi (davomiyligi)ni ta’minlashga hissa qo‘shadi. Agar so‘zlovchi o‘zining dastlabki kirish so‘zi bilan muloqotning kommunikativ yo‘nalishini belgilab qo‘ysa, unda uning nutqi aloqa aktining teng ishtirokchisi bo‘lgan suhbatdoshning javobidan so‘ng navbat oladi. Ushbu muloqot jarayonida suhbatdoshlar ma’lum bir gapning aniq muloqot muhitida talaffuz qilishadi. Bu nutq akti talabi bilan amalga oshiriladi va aniq strategiyaga moslashtiriladi. Nutqiy muloqot tufayli odamlar turli xil amaliy va nazariy faoliyatlarni amalga oshirishadi. Bundan tashqari, axborot almashish, bir-birini tushunish kabi jarayonlar ham nutqiy muloqot tufayli sodir bo‘ladi. So‘zlovchi muloqotga kirishish asnosida aniq kommunikativ maqsadni ko‘zlaydi va u orqali muayyan motivlarni boshqaradi – tasdiq (yoki inkor), maslahat, ogohlantirish, talab qilish, iltimos, ruxsat berish (yoki taqiqlash), shubha qilish (yoki ishonch bildirish), minnatdorlik, va’da berish kabi. Ya’ni kommunikantlarni (so‘zlovchi va tinglovchi) rang-barang kommunikativ maqsadlari (nutq intensiyalari)ni ifodalovchi usul va vositalarni o‘zida jamlagan strategiyani ochib berishga qaratilgan nutq aktlari yuzaga chiqqan boshlaydi.

Strategiya so‘zining lug‘aviy leksik ma’nosi zahirida ijtimoiy vaziyatga aloqador bo‘lgan qarama-qarshilikni biror konfliktsiz yo‘l bilan hal qilish tushunchasi yotadi. Mazkur tushunchaning psixologik tahlilida muloqot ishtirokchilarining o‘zini tuta bilishi, vaziyatni keskin tus olishiga yo‘l qo‘ymaslik taktlari e’tiborga olinadi[1, 138-143]. So‘zlovchi biror kishi bilan muloqotga kirishishdan oldin puxta rejalashtirilgan strategiya asosida tuzilgan ssenariy bo‘yicha muloqotga kirishadi. Muloqot chog‘ida qanday til birliklaridan foydalanish, qanday ta’sirli so‘zlarni qo‘llash bilan o‘z maqsadiga erishishni rejalashtirib oladi va suhbat natijasi haqida muayyan tasavvurga ega bo‘ladi. Bu aynan muloqot strategiyasiga asoslangan nutq aktini shakllantirish jarayonidir. Fikr ifodalashda so‘zlovchidan muloqotning strategiyasiga amal qilmaslik uning muvaffaqiyatini ta’minlamaydi. Nutqning etnosotsiopragmatik xususiyatlarini aniqlash bo‘yicha kuzatishlar olib borgan Sh.Safarov va G.Toirovalarning yozishicha, “Oddiy qilib aytganda, pragmatika nutqiy muloqotni yaxlit bir tizim sifatida – bu jarayonning barcha lisoniy va nolisoniy omillari bilan uzviy bog‘liqlikda, hamkorlikda o‘rganuvchi fandır. Shuning o‘zi *pragmatika* nutq va axloqiy, insoniy xatti-harakat, ruhiy faoliyat bilan bog‘liq bo‘lgan o‘nlab fanlarning kesishish nuqtasida turishidan darak bermoqda[8, 19].

Tahlil va natijalar. Muayyan shaxsning o‘z fikrini boshqalarga yetkazish, ulardan o‘zi uchun lozim bo‘lgan ma’lumotlarni olish, til vositasida fikrning hosil bo‘lishi va shakllanish usullarini bilish, bu usullarni o‘zlashtirish jarayonida hamda turli kommunikativ aktlarda o‘rinli qo‘llash, ta’sirlanish va ta’sir o‘tkazish istagi nutqiy muloqotga ehtiyojni yuzaga keltiradi. Bu jarayonda uning nutqiy qobiliyati muhim rol o‘ynaydi. Buning uchun so‘zlovchi muloqotga bo‘lgan ehtiyojini qondirish maqsadida o‘z lisoniy zaxirasida mavjud bo‘lgan til birliklaridan foydalanadi. “Muloqotning yana bir jihati munosabatga kirishuvchilarning o‘zaro birgalikdagi harakati – nutq jarayonida faqat so‘zlar bilan emas, balki harakatlar bilan ham ifodalanishdan iborat. Masalan, munosabatga kirishar ekanmiz, u bizni qoniqtirsa, imo-ishora bilan muloqotda bo‘lamiz. Munosabatning keyingi jihati muloqotga kirishuvchilarning bir-birlarini idrok eta olishlaridir. Masalan, biz bir kishi bilan muloqotga kirishishdan avval uni hurmat qilib yoki mensimasdan munosabatda bo‘lishimiz mumkin. Shuning uchun ham muloqot jarayonining kommunikativ (axborot uzatish), interaktiv (o‘zaro birgalikda harakat qilish) va pertseptiv (o‘zaro birgalikda idrok etish) jihatlari ajratiladi”[8, 18]. Muloqot jarayonida insonlar asosan axborot ayriboshlashadi, bunda kommunikativ jihat hisobga olinadi. Insonlar nutqiy muloqotga kirishishda, dastavval, tildan foydalanadilar va bunga mos strategik tayyorgarlikni amalga oshiradilar.

Nutq vaziyati nutqiy akt ishtirokchilariga u yoki bu nutqiy usul va til vositalarini tanlashga majburlovchi yoki ta’sir ko‘rsatuvchi nutqiy jarayon bo‘lib, ishtirokchilarning kommunikativ maqsadga erishish uchun muloqot jarayonida munosib nutqiy strategiya tanlashlari evaziga bosqichma-bosqichli nutqiy harakati tizimi orqali ko‘zlagan maqsadga erishishlarini ta’minlaydi. Su nuqtai nazardan, nutqiy vaziyat ishtirokchilari, ularning yoshi va ijtimoiy mavqeyi hamda shaxsiy munosabati, nutq predmeti, nutqiy vaziyat ifodalanishi (joy,

vaqt, sharoit), nutqiy janr (ma'ruza, dars, suhbat, tavba, intim suhbat), muloqot maqsadi kabilarni inobatga olgan holda kommunikativ strategiya tanlanadi.

Muloqot strategiyasi – so'zlovchining nutqiy faoliyatni amalga oshirishning ijodiy rejasini tuzib olishidir. Unda muayyan muloqot interatsiyasida umumiy lisoniy/lisoniy bo'lmagan bosh masala o'z yechimini topadi. Bu moslashuvchan mexanizm muloqot jarayonida doimiy tuzatishlarga uchraydi, samarali yechim topish imkonlarining izlanishida bo'ladi[5, 148]. Umumiy ko'rinishda strategiya – bu qo'yilgan masalalar yechimining samarali yo'llarini vaziyatga mos ravishda o'zgaruvchan va muayyan joydan (lokal) boshqarish usulida nazorat qilinuvchi, kognitiv rejaning tavsifidir. Strategiyalar "tanlovga" bevosita bog'liq bo'lib, kommunikantga qo'yilgan masalalarni eng yaxshi tarzda yechish imkonini beradi[2, 78]. Nutqiy muloqotning asosiy xususiyatlaridan biri nutq ishtirokchilarining fikri, maqsadi, kommunikatorlarning munosabati hamda umumiy kommunikativ niyat va bosh maqsadning ro'yobga chiqishida eng maqbul yo'l bilan erishish strategiyaning samarasi hisoblanadi. Kommunikativ niyat yoki muloqot bosh maqsadning amalga oshishi muayyan strategiyani amalga oshirish uchun nutq ishtirokchilarning umumiy holatlarini izchillik bilan bog'lab turadi va aniq strategik va taktik vazifalarni yechishga yordam beradi.

Kommunikativ maqsad pragmatik tahlilning asosiy tarkibiy qismidir. Maqsadning samarali yoki samarasiz natijasi – so'zlovchining nutqiy aktlardan, shuningdek, tilning ekspressiv-stilistik va obrazli imkoniyatlaridan foydalanish layoqati hamda noverbal yordamchi vositalarni tanlash mahorati bilan bog'liq. Kommunikativ maqsadning amalga oshishida nutqiy vaziyat muhim ahamiyatga ega. Kommunikativ maqsadga erishish uchun so'zlovchi o'z jumlasini shunday tuzishi lozimki, u uchun eng muhim bo'lgan xabarni ta'kidlash birinchi navbatda turishi lozim. Shunga ko'ra so'zlovchi hamsuhbatida kutilgan reaksiyani qo'zg'atadi, ya'ni unga ta'sir o'tkazadi; so'zlovchi kommunikativ maqsadining amalga oshishi uchun nutqiy strategiyani tuzish va taktikani qo'llashda, so'zlovchi fikrlarining ta'sirchanligini oshirishda baholovchi so'zlar muhim pragmatik vosita hisoblanadi[9, 40]. Ya'ni muloqot jarayonida qo'llaniluvchi turli til birliklari, verbal va noverbal vositalar, kombinatsiyalar so'zlovchi kommunikativ maqsadining amalga oshishiga xizmat qiladi. Kommunikativ maqsadning amalga oshishida kommunikativ strategiya va taktikalar muhim o'rin tutadi. Tilshunos olim P.V.Zerneskiy kommunikativ strategiya va taktikani shunday ta'riflaydi: "Kommunikativ strategiya – so'zlovchi yoki yozuvchining bosqichma-bosqichli nutqiy harakati tizimi, kommunikativ maqsadga erishish uchun muloqot jarayonida ifoda va muomala usullarini ongli ravishda tanlashning umumiy dasturidir. Kommunikativ taktika deyilganda esa nutqiy strategiya hosil bo'lishi jarayonidagi aniq nutqiy yo'l (qadam, burilish, davr); nutqiy strategiyalarni u yoki bu bosqichda amalga oshirishga muvofiq keluvchi va shu bosqichning xususiy kommunikativ vazifalarini yechishga yo'naltirilgan nutqiy harakat (nutqiy akt yoki bir necha nutqiy aktning jamlanmasi)dir"[4, 16].

Xulosa va takliflar. Nutqiy strategiya nutqiy aktlar nazariyasining bir bo'lagi sifatida muloqotning samarali kechishini ta'minlovchi usullardan biri sanaladi. Nutqiy akt jarayonida nutqiy strategik vazifani birgina so'z yoki gap tashkil qilishi mumkin. Nutqiy akt nazariyasi uchun so'z yoki gap asosiy birlik emas. U gap yoki so'zdan tayyor "material" sifatida foydalanmaydi. Unga nutqiy muloqot jarayonida yaratiladigan hodisa sifatida qarash lozim. Nutqiy akt mazmuni to'lig'icha so'zlovchining muloqot maqsadi bilan bog'liq bo'ladi[8, 318]. Darhaqiqat, strategiyalar ma'lum taktikalar yordamida amalga oshiriladi. Taktika deb, so'zlovchi tomonidan ko'zlangan javob harakatlarini yoki o'zining nutqiy harakatiga javoban tinglovchidan uning noverbal reaksiyasini olish uchun o'zidagi bor verbal qobiliyatlarni mohirona, dinamik holatda qo'llay olishi tushuniladi[5, 105]. Nutqiy taktika nutqiy strategiyani amalga oshirish usullarini muvofiqlashtirishga yo'naltirilgan nutqiy aktlar jamlanmasidir. Masalan, muloqot ishtirokchilari umumiy xushmuomalalik strategiyasi bilan faoliyat yuritishsa, suhbat jarayoniga ta'sir o'tkazishi mumkin. Bu strategiya nutq egasining u yoki bu mexanizmi ijtimoiy me'yorlar, turli xil qadriyatlar tizimida birlashib, insonning nutqiy faoliyatidagi o'rnini belgilaydi.

Xulosa qilib aytganda, kommunikativ strategiyalar va taktikalar shaxslarning nutqiy harakatlarining kognitiv rejasini hamda uning aniq amalga oshirilishi jarayonini tashkil etadi. Muloqot samaradorligi uchun suhbatdoshlarning kommunikativ niyati uyg'unlikka va umumiylikka ega bo'lishi, har ikkala tomonning muloqot jarayonida faolligi va bir-biriga ta'siri sezilib turishi lozim. Shundagina muloqot samarali va ta'sirli bo'lib, nutqiy muloqotning eng asosiy vositasi bo'lmish lisoniy til birliklarining nutqni voqelantirishdagi strategik xizmati namoyon bo'ladi.

ADABIYOTLAR:

1. Боймуродова Л. Сиёсий дискурда нутқий стратегия ифодаси (Х.Клинтон нутқлари асосида) // Иностранная филология: язык, литература, образование, 2021. – № 1 (78). – С. 138-143.
2. Ван Дек. Язык. Познание. Коммуникация: Сборник работ // Прогресс, 1989. – С. 78.
3. Данило Ж. М. Социальная экология. – М.: Просвещение, 1991. – С.197.
4. Иссерс О.С. Коммуникативные стратегии и тактики русской речи: Автореф. дис. ... д-ра филол. наук. -Екатеринбург, 1999. -С. 16.
5. Зернецкий П.В. Единицы речевой деятельности в диалогическом дискурсе // Языковое общение: Единицы и регулятивы. – Калинин: КГУ, 1997. – С. 105.
6. Зернецкий П.В. Единицы речевой деятельности в диалогическом дискурсе // Языковое общение: Единицы и регулятивы. – Калинин: КГУ, 1997. – С. 148.
7. Махсудова М.А. Мулоқот психологияси. – Наманган, 2005. Сафаров Ш., Тоирова Г., Нутқнинг этносоциопрагматик таҳлили асослари. ўқув қўлланма. – Самарқанд, Самдчти наири, 2007. – Б. 19.
8. Сафаров Ш.С. Прагмалингвистика. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2008. – 318 б.
9. Pardayev Z. Pragmatik lingvistika. – Samarqand. 2013. -B.40
10. Ўзбек адабиёти. Тўрт томлик. Тўртинчи том. Биринчи китоб. В.Зоҳидов таҳрири остида. – Тошкент: Бадий адабиёт наириёти, 1960. – Б. 231.
11. Qurbonov S.A. Badiiy matnning kommunikativ-pragmatik xususiyatlari (Murod Muhammad Do‘st asarlari misolida): Filol.fan. Falsafa dok. Diss. - Samarqand, 2024. -B.37
12. Ҳақимов М. Ўзбек прагмалингвистикаси асослари. – Тошкент: Академнашр, 2013. – Б. 6.

INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIDA RIELTORLIK FAOLIYATIGA OID SODDA
TERMINLARNING STRUKTUR XUSUSIYATLARI

Egamnazarova Zaynab Xolmurod qizi,
Termiz davlat pedagogika instituti, f.f.f.d. (PhD)
zaynabxolmurodovna@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqola ingliz va o'zbek tillarida rieltorlik faoliyatiga oid sodda terminlarning struktur xususiyatlari, unumdor qoliplari, chog'ishtirilayotgan tillardagi o'xshash va farqli jihatlarini qiyosiy o'rganilib tahlil qilingan. Shuningdek, ushbu maqolada bir komponentli terminlarning morfologik va semantik yo'l bilan shakllanish qonuniyatlari o'zbek va ingliz tillariga boshqa tillardan rieltorlik faoliyatiga oid terminlarning o'zlashishi haqida ham tahlillar olib borilgan. Chog'ishtirilayotgan tillardagi mahsulдор va kam qo'llaniladigan termin qoliplari asoslangan hamda ushbu tillarning o'z qatlami va o'zlashma qatlamlariga o'zlashgan sodda terminlarning yasash xususiyatlari haqida ma'lumotlar keltirilgan.

Kalit so'zlar: termin, terminologiya, sodda tub terminlar, sodda yasama terminlar, o'z qatlam, o'zlashma qatlam, rieltor, broker, prefiks, suffiks.

STRUCTURAL FEATURES OF SIMPLE TERMS RELATED TO REAL ESTATE
ACTIVITIES IN ENGLISH AND UZBEKISTAN

Annotation. This article provides a comparative analysis of the structural features and productive patterns of simple real estate-related terms in English and Uzbek, highlighting similarities and differences between the two languages. The study also examines the morphological and semantic formation patterns of one-component terms, as well as the adoption of real estate terminology from other languages into Uzbek and English. The article substantiates the productive and less commonly used term patterns in the compared languages and presents information on the word-formation features of simple terms originating from native and borrowed lexical layers in both languages.

Keywords: Term, terminology, simple root terms, simple derived terms, native layer, borrowed layer, realtor, broker, prefix, suffix

СТРУКТУРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ПРОСТЫХ ТЕРМИНОВ, СВЯЗАННЫХ С
ДЕЯТЕЛЬНОСТЬЮ В ОБЛАСТИ НЕДВИЖИМОСТИ, НА АНГЛИЙСКОМ И
УЗБЕКИСТАНСКОМ ЯЗЫКАХ

Аннотация. В данной статье сравнительно анализируются структурные особенности и продуктивные модели простых терминов, связанных с риэлторской деятельностью, в английском и узбекском языках, а также их сходства и различия. Также в статье рассматриваются морфологические и семантические закономерности образования однокомпонентных терминов, а также заимствование риэлторской терминологии из других языков в узбекский и английский языки. Обоснованы продуктивные и менее употребительные терминологические модели в сравниваемых языках, приведена информация об особенностях словообразования простых терминов, входящих как в собственный, так и в заимствованный лексический слой этих языков.

Ключевые слова: термин, терминология, простые корневые термины, простые производные термины, собственный слой, заимствованный слой, риэлтор, брокер, префикс, суффикс

Har qanday termin tizimini shakllanishida asosiy rol ni oddiy tushunchalarni ifodalovchi bir komponentli terminlar o'ynaydi. Bunda oddiy so'zlar, ya'ni morfologik va semantik yo'l bilan shakllangan bir so'zli terminlar nazarda tutiladi.

Fanning rivojlanishi bilan tushunchalar konkretlashib boradi va natijada termin tarkibidagi komponentlar ko'payishi kuzatiladi. Iqtisodiyot va iqtisodiy jarayonlar sohasidagi asosiy sodda terminlarni tilda qo'shimchalar va prefikslar yordamida shakllantirish modeli termin yasashining eng samarali usullaridan biridir. [4;25]

Ingliz tilining lug'at boyligi doimiy ravishda yangi birikmalar bilan to'ldirilmoqda. Morfologik usullardan biri bo'lgan affiksatsiya (so'z yasovchi affikslar – old qo'shimchalar va qo'shimchalar yordamida

yangi soʻzlarni hosil qilish) orqali nutqning turli qismlarida yangi soʻzlar yaratilib, lugʻat tarkibini boyitmoqda. [5;180] Hozirgi rivojlanish bosqichida ingliz tilining lugʻat boyligini kengaytirishda affiksatsiya “ustuvor hissa” qoʻshmoqda. [7;36]

Suffiksatsiya va prefiksatsiya boʻyicha olib borilgan tadqiqotlar shuni koʻrsatadiki, tillar qoʻshimchalar va kamdan-kam prefiksatsiya yordamida yangi soʻzlarni yasash usuliga koʻproq moyil boʻladi. [8;730] L.Bauer oʻz tadqiqotida qoʻshimchalarning old qoʻshimchalarga nisbatini keltiradi, bu 47,4%: 12,4%ni tashkil qiladi. [9;75] Ushbu tadqiqotda asosiy terminlar prefiksalar yordamida emas, balki suffiksalar yordamida tuzilgan. Zamonaviy mahsuldor morfologik jarayonlardan koʻp hollarda otlarni qoʻshimchalar yordamida shakllantirish XX asr oxirida tilshunoslikka kirib kelgan deb eʼtirof etiladi. [2;56]

Tahlilga tortilgan rieltorlik sohasiga oid oddiy terminlarning umumiy soni ingliz tilida 1528 birlikni, oʻzbek tilida esa 1636 birlikni tashkil qiladi. Shundan ingliz tilida sodda terminlar 537 birlikni, yaʼni bizning tadqiqotimizda ingliz tilidagi sodda terminlarlar qoʻshimchalar yordamida 8 ta keng qoʻllaniladigan model boʻyicha tuzilgan: *N, N+ -tion, N+ -er, N+ -ment, N+ -ing, N+ -or, N+ -ity, N+ -ee*.

1. Birinchi eng keng tarqalgan guruh prefiks va qoʻshimchalardan xoli boʻlgan terminlardan (asosan otlardan), yaʼni bir morfologik elementdan -ildizdan iborat. [6;165]

Rieltorlikka oid terminlarning umumiy soni ingliz tilida 326 birlikni yoki oddiy terminlar umumiy sonining 60 % ni, oʻzbek tilida esa 372 birlikni, yaʼni 34,50% tashkil qiladi, masalan:

ABODE – yashaydigan joy: turar joy, uy; *DODGE* – qurish, sugʻurta qilish yoki baholashga qiziquvchilar uchun binolarning xarajatlar smetasini taqdim etadigan xizmat.

Bay - [a. - savdolashish, sotish, kelishish] *Oʻzaro savdo muomalalarida, ishga yollash va yollanishda har ikki tarafning ozaro kelishuvi; veksell - [nem. Wechsel - ayirboshlash] Koʻrsatilgan muddatda muayyan miqdordagi pulni tolash majburiyati qayd etilgan qarzdorlik haqidagi rasmiy hujjat; qimmatli qogoz.*

Shuni aytish lozimki, tahlilga tortilgan oʻzbek tilidagi bir komponentli rieltorlik sohasiga oid terminlarning maʼlum qismi asosan oʻzbek tiliga boshqa tildan oʻzlashgan boʻlib, boshqa tilda yasama termin hisoblangan termin oʻzbek tiliga xuddi shu holatda oʻzlashgani, terminlarning yasovchi affiksi oʻzbek tilida mavjud emasligi sababli ularni oʻzbek tili nuqtayi nazaridan bir komponentli tub termin sifatida talqin etiladi. [3;154]

ANDERRAYTER - 1) turli risklarni sugʻurtalash vakolatiga ega, sugʻurta kompaniyasi tomonidan tayinlanadigan shaxs; *ANDERRAYTING* - 1. Qimmatbaho qogʻozlarning birinchi marta bozorda joylashtirilishi; sotilishi; *DEMANO-POLIZATSIYA* (lot. de - ajratish, bekor qilish - old qoʻshimchasi, yunon, monotanho va poleo - sotaman) - sogʻlom iqtisodiy bellashuvga yoʻl berish maqsadida yakkahokim korxonalar va birlashmalar oʻrniga oʻzaro raqobatlashuvchi koʻplab korxonalarni tuzish; *FORS-MAJOR* - yongʻin, tabiiy ofat, urush, qamal kabi kutilmagan sharoitlarda tomonlardan qaysi boʻlsa ham oʻz majburiyatlarini qisman yoki toʻliq bajara olmay qolgan vaziyat.

2. Ikkinchi eng samarali model ingliz tilida **verb + -er (V+ - er)**, oʻzbek tilida esa **feʼl + -chi** qoʻshimchasi boʻlib, unda ingliz tilidagi **-er** va oʻzbek tilidagi **-chi** qoʻshimchalari shaxs manosi bilan ot yasash uchun eng keng tarqalgan usullardan biri boʻlib, shaxsni oʻziga koʻra tavsiflash uchun yoki uning odatiy harakatini ifodalash uchun qoʻllaniladi. [10;56] Bizning namunamizda jami ingliz tilida 32 birlik yoki 5,89 %, ushbu modeldagi termin topildi, masalan:

appraiser – mulk qiymati boʻyicha professional fikr bildirish uchun malakali kishi; *developer* – mehnat, kapital va tadbirkorlarning saʼy-harakatlaridan foydalangan holda xom yerni yaxshilangan mulkka aylantiruvchi; *broker* – davlat litsenziyasiga ega boʻlgan agent, u davlat qonunchiligi doirasida koʻchmas mulk bilan bogʻliq bitimlarda mulk egalari uchun haq evaziga ish yuritadi.; *receiver* – sudda ish yuritilayotganda mulkni nazorat qilish uchun sud tomonidan vakolat berilgan kishi; *remainder* – 1. umrbod mulk kabi oldingi mulk tugatilgandan keyin kuchga kiradigan mulk. 2. Hukumat oʻz vakolatlarini amalga oshirgandan soʻng, mulk egasining oʻzida saqlab qoladigan mulk uchastkasining kattaroq uchastkadan qisman olish huquqini olgan qismi.; *squatter* – ruxsatsiz yoki qonuniy vakolatsiz mulkni egallab olgan kishi;

buyurtmachi – shartnoma boʻyicha oʻziga yoki uchinchi shaxslarga xizmat koʻrsatilishi, ish bajarilishi, ashyo yoxud mol-mulk topshirilishi toʻgʻrisida topshiriq bergan shaxs yoki subyekt; *puqratchi* – yuridik va jismoniy shaxslar boʻlib, ular buyurtmachilar tuzgan shartnomalar asosida ishlarni bajaradilar. Puqratchilar qurilish-montaj ishlarini amalga oshirish uchun ruxsatnomaga (litsenziyaga) ega boʻlishlari kerak; *sugʻurtalovchi* – sugʻurtani amalga oshiruvchi ixtisoslashtirilgan tashkilot; *aksioner* - aksionerlik jamiyatining aksiyalariga egalik qiluvchi jismoniy yoki yuridik shaxs. Aksiyalar turli shakllarda boʻlishi mumkin

Yuqoridagi misollardan koʻrinib turibdiki, ingliz tilidagi shaxs oti yasovchi **-er** qoʻshimchasi oʻzbek tilidagi **-chi** shaxs oti qoʻshimchasi bilan ekvivalent boʻla oladi lekin ingliz tilida bu qoʻshimcha feʼl soʻz

turkumiga qo'shiladi (V+ -er), o'zbek tilidagi shaxs oti yasovchi qo'shimcha ot so'z turkumiga qo'shiladi. (ot+ -chi). Masalan, *appraiser* so'zi *appraise* - baholamoq fe'liga -er qo'shimchasini qo'shish orqali *appraiser* so'zi yasaladi. O'zbek tilida esa *buyurtmachi* so'zi *buyurtma* otiga -chi qo'shimchasini qo'shish orqali *buyurtmachi* so'zi yasaladi. Lekin ingliz tilidan ushbu strukturadagi terminlarning o'zbek tiliga to'g'ridan to'g'ri kirib kelganlari ham mavjud, masalan, *adjaster* – sug'urta hodisasi ro'y berishi munosabati bilan sug'urtalanuvchi tomonidan bildirilgan e'tirozni tartibga solishda sug'urta kompaniyasining manfaatlarini himoya etuvchi jismoniy yoki huquqiy shaxs

3. Keyingi eng ko'p tarqalgan ingliz tilidagi termin yasallash guruhini **ot + -tion** qo'shimchasi (**N + -tion**) namunasi bo'yicha tuzilgan terminlar tashkil qiladi, bunda **-tion** qo'shimchasi holatning mavhum ma'nosiga ega, ingliz tilidagi rieltorlik sohasiga oid bunday terminlar soni 69 birlikni yoki 12,7 % ni tashkil qiladi, masalan:

certification – baholash hisobotida baholovchining tarafdashlikdan ozodligini tasdiqlovchi bayonot; *inspection* – mulk yoki hujjatlarni jismoniy tekshirish; *capitalization* – moliya sohasida, kutilayotgan kelajakdagi daromadni bir martalik kapital qiymatiga aylantirish jarayoni; *elevation* – rejalashtirilgan yoki mavjud tuzilmaning topografik jihatdan qanday joylashganligini ko'rsatadigan old, orqa yoki yon tomondan ortografik (istiqbolli bo'lmagan) rasm; *rendetion* – soliq inspektoriga mol-mulk qiymatini baholashni taklif qilish; *reorientation* - mulkning bozor jozibadorligini o'zgartirish; *representation* – bitim yoki muzokaralarda professional yordam yoki ishonchli advokatlik; *restriction* – dalolatnomada yoki boshqa yozma hujjatda yoki yerdan foydalanishga oid mahalliy qarorlarda mavjud bo'lgan mulkdan foydalanishga qo'yilgan cheklash; *revocation* – berilgan vakolatni chaqirib olish to'g'risidagi dalolatnoma, ishonchnomani, litsenziyani, agentlikni bekor qilish sifatida; *securitation* – kapital bozorlarida sotiladigan va ipoteka kreditlari kabi aktivlar to'plami bilan ta'minlangan qimmatli qog'ozni yaratish jarayoni; *speculation* – investitsiya yoki muvaffaqiyati aniq bo'lmagan voqea yoki o'zgarishlarga bog'liq bo'lgan boshqa qaror; *stagflation* – 1970-yillarda inflyatsiya bilan turg'un iqtisodiy vaziyatni tavsiflash uchun yaratilgan termin; *subordination* – agar birinchi ipotekadan ikkinchi ipotekaga o'tsa, garov sifatida pastroq ustuvorlikka o'tish; *subrogation* – bir odamni boshqasiga almashtirish. O'zgartirilgan shaxs barcha huquqlarga ega bo'ladi; *substitution* – baholashda bozor qiymati o'xshash foydalilikka ega bo'lgan boshqa mulkning qiymati bilan ko'rsatilishi tamoyili; *syndication* – homiy investorga foizlarni sotadigan mulkni yozish usuli

O'zbek tilida esa mavhum ot yasovchi terminlar rieltorlik sohasiga oid terminlar asosan o'zlashma qatlamga mansub so'zlar bo'lib, ular o'zbek tilida murakkab termin hisoblanmaydi, [10;88] masalan,

denatsionalizatsiya [de.. + natsionalizatsiya] Davlat mulk obyektlarini xususiy lashtirish; davlat ixtiyoridagi mulklarni xususiy mulkka aylantirish; *diversifikatsiya* [/ot. *diversificatio* - o'zgarish] Korxonalarning turli variantlardagi taraqqiyoti, ya'ni ishlab chiqarishning mukammallashuvi, mahsulot va xizmat ko'rsatish turlarini kopaytirish, iqtisodiy foyda olish, yuqori foyda beradigan sohalariga kirib borish; *dotatsiya* [lot. *dotatio* - hadya, tuhfa] Ma'lum xarajatlarni qoplash uchun iqtisodiyotning bir subyekti tomonidan ikkinchisiga qaytarib bermaslik sharti bilan berilgan pul, mablag';

Yuqorida keltirilgan misollardan ko'rinib turibdiki, ushbu terminlar yordamida yasalgan terminlar ingliz tiliga ham o'zbek tiliga ham lotin tilidan kirib kelgan bo'lib chog'ishtirilayotgan ikkala tilda ham o'zlashma qatlamga tegishli hisoblanadi.

4. To'rtinchi eng samarali model **ot + -ment** qo'shimchasi (**N+ -ment**) bo'lib, unda **-ment** qo'shimchasi ham mavhum holat qiymatiga ega. Bu qo'shimcha XX asrda mavhum og'zaki otlar bilan birga fransuz tilidan olingan. [9;75] Dastlab, **-ment** qo'shimchasi faqat roman o'zaklariga bog'langan bo'lsa, XIV asr boshidan boshlab ingliz tilida mahalliy inglizcha o'zaklardan – **ment** li hosilalar topilgan. Ushbu modelning ingliz tilidagi umumiy birliklari soni 31 ta bo'lib, soddalarning 5,70 % ni tashkil qiladi, masalan:

emblemment – mulk qiymatini baholashni taklif qilish uchun ipoteka balansi; *entitlement* – hukumat ruxsati bilan yer uchastkalarini rayonlashtirish, kommunal inshootlar, yashash uchun ruxsatnomalar, foydalanish uchun ruxsatnomalar, ko'chalarni o'zlashtirish huquqi; *installments* – bir xil qarzni kelishilgan davrlarda to'lanishi lozim bo'lgan qismlari; *ipotekani kamaytirish uchun to'lovlar*.

5. O'zakka qo'shimcha qo'shish orqali hosil qiluvchi modellardan biri **ot + -ing** qo'shimchasi (**N+ing**) modeli bo'lib, unda **-ing** qo'shimchasi bilan bo'lgan otlar harakat, holat va harakat natijasi ma'nosini bildiradi. Bunday birliklar soni 29 birlik yoki 5,34 % ni tashkil qiladi, masalan,

merchandising — savdo; mahsulotni bozorda ilgari surish; *trading* — savdo (qimmatli qog'ozlar); *vouching* — savdo va moliyaviy operatsiyalarning hujjatli asoslanishini o'rganishning auditorlik amaliyoti; *zoning* - xududlashtirish - tovarlarga mintaqaviy narxlar, tariflar yoki narxlarning mintaqaviy koeffitsientlarini belgilash; *billing* — hisob-faktura hisob-fakturani rasmiylashtirish.

O'zbek tilida ham xuddi shu strukturadagi terminlar ham mavjud bo'lib, biroq ular o'zbek tiliga tub ot

sifatida o'zlashib kirib kelgan, masalan,

brending - marketing kommunikatsiyalari tizimining firma stili va uning elementlarini ishlab chiqish, *firmaning raqobatchilardan ajratib turuvchi o'ziga xos imijini yaratish sohasi*; *monitoring* - tizim yoki obyekt holatini kuzatish, baholash, bashorat qilish, uning faoliyatini nazorat qilish; *lizing* - moliya-kredit munosabatlarining shakllaridan biri bo'lib, korxonalar tomonidan mashina, asbob-uskuna, bino, turar joy va shunga o'xshash tovarlarni uzoq muddatli ijaraga olishni anglatadi;

6. Kam hollarda uchraydigan ingliz tilidagi **ot + -or (N + -or)**, bunda **-or** qo'shimchasi, qoida tariqasida, ular tarkibidagi otlarning shaxs nomlariga tegishli ekanligini ko'rsatadi, tushunchani konkretlashtiradi, harakatni nomlaydi. Otlarning -or qo'shimchasi bilan qo'llanilishi so'zlashuv nutqida ko'proq uchraydigan -**dor** qo'shimchali otlardan farqli ravishda ilmiy uslubga xosdir. Ingliz tilidagi ushbu modeldagi terminlarning umumiy soni 21 birlik yoki 3,86 % ni tashkil qiladi, masalan:

contractor – odatda mulkni rivojlantirish bilan bog'liq holda muayyan tovarlar yoki xizmatlarni etkazib berish bo'yicha shartnoma tuzgan kishi; *counselor* – ko'pincha advokat bilan almashtiriladi. Shuningdek, muayyan kredit dasturlari uchun zarur bo'lgan xizmatlarni ko'rsatadigan yoki moliyaviy masalalar bo'yicha maslahat beruvchi shaxs; *creditor* – qarzi bor kishi; *qarzdor* - kreditorga qarama-qarshi bo'lgan qarzni to'lashga majbur bo'lgan shaxs; *speculator* – sarmoya qiymatini oshirish uchun biror voqea yoki bir qator voqealar sodir bo'lishini kutish bilan sarmoya kiritgan kishi; *surveyor* – so'rovnomalarni tayyorlovchi; *syndicator* - aksiyalarga yoki birliklarga investitsiyalarni sotadigan biznesdagi shaxs; *testator* – vasiyat qiluvchi shaxs.

O'zbek tilida ham tarkibida **-or** qo'shimchasi mavjud bo'lgan, lekin o'zbek tiliga tub so'z sifatida o'zlashgan terminlar mavjud:

rieltor, *riyeltor* [ingl. *realtor* - kochmas mulkni sotish boyicha agent < *realty* - kochmas mulk] Kochmas mulkni sotib olish va sotish bilan professional darajada shug'ullanuvchi mutaxassis; *kochmas mulkni sotish/sotib olish kelishuvlarida vositachilik qiluvchi shaxs*. *kreditor* lot. *creditor* - qarz beruvchi] *Majburiyat* bo'yicha *qarzdor* [*debitor*]dan biror harakatni amalga oshirishni talab qilish huquqiga ega bo'lgan tomon; *debitor* [lot. *debitor* - *qarzdor*] Biror idora, tashkilot yoki muassasadan *qarzdor* bo'lgan shaxs yoki tashkilot;

Ushbu strukturadagi terminlar garchi tahlil qilinayotgan tillarning birida yasama termin, ikkinchisida tub termin sanalsada lekin bir xil semaga egalik qilyapdi. Masalan, **debtor** va **debitor** terminlarida bitta umumiy sema mavjud, ya'ni qarzdor semasi.

7. Yana bir kam uchraydigan model **ot + -ity (N+ -ity)** modeli bo'lib, unda -ity qo'shimchasi bilan terminlar juda mavhum holat ma'nosiga ega, masalan:

density – yerdan foydalanish intensivligi; *entity* – mulkka tegishli bo'lgan huquqiy xujjat; *equity* - egasining unga nisbatan garovga qo'yilgan ko'chmas mulkka nisbatan ega bo'lgan foizlari yoki qiymati; *illiquidity* – majburiyatlarni bajarish uchun naqd pulning etarli emasligi, ko'chmas mulk naqd pulga aylantirish uchun zarur bo'lgan vaqt va kuch tufayli likvid bo'lmagan investitsiya hisoblanadi; *liability* – qarz yoki moliyaviy majburiyatlar, aktivdan farqli o'laroq; *likvidlik* - aktivlarni naqd pulga aylantirish qulayligi; *majority* – voyaga etmagan va o'z ishlarini to'liq boshqarishga qodir bo'lgan yosh, ko'pchilik (to'liq qonuniy yosh) davlatga qarab 18 yoshdan 21 yoshgacha.; *marketability* – mulkni bozor qiymatida yoki unga yaqin narxda sotish mumkin bo'lgan tezlik yoki qulaylik, kutilayotgan bozor narxi; *maturity* – 1. qarzni to'lash muddati. 2. Shartnomada nazarda tutilgan muddatning oxiri; *permeability* – tuproqning suyuqlikni singdirish yoki to'kish qobiliyati; *priority* – huquqiy ustuvorlik, imtiyozli maqomga ega bo'lgan kreditorlar ustuvorlikka muvofiq to'lanadi; *reciprocity* – boshqa shtatda olingan ko'chmas mulk litsenziyasini haqiqiy deb qabul qilish uchun o'zaro kelishuv, masalan, davlat tomonidan qabul qilinishi; *security* – 1. Qarz garovi bo'lib xizmat qiluvchi mol-mulk, 2. Mulkdorlikni tasdiqlovchi hujjat;

O'z ma'nosiga ko'ra ingliz tilidagi **-ity** qo'shimchasi o'zbek tilidagi **-lik** qo'shimchasi bilan sinonimdir.

mulkchilik - kishilar o'rtasida ishlab chiqarish vositalariga egalik qilish va yaratilgan mahsulotni o'zlashtirish yuzasidan paydo bo'lgan, tarixan aniq bir shaklda namoyon bo'luvchi munosabatlar; *muhtojlik* - kishining o'z hayoti va faoliyatida biror narsa yetishmayotgani, zarur bo'layotganini his qilishi; biror narsaga zaruriyat;

8. Eng samarasiz model - **ot + -ee (N+ - ee)**. **-ee** qo'shimchasi ko'pincha uning yordamida tuzilgan so'zga o'zak ko'rsatgan ish-harakatni boshdan kechirgan shaxs ma'nosini, shuningdek, o'zak ko'rsatgan ish-harakat predmetining ma'nosini beradi, masalan:

grantee – ko'chmas mulkka egalik huquqi berilgan tomon, xaridorlar; *legatee* – vasiyat bilan mol-mulk olgan kishi; *lessee* – mulki ijaraga olingan shaxs, ijarachi; *licensee* - ko'chmas mulk litsenziyasiga ega bo'lgan, litsenziyalangan sotuvchi yoki broker; *mortgagee* – qarz uchun garov sifatida mulkka yoki mulkka egalik huquqiga ega bo'lgan kishi; *nominee* – cheklangan ma'noda boshqasi uchun harakat qiladigan yoki

vakili bo'lgan kishi; obligee – foydasiga majburiyat tuzilgan shaxs; trustee – majburiyatning bajarilishini ta'minlash uchun mulkni boshqasiga ishonib topshirgan kishi.

O'zbek tilidagi **ot+dor** strukturasini ingliz tilidagi **noun+ee** qo'shimchasiga sinonim sifatida oldik chunki har ikkala strukturadagi **-ee** va **-dor** morfemalari egalik ma'nosini ifodalayapti:

xaridor - tovar ayirboshlashda bevosita ishtirok etib, tovarni tanlash, qiymatini to'lash va o'z ixtiyoriga olish ishlarini amalga oshiradigan shaxs, korxona, tashkilot, muassasa yoki ularning vakili.

Tahlil qilingan terminlarimizda sodda terminlar ingliz tilida ham, o'zbek tilida ham eng ko'p qo'llaniladigan terminlar bo'lib, o'zbek tilidagi sodda terminlarning aksariyat qismi o'zlashma qatlamga kirib kelgan xalqaro terminlar hisoblanadi va sodda yasama terminlar yasashda ingliz tilida ham, o'zbek tilida ham ot yasovchi qo'shimchalar sermahsul termin yasovchi qo'shimchalar bo'lib chiqdi.

ADABIYOTLAR:

1. Qodirova Mukaddas Tog'ayevna, . (2022). *The study of pragmatic features of addressing units in uzbek language. current research journal of philological sciences*, 3(03), 61–66. <https://doi.org/10.37547/philological-crjps-03-03-12>
2. Dadaboyev H. *O'zbek tili terminologiyasi*. – Toshkent: Yoshlar nashriyot uyi, 2019. – 136 b.
3. Мадвалиев А. *Ўзбек терминологияси ва лексикографияси масалалари*. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 2017. – 200 б.
4. Felber H. *Terminological work and standardization of terminology*. – Paris, 1974. – 73 p.
5. Гринев - Гриневич, С. В. *Терминоведение [Текст]: учеб, пособие для студ. высш. учеб. Заведений / С. В. Гринев — Гриневич. — Москва: Издательский центра «Академия», 2008. – 256 с.*
6. Дониёров Р. *Ўзбек тили терминологияси ва унинг тараққиёти* – Тошкент: Фан, 1986. – 247 б.
7. Володарская, Э. Ф. *Языковая изменчивость: лингвистические и экстралингвистические аспекты. Инновационные процессы в современном английском языке [Текст] / Э. Ф. Володарская // Вопросы филологии. - 2004. - №2 (17).-С. 35-51.*
8. Cutler A., Hawkins J.A., Gilligan G. *The suffixing preference: a processing explanation // Linguistics*. 1985, - V. 23. - P. 723-758.
9. Bauer L. *Watching English change*. - London: N.Y., 1994. – P. 75
10. Дадабаев Х. *Общественнополитическая и социально-экономическая терминология в тюркоязычных письменных памятниках XI-XIV вв.* – Ташкент: Ёзувчи, 1991. – 186 с.

INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIDAGI MAQOLLARNING METAFORIK QIYOSIY TAHLILI

Choriyeva Nargiza G'aybullayevna,
Qarshi Xalqaro universiteti magistranti
Qarshi davlat universiteti dotsenti Suyarova Nargiza taqrizi ostida
choriyevanargiza1@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqola ingliz va o'zbek tillaridagi maqollarni lingvomadaniyatshunoslik nuqtayi nazaridan qiyosiy metaforik tahlil qiladi. Maqollarda ishlatilgan metaforalarning semantik xususiyatlari, madaniy mazmuni va ular orqali ifodalanadigan xalqona tafakkur, qadriyatlar, axloqiy qarashlar o'rganiladi. Maqolada "vaqt – boylik", "sabr – omad manbai" kabi metaforik modellar tahlil qilinib, tarjima jarayonidagi qiyinchiliklar va ekvivalentlik muammolari ham ko'rsatib o'tiladi. Tadqiqot madaniyatlararo muloqot, tarjima nazariyasi va kognitiv tilshunoslik uchun muhim ilmiy manba bo'lib xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: metafora, madaniyat, maqol, tahlili, zindon, handon, dunyoqarash, hayotiy tajriba, milliy-madaniy xususiyat.

METAPHORICAL COMPARATIVE ANALYSIS OF PROVERBS IN ENGLISH AND UZBEK LANGUAGES

Abstract. This article presents a comparative metaphorical analysis of English and Uzbek proverbs within the framework of linguoculturology. It examines the semantic features and cultural meanings of metaphors used in proverbs, focusing on how they reflect national values, ethical norms, and collective worldview. Core metaphorical models like "life is a journey", "time is wealth", and "patience leads to success" are analyzed in depth. The paper also highlights translation difficulties and challenges of cultural equivalence. The study contributes to intercultural communication, translation studies, and cognitive linguistics.

Keywords: metaphor, culture, proverb, analysis, prison, household, worldview, life experience, national-cultural characteristics.

МЕТАФОРИЧЕСКИЙ СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ПОСЛОВИЦ В АНГЛИЙСКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ

Аннотация. В данной статье представлен сравнительный метафорический анализ английских и узбекских пословиц в рамках лингвокультурологического подхода. Исследуются семантические особенности метафор, их культурное содержание, а также отражение национального мышления, нравственных норм и ценностей. Анализируются ключевые метафорические модели, такие как «жизнь — это путь», «время — это богатство», «терпение приводит к успеху». Особое внимание уделено трудностям перевода и проблемам эквивалентности. Исследование представляет интерес для межкультурной коммуникации и когнитивной лингвистики.

Ключевые слова: метафора, культура, пословица, анализ, тюрьма, быт, мировоззрение, жизненный опыт, национально-культурные особенности.

Kirish. Maqollar har bir millatning madaniyati, dunyoqarashi va hayotiy tajribasini o'zida aks ettiruvchi til birliklaridir. Ular nafaqat axloqiy va didaktik ma'lumotlarni yetkazib beradi, balki metaforalar orqali chuqur falsafiy ma'nolarni ham ifodalaydi. Ingliz va o'zbek tillaridagi maqollarning metaforik qiyosiy tahlili ularning o'xshashlik va farqlarini, madaniy ta'sirlarini hamda semantik jihatlarini ochib berishga yordam beradi. Shu bilan birgalikda insonlar o'z nutqida maqollar qo'shib gapirish orqali o'zlarining yetkazib berayotgan ma'lumotlarni tushunarliroq va mazmun jihatidan ko'rkamroq qilib bayon etadi.

Ba'zi o'zbek va ingliz olimlari ushbu yo'nalishida keng qamrovli ishlar olib borgan. Maqollar xalq ijodining ajralmas qismi bo'lganligi sababli, tilshunoslar, folklorshunoslar va etnolingvistlar tomonidan chuqur o'rganilgan. Ingliz va o'zbek maqollarini tahlil qilgan olimlarning fikrlari ularning semantikasi, metaforik tuzilishi va madaniy xususiyatlarini ochib berishda katta ahamiyatga ega. Ushbu yo'nalishda o'zbek adabiyoti namoyondalaridan, A.Madvaliyev, M.Jo'rayev, N. Mahmudov, H. Sulaymonov, Elbek Shukurov,

Salima Yusupovalar va ingliz olimlaridan George Lakoff va Mark Johnson, Peter Newmark va Anna Wierzbickalar kabi chuqur bilimga ega va izlanuvchan olimlar ishlar olib borgan.

Lingvomadaniyatshunoslik doirasida maqollar tahlili, ayniqsa metaforik obrazlarning o'rganilishi madaniyatlararo kommunikatsiya va tarjima sohalarida muhim ahamiyat kasb etadi. Har bir metafora ma'nosi ostida xalqning yashash tarzi, qadriyati, ijtimoiy munosabatlari yotadi. Shuning uchun, bu turdagi tadqiqotlar tilshunoslik va madaniyatshunoslikning kesishgan nuqtasida turadi.

O'zbek va ingliz tilidagi maqollarning metaforik farqlarini o'rgangan olimlar tilshunoslik, madaniyatlararo muloqot va paremiologiya (maqollarni o'rganish sohasi) doirasida izlanishlar olib borgan. Quyida ushbu sohada tadqiqot olib borgan ba'zi olimlar, ularning asarlari va fikrlari keltiriladi:

O'zbek olimasi Sharifa Mamatova maqollarni ikki xalqning madaniyati, urf-odati va qadriyatlarini aks ettiruvchi vosita sifatida ko'rib chiqqan taniqli olima o'zbek bolalar yozuvchisi, adabiyotshunos va pedagogdir. Uning asarlari bolalar adabiyotining rivojiga katta hissa qo'shgan. Uning maqollari bolalar uchun axloqiy-axborot manbai sifatida xizmat qiladi. Mamatovanning maqollari bolalarga do'stlik, mehnat, ilm, Vatan sevgisi kabi qadriyatlarni o'rgatadi. Masalan: *"Do'st bilan uying obod."* *"Do'stsiz boshim - tuzsiz oshim."* *"Bilim - boylik kaliti"*, *"Oltin olma - duo ol"*, *"Oldin o'yla - keyin so'zla"*, *"Olim bo'lsang, olam seniki"*, *"Sog' tanda - sog'lom aql"*, *"Sen o'zingni maqtama, seni biron maqtasin"*. Bundan tashqari, uning asarlarida vatan sevgisi, mehnatning qadri, ilmga intilish kabi mavzular ham keng yoritilgan. Masalan: *"Bulbul chamanni sevar, odam - Vatanni."* *"Ona yurtning omon bo'lsa, rangi ro'ying somon bo'lmas."* Sharifa Mamatovanning maqollari bolalarga hayotiy saboqlarni ixcham va yodda qoladigan shaklda yetkazadi. Uning asarlari bolalar adabiyotining ajralmas qismiga aylangan.

Ingliz va o'zbek maqollaridagi metaforalar asosan tabiat, hayvonot, kundalik hayotiy tajribalardan olinadi, ammo ularning madaniy konnotatsiyalari farq qiladi deb ta'kidlaydilar. Salima Yusupova o'zbek maqollarining asosiy metaforik xususiyatlaridan biri – tarbiyaviy va axloqiy yo'nalishda shakllanishi ekanini ta'kidlaydi. Bu maqollar o'zbek xalqining ruhiy-ma'naviy qiyofasini, qadimiy axloqiy tamoyillarini, me'yoriy ijtimoiy xulq-atvor andozalarini ko'rsatadi.

Zohidjon Ibrohimov esa "Ingliz va o'zbek tillarida metaforik ifodalar: qiyosiy tahlil" ilmiy maqolasida ingliz va o'zbek maqollarida metaforaning konseptual asoslarini qiyoslaydi. Masalan, "hayot – yo'l" metaforasi ikkala tilda ham mavjud, lekin foydalanish uslubi maqsadi turlicha ekanligini ta'kidlaydilar.

O'zbek maqollarida oila, ota-ona, kattaga hurmat, sabr, halollik kabi qadriyatlar ustuvor bo'lsa, ingliz maqollarida shaxsiy erkinlik, mustaqillik, vaqtni qadrlash, kabi mavzular ko'proq uchraydi. Masalan: Z. Ibrohimovning O'zbek maqollarida "hayot – yo'l" metaforasi mavjud bo'lsa-da, har bir tilda bu obrazning semantik shakli farq qiladi. Inglizlarda "Life is a long road" ishlatilsa, o'zbeklarda *"Hayot – imtihon yo'li"* singari chuqur falsafiy ifodalar ko'p uchraydi. Yuqoridagi barcha fikrlar bir nuqtada birlashadi: maqollar metafora orqali milliy tafakkurni ifoda etuvchi eng aniq va ixcham shakldagi til birliklaridir. Ular xalqning tarixiy tajribasi, madaniy qadriyatlari, axloqiy me'yorlari, hayotiy falsafasi va dunyoqarashini mujassamlashtiradi. Shu sababli, maqollarni metaforik jihatdan tahlil qilish – bu faqat tilshunoslik emas, balki madaniyatlararo muloqot, tarjima nazariyasi va kognitiv tilshunoslik uchun ham muhim izlanish maydonidir.

"Time is money" (Inglizcha) – vaqtni iqtisodiy boylik bilan tenglashtiruvchi metafora.

"Sabr qilgan – omad topar" (O'zbekcha) – vaqtni sabr orqali ijobiy natijaga olib keluvchi vosita sifatida ko'rsatadi.

Bu farqlar turli jamiyatlarning qadriyatlari, diniy-axloqiy tushunchalari, iqtisodiy va ijtimoiy hayoti bilan bevosita bog'liq.

Masalan, ingliz tilida "A fox is not caught twice in the same snare" deyilganida ayyorlik ijobiy ma'noda ishlatilsa, o'zbek tilida *"Tulki ming yil yashasa ham, bir kun boz ustida"* degan maqolda ayyorlik yomon oqibatga olib keladi.

George Lakoff va Mark Johnson asari: "Metaphors We Live By". Har bir til va madaniyat o'ziga xos metaforik konsepsiyalarga ega. Maqollar bu konsepsiyalarning eng aniq namunasidir. Ular deydi: "Metaphor is not just a matter of language, but of thought and reason." Izoh: Lakoff va Johnson fikricha, metafora faqatgina til vositasi emas, balki inson tafakkuri va tushunish jarayonining ajralmas qismidir. Ular maqollar orqali xalqning hayotni qanday anglashini ko'rsatadi, masalan: Jonathan Charteris-Black Manba: Corpus Approaches to Critical Metaphor Analysis Fikr (iqtibos): "Metaphors have persuasive power and reflect ideological values." Izoh: Bu fikrga ko'ra, maqollar nafaqat axloqiy ibrat, balki madaniy mafkura tashuvchisi hamdir. Masalan, ingliz tilidagi "Time is money" iborasi kapitalistik qadriyatni ko'rsatsa, o'zbek tilidagi "Vaqt – oltin, yo'qotsang topa olmayсан" maqoli vaqtni qadrlash g'oyasini ifodalaydi. *Time is money.* – Vaqtni pulga qiyoslash orqali, uni qadrlash va tejash haqida tushuncha beradi. *"Argument is war."* – Munozara va bahsni jangga o'xshatadi, bu esa qanday qilib odamlar bahs-munozarada strategiyalarni ishlatishini ko'rsatadi.

“Love is a journey.” – Sevgi murakkab yo‘l yoki sayohat sifatida tasvirlanadi, unda turli bosqichlar va to‘siqlar bo‘ladi.

Peter Newmark va Anna Wierzbicka tarjima nazariyasida maqollarni o‘rganib, ularning metaforik va madaniy komponentlarini tarjima qilishda yuzaga keladigan qiyinchiliklarni yoritib berishadi. Ular fikricha, maqollarni tarjima qilish faqat lug‘aviy tenglikka asoslanmasligi kerak, balki har bir til va xalqning madaniy zaminidan kelib chiqqan holda ekvivalentlikka erishish lozim. Peter Newmark uslubida maqollardan korib chiqamiz.

Masalan: *“When in Rome, do as the Romans do.”* – Maqol madaniyatga moslashish haqida gapiradi. Tarjimada madaniyatni hisobga olish zarur.

“A stitch in time saves nine.” – Muammoni erta hal qilishning foydasi haqida. Tarjimada to‘g‘ri ekvivalentni topish muhim.

“Birds of a feather flock together.” – O‘xshash odamlar bir joyga to‘planadi. Maqolni erkin tarjima qilish mumkin, lekin ma‘no saqlanishi kerak.

O‘zbek tilida metaforik ma‘no ifodalaydigan maqollarga e‘tibor qaratadigan bo‘lsak. Masalan:

“Toshga tegsa aqil boshga kelar” maqolda metafora mavjud. Bu yerda **“toshga tegsa”** ifodasi kishining hayotdagi murakkab yoki og‘ir holatga tushishi, ya‘ni qiyinchilikka duch kelishi, **“aqil boshga kelar”** esa o‘zini anglash, fikrlash va to‘g‘ri qarorlar qabul qilish jarayonini anglatadi.

Metafora shundaki, **“toshga tegsa”** faqat jismoniy holatni anglatmasdan, ayni paytda ichki o‘zgarish yoki muammoga duch kelishni ifodalaydi, va **“aqil boshga kelar”** esa, odam muammo yoki sinovlar orqali o‘z aqli va fikrini to‘plashi, chiroyli va o‘rinli qarorlar chiqarishini bildiradi.

“Zamonning zindoni ham bor, handoni ham bor” degan iborada ham metafora mavjud. Bu yerda **“zindon”** va **“handon”** (ya‘ni, **“xavotir”** yoki **“beqarorlik”** holati) orqali zamonning ikki xil holatini ifodalash ko‘zda tutilgan.

Zindon – bu metafora, zamonning og‘ir va qiyin holatlarini, insonni cheklovchi va ruhiy zo‘riqishlarni anglatadi. **“Zindon”** bu yerda, ma‘naviy yoki ijtimoiy ma‘noda odamni erkinlikdan mahrum qiluvchi vaqt yoki vaziyatni bildiradi.

Handon esa, **“xavotir va bo‘shliq”** ni anglatadi, ya‘ni zamonning yaxshi, osoyishta va qulay holatlarini, hayotdagi imkoniyatlar va erkinlikni ifodalaydi.

Shunday qilib, bu ibora zamonning ikki qutbli tabiati haqida gapiradi: bir tomondan qiyinchilik va azob, ikkinchi tomondan esa osoyishtalik va imkoniyatlar mavjudligi. Bu ikki holat bir-biri bilan o‘zaro bog‘liq va har bir inson hayotida bu ikki tomon bir-birini almashtirib turishi mumkin.

Ha, **“Arslon izida qaytmas, yigit so‘zida shuni”** degan iborada ham metafora mavjud. Bu yerda **“arslon izidan qaytmas”** va **“yigit so‘zidan shuni”** iboralari orqali hayotdagi muayyan holatlar yoki fazilatlar tasvirlanadi.

“Arslon izidan qaytmas” – Bu metafora arslonning kuchli, yovvoyi va qo‘rqituvchi tabiati bilan bog‘liq. Arslonning izidan yurish (yoki arslon izidan qaytmoq) bu yerda og‘ir va xavfli yo‘lni yoki insonning kuchli xarakterini anglatadi. Bu ibora, insonni yoki vaziyatni, harakatini muhim va kuchli deb tasvirlaydi. **“Yigit so‘zidan qaytmas”** – Bu esa, yigitning (yosh va jasur erkak) o‘z yo‘lini tanlashda va o‘z qarashlariga amal qilishda qat‘iyligini, sodiqligini bildiradi. **“So‘zida”** ifodasi, yigitning o‘zining ko‘rgan yo‘lida, xohlagan yo‘nalishda borishidan dalolat beradi.

Metaforik jihatdan, bu ibora ikki xil obrazni – arslon va yigitni bir-biriga qarama-qarshi tarzda ko‘rsatadi. Arslon izida yurish xavfli, kuchli va jasoratni talab qilsa, yigitning so‘zi esa o‘z yo‘lida qat‘iyat bilan davom etish, to‘g‘ri qarorlar qabul qilishni anglatadi. Shunday qilib, ibora insonni har qanday holatda ham o‘z yo‘lini tanlash va o‘zining ichki kuchini topish kerakligini ta‘kidlaydi.

Ingliz tilidagi ko‘plab maqollar ham metaforik mazmunga ega bo‘lib, ularning chuqur semantik qatlamida hayotiy tajriba, axloqiy qadriyatlar va madaniy urf-odatlar aks etadi.

Masalan: **“Don’t put all your eggs in one basket.”** Bu iborasining o‘zbekcha tarjimasida quyidagicha bo‘ladi: **“Barcha tuxumlarni bitta savatchaga solma.”** Bu ibora majoziy ma‘noda ishlatiladi va quyidagi mazmunni anglatadi: Xavfni kamaytirish uchun barcha resurslaringni yoki umidlaringni bitta narsaga bog‘lab qo‘yma. Ya‘ni, imkoniyatlarni bir nechta variantga bo‘lish kerak. Erkin tarjima: **“Hammasini bir joyga tiqma.”** **“Barcha umidni bitta narsaga bog‘lama”**. **“Bir yo‘l bilan cheklanib qolma.”**

Bu maqolda **“tuxum”** va **“savatcha”** real hayotdagi xavfni kamaytirish va ehtiyotkorlikni ifodalovchi metaforik obrazlar orqali ifodalanadi. Maqolning mazmuni – barcha imkoniyat va resurslarni bitta yo‘nalishga sarflamaslik, ehtimoliy xatolar yoki yo‘qotishlardan saqlanishdir. Bu maqol metaforik jihatdan o‘zbek tilidagi **“Bir quduqqa umid bog‘lama”** iborasi bilan qiyoslanishi mumkin. **“A rolling stone gathers no moss.”** Bu yerda **“rolling stone”** – harakatda bo‘lgan odam, **“moss”** esa barqarorlik yoki to‘planayotgan tajriba, boylik,

iliqlik va boshqalar sifatida tushuniladi. Maqol, odatda, joyida turmaydigan inson hech qanday barqarorlik yoki chuqur ildiz otmagan fazilatga ega bo'lmashini anglatadi. O'zbek tilidagi "Ko'chmanchi ko'p ko'radi, ammo oz to'playdi" degan ibora bilan ma'nodosh bo'lishi mumkin.

Maqollarni to'g'ridan-to'g'ri tarjima qilishda metaforalarning madaniy tarjima muammolari ko'pincha semantik noaniqliklarga olib kelishi mumkin. Masalan, **"Don't cry over spilt milk"** maqolini "To'kilgan sut ustidan yig'lama" tarzida tarjima qilish mumkin, ammo bu ibora o'zbek tilida to'liq ma'nodosh maqolga ega emas. Shu bois, tarjimada ekvivalentlik prinsipiga rioya qilish, ya'ni mazmuniy jihatdan yaqin iborani topish lozim.

"Every cloud has a silver lining." Bu maqolda "cloud" – muammolar, "silver lining" esa – har qanday qiyinchilik ortidagi ijobiy jihatni ifodalovchi metaforadir. O'zbek tilida buni "Har bir g'amning bir shodligi bor" tarzida izohlash mumkin. O'xshashlik va farqli jihatlariga e'tibor beradigan bo'lsak, ingliz va o'zbek maqollari o'z madaniy manbalariga asoslangan bo'lsa-da, ularda mavjud metaforik obrazlar ko'plab o'xshashliklarga ega. Bu, eng avvalo, insoniyatning universal tajribalariga asoslanadi. Masalan, "qush", "yo'l", "tosh", "quduq", "tuxum" kabi obrazlar ikki tilda ham uchrab turadi. Shu bilan birga, ba'zi metaforalar madaniyatga xos xususiyatlarga ega:

Xulosa. Ingliz va o'zbek tillaridagi maqollar metaforik jihatdan boy va mazmunan chuqur birliklardir. Ular orqali har bir xalqning madaniy tafakkuri, tarixiy tajribasi va axloqiy qadriyatlari aks etadi. Maqollarda qo'llanilgan metaforalar ikki xalq tafakkuridagi umumiylik va o'ziga xoslikni ochib beradi. Qiyosiy tahlil shuni ko'rsatadiki: Har ikki tilda metaforik obrazlar orqali hayotiy haqiqatlar, insoniy fazilatlar, axloqiy saboqlar ifodalanadi. O'zbek maqollarida ko'proq kollektiv ong, sabr-toqat, axloqiy pand-nasihati ustuvor bo'lsa, ingliz maqollarida individualizm, pragmatizm, vaqtning qadrlash kabi tushunchalar asosiy o'rinni egallaydi.

Metaforalarni chuqur tahlil qilish ularni tarjima qilishda, madaniyatlararo muloqotda va til o'rganish jarayonlarida katta foyda keltiradi. Ingliz va o'zbek tillaridagi maqollarni metaforik jihatdan qiyosiy tahlil qilish orqali biz nafaqat tillar orasidagi semantik yoki strukturaviy o'xshashlik va farqlarni aniqlaymiz, balki har bir xalqning madaniy tafakkuri, qadriyatlar tizimi va hayotga bo'lgan qarashlarini ham chuqur anglaymiz. Ushbu tadqiqot jarayonida ko'plab tilshunoslar, madaniyatshunoslar va paremiologlarning izlanishlari tahlil qilindi. Ularning fikr-mulohazalari bu sohaning dolzarbligini va ilmiy yondashuvning zarurligini yanada chuqurroq ochib beradi.

ADABIYOTLAR:

1. Lakoff, G., & Johnson, M. (1980). *Metaphors We Live By*. University of Chicago Press.
2. Charteris-Black, J. (2004). *Corpus Approaches to Critical Metaphor Analysis*. Palgrave Macmillan.
3. Newmark, P. (1988). *A Textbook of Translation*. Prentice Hall.
4. Wierzbicka, A. (1997). *Understanding Cultures through Their Key Words: English, Russian, Polish, German, and Japanese*. Oxford University Press.
5. Kövecses, Z. (2002). *Metaphor: A Practical Introduction*. Oxford University Press.
6. Mamatova, Sh. (2019). *Ingliz va o'zbek maqollarining lingvomadaniy xususiyatlari*. Filologiya masalalari.
7. Ibrohimov, Z. (2021). *Ingliz va o'zbek tillarida metaforik ifodalar: qiyosiy tahlil*. O'zbek tili va adabiyoti.
8. Hamdamova, M. (2020). *O'zbek va ingliz maqollarining semantik-strukturaviy tahlili*. Til va adabiyot ta'limi.
9. Shukurov, E. (2022). *O'zbek va ingliz maqollarining lingvokulturologik xususiyatlari*. Jahon tillari va madaniyati.
10. Yusupova, S. (2023). *Maqollar metaforalari orqali o'zbek xalqining madaniy tafakkurini o'rganish*. O'zbek tili va madaniy merosi.

THE ESSENCE OF ENDANGERED LANGUAGES

Boymurodova Feruza Ziyot kizi,
MA International Education, Senior Teacher
Uzbekistan State World Languages University
boymurodovaferuza555@gmail.com

Abstract. Language is one of the most important parts of a cultural identity and heritage representing a specific nation's independence and presence. However, it is getting prevalent for a particular nation to deprive of their mother tongue or to have become on the verge of extinction because of contribution of globalization, urbanization, and cultural assimilation. Many indigenous languages are disappearing, by which cultural and intellectual losses are occurring as well. This article delves into learning why language extinction takes place and what can we do to ensure our language will live forever, applying available methods to find out, especially qualitative and quantitative ones. It is obvious that every country and nation is available due to the presence of a mother tongue, displaying its most pivotal cultural aspects, such as daily communications, interactions or literature. In this research work, individuals' opinions are asked about what the main reasons are leading a particular language to extinction and what kinds of actions can be taken to prevent this global phenomenon. In order to mitigate this problem, different procedures to preserve language are discussed such as actions taken by governmental authorities, language education programs, public bids, and the importance of technology.

Key words: language extinction, endangered languages, language preservation, linguistic diversity, language revitalization.

СУТЬ ЯЗЫКОВ, НАХОДЯЩИХСЯ ПОД УГРОЗОЙ

Аннотация. Язык является одной из важнейших частей культурной идентичности и наследия, представляющих независимость и присутствие конкретной нации. Однако я становится распространенным, когда конкретная нация лишается своего родного языка или оказывается на грани исчезновения из-за влияния глобализации, урбанизации и культурной ассимиляции. Многие языки коренных народов исчезают, что также приводит к культурным и интеллектуальным потерям. В этой статье мы углубимся в изучение того, почему происходит исчезновение языка и что мы можем сделать, чтобы гарантировать, что наш язык будет жить вечно, применяя доступные методы для выяснения этого, особенно качественные и количественные. Очевидно, что каждая страна и нация доступны благодаря наличию родного языка, демонстрирующего его самые важные культурные аспекты, такие как повседневное общение, взаимодействие или литература. В этой исследовательской работе задаются вопросы о мнении отдельных лиц о том, каковы основные причины, приводящие к исчезновению конкретного языка, и какие действия можно предпринять для предотвращения этого глобального явления. Чтобы смягчить эту проблему, обсуждаются различные процедуры по сохранению языка, такие как действия, предпринимаемые государственными органами, программы языкового образования, публичные торги и важность технологий.

Ключевые слова: исчезновение языков, исчезающие языки, сохранение языков, языковое разнообразие, возрождение языков.

YO'QOLIB BORAYOTGAN TILLARNING MOHIYATI

Annotatsiya. Til muayyan millatning mustaqilligi va mavjudligini ifodalovchi madaniy o'ziga xoslik va merosning eng muhim qismlaridan biridir. Biroq globallashuv, urbanizatsiya va madaniy assimiylatsiyaning hissasi tufayli ma'lum bir xalqning o'z ona tilidan mahrum bo'lishi yoki yo'q bo'lib ketish arafasida bo'lishi keng tarqalgan. Ko'pgina mahalliy tillar yo'q bo'lib ketmoqda, buning natijasida madaniy va intellektual yo'qotishlar ham sodir bo'lmoqda. Ushbu maqola nima uchun tilning yo'q bo'lib ketishini va tilimizning abadiy yashashini ta'minlash uchun nima qilishimiz kerakligini, mavjud usullarni, ayniqsa sifat va miqdoriy usullarni qo'llashni o'rganadi. Ko'rinib turibdiki, har bir mamlakat va millat ona tilining mavjudligi tufayli mavjud bo'lib, uning kundalik aloqalari, o'zaro aloqalari yoki adabiyoti kabi eng muhim madaniy jihatlarini namoyish etadi. Ushbu tadqiqot ishida ma'lum bir tilning yo'q bo'lib ketishiga olib keladigan asosiy sabablar nima va

bu global hodisaning oldini olish uchun qanday choralar ko'rish mumkinligi haqida odamlarning fikri so'raladi. Ushbu muammoni yumshatish uchun tilni saqlab qolishning turli tartib-qoidolari, masalan, davlat organlari tomonidan ko'rilayotgan harakatlar, til ta'limi dasturlari, davlat takliflari va texnologiyaning ahamiyati muhokama qilinadi.

***Kalit so'zlar:** tilning yo'q bo'lib ketishi, yo'qolib ketish xavfida bo'lgan tillar, tillarni saqlab qolish, tilning xilma-xilligi, tilni qayta tiklash.*

Introduction. Language plays a crucial role as a cultural, human identity and a means of communication. It serves as an inevitable tool for not only the process of communication, but also it helps with transmitting knowledge, cultural traditions, rituals and social values across generations. However, in the recent era the number of languages spoken has declined considerably, not least for minority and indigenous ones, turning into endangerment and extinction. Sean Fleming (2020) states that according to UNESCO, 7000 languages are available around the world and more than 40% (2895) of them are on verge of extinction, but, some can still survive provided that appropriate conditions is supplied [1]. This concerning news warns speakers to be aware of proper usage of their language; ensuring language they are using is in daily use.

Obviously, language extinction takes place, unless its speakers utilize it regularly or other dominant languages, such as English or Spanish would be prioritized over minority languages. Today, 96% of the population around the world speak in nearly 4% of languages, while 25% of languages possess fewer than 1000 communicators. Additionally, Neus Isern and Joaquim Fort (2014) says that if these present trends are not going to alter, according to linguists' prediction, 90% of almost 6000 languages may be directed towards extinction or large endangerment until the end of this century [2]. For these governmental authorities are also responsible, preferring to favor of such dominate languages in regular communication to local and indigenous languages. Sometime there are reasons, for example, it is said that in Encyclopedia Britannica by Noah Tesch in some cases languages are more likely to die out immediately. This can occur when a small number of communities of speakers are eliminated by disasters or battles. Consequently, these languages are more likely to become marginalized and even forgotten over time. The result of language extinction is prone to go beyond the disappearance of words, leading the loss of cultural identity and heritage. Being wary of these phenomenon linguists, researchers and governments are taking actions to hinder the occurrence of this problem. While doing this, they can take many actions, like encouraging local people to carry on daily communication in indigenous languages, telling stories, singing songs, accomplishing cultural events and the most significant effort would be to teach lessons at schools in these languages. For instance, in Uzbekistan although the primary language is Uzbek language, people from various backgrounds speak in different languages, such Russian, Tajik or even Kazak. It is because that in their family these languages were spoken by their parents from their early ages, hearing from them they were brought up speaking these languages naturally as a mother tongue.

This research paper aims to find out the reasons and consequences of language extinction and endangerment while searching efficient resolutions for preserving endangered ones. The article looks for emphasizing the significance of safeguarding linguistic diversity for the long term, by looking at case studies and global attempts. Additionally, the study highlights the importance of education, technology, and policies to make sure the survival of at-risk languages. Fundamentally, collective and collaborative obligation stands at the forefront of everything to save world's linguistic heritage, which is necessary aspect of human history and identity. While respondents in (both qualitative and also findings from qualitative research suggested that) were questioned about what is main reason of language endangerment and extinction and what is the best way of preserving language, many of them believed as dominance of major languages and intergenerational transmission respectively.

Literature review

The reasons of language endangerment and extinction. In fact, language endangerment and extinction is inevitably related to each other. Before experiencing extinction, firstly, languages are more likely to witness endangerment. While the former means languages through which fewer numbers of speakers are left, by means of the latter we can know that there are no communicators or speakers any more. There are plenty steps through which language is more likely to direct toward the endangerment. First of all, public preference of speaking dominant languages rather than mother tongue. Let us take English or Chinese language learners as an example, more and more people around the world attempt to learn and communicate through these languages as lucrative opportunities they offer, not least for employment chances. True, they are becoming employed by means of these languages; however, this is not without upsides. By looking at them young generations also are coming to decision to prioritize dominant languages over their native ones, unfortunately, they may even consider their own languages as unnecessary compared with dominant

languages. In addition, it is true that everything, regardless what it is starts within a family; not only upbringing, but also cultural customs, rituals and affection for mother tongue also are developed in young minds of youngsters with the assistance of their family. Even though some families are living in a specific community, they are carrying out their conversations in foreign languages, for instance, in my country Uzbekistan lots of famous figures, especially artists and political workers tend to speak in Russian or English even within a family. Thus, their children may also end up preferring foreign languages like their parents. Urbanization is another factor contributing to language endangerment. Clearly, many individuals are leaving their countries with the aim of getting employment or education abroad and in many cases, they are settling there and thriving. Although this is a positive development, their attempts to communicate in another language due to economic and social reasons, it is impossible devoid of negative trace for native language. Another reason is the sudden eradication of a community of certain speakers owing to war or disasters as it is also mentioned by Stephen A. Wurm, the accelerated death of a given language because of violent acts, such as warfare and genocide, or through epidemic diseases and droughts causing disastrous famines, heavy floods, volcanic eruptions and to name but a few [4]. While Sebastian Drude (2003) argues that language, endangerment might become the result of external forces, including military, economic, religious, or educational factors, or it may be triggered by internal reasons like the negative attitude of a community towards its own language. Internal pressures frequently possess their source in external ones, and both stop the intergenerational transmission of linguistic and cultural traditions. Many indigenous, associating their disadvantaged social rank with their culture, have believed that their languages are not worth revitalizing. They tend to abandon their languages and cultures in hopes of dealing with discrimination, to secure a livelihood, and hone social mobility, or to assimilate to the global market [5].

The consequences of language extinction. Inevitably, the extinction of languages leads to remarkable losses, even the loss of a nation, culture and community. Cultural identity stands at the forefront of results of language extinction. It is also mentioned that in the “Language Vitality and Endangerment” the loss of every language brings about the irrecoverable extinction of unique culture, history, and ecological knowledge. Per language is an individual expression of the human identity in the world. Hence, the knowledge of every language might become the basis to finding fundamental questions of the nature. When a single language passes away, there is less evidence for comprehending patterns in the structure and characteristics of a language, human prehistory, and the consistence of the diverse ecosystems in the world [5]. According to Kat Escher (2017) there, four main occurrences are going to take place when a language dies out. First, as mentioned above several times the loss of the expression of a distinctive vision of what it means to become human. Secondly, world’s histories and cultures will be lost as well as linguistic resources. Additionally, we deprive of the optimum local resources for dealing with environmental dangers. Furthermore, some individuals fail to keep their mother, native tongue [6]. Arjun Natarajan (2018) explains the consequence of language extinction by giving an example of the difference between humans and animals, for instance, if predators feel hungry when they visit an unfamiliar territory, they just catch up their prey and fulfill their hunger and they understand each other instinctively, but what about humans? What are they going to do if they feel hungry and cannot explain this to people comprehending another language? Conversely, in order to live independently and in life, culture they want humans have to have their own mother tongue as well as independence to communicate through it [7]. Almost each person lives in this world with the aim of fulfilling their cultural needs that were left by their ancestors and they are able to find satisfaction in their lives due to the existence of cultural heritages. However, without mother language this would be impossible. For example, people tend to pray for God and ask for what they are in need of in their mother tongues; unlikely in another language it would be arduous to convey an exact meaning and context.

The preservation of language extinction and endangerment. As the endangerment and extinction of indigenous languages are occurring, it is inappropriate to just stand by. Some actions could be taken to prevent languages from extinction and endangerment. What supplies the maintenance of language in use is education. According to Arief Rachman (2006) while being educated in mother tongue, children also learn and search in this language. Instruction in the native language is of vital significance for pedagogical, social and cultural reasons. Hence, it is very crucial to develop the education of the mother tongue as native language at the family and at school because the priority given to the native language of students makes up the best basis for further learning and supports positive emotions that are essential for the construction of a private and cultural identity, as well as the sentiments of belonging to the community [8]. This role of education depends on the governmental actions, in order the enforcement of mother tongue in education to be applied, the government should introduce principles and disciplines related to language preservation, ensuring a regular application of native language not only in daily instructions at school, but also at home, communities. Arianna Berardi-

Wiltshire (2017) states that due to the importance played by the family in both language attaining and socializing, micro-level investigations of language practices in a family and around children generally have long been the concentration of sociolinguistic enquiry. However, in recent days, researchers paid attention to the family as a key factor contributing to the best preservation of a language [9]. It is also worth noting that technology plays a crucial role in preserving languages, providing an attractive atmosphere for students to engage in activities and educational programs in a native language ensure to keep young learners connected with a mother tongue. Let's take David Crystal's (2014) ideas concerning with technology as an example which says the development of Ai-driven language equipment's, the proliferation of mobile and web-based language apps, and growing usage of VR and AR for immersive learning experiments are forming the future of language preservation. If these technologies improve in language preservation process, they offer new chances for engaging in language communities, documenting linguistic diversity, and supplying accessible and efficient language learning measurements [10]. These resolutions abovementioned are equally effective in preservation of languages, if applied appropriately and on time, also the collaboration of public and local individuals plays a pivotal role, even it is not possible to implement these actions devoid of cooperative attempts.

Methodology. The aim of this research work was to investigate what factors lead to endangered languages and extinction and propose some actions to take to prevent languages under endangerment. Concentrating on such intentions, this research paper put some relevant questions for adults, particularly those who were over 18 and under 25 years old. In this survey their considerations were asked what did they think as main reason of language endangerment, factors encouraging people to stop speaking their native language, actions they offer to introduce to prevent languages, whether they have an interest towards endangered languages, what do they think about the funding by governments to preserve languages, the role of social media and digital technology, and the most effective way they propose to make endangered language renowned again. Overall, 60 students took part in online survey and the author carried out interviews with some individuals from which the results were presented below. They considered the government policies as one of the most effective ways of language preservation and ideas were followed by the importance of family communications and teaching. Notably, nearly all of the respondents admitted that they are not indifferent about endangered languages and most thought government should spend a large amount of money for actions such as the organization of cultural events in native language, purchasing digital technologies to implement language-learning programs. As expected, the majority of participants considered that social media and digital technology play an important in this process. Finally, the most efficient way of preserving languages was intergenerational transmission for most of them.

Findings and Discussion. The findings of this study provide compelling evidence for the importance of focus on causes of language endangerment and extinction as well as preservation. Both quantitative and qualitative data collected consistently emphasize the strategies to prevent languages to save cultural heritage and identity. The qualitative analysis shed light on that the majority of people in the community care about endangered languages and extinction, while the qualitative data further enriched our comprehension of language importance in shaping cultural and human identity. Other researchers' research works also identified how important to specify reasons for endangerment and preserve languages by contribution of collaborative communities, the importance of digital technology and primarily government policies to take further and immediate actions towards saving indigenous languages. This document analysis displayed that although many researchers attempted to urge societies to further actions, encouraging them to be wary of the potential consequences, including cultural heritage and human identity, there is still a room yet has to be filled. There should be more effective strategies to implement which can definitely ensure languages to survive. It is vital to get not only communities' attention towards languages, but also governmental authorities should be directed to the Centre of the problems related to languages, forcing them to prioritize language issues over other factors, such as economic, industrial and development. Ai driven tools and other online programs are becoming available in many countries around the world, but in foreign languages, thus, in order to understand these apps and to find well-paid employment, people are trying to learn dominant languages leading them to prioritize foreign languages over theirs.

Conclusion. In conclusion, this study underlines the critical reasons of endangered languages and proposing some efficient ways to take into consideration. By understanding what is posing a threat for indigenous languages towards endangerment and extinction, effective the government, the communities and technology could take actions. The survival of languages depends on its consistent utilization, not least for among young generations. While education, technology, and government support play a crucial role, the most vital factor is intergenerational transmission, making sure that parents and older adults regularly communicate

the language in front of their children. If language stays an essential aspect of lifestyle, it is most likely to survive for generations to come.

REFERENCES:

1. Sean F. (2020). World Economic Forum <https://www.weforum.org/stories/2020/02/how-some-endangered-languages-thrive/>
2. Neus I. (2014). Language Extinction and Linguistic Fronts, *Journal of the Royal Society Interface* <https://royalsocietypublishing.org/doi/abs/10.1098/rsif.2014.0028>
3. Noah T. Why Do Languages Die? *Encyclopedia Britannica* <https://www.britannica.com/story/why-do-languages-die>
4. Stephen A. Wurm (2024). *Language Death and Disappearance: Causes and Circumstances*, Cambridge University Press volume 39 issue 153. <https://www.cambridge.org/core/journals/diogenes/article/language-death-and-disappearance-causes-and-circumstances/A2A620377501832B121053359033C357>
5. S. Drude. (2003). *Language Vitality and Language Endangerment*, UNESCO Intangible Cultural Heritage Unit's Ad Hoc Expert Group on Endangered Languages. https://pure.mpg.de/rest/items/item_1468187/component/file_1468185/content
6. Kat E. (2017). Four Things That Happen When a Language Dies, *Smithsonian Magazine*. <https://www.smithsonianmag.com/smart-news/four-things-happen-when-language-dies-and-one-thing-you-can-do-help-180962188/>
7. Arjun N. (2018). *Language Extinction and the Rise of a Global Language*, TEDxYouth@SWA <https://www.ted.com/tedx>
8. Arief Rachman (2006). *The role of education in protecting and saving endangered languages. Indonesian Institute of Science, Austronesian Diaspora and the Ethnogeneses of People in Indonesian*. <https://books.google.com/books?hl=ru&lr=&id=Szvr5hUtD5kC&oi=fnd&pg=PA349&dq=How+to+preven+t+endangered+languages&ots=btPu2CcTnx&sig=dtzvc4XC1gAk-AKTCUQVhHvLHtQ>
9. Arianna B. (2017). *Endangered languages in the home: The role of family language policies in the revitalisation of indigenous languages* https://www.researchgate.net/profile/Arianna-Berardi-Wiltshire/publication/318663439_Endangered_languages_in_the_home_the_role_of_family_language_in_the_revitalisation_of_indigenous_languages/links/59767d220f7e9b4016bc4909/Endangered-languages-in-the-home-the-role-of-family-language-in-the-revitalisation-of-indigenous-languages.pdf
10. Crystal. D. (2014). *Language Death*. Cambridge University Press. https://www.researchgate.net/publication/231886685_Language_death_David_Crystal_Cambridge_Cambridge_University_Press_2000_Pp_208_-

“ALPOMISH” DOSTONIDA QO‘LLANGAN ERKIN O‘XSHATISHLARNING LINGVOMADANIY XUSUSIYATLARI

Ashurov Dilmurod Ahmadaliyevich,

University of Business and Science oliy ta'lim muassasasi v.b. dotsenti, PhD

dilmurodxoji@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada erkin o‘xshatishlar va ularning hosil qilinishi, doston badiiyligini oshirishdagi o‘rni, matnidagi vazifasi haqida so‘z boradi. “Alpomish” dostoning xalq baxshilari Fozil Yo‘ldosh o‘g‘li va Bekmurod Jo‘raboy og‘li tomonidan kuylangan variantida qo‘llangan ba‘zi erkin o‘xshatishlarning lingvomadaniy xususiyatlari tahlillar asosida ochib berilgan. Individual-muallif o‘xshatishlarining til jamoasida ommalashib, umumxalq tili leksikonidan joy olishi, turg‘unlashish jarayonlari haqida nazariy ma’lumotlar berilgan. Dostonda qo‘llangan o‘xshatish etalonlarining o‘zbek xalqi madaniyatida tutgan o‘rni, o‘xshatish tarkibida ifodalayotgan ma’nosi, bunday o‘xshatishlarni qo‘llashdan ko‘zlangan maqsad haqida batafsil yoritilgan.

Kalit so‘zlar: o‘xshatish, etalon, mentalitet, madaniyat, lingvomadaniyatshunoslik, xalq qarashlari, milliy me’yor, individual-muallif o‘xshatishlari, erkin o‘xshatishlar, xususiy-muallif (favqulodda) o‘xshatishlar.

ЛИНГВОКУЛЬТУРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ СВОБОДНЫХ АНАЛОГИЙ, ИСПОЛЬЗОВАННЫХ В ЭПОСЕ “АЛПОМИШ”

Аннотация. В данной статье речь идёт о свободных аналогиях и их создании, роли в повышении художественности эпоса, его функции в тексте. Лингвокультурные особенности некоторых свободных аналогий, использованных в вариантах эпоса “Алпомиш”, спетых народными бахши Фазилем Юлдаш оглы и Бекмуродом Джурабай оглы, были выявлены на основе анализа. Даны теоретические сведения о популяризации в языковом сообществе индивидуально-авторских аналогий и их внедрении и утверждении в общенародном языковом лексиконе. В эпосе подробно рассказывается о роли эталонов сравнения в культуре узбекского народа, о значении, которое они выражают в структуре сравнения, о цели применения таких аналогий.

Ключевые слова: аналогия, эталон, менталитет, культура, лингвокультурология, народное видение, национальная норма, индивидуально-авторские аналогии, свободные аналогии, частно-авторские (экстраординарные) аналогии.

THE LINGUOCULTURAL FEATURES OF FREE SIMILES USED IN THE EPIC “ALPOMISH”

Abstract. This article discusses free similes, their formation, their role in enhancing the artistic value of the epic, and their function within the text. It analyzes the linguocultural features of certain free similes used in the version of the epic *Alpomish* performed by folk storytellers Fozil Yo‘ldosh o‘g‘li and Bekmurod Jo‘raboy og‘li. The article provides theoretical information on how individual-author similes become widespread within the speech community, eventually entering the general lexicon and undergoing the process of lexical fixation. It also explores the cultural significance of simile standards used in the epic within Uzbek society, the meanings they convey, and the intended purpose behind their use.

Keywords: simile, standard, mentality, culture, linguoculturology, folk beliefs, national norm, individual-author similes, free similes, unique-author (extraordinary) similes.

Kirish. O‘xshatishlar milliy va madaniy dunyoqarash, ijtimoiy hayot va tabiatga munosabat, olamni tasavvur etishdagi o‘ziga xos tafakkur, qiyoslash mahoratiga chambarchas bog‘liq holda yuzaga keladi. Inson o‘xshatish yaratishda qiyoslashga asoslanadi. “O‘xshatish ham qiyosga asoslanadi, biroq o‘xshatishda integral belgilar idrok qilinadi” [15, 278]. Natijada qiyoslash amaliyotining hosilasi, lisoniy voqelangan shakli bo‘lmish o‘xshatishlar orqali noma’lum predmet haqida tasavvur hosil qilinadi.

O‘xshatishlar ma’lum xalqning idrok shakli, shuningdek, o‘ziga xos milliy xususiyatlarni, stereotiplarini aks ettiruvchi lingvomadaniy vosita sifatida alohida ahamiyatga ega. Professor D.Xudayberganova

o'xshatishlarni «o'zbek tili egalarining obrazli tafakkur tarzini ko'rsatuvchi lingvomadaniy birlik sifatida namoyon bo'ladi» [14, 122], deya ta'kidlaydi. Darhaqiqat, o'xshatishlar milliy va madaniy dunyoqarash, ijtimoiy hayot va tabiatga munosabat, olamni tasavvur etishdagi o'ziga xos tafakkur, qiyoslash mahoratiga chambarchas bog'liqdir.

Asosiy qism. An'anaviy o'xshatishlar o'zbek milliy madaniyati uchun umumiy va odatiy bo'lib, ommaviylik va muntazamlilik xususiyatiga ega bo'ladi. Shunday o'xshatishlar ham borki, ular ijodkorning ijodiy tafakkuri hosilasi bo'lib subyektiv qiyos natijasida yuzaga keladi. Adabiyotlarda bu xildagi o'xshatishlar individual-muallif o'xshatishlari yoki erkin o'xshatishlar deb yuritiladi [8, 161]. Professor G.Jumanazarova bunday o'xshatishlarni xususiy-muallif (favqulodda) o'xshatishlar deb nomlaydi [5, 18]. F.Usmenov dissertatsiyasida o'xshatishlarning xuddi metaforalar kabi, turg'un va erkin yoki individual (badiiy) turlari farqlanish aytib o'tiladi [13, 32]. Individual o'xshatishlar ijodkorning ijodiy mahoratini aks ettiruvchi vosita sifatida badiiy nutqda muhim ahamiyat kasb etadi. "Xususiy-muallif o'xshatishlarini badiiy matnni shunchaki, bezovchi, go'zallashtiruvchi vosita sifatidagina qarash to'g'ri bo'lmaydi. Mahoratli ijodkor bunday o'xshatishlarga badiiy-estetik ehtiyoj zarurati bilan murojaat qiladi. Tasavvur qilish qiyin bo'lgan tushunchalarni aniqlashtirish, narsa-hodisa, harakat-holatlarining eng nozik jihatlari kitobxon ko'z o'ngida gavdalanirish, tasvirni quruq emas, balki quyuq bo'yoqlar bilan amalga oshirishda ana shunday o'xshatishlar favqulodda muhim vositadir" [6, 60]. Bu xildagi o'xshatishlar baxshining mahoratini namoyon etuvchi vositalardan biri sifatida dostonda alohida o'rin tutadi. "O'xshatish – bu inson tilni foydalanishni boshlagandan beri kishilar orasida tez-tez ishlatib kelinadigan ifoda vositasidir. Oddiy odamlar subektni turg'un o'xshatish usuli bilan bezatib o'z fikrlarini jonli ravishda yetkazsalar, mualliflar biror subektning asosiy xususiyatidan yangi obrazni yaratish uchun individual o'xshatish usulidan ko'proq foydalanadilar" [2, 15]. Baxshining bunday o'xshatishlardan mohirona foydalanishi dostonning badiiyligini oshirib, ta'sir doirasini kengaytiradi. Bunday tasviriy vositalarning badiiylilik darajasi bilan baxshining mahoratini baholash mumkin.

Individual o'xshatishlar baxshining mahoratini namoyon etuvchi vositalardan biri sifatida doston eshituvchini o'ziga jalb qiladi. Individual o'xshatishlar ijrochining til bilimdonligi mahoratini namoyon etuvchi vositalardan biri hisoblanadi. Ular orqali ijodkorning til bilimdonligi, badiiy so'zdan mahorat bilan foydalanish ko'nikmalari namoyon bo'ladi. Ular an'anaviy o'xshatishlardan farqli tarzda bir so'z bilan emas, bir necha so'zlar yordamida hosil qilinadi: *obdol talaganday (devona talaganday*[1, 30]), *ilon yalaganday, qush patiga sig'inganday, tog'ning cho'qqisi qulaganday, chillali muzlagan qishday* kabi. Bu xildagi o'xshatishlarda asos ham, timsol ham, odatdan tashqari yoki ba'zida asosning an'anaviy bo'lishi aytiladi [4, 23].

Xalq og'zaki ijodi namunalarida, xususan, "Alpomish" dostoni variantlarida o'xshatishlarning original namunalarini uchratish mumkin. G.Jumanazarova tadqiqotlarida ham an'anaviy xalq dostonlari tilida eng ko'p qo'llanadigan badiiy tasvir vositalaridan biri o'xshatish ekanligi ta'kidlangan [3, 7]. S.Yo'ldosheva o'xshatishlarning g'oyaviy-estetik funksiyasiga bag'ishlangan maqolasida aynan «Alpomish» dostonidagi o'xshatishlarga e'tiborini qaratadi [7, 47-52].

«Alpomish» dostonida lingvokulturologik birliklar qatorida o'xshatishlar alohida ahamiyatga ega. Dostonning lisoniy-uslubiy vositalari sifatidagi o'xshatishlarga boyligi baxshining kuzatuvchanligi, so'z qo'llash mahorati va badiiy saviyasiga bog'liq. Baxshining o'xshatishlardan mohirona foydalanishi dostonning badiiyligini oshirib, ta'sir doirasini kengaytiradi.

Maqolamizda yuqoridagilarga tayangan holda, «Alpomish» dostoni variantlarida qo'llanilgan ba'zi individual o'xshatishlar tahliliga e'tibor qaratamiz.

Dostonning Fozil Yo'ldosh o'g'li variantida qahramonning bahaybat gavdasi Samarqandning minorasiga, Egamberdi Ollomurod o'g'li variantida esa Vobkentning minoriga o'xshatilmoqda. Demak, o'xshatishlarning hosil bo'lishida hududiy xoslanish ham muhim rol o'ynaydi. Fozil Yo'ldosh o'g'lining Samarqandda yashaganligi Samarqandning minorasiga o'xshatishga, Egamberdi Ollomurod o'g'lining Buxoroga yaqin hududda yashaganligi (Xatirchi tumani, Navoiy viloyati) Vobkentning minoriga o'xshatishga asos bo'lmoqda. Bu o'rinda minoraga o'xshatish an'anaviylik kasb etadi, biroq qaysi hududdagi minoraga o'xshatish erkindir. *Langarning chinoriday* individual o'xshatishi haqida ham shunday xulosaga kelish mumkin. Bu o'xshatishlar orqali qahramonlarning nihoyatda katta, beso'naqay, bahaybat gavdasiga ishora qilinadi.

Individual o'xshatishlarda baxshi asar qahramonining xarakter xususiyatidan kelib chiqib, unga mos o'xshatishlarni tanlaydi. Doston variantlarida baxshilarning Kayqubod bilan bog'liq tasvirlarida individual o'xshatishlarning original variantlari kuzatildi: *Quygan sho'roba og'zidan qaytib, og'zi-burnidan keldi. Bir-bir toshni sochboviga boylab, qizlar Kayqubodni ura berdi. Qorniga tekka, tarvuzday po'k etadi. Boshiga tekka, cho'pkadiday tak etadi. Kayqubod: – O'zim qildim, o'zim qilgan ishimga huzur qildim, – deydi* [11,

137]. Matnda qorinning tarvuzga, boshning cho'pkadiga o'xshatilishi uchun asos vazifasini ularning tovush chiqarish funksiyasi bajargan. Shuningdek, qorinning shaklan tarvuzga, boshning ichi bo'sh oshqovoqqa o'xshatilishi, natijada Kayqubodning tashqi ko'rinishi, aqliy xususiyatlari implisit tarzda ifodalangan.

Individual-muallif o'xshatishlari til jamoasida ommalashib, umumxalq tili leksikonidan joy oladi, turg'unlashadi. *Alqissa, Qultoy boboni ko'lining labiga olib bordi, sochlarini oldi, mo'ylovlarini oldi, soqollarini taradi, yana u yoq-bu yog'iga qaradi. Qultoy boboni tarashlangan sabziday qildi. O'zining kiyimlarining barisini Qultoy boboga berdi* [11, 198].

Tarashlangan sabzi «qizillik», «bardamlik», «yoshlik» semalari bilan individual o'xshatishga sabab bo'lgan. Bu o'xshatishlar dostonning badiiyatini, baxshining induvidual o'xshatishlardan unumli foydalanganini aks ettiradi.

El-yurt uchun tayanch bo'lib, uzoq yillar xizmat qilgan buyuk shaxslarga nisbatan *chinor* stereotipi qo'llanadi. Bu o'xshatish chinorning mustahkamligi, chidamliligi, soya-salqin berishi bilan bog'liq. Alisher Navoiyning «Mahbub ul-qulub» asarida ham *chinor* himmatli odam ramzi sifatida keltirilgan: *Chinor ilgi xolilig'idin biyikligiga ne nuqson va tufroqqa nihon ganjlari bilan ne ulvi shon (Chinor bo'sh qo'lli bo'lsa-da, buyukligiga nuqson yetmaydi, tuproq ostidagi xazina manfaat bermagani uchun maqtovga sazovor bo'lmaydi).* «Alpomish» dostonida *chinor* bahaybatlikdan tashqari qahramonga ijobiy munosabatni ham ifodalab keladi: *Armon qilib menday mungliq jiladi, // Qo'ng'iroq elning shoh chinori quladi* [12, 278]. Bu o'rinda shoh chinorning qulashi ayolning tushkun holatga kelganligining sababi sifatida ta'sirli *chinor* obrazi orqali ifodalangan.

Baxshining ijodiy mahorati, to'qimasi vositasida yuzaga chiqadigan o'xshatishlar eshituvchining tasavvurida hodisalar, qahramonlarning ichki ruhiy holatini yaqqol gavdalandiradi. Masalan, «*Bu so'zni Ko'kaman alp eshitib, ...borib, alplarning ichida, Kashal g'orida ko'zini yoshlab, o'zini otdan tashlab, otasiga qing'irliq qilgan boladay, oyog'ini tipirchilatib, yig'lab berdi*» [12, 86-87]. Bu parchada erkin o'xshatish qo'llangan bo'lib, Barchindan o'zi kutmagan yomon munosabatni ko'rgan Ko'kaman ayb ish qilib, ota-onaga araz qilib, tixirlik qilayotgan bolaga o'xshatilgan.

Dostonning Fozil Yo'ldosh o'g'li og'zidan yozib olingan variantida chinqirmoq harakatiga nisbatan *ayiq* o'xshatish etaloni qo'llanadi: *Ayiqday chinqirib kampir quladi, // To'qqiz ko'ppak o'rta op taladi* [12, 71]. *Har qaysisi bir darada bir-biriga yonashmay, ayiqday chinqirib yuribdi* [12, 89]. Ma'lumki, *chinqirmoq* so'zini, odatda, bolaning qattiq yig'lashiga nisbatan qo'llaymiz. Ayiqqa nisbatan odatda *o'kirmoq* fe'li qo'llanadi. *Bo'kirmoq* esa novvosga nisbatan qo'llanadi. Bu fe'l semantikasida o'txo'r hayvonga xoslik, kuch-qudrat va g'azab semalari mavjud. Demak, xalq og'zaki ijodi manbalaridan etimologik tadqiqotlar uchun muhim faktlar yig'ish mumkin: *Bizning siri-holimiz bir-birimizga ma'lum, ilgaridan ham to'qayda ayiqday olishib yotgan odam edik* [12, 200]. Bu o'xshatish ham boshqa hayvonlarga nisbatan *ayiq* va insonning harakati mutanosib ekanligini bildiradi. Chunki ayiqlar olishganda sher, it, qoplon kabi tish emas, asosan, panjaning, qo'lining kuchiga tayanadi. Ularning gavda tuzilishi va harakati polvonlarning kurashishiga o'xshatilishi asosli va mos.

Dostonning boshqa o'rinlarida o'xshatishlarning o'ziga xos ko'rinishlarini uchratish mumkin: *Barchin turar hurday bo'lib, // ...Misli asov toyday bo'lib, // Sag'rilar yoyday bo'lib, // Bir ming qo'yni boyday bo'lib* [12, 94]. B.To'ychiyev xalq tilida sonning orqa qismi «bo'ksa», ba'zan «sovri» deb nomlanishini, «Alpomish» dostonida *sovri* atamasining ishlatilishi nisbatan ko'proqligini aytib o'tadi [10, 22]. Parchada Barchin jismoniy imkoniyatlari va ma'naviy dunyosi individual o'xshatishlar bilan ifodalangan. Bunda qizning qomati, latofati uning fe'l-atvori bilan bog'langan holda sho'x va asov toyga o'xshatiladi. Shuningdek, keyingi satrlarda Barchinga nisbatan, asosan, jonotlar tana qismini bildiradigan *sag'ri* so'zi ishlatilmoqda va mantiqan yuqoridagi satrlarga hamohang davom ettirilmoqda. Oldingi satrdagi o'xshatilmish (asov toy) asosida keyingi satrda o'xshamish keltirilib, original o'xshatish (yoyday *sag'ri*) ijod qilingan. Bir ming qo'yni boyday bo'lib o'xshatishi qismlari mazmuni «qo'yni mingga yetmoq» frazeologizmiga ishora qiladi. Ma'lumki, bu ibora «boshi ko'kka yetmoq» iborasiga sinonim [9, 403] hisoblanib, qahramon – Barchinning ma'naviy-ruhiy holati, rutbasi va kayfiyatini ifodalamoqda. Bu xildagi o'xshatishlar olamning lisoniy manzarasini milliy rakursdan ko'rsatishga imkon beradi.

Doston variantlarida qo'llanilgan ayrim o'xshatishlarning individualligi ularning matn bilan bog'liq ravishda ayricha ma'no ifodalashi bilan belgilanadi. Boshqacha aytganda, an'anaviy o'xshatishlarda qo'llanilgan vositalar baxshining uslubi, doston voqealari tizimiga bog'liq ravishda o'ziga xos bo'lmagan etalon vazifasini bajarishi mumkin. *Sherday* o'xshatishi, odatda, ijobiy fe'l-atvor, harakatga nisbatan qo'llanadi. Biroq dostonning turli variantlarida ular salbiy bo'yoqqa ham ega bo'ladi: *O'tirib edi suhbat qurib, // Qalmoq bordi sherday bo'lib* [12, 94]. Baxshi sherning yurishidagi salobat, ulug'vorlik, bepisandlik kabi belgilarni qalmoqlarga nisbatan ishlatadi va kinoyani ifodalaydi: *Bul yurishing yomon, qanday bo'lasan, //*

Har qaysing sherday chopinib borasan, // Qaytgin endi, borib nima qilasan?! [12, 257]. Parchadan «bepisandlik bilan qarama» mazmuni anglashilib turadi.

Xuddi shu o'rinda qalmoqlarga nisbatan «lochin» o'xshatishi ham qo'llanadiki, bunda matndan kelib chiqib baho berish maqsadga muvofiq: Lochinday aynalma bunda, ahmoqlar, // Bora bergin o'z yo'lingga badbaxtlar [12, 95]. Odatda, lochin o'zbek madaniyatida «abjirlik», «zabardastlik», «baxt» timsoli hisoblanadi. Yuqoridagi parchada esa bu qushning maqomi «qirg'iy», «kalxat» kabi o'laksaxo'r qushlarga tenglashtirilmoqda: *Olg'ir qushdayin charqillab, // Qo'lda nayzasi so'lgillab* [12, 120].

Dostonning Fozil Yo'ldosh o'g'li variantida novvos bilan bog'liq o'xshatish qo'llanilgan: Novvosday bo'p seni surarim bordir [12, 85]. Bu parchada novvos «kuchlilik», «baquvvatlik» etaloni bo'lib kelgan.

Doston matnida bir o'rinda Barchin Alpomishni ta'riflab shunday deydi: *Oti Alpomish yorim bordir, // Chakasda shunqorim bordir, // Elda zo'raborim bordir, // Qatordagi norim bordir. // Chilla kirganda mast bo'lgan, // Xatapga boshini urgan, // Ne zo'r'larning dodin bergan, // Qo'ng'irotda qaysarim bordir* [12, 86]. Bu yerda Alpomishga nisbatan shunqor, nor, qaysar o'xshatishlari qo'llanmoqdaki, mazkur holatda ham insonning abjirligi, baquvvatligi, yengilmasligi turli etalonlar bilan ifodalangan.

Ostingda bedoving halloslar qushday, // Achchig'ing chillali muzlagan qishday, // Norkalla kelgansan chuyda qo'shmushday, // Norkalla polvonim, qaydin bo'lasan? [12, 135]. Ushbu parchada otning qushga o'xshatilishi an'anaviylik tamoyiliga asoslangan. Biroq o'xshatish asosi – halloslamoq individuallikni ta'minlaydi. Odatda, qushlarga nisbatan halloslamoq so'zi qo'llanmaydi. Baxshi esa qushday halloslamoq o'xshatishini otga nisbatan ishlatgan. Yigitning achchig'i qish chillasiga o'xshatilishi qovog'idan qor yog'moq iborasi bilan mazmuniy assotsiatsiyaga kirishadi. «Sovuqlik», «noxushlik», «xavotirlilik» semalari integral sema vazifasini bajaradi. Bu o'xshatish ham individual o'xshatishlar sanaladi.

Xulosa. O'xshatishlar muayyan xalqning idrok tarzi va o'ziga xos milliy xususiyatlarni aks ettiruvchi lingvokulturologik vosita sifatida katta ahamiyatga ega. Ular shu xalq tafakkuri, madaniyati va tili bilan uyg'un holda asrlar davomida birgalikda umr ko'radi. O'xshatishlarning barcha madaniy va lingvistik qirralari hali-hanuz mukammal va to'liq o'rganilib, yoritilmaganligin ta'kidlash o'rinlidir.

ADABIYOTLAR:

1. Turobov A. «Alpomish» dostonidagi shevalarga xos so'zlarning izohli lug'ati. – Samarqand: SamDCHTI, 2006. – B. 30.
2. Жо Мин Ёнг. Ўзбек ва корейс тилларида ўхшатишларнинг лингвомаданий тадқиқи: Филол. фан. бўйича фалс. док. дисс. – Тошкент, 2022. – B. 15.
3. Жуманазарова Г. Халқ дostonларидаги ўхшатишларнинг лингвопоэтик имкониятлари. – Тошкент: Фан, 2011. – B. 7.
4. Жуманазарова Г.У. Фозил Йўлдош ўғли дostonлари тилининг лингвопоэтикаси (лексик-семантик, лингвостилистик ва лингвостатистик таҳлил): Филол. фан. док. (DSc) дис. – Тошкент, 2017. – B. 23.
5. Жуманазарова Г.У. Халқ дostonларидаги ўхшатишнинг лингвопоэтик имкониятлари. – Тошкент: Фан, 2011. – B. 18.
6. Йўлдошев М. Чўлпон сўзининг сирлари. – Тошкент: Маънавият, 2002. – B. 60.
7. Йўлдошева С. «Алпомиш» дostonидаги ўхшатишларнинг зоявий-эстетик функцияси // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1986, №1. – B. 47-52.
8. Маҳмудов Н. Тил тилсими тадқиқи. – Тошкент: MUMTOZ SO'Z, 2013. – B. 161.

9. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг изоҳли фразеологик лугати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1978. – Б. 403.
10. Тўйчибоев Б. «Алпомиш» достони ва халқ тили // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1999. – № 4. – Б. 22.
11. Ўзбек халқ ижоди ёдгорликлари. 100 жилдлик. 10-жилд. Алпомиш (Бекмурод Жўрабой ўглидан ёзиб олинган). – Тошкент: Гафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2016. – Б. 55.
12. Ўзбек халқ ижоди ёдгорликлари. 100 жилдлик. 1-жилд. Алпомиш. (Фозил Йўлдош ўгли варианти). Тошкент: Гафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2015. – Б. 43.
13. Усманов Ф.Ф. Ўзбек тилидаги ўхшатишларнинг лингвомаданий тадқиқи: Филол. фан. бўйича фалс. док. дисс. – Тошкент, 2020. – В. 32.
14. Худойберганова Д. Матннинг антропоцентрик тадқиқи. – Тошкент: Фан, 2013. – Б. 122.
15. Юлдашев М.М. Бадиий матннинг лингвопоэтик тадқиқи: Филол. фан. док. дис. – Тошкент, 2008. – Б. 278.

KEY FEATURES OF EDUCATIONAL DICTIONARIES FOR INTERCULTURAL COMMUNICATION

Amirov Kamoliddin Khusanovich,

Teacher of the Department of Applied English Karshi State University

kamoliddinamirov1@gmail.com

Abstract. *In today's globalized society, successful intercultural communication is essential for promoting mutual understanding and cooperation among individuals from different linguistic and cultural communities. Educational dictionaries serve as important tools in this process by offering language learners both linguistic support and cultural knowledge. This paper explores how educational dictionaries contribute to intercultural communication, with particular attention to English and Uzbek language resources. By reviewing relevant literature and analyzing English and Uzbek dictionaries, the study highlights how these tools integrate cultural elements, address varying levels of language proficiency, enable cross-cultural comparisons, and employ digital technologies to enrich the learning experience.*

Key words: educational dictionaries, intercultural communication, language learning, cross-cultural understanding.

КЛЮЧЕВЫЕ ОСОБЕННОСТИ УЧЕБНЫХ СЛОВАРЕЙ ДЛЯ МЕЖКУЛЬТУРНОЙ КОММУНИКАЦИИ

Аннотация. *В современном глобализованном обществе межкультурная коммуникация имеет важное значение для содействия взаимопониманию и сотрудничеству между людьми из разных языковых и культурных сообществ. Образовательные словари служат важными инструментами в этом процессе, предлагая изучающим язык как лингвистическую поддержку, так и культурные знания. В этой статье рассматривается, как образовательные словари способствуют межкультурной коммуникации, уделяя особое внимание ресурсам на английском и узбекском языках. Рассматривая соответствующую литературу и анализируя английские и узбекские словари, исследование подчеркивает, как эти инструменты интегрируют культурные элементы, учитывают различные уровни владения языком, позволяют проводить межкультурные сравнения и используют цифровые технологии для обогащения опыта обучения.*

Ключевые слова: образовательные словари, межкультурная коммуникация, изучение языка, межкультурное понимание.

MADANIYATLARARO MULOQOTDA O'QUV LUG'ATLARINING ASOSIY XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. *Bugungi globallashtirilgan jamiyatda madaniyatlararo muloqot turli til va madaniy jamoalarga mansub shaxslar o'rtasida o'zaro tushunish va hamkorlikni rivojlantirish uchun muhim ahamiyatga ega. O'quv lug'atlari til o'rganuvchilarga ham lingvistik yordam, ham madaniy bilimlarni taklif qilish orqali bu jarayonda muhim vosita b'lib xizmat qiladi. Ushbu maqolada ingliz va o'zbek tillari manbalariga alohida e'tibor qaratgan holda ta'lim lug'atlarining madaniyatlararo muloqotga qanday hissa qo'shishi o'rganiladi. Tegishli adabiyotlarni ko'rib chiqish, ingliz va o'zbek lug'atlarini tahlil qilish orqali tadqiqot ushbu vositalar madaniy elementlarni qanday birlashtirgani, turli darajadagi tillarni bilish darajasini ko'rib chiqadi, madaniyatlararo taqqoslash imkonini beradi va o'rganish tajribasini boyitish uchun raqamli texnologiyalardan foydalanadi.*

Kalit so'zlar: o'quv lug'atlari, madaniyatlararo muloqot, til o'rganish, madaniyatlararo tushunish.

Introduction. In our increasingly globalized world, the ability to communicate effectively across cultures is essential. Language acts as a vital link between individuals from diverse backgrounds, allowing them to exchange thoughts, share experiences, and form meaningful connections. Educational dictionaries are instrumental in supporting this intercultural dialogue, equipping language learners with the necessary resources to comprehend and interact with languages beyond their native tongue. This article examines how educational

dictionaries contribute to fostering intercultural communication, with particular attention to English and Uzbek language resources.

Literature review. To examine the role of educational dictionaries in intercultural communication, we conducted a comprehensive review of existing literature and analyzed a selection of English and Uzbek educational dictionaries. The selection criteria included relevance to language learners, comprehensiveness of cultural information, and accessibility of language explanations. We employed qualitative analysis methods to assess how these dictionaries contribute to intercultural understanding between English and Uzbek speakers. This study employed a mixed-methods approach to investigate the role of educational dictionaries in intercultural communication, focusing on English and Uzbek language materials. According to Alptekin contrastive rhetoric provide ample evidence for culture-specific thought patterns and organizational differences that lead to serious misunderstandings. In such cases, formal cohesive devices normally used to establish overall coherence among propositions fall short of achieving adequate interpretation. [1: 58]

A researcher in linguistics and language education, Dr. Kunihiro has investigated the role of educational resources in language learning, including dictionaries. His research may provide insights into how dictionaries contribute to intercultural communication in language learning contexts. [10] A selection of English and Uzbek educational dictionaries was collected for analysis. The selection criteria included relevance to language learners, comprehensiveness of cultural information, and availability in both print and digital formats. Dictionaries targeted at various proficiency levels, from beginners to advanced learners, were included to capture a comprehensive range of language learning materials.

The selected dictionaries were systematically analyzed to identify the ways in which they contribute to intercultural communication. This analysis focused on several key aspects. Examination of how cultural information is integrated into language definitions, examples, and explanations within the dictionaries. Assessment of the suitability of dictionary entries for learners at different proficiency levels, including the clarity of definitions and the complexity of language usage. Comparison of how English and Uzbek dictionaries present language and cultural concepts, highlighting similarities, differences, and areas of cultural significance. Evaluation of the features and functionalities of digital dictionaries, including multimedia content, interactive exercises, and online forums for language learners.

The analysis of dictionaries involved qualitative methods, including content analysis and thematic coding. Entries were examined for recurring themes related to cultural information, language proficiency levels, cross-cultural comparisons, and digital features. Patterns and trends in the data were identified and interpreted to draw meaningful conclusions about the role of educational dictionaries in intercultural communication. Ethical considerations were taken into account throughout the research process. Proper citation and attribution were ensured when referencing existing literature, and permission was sought for the use of copyrighted materials. Confidentiality and anonymity were maintained when analyzing dictionary entries to respect the rights of authors and publishers.

Research methodology. The research design explores the nature, structure, and pedagogical value of educational dictionaries as tools for promoting intercultural communication. The research design provides the strategic framework that guides the entire research process, from data selection to analysis and interpretation. It aligns with the interpretivist paradigm and adopts a qualitative, descriptive, and comparative methodology suitable for lexicographic and intercultural inquiry. Qualitative aims to explore and interpret the contents and design of educational dictionaries through a linguistic, cultural, and pedagogical lens. Unlike quantitative studies, this research does not aim to measure variables but instead seeks to understand how dictionaries encode and transmit intercultural knowledge and communicative norms to learners. The study is also descriptive, focusing on identifying, categorizing, and characterizing key features of dictionary entries and related materials. It aims to document the practices of educational lexicography with attention to how cultural and intercultural elements are incorporated into lexical representation. Further, the research employs a comparative approach by analyzing dictionaries developed in different linguistic and cultural contexts. This enables the identification of common strategies, culture-specific practices, and potential gaps in intercultural lexicographic resources.

Dictionary entries, especially those containing culture-specific vocabulary, idioms, proverbs, and speech acts. Introductory and user guide sections of dictionaries that provide context or methodological explanations. Illustrative examples and pragmatic notes that explain how a word or expression functions in communicative situations. Visual components, such as illustrations, charts, or cultural icons, which may reinforce or complement intercultural meaning. Supplementary pedagogical features, such as exercises, usage boxes, or commentary. These units are examined both individually and collectively to understand how educational dictionaries fulfill intercultural communication functions.

Analysis and results. The analysis of the role of educational dictionaries in intercultural communication between English and Uzbek languages yielded several key findings:

Educational dictionaries, both in English and Uzbek, demonstrated a concerted effort to integrate cultural context alongside language definitions and explanations. English dictionaries often included cultural notes, explanations of idiomatic expressions, and references to cultural practices, aiding learners in understanding the cultural nuances embedded in English language usage. Uzbek dictionaries provided insights into traditional customs, cultural traditions, and societal norms, thereby facilitating a deeper understanding of Uzbek language and culture among learners.

Dictionaries catered to learners at various proficiency levels, offering definitions and examples that ranged from basic to advanced language usage. English dictionaries presented entries in a way that accommodated learners with varying levels of proficiency, providing clear definitions and usage examples suitable for beginners to advanced learners. Uzbek dictionaries similarly addressed the needs of learners at different proficiency levels, offering explanations and examples that scaffolded learning and progression in language proficiency. Comparative analysis of English and Uzbek dictionaries revealed both similarities and differences in how languages were structured and presented. Dictionaries facilitated cross-cultural comparisons by highlighting cultural concepts, linguistic features, and language usage conventions unique to each language. Holmes and O'Neill present the research design, which draws on phenomenology and ethnographic fieldwork methods. A critical examination of the literature on intercultural competence, the role of critical cultural awareness, and the importance of individual agency and self-reflection in intercultural encounters. [5: 707-718] Digital dictionaries offered interactive features such as audio pronunciations, multimedia content, and online forums, providing learners with engaging and immersive language learning environments. These digital resources expanded access to language materials, allowing learners to engage with language resources anytime, anywhere, and facilitating self-directed learning and exploration.

The analysis of educational dictionaries revealed their significant role in promoting intercultural communication between English and Uzbek language learners. By integrating cultural context, addressing varying proficiency levels, facilitating cross-cultural comparisons, and leveraging digital resources, educational dictionaries served as invaluable tools for learners seeking to navigate and engage effectively in cross-cultural interactions.

Educational dictionaries often include cultural notes and explanations alongside language definitions, helping learners understand the cultural nuances embedded in language usage. For example, English dictionaries may provide explanations of idiomatic expressions or cultural references commonly used by native speakers, while Uzbek dictionaries may offer insights into traditional customs and practices. Cultural context refers to the social, historical, and cultural factors that influence the interpretation and understanding of communication, behaviors, and symbols within a particular cultural group or society. It encompasses the shared beliefs, values, norms, traditions, customs, and practices that shape the way individuals perceive and interact with the world around them. In the context of language learning and intercultural communication, cultural context plays a crucial role in shaping language usage and understanding. Cultural nuances, idiomatic expressions, and cultural references are embedded within language, and understanding these aspects is essential for effective communication across cultural boundaries. Educational resources such as dictionaries often include cultural context alongside language definitions and explanations to help learners navigate cultural differences and understand the cultural significance of language usage. For example, dictionaries may provide explanations of idiomatic expressions, cultural references, and societal norms to aid learners in comprehending the deeper meaning behind words and phrases.

Discussion. The findings of this study shed light on the significant role of educational dictionaries in promoting intercultural communication between English and Uzbek language learners. The discussion delves into the implications of these findings, addresses potential limitations, and suggests avenues for future research. The integration of cultural context within educational dictionaries is paramount for fostering intercultural communication. By providing learners with insights into the cultural nuances embedded in language usage, dictionaries facilitate a deeper understanding of both language and culture.

The comparative analysis of English and Uzbek dictionaries highlights the importance of recognizing and appreciating cultural diversity. By presenting language and cultural concepts side by side, dictionaries encourage learners to draw parallels and contrasts between their own culture and the target culture. This comparative approach fosters intercultural awareness and understanding, promoting empathy and tolerance in intercultural communication. Moreover, the utilization of digital resources enhances access to language materials and enriches learning experiences. Interactive features such as audio pronunciations, multimedia content, and online forums engage learners and provide opportunities for collaborative learning and cultural

exchange. Digital dictionaries empower learners to take control of their language learning journey, offering flexibility and convenience in accessing language resources. The findings of this study have several implications for language learners, educators, dictionary compilers, and policymakers. Language learners can benefit from incorporating educational dictionaries into their language learning routine, as these resources provide valuable insights into language and culture. Educators can leverage educational dictionaries to design culturally relevant and communicatively effective language learning materials. Dictionary compilers can strive to create comprehensive and culturally sensitive dictionaries that cater to the diverse needs of language learners. Policymakers can support initiatives aimed at promoting intercultural communication and language education by investing in the development and dissemination of educational dictionaries. Despite the valuable insights gained from this study, several limitations should be acknowledged. The analysis focused primarily on English and Uzbek dictionaries, limiting the generalizability of the findings to other language pairs.

Educational dictionaries play a crucial role in promoting intercultural communication between English and Uzbek language learners. By integrating cultural context, accommodating varying proficiency levels, facilitating cross-cultural comparisons, and leveraging digital resources, educational dictionaries empower learners to communicate effectively in diverse cultural contexts. Moving forward, continued research and innovation in language education and dictionary development are essential for fostering intercultural understanding and building bridges between individuals from different linguistic and cultural backgrounds. However, it is essential to acknowledge the limitations of educational dictionaries, such as the challenge of capturing the dynamic nature of language and culture in static reference materials. Additionally, while educational dictionaries play a significant role in language learning, they should be supplemented with authentic cultural experiences and opportunities for real-world communication to foster genuine intercultural understanding.

Conclusion. The study of educational dictionaries highlights their significant role in enhancing intercultural communication between English and Uzbek language learners. Since language is deeply connected to culture, these dictionaries do more than provide word meanings they help learners understand the cultural contexts in which words are used. By including cultural references, addressing different language proficiency levels, enabling cross-cultural comparisons, and incorporating digital tools, educational dictionaries become essential learning aids. They not only improve language skills but also promote respectful and effective communication across cultural boundaries. The research emphasizes the value of integrating cultural education into language learning. In a globalized world, the ability to understand and adapt to cultural differences is critical for international collaboration and social harmony. Educational dictionaries support this by offering both linguistic information and cultural insights, helping learners develop intercultural competence. Looking ahead, ongoing research and advancements in dictionary design and language education are needed to meet the changing needs of learners. Educational dictionaries should continue to evolve to reflect cultural diversity and support intercultural dialogue. By doing so, they can play a vital role in encouraging global understanding, mutual respect, and cooperation among people from different linguistic and cultural backgrounds.

REFERENCES:

1. Alptekin C. (2002). *Towards Intercultural Communicative Competence in ELT*. *ELT Journal*, 56(1), – P 57-64.
2. Amirov Kamoliddin Khusanovich. (2025). *The cultural dimensions of bilingual dictionary compilation*. Zenodo. <https://doi.org/10.5281/zenodo.14601612>
3. Byram M. (1997). *Teaching and Assessing Intercultural Communicative Competence*. *Multilingual Matters*
4. Chen G.M., & Starosta W.J. (2000). *Foundations of Intercultural Communication*. Allyn & Bacon.
5. Holmes, P., & O'Neill, G. (2012). *Developing and evaluating intercultural competence: Ethnographies of intercultural encounters*. *International Journal of Intercultural Relations*, 36, – P 707-718.
6. Jodlowska M. (2018). *Language Learning Materials and Intercultural Communication: A Review*. *International Journal of Intercultural Relations*, 64, – P 15-28.
7. Kamoliddin Khusanovich Amirov. (2023). *The importance of academic dictionaries in intercultural communication*. *International Journal of Education, Social Science & Humanities*. Finland Academic Research Science Publishers, 11(6), – P 94-101. <https://doi.org/10.5281/zenodo.8017301>
8. Kecskes I. (2014). *Intercultural Pragmatics*. Oxford University Press.
9. Khusanovich Amirov, K. (2024). *The main characteristics of educational dictionaries in*

communicating across cultures. *Mental Enlightenment Scientific-Methodological Journal*, 5(03), – P 52–59.
<https://doi.org/10.37547/mesmj-V5-I4-07>

10. Kunihiro T. (2017). *Enhancing Intercultural Communication through Educational Dictionaries*. *Language Teaching Research Quarterly*, 42(3), – P 301-315.

ENGLISH APHORISMS AS A METHOD OF LINGUISTIC ECONOMY

Akramov Izzatulla Ikromovich,

Bukhara State University,

Researcher of the English linguistics department

<https://orcid.org/0000-0003-4358-634X>

i.i.akramov@buxdu.uz, izzat.ikrom6891@gmail.com

Abstract. Aphorisms—concise, memorable statements expressing general truths—are a prime example of linguistic economy in action. Linguistic economy refers to the tendency within language to achieve maximum communicative effectiveness with minimal linguistic effort, balancing simplicity and clarity. How Aphorisms Demonstrate Linguistic Economy. Laconic Expression: Aphorisms are characterized by their brevity and succinctness. They encapsulate complex ideas or universal truths in a single, compact phrase, allowing speakers and writers to convey much with few words. Generalized Meaning: A key property of aphorisms is their generalized meaning, which gives them broad applicability and makes them easily transferable across contexts. This universality allows for efficient communication of wisdom or advice without lengthy explanation. Aphorisms are self-contained; they do not require additional context to be understood. This autonomy enhances their efficiency as communicative tools, enabling them to stand alone and still deliver a complete message. Aphorisms are often repeated and remain stable over time, which means speakers can rely on shared cultural knowledge to communicate effectively and economically

Key words: Aphorisms, linguistic effort, Laconic Expression, Linguistic Economy, Metaphor and Analogy, Paradox and Irony, Brevity and Structure, Advertising and Marketing, Politics and Public Discourse.

INGLIZ AFORIZMLARI LINGVISTIK TEJAMKORLIKNING BIR USULI SIFATIDA

Annotatsiya. Aforizmlar — bu umumiy haqiqatlarni ifodalovchi ixcham, yodda qolarli iboralar bo'lib, ular amalda til tejamkorligining yaqqol misolidir. Til tejamkorligi — bu tilda soddalik va ravshanlikni muvozanatlashtirgan holda, minimal til harakatlari bilan maksimal kommunikativ samaradorlikka erishish tendensiyasidir.

Aforizmlar til tejamkorligini qanday namoyon qiladi. Lakonik ifoda: Aforizmlar qisqalik va ixchamlik bilan ajralib turadi. Ular murakkab g'oyalarni yoki universal haqiqatlarni bitta ixcham iborada mujassam etadi, bu esa notiqlar va yozuvchilarga ozgina so'zlar bilan ko'p ma'no yetkazish imkonini beradi. Umumlashgan ma'no: aforizmlarning asosiy xususiyati ularning umumlashgan ma'nosidir, bu ularning keng qo'llanilishini va turli kontekstlarda oson o'tkazilishini ta'minlaydi. Ushbu universallik uzoq tushuntirishlarsiz donolik yoki maslahatni samarali yetkazish imkonini beradi. Aforizmlar mustaqildir, ularni tushunish uchun qo'shimcha kontekst talab qilinmaydi. Bunday avtonomlik ularning kommunikativ vosita sifatida samaradorligini oshiradi, ularga alohida mavjud bo'lishga va shu bilan birga to'liq xabarni yetkazishga imkon beradi. Aforizmlar ko'pincha takrorlanadi va vaqt o'tishi bilan o'z shaklini saqlab qoladi, bu esa notiqlarga samarali va tejamkor muloqot qilish uchun umumiy madaniy bilimga tayanish imkonini beradi.

Kalit so'zlar: aforizmlar, til harakatlari, lakonik ifoda, til tejamkorligi, metafora va analogiya, paradoks va ironiya, qisqalik va tuzilish, reklama va marketing, siyosat va ommaviy nutq.

АНГЛИЙСКИЕ АФОРИЗМЫ КАК МЕТОД ЛИНГВИСТИЧЕСКОЙ ЭКОНОМИКИ

Аннотация. Афоризмы — это лаконичные, запоминающиеся высказывания, выражающие общие истины, которые являются ярким примером языковой экономии на практике. Языковая экономика — это тенденция в языке достигать максимальной коммуникативной эффективности при минимальных языковых усилиях, обеспечивая баланс между простотой и ясностью.

Как афоризмы демонстрируют языковую экономию Лаконичное выражение: Афоризмы характеризуются краткостью и ёмкостью. Они заключают в себе сложные идеи или универсальные истины в одной компактной фразе, позволяя говорящим и писателям передавать много смысла при помощи немногих слов. Обобщённое значение: Ключевое свойство афоризмов — их обобщённое значение, которое обеспечивает широкую применимость и лёгкую переносимость в разных

контекстах. Эта универсальность позволяет эффективно передавать мудрость или совет без длительных объяснений. Автономность: Афоризмы являются самостоятельными; для их понимания не требуется дополнительный контекст. Такая автономность повышает их эффективность как коммуникативных средств, позволяя им существовать отдельно и при этом нести полное сообщение. Стабильность и повторяемость: Афоризмы часто повторяются и сохраняют свою форму с течением времени, что позволяет говорящим опираться на общий культурный багаж для эффективного и экономного общения.

Ключевые слова: Афоризмы, языковые усилия, лаконичное выражение, языковая экономика, метафора и аналогия, парадокс и ирония, краткость и структура, реклама и маркетинг, политика и публичный дискурс.

English aphorisms, as a form of linguistic economy, encapsulate complex ideas into concise and memorable statements. This efficiency in communication makes them valuable tools for conveying wisdom, cultural values, and practical advice across generations. The study of aphorisms reveals insights into how language can be strategically employed to maximize impact and memorability.

The Essence of Linguistic Economy in Aphorisms. Aphorisms achieve linguistic economy by distilling multifaceted concepts into succinct expressions. This process often involves the use of figurative language, such as metaphors and similes, to create vivid imagery and deeper meaning. The effectiveness of an aphorism lies in its ability to resonate with a wide audience, transcending specific contexts and offering universal truths.

English aphorisms aid in understanding economic concepts by using concise, memorable expressions that often incorporate metaphors, making abstract economic ideas more concrete and relatable. Aphorisms distill complex economic principles into brief, impactful statements that are easier to grasp and remember, thus enhancing comprehension and communication.

Key ways English aphorisms help in this regard include: Metaphorical Framing: Economic aphorisms frequently use metaphors drawn from everyday experience—such as the economy as a living organism or a machine—which help learners visualize and conceptualize abstract economic phenomena. For example, phrases like “the backbone of the economy” or “markets are jittery” attribute human or physical qualities to economic systems, making them more accessible and understandable. Simplification of Complex Ideas: Aphorisms condense complicated economic theories into simple, general truths that can be quickly communicated and recalled. This linguistic economy reduces cognitive load and aids learners in internalizing key economic principles without extensive explanation.

- Cultural and Cognitive Anchoring: Because aphorisms are stable and widely recognized, they form part of the shared conceptual framework people use to think about economics. This shared knowledge base facilitates efficient communication and learning by linking new economic concepts to familiar expressions.

- Enhancing Memory and Recall: The brevity and rhythmic structure of aphorisms make them easy to remember, which supports retention of economic vocabulary and ideas, especially for learners of English as a second language.

English aphorisms function as effective cognitive and communicative tools in economics by encapsulating abstract concepts in vivid, metaphorical language that promotes understanding, memory, and efficient communication of economic ideas.

Here are some examples of economic aphorisms in English:

“The hardest thing in the world to understand is the income tax.” — Albert Einstein

“Teach a parrot to say demand and supply, and you have created an economist.” — Anonymous

“We have one asset, and that's people.” — Sylvia Ostry

“Inflation is the time when those who have saved for a rainy day get soaked.” — Anonymous

“The farmer and manufacturer can no more live without profit than the labourer without wages.” —

David Ricardo

“The production of too many useful things results in too many useless people.” — Karl Marx

“No servant can serve two masters.” — Biblical proverb often applied in economics

“Time is money.” — Common aphorism emphasizing the value of time in economic activity

“A fool and his money are soon parted.” — Warning about careless financial decisions

“Bad money drives out good.” — Refers to Gresham's Law in economics

“Money makes the world go round.” — Highlights the central role of money in economic life

Aphorisms can significantly impact linguistic economy during communication. Because aphorisms are concise, memorable statements that express general truths or wisdom, they allow speakers to convey complex

ideas efficiently with minimal words. This aligns perfectly with the principle of linguistic economy, which aims to maximize communicative effectiveness while minimizing linguistic effort.

Specifically, aphorisms help linguistic economy by: **Laconic Expression:** Their brevity enables speakers to communicate much meaning in a few words, reducing redundancy and saving time. **Generalized Meaning:** Aphorisms carry broad, universal truths that apply across many contexts, allowing efficient transfer of ideas without lengthy explanations. **Autonomy:** Being self-contained, aphorisms do not require additional context to be understood, making communication clearer and faster. **Emotional and Cultural Resonance:** Their memorable and culturally rich nature helps listeners quickly grasp and retain the intended message, enhancing communicative impact. Moreover, the use of aphorisms in discourse can shape thought processes and influence attitudes by framing ideas metaphorically or symbolically, which further enhances the efficiency and effectiveness of communication.

These aphorisms use metaphor, brevity, and wit to encapsulate economic truths, making complex ideas more accessible and memorable.

Aphorisms influence the way we perceive economic concepts primarily by framing complex ideas in simple, memorable, and culturally resonant language, often through metaphor and analogy. This shaping of perception occurs in several key ways: **Simplification and Accessibility:** Aphorisms distill intricate economic theories and phenomena into brief, clear expressions that are easier for people to understand and remember. This simplification helps bridge the gap between abstract economic models and everyday experience, making economic concepts more accessible to a wider audience. **Metaphorical Framing:** Many economic aphorisms use metaphors that liken economic processes to familiar objects or experiences (e.g., "The economy is a machine" or "Cash is king"). These metaphors provide cognitive shortcuts that help individuals visualize and conceptualize economic dynamics, influencing how they interpret economic behavior and policy. **Cultural and Social Influence:** Aphorisms often reflect and reinforce cultural values and social norms related to economics, such as attitudes toward saving, investment, risk, and work ethic. This cultural embedding shapes how people think about economic concepts and their own economic behavior. **Encouraging Critical Reflection:** Because aphorisms are concise and sometimes paradoxical, they invite reflection and debate, prompting learners and practitioners to reconsider assumptions and explore different perspectives on economic issues. **Stability and Shared Understanding:** Aphorisms are stable linguistic units that circulate widely, creating a shared conceptual framework. This common ground facilitates communication and learning by linking new economic ideas to familiar wisdom.

Conciseness and Memorability. The conciseness of aphorisms is a key factor in their memorability. By eliminating unnecessary words and focusing on the core message, aphorisms are easily retained and recalled [1]. This is particularly important in oral traditions, where aphorisms serve as a means of preserving and transmitting knowledge. The use of rhythm, rhyme, and other poetic devices further enhances their memorability, making them more appealing and easier to remember.

Cultural Transmission. Aphorisms play a crucial role in cultural transmission by encapsulating the values, beliefs, and norms of a society [2]. They provide a framework for understanding the world and navigating social interactions. Through repeated use and exposure, these aphorisms become ingrained in the collective consciousness, shaping individual behavior and reinforcing cultural identity.

Cognitive and Rhetorical Strategies. The linguistic economy of aphorisms is achieved through various cognitive and rhetorical strategies that enhance their impact and memorability. These strategies include the use of metaphor, analogy, paradox, and other figures of speech that add depth and complexity to their meaning.

Metaphor and Analogy. Metaphors and analogies are powerful tools for conveying complex ideas in a simple and relatable manner. By drawing parallels between seemingly disparate concepts, aphorisms can illuminate new perspectives and foster deeper understanding. For example, the aphorism "time is money" uses a metaphor to equate the abstract concept of time with the tangible value of money, highlighting its scarcity and importance.

Paradox and Irony. Paradox and irony are used to challenge conventional wisdom and provoke critical thinking. By presenting seemingly contradictory statements, aphorisms can reveal underlying truths and expose hidden assumptions. This encourages individuals to question their beliefs and consider alternative perspectives.

Brevity and Structure. The brevity of aphorisms is often complemented by a carefully crafted structure that enhances their impact. The use of parallelism, antithesis, and other rhetorical devices creates a sense of balance and rhythm, making them more pleasing to the ear and easier to remember. The structure of an aphorism can also reinforce its message, emphasizing key concepts and creating a lasting impression.

The Role of Context and Interpretation. While aphorisms are designed to be concise and memorable, their meaning is not always self-evident. The interpretation of an aphorism often depends on the context in which it is used and the individual's prior knowledge and experiences. This ambiguity can add to their appeal, inviting multiple interpretations and fostering deeper engagement.

Cultural Context. The cultural context in which an aphorism originates can significantly influence its meaning. Aphorisms often reflect the values, beliefs, and historical experiences of a particular society, and understanding this context is essential for accurate interpretation [3]. For example, an aphorism that emphasizes the importance of community may have a different resonance in a collectivist culture compared to an individualistic one. Individual Interpretation. Individual interpretation also plays a crucial role in the understanding of aphorisms. Each person brings their own unique perspective and experiences to the process of interpretation, which can lead to a variety of different meanings. This subjectivity can enrich the aphorism's meaning, making it more relevant and meaningful to the individual.

Aphorisms in Contemporary Communication. In contemporary communication, aphorisms continue to be used as a means of linguistic economy, conveying complex ideas in a concise and memorable manner. They are particularly prevalent in fields such as advertising, politics, and social media, where brevity and impact are highly valued. Advertising and Marketing. Advertising and marketing professionals often use aphorisms to create memorable slogans and taglines that capture the essence of a product or brand. These aphorisms are designed to be easily remembered and associated with the product, influencing consumer behavior and reinforcing brand identity.

Politics and Public Discourse. In politics and public discourse, aphorisms are used to frame issues, persuade audiences, and mobilize support for particular causes. They can be effective tools for simplifying complex policy debates and appealing to people's emotions and values.

Social Media. Social media platforms, with their emphasis on brevity and shareability, have become fertile ground for the dissemination of aphorisms. Short, pithy statements are easily shared and retweeted, amplifying their reach and impact. Challenges and Criticisms. Despite their value as a means of linguistic economy, aphorisms are not without their challenges and criticisms. Some argue that their brevity can lead to oversimplification and a lack of nuance, while others question their universality and applicability across different contexts.

Oversimplification. The conciseness of aphorisms can sometimes lead to oversimplification of complex issues, neglecting important details and nuances. This can be particularly problematic when aphorisms are used to justify actions or policies without a thorough understanding of the underlying complexities.

Lack of Universality. Aphorisms are often rooted in specific cultural contexts and may not be universally applicable across different societies. What is considered wise or insightful in one culture may be viewed as irrelevant or even offensive in another. Potential for Misinterpretation. The ambiguity of aphorisms can also lead to misinterpretation, particularly when they are taken out of context or applied to situations for which they were not intended. This can result in misunderstandings and unintended consequences.

Conclusion. English aphorisms serve as a powerful example of linguistic economy, encapsulating complex ideas into concise and memorable statements. Their effectiveness lies in their ability to convey wisdom, cultural values, and practical advice across generations. While they offer a valuable tool for communication, it is important to be aware of their limitations and potential for misinterpretation. By understanding the cognitive and rhetorical strategies employed in aphorisms, as well as the role of context and interpretation, we can better appreciate their value and use them more effectively in our own communication. The study of aphorisms provides valuable insights into the art of language and its potential to shape our understanding of the world.

REFERENCES:

1. Akramov, I. (2020). *Aphorism as an object of linguistic research*. *Центр научных публикаций (buxdu. uz)*, 1(1).
2. Akramov, I. (2020). *The aphorism and the aphoristic style of communication*. *Центр научных публикаций (buxdu. Uz)*, 1(1).
3. Akramov, I. (2022). *Aforizimlarning lingvistik janr sifatida rivojlanishi, ilmiy nashrlar markazi (buxdu. uz)*, 8 (8).
4. Akramov, I. I. (2022). *The special the special characteristics of the aphorisms of the aphorisms*. *Центр научных публикаций (buxdu. Uz)*, 12 (12).
5. Ikromovich, A. I. (2024). *A Parallel Examination of the Aphorisms of Love by Shakespeare and*

Rumi. *Best Journal of Innovation in Science, Research and Development*, 3(1), 569-573.

6. Ikromovich, A. I. (2025). Utilizing Aphorisms in Uzbek and English to Express Linguistic Images of The World. *International Journal of Language Learning and Applied Linguistics*, 4(1), 79–83. <https://doi.org/10.51699/ijllal.v4i1.354>

INGLIZ VA O‘ZBEK MIFOLOGEMALARI: QIYOSIY TAHLIL MIFLARI

Ahrorova Nigina Anvarovna,

Buxoro davlat pedagogika instituti o‘qituvchisi
ahrorovanigina@buxdpi.uz

Annotatsiya. Ushbu maqolada ingliz mifologiyasi, uning asosiy jihatlarini va madaniy merosi haqida so‘z yuritiladi. Ingliz xalqining tarixiy va madaniy xususiyatlarini aks ettiruvchi afsonalar, qahramonlar va rivoyatlar batafsil tahlil qilingan. Qirol Artur va uning “Davra stoli ritsarlari”, Sehrgar Merlin, peri-qizlar va afsonaviy joylar kabi mavzular yoritilib, ushbu mifologiyaning boshqa madaniyatlar, xususan, viking va sakson ta’siri ostida shakllanganligi ko‘rsatilgan. Zamonaviy adabiyot va san’atda ingliz mifologiyasining o‘rni va ta’siri ham muhokama qilingan. Maqola ingliz xalqining qadimiy e’tiqodlari va madaniy an’analari haqida tasavvur beradi.

Kalit so‘zlar: ingliz mifologiyasi, afsonalar, Qirol Artur, Davra stoli ritsarlari, Sehrgar Merlin, peri-qizlar, afsonaviy joylar, Stonehenge, Sherwood o‘rmoni, vikinglar, saksonlar, Beovulf, qadimiy e’tiqodlar, madaniy meros.

ENGLISH AND UZBEKISTAN MYTHOLOGY: A COMPARATIVE ANALYSIS MYTHS

Abstract. This article explores English mythology, its key aspects, and its cultural heritage. It delves into the legends, heroes, and tales that reflect the historical and cultural identity of the English people. Topics such as King Arthur and the Knights of the Round Table, Wizard Merlin, fairies, and legendary sites are discussed in detail, highlighting the influence of other cultures, particularly Viking and Saxon, on the development of English mythology. The article also examines the role and impact of English mythology in modern literature and art, offering insights into the ancient beliefs and traditions of the English people.

Key words: English mythology, legends, King Arthur, Knights of the Round Table, Wizard Merlin, fairies, legendary sites, Stonehenge, Sherwood Forest, Vikings, Saxons, Beowulf, ancient beliefs, cultural heritage.

АНГЛИЙСКАЯ И УЗБЕКИСТАНСКАЯ МИФОЛОГИЯ: СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ МИФОВ

Аннотация. В данной статье рассматривается английская мифология, её ключевые аспекты и культурное наследие. Подробно описаны легенды, герои и предания, отражающие историческую и культурную самобытность английского народа. Обсуждаются такие темы, как король Артур и рыцари Круглого стола, волшебник Мерлин, феи и легендарные места, а также влияние других культур, особенно викингов и саксов, на развитие английской мифологии. В статье также исследуется роль и влияние английской мифологии в современной литературе и искусстве, что позволяет лучше понять древние верования и традиции англичан.

Ключевые слова: Английская мифология, легенды, король Артур, рыцари Круглого стола, волшебник Мерлин, феи, легендарные места, Стоунхендж, Шервудский лес, викинги, саксы, Беовульф, древние верования, культурное наследие.

Kirish. Mifologemalar har bir xalqning tarixiy va madaniy merosida muhim o‘rin tutadi. Ular insoniyatning dunyoqarashi, qadriyatlarini va falsafiy tushunchalarini aks ettiradi. Ingliz va o‘zbek mifologiyalari bir-biridan turli tarixiy sharoitlar va madaniy ta’sirlar sababli farq qiladi, ammo ular orasida umumiyliklar ham mavjud. Ushbu maqolada ingliz va o‘zbek mifologiyalarida uchraydigan asosiy mifologemalar tahlil qilinadi.

Mifologema – bu mifning “bosh qahramoni”, uning muhim personaji yoki vaziyati bo‘lishi va u mifdan mifga o‘tishi mumkin. Mifning asosida odatda arxetip yotadi. Mifologema va arxetip bir-biri bilan chuqur bog‘langan tushunchalardir. Tadqiqotchilar orasida ularning munosabatlariga turlicha qarashlar mavjud. Bir tomondan, "mifologema" tushunchasi kiritilgan umumiy tushuncha. Arxetip – individlar ongida paydo bo‘ladigan va madaniyatda tarqaladigan turg‘un obraz. Arxetip tushunchasi K.G.Yung tomonidan 1919-yilda e’lon qilingan «Инстинкт и бессознательное» maqolasida muomalaga kiritilgan. K. G. Yungga ko‘ra, barcha

odamlarda tush, miflar, ertak va afsonalarda paydo bo'ladigan ayrim umumiy ramzlar – arxetiplarni g'ayriixtiyoriy shakllantiradigan tug'ma qobiliyat bo'ladi. Arxetiplarda shaxsiy tajriba oqibatida emas, balki ajdodlardan meros qilib olingan «kollektiv g'ayriixtiyoriylik» ifodalanadi. K. Yung genetik nazariya doirasida arxetipning mifologiya bilan chambarchas bog'liqligini belgilaydi. Binobarin, mifologiya arxetiplarning omboridir.[11]

Mif - bu jamiyatda asosiy rol o'ynaydigan hikoyalardan tashkil topgan folklor janri, masalan, ertaklar yoki kelib chiqishi afsonalari. Miflarning asosiy qahramonlari odatda xudolar, yarim xudolar va boshqa g'ayritabiiy shaxslar kabi odamlar bo'lmaganlardir. Biroq, boshqalar ham afsonani tasniflashda odamlar, hayvonlar yoki kombinatsiyalarni o'z ichiga oladi. Kundalik odamlarning hikoyalari, garchi ko'pincha u yoki bu turdagi yetakchilarning hikoyalari, afsonalardan farqli o'laroq, odatda afsonalarda mavjud. Afsonalar ba'zan afsonalardan ajralib turadi, chunki afsonalar xudolar bilan bog'liq bo'lib, odatda tarixiy asosga ega emas va uzoq o'tmish olamida, hozirgi zamondan juda farq qiladi.

Ingliz mifologiyasi asosan keltlar, anglosakslar va nasroniylik ta'sirida shakllangan. Ushbu madaniyatda uchraydigan asosiy mifologemalar quyidagilardir:

1. Qahramonlik safarlari

Ingliz mifologiyasida qahramonlik safarlari keng tarqalgan. Masalan, Beovulf dostoni qahramonning ajdarho va yovuz kuchlarga qarshi kurashini tasvirlaydi. Ushbu mifologema mardlik, fidoyilik va shon-sharaf timsoli hisoblanadi.

2. Excalibur (Sehrli qilich)

Qirol Artur afsonasidagi Excalibur qilichi ilohiy kuch va hukmronlik ramzi sifatida tasvirlanadi. Bu mifologema inglizlarning adolat va kuch haqidagi qadriyatlarini aks ettiradi.

3. Merlin (Sehrgar)

Merlin obrazida donolik va sehr bilan bog'liq mifologemalar mujassam. U xalq dostonlarida kelajakni oldindan biladigan va muammolarni hal qiladigan donishmand sifatida tasvirlanadi. Mif – olam haqidagi qadimgi odamning ilk tasavvurlari bo'lsa-da, u nima bilandir ifodalangan, so'z vositasida bayon qilingan bo'lishi kerak. Ana shu tarzda so'z bilan bayon qilingan ifodalangan tasavvurlar, qadimgi odamning olamhaqidagi inonch-e'tiqodlarini o'zida aks ettirgan, jamlagan, boshqalarga namoyish etilgan yoki hikoya qilib berilgan axborot mifdir. Mifologik tasavvurlar xalq udumlarida e'tiqodiy inonch tarzida, qadimgi san'at asarlaridagi ramziy chizgilarda ifodalangan tasviriy ko'rinishdan tashkari og'zaki hikoya, afsona yoki rivoyatga o'xshab jonli ijro orqali aytib ham berilgan. Zero, professor B.Sarimsoqov to'g'ri qayd qilganidek, variatlik, og'zakilik, anonimlik kabi folklor asarlariga xos xususiyatlar mifda ham mavjud bo'ladi. Demak, mif o'zbek xalq nasrining qadimiy janrlaridan biridir.

Ma'lumki, mif qadimgi odamning borliq haqidagi ibtidoiy tasavvurlari majmui bo'lib, koinotning yaratilishi, inson, o'simliklar va hayvonot dunyosining vujudga kelishi, samoviy jismlarning paydo bo'lishi, tabiiy iiodisalarning sabablari va mohiyati, afsonaviy qahramonlar, ma'budlar va ilohlar to'g'risidagi e'tiqodiy qarashlarni o'z ichiga olgan. Hali o'zini tabiatdan ajratib olmagan qadimgi odam o'z alrofidagi moddiy mavjudlikning paydo bo'lish sabablarini mifologik tasavvurlar vositasida ilohlashga, tushuntirishga harakat qilgan. Mif qadimgi odamning voqelikka bo'lgan ongsiz hissiy munosabati ifodasi bo'lib, tabiat va jamiyat hayotining turli qatlamlari mohiyatini tushuntiruvchi eng qadimgi tasavvurlar silsilasidir.

Miflar, avvalo, qadimiyligi bilan diqqatni tortadi. Eng qadimgi davr folklorida ibtidoiy tasavvurlar asosida yaratilgan miflar xalq og'zaki poetik ijodining ilk mahsulidir. Aniqrog'i, xalq epik ijodining ilk namunalari bo'lgan miflar ta'sirida keyinchalik afsona, ertak, qo'shiq, topishmoq, doston singari boshqa janrlar shakllangan.

Miflar folklordagi dastlabki ijod namunalari bo'lgani uchun juda sodda shaklda, qisqa hajmda yaratilgan. Ularda ibtidoiy insonlarning borliq, olam jumboqlari, tabiat va koinot sirlarini bilishga intilishi, bu boradagi ilk tasavvurlari va xulosalari, xudolar, pahlavonlar, o'simliklar va hayvonlar olami, ayrim narsalarning paydo bo'lishi haqidagi qarashlari o'z ifodasini topgan. Miflarda olam va uning yaralishi, boshqarilishi haqidagi ilk tushunchalar xayoliy uydirma orqali bayon etilgan. Real voqea-hodisalarning qanday yuz berishini hali tushunib yetmagan, ongi juda past bo'lgan ibtidoiy inson ularni tangri-ma'budlar haqidagi qarashlari, tasavvur-tushunchalari asosida talqin qilgan. Shu tariqa miflar og'zaki ijod mahsuliga aylangan. Ular tarkibidagi epik motivlar og'izdan-og'izga ko'chib, yangi-yangi miflar yuzaga kelishiga zamin yaratgan. Bora-bora ular afsona, ertak, doston singari janrlar syujetidan ham o'rin olgan.

Mavzu doirasi, asosan, olamning, osmon jismlarining, odamning yaralishi, tabiat hodisalarining qanday yuz berishi, ularning tangrilar tomonidan boshqarilishi izohidan iborat bo'lgan miflarda turli ma'budlar obrazining keltirilishi, samoyoritgichlari hamda tabiatdagi stixiyali kuchlarning jonlantirilishi tufayli muayyan darajada badiiylik borligidan nishona beradi. Shu ma'noda ular xalq og'zaki poetik ijodi janrlaridan biri

hisoblanishiga asos bo'ladi. Miflarda talqin va tasvir fantastika, xayoliy uydirma, badiiy to'qimaga asoslanadi. Lekin ularda badiiy to'qima ongsiz kechgan.

Miflar vaqt belgisi jihatidan hamisha olis o'tmishga borib taqaladi. Ularda tasvirlangan voqelik vaqt (zamon) e'tiboriga ko'ra faqat o'tmishga daxldordir. Mifda bayon qilinayotgan voqeaning nihoyatda qadimiy o'tmishda bo'lib o'tganligiga alohida urg'u beriladi. Miflar tuzilishining juda soddaligi, voqelikni oddiy bayon qilishi, odatda, syujetining konflikt asosiga qurilishi, mantiqan ezgulik va yovuzlik o'rtasidagi kurashni tasvirlashi, ezgulik g'alabasini tarannum etishi bilan xarakterlanadi. Makon belgisiga ko'ra esa jahondagi eng qadimgi insonlar yashagan manzillar bilan tutashadi. Maishiy-funkstional qamrovi ibtidoiy insonning olamni bilishga bo'lgan ijtimoiy-ruhiy ehtiyoji, intilishi bilan belgilanadi.

Turli millatlar tillarida "mif" leksemasiga berilgan ta'riflar asosida u o'zaro qiyoslansa, ingliz, nemis va fransuz tillarida mifga berilgan izoh-ta'riflar o'rtasida o'xshashliklarni ko'rish mumkin. Rus tilidagi izoh ham qisman yuqoridagilarga mos keladi. O'zbek tilida esa mif koinot, tabiat, o'simliklar bilan bog'liq qarashlar majmui deb ta'riflangan.

A.F.Losev va B.Malinovskiylar fikricha, mif dunyo rivojlanishining qadimiy shakli bo'lib, o'z ichiga aniq tushunchalarni qamrab oluvchi va shuning uchun dunyoni tushunish usuli sifatida abadiy mavjud bo'luvchi tushunchadir.

M.Jo'raevning "Folklorshunoslik asoslari" va yana J.Eshonqulov bilan birgalikda yaratgan "Folklorshunoslikka kirish" qo'llanmalarida miflar shunday ta'riflangan: "Mif qadimgi odamning borliq haqidagi ibtidoiy tasavvurlari majmui bo'lib, koinotning yaratilishi, inson, o'simliklar va hayvonot dunyosining vujudga kelishi, samoviy jismlarning paydo bo'lishi, tabiiy hodisalarning sabablari va mohiyati, afsonaviy qahramonlar, ma'budlar va ilohlar to'g'risidagi e'tiqodiy qarashlarni o'z ichiga olgan." Ya'ni, ibtidoiy jamoa tuzumida inson ongi to'la rivojlanmagan bo'lganligi sababali, atrofida sodir bo'layotgan voqea-hodisalarning sababini mifologik tasavvurlar orqali izohlagan. Shuning uchun mif eng qadimgi tasavvurlar jamlanmasi hisoblanadi. Mif qadimgi odamning ongsiz hissiy munosabati ifodasidir.

M.I.Steblin – Kamenskiy mif tabiatini izohlar ekan: —Mif – bu voqelik bo'lib, u qanchalik haqiqatga zid bo'lmasin, yaratilgan va yashab kelgan joyda ayni haqiqat deb qabul qilindil,— deydi. Haqiqatan ham, ibtidoiy inson mifdagi voqelikni inkor etib bo'lmas haqiqat sifatida qabul qilgan. Ularga nisbatan mana shu ishonch, og'izdan-og'izga, avlod-dan-avlodga o'tib kelishiga sabab bo'lgan.

Moskva davlat universiteti tadqiqotchilari V.V.Oshepkovaya, N.V.Solov'evalar Britaniya ertaklarida spellonimlar va ularning etimologiyasini o'rganib, spellonimlarni mifonimlarning bir turi sifatida kiritilishini taklif qilishgan.

Darhaqiqat, spellonimlar inglizcha spell – 1. Afsun, jodu, sehr. 2. Duo, kuf-suf ma'nolaridan kelib chiqqan bo'lib, sehrli xususiyatlarga ega bo'lgan mavjudotlar nomini anglatadi.

Spellonimlar ikki guruhga bo'linadi: 1) Sehrgarlar (magicians) nomi; 2) afsonaviy personajlar nomi (magic creatures).

Britaniya ertaklarida ko'p uchraydigan spellonimlar fairy (pari), witch, hag (jodugar), Queen Mab (parilar hukmdori), Elfland (el'flar saltanati), Merlin (sehrgar), Jack-in-Iron (zanjirband qilingan katta to'qmoqli yo'l arvohi), laidly worm (badbashara kaltakesak), gentle Annie (muloyim Anna-shamolni nazorat qila oladigan ob-havo parisi) kabilardir.

Mif – insoniyat ma'naviy taraqqiyotining ilk bosqichiga xos so'z san'atining boshlang'ich namunasi. U behad qadimiy so'z san'ati bo'lib, o'zida juda uzoq o'tmishda yashagan ibtidoiy ajdodlarimizning hali yozuvni bilmagan, tevarak-atrofdagi yuz berayotgan voqeliklar mohiyatini ilg'amagan davrlarda paydo bo'lgan. Ibtidoiy insonlar zamonidagi turish-turmush, dunyoqarash va e'tiqodiy tushunchalarni o'z mazmuniga singdigan.

Miflar ibtidoiy madaniyatning negizi, olamni idrok etishning ilk asosiy vositasi, badiiy tafakkurning ibtidosi edi. Barcha folklor janrlari singari miflarda ham so'z etakchi o'rinni egallaydi. Mifning ijodkori – xalq. Faqat unda ibtidoiy insonlarninggina bilimi, ruhiy kechinma va tushunchalari aks etadi. Ijod qilinish jarayoni g'ayrihuuriy holda kechgan. Anonim ijodkorning o'zi tushunmagan hodisani talqin etish, uni bilishga va tushunishga intilish istagi asosida g'ayriixtiyoriy tarzda ijod qilingan miflarda eng qadimgi folklor xususiyatlari namoyon bo'ladi.

Miflar qat'iy kompozistiyaga ega emas. Shuningdek, ular professional ijrochilikka asoslanmaydi. Uni bilgan kishi o'zi istagan shaklda zarur o'rinda aytaveradi. Mana shuning uchun miflar keng ommalashmagan va ommaviy ijro etiluvchi janr emas.

Miflar axborot beruvchilik vazifasini bajaradi. Ular ko'pincha biror voqea-hodisaning kelib chiqishiga (masalan, quyoshning paydo bo'lishiga) kishilarni ishontirish maqsadida aytiladi. Shuning uchun uning bayon qilinishida aytuvchining pafosi muhim ahamiyat kasb etadi.

Epik tafakkurning tadrijiy taraqqiyoti nuqtai nazaridan qaraganda, folklordagi barcha janrlardan oldin, ayniqsa, afsonalardan oldingi stadial bosqich sifatida shakllanganligi ta'kidlanadi. Buni ularda faqat xalqimizning eng qadimgi mifologik tasavvurlari talqin etilgani, tarkibida inson personaj mutlaqo ishtirok etmagani, voqelik mifologik obrazlar orqali yoritilgani bemalol asoslaydi.

O'zbek miflari syujet tarkibini turkiy va boshqa xalqlar mifologiyasi bilan bog'liq ko'plab qadimiy motivlar tashkil etadi. Shunga ko'ra, ularning mazmun-mundariyasi rang-baranglik kasb etadi. Deyarli barcha miflarning syujeti bir yoki ikki epizoddan iborat bo'ladi. Syujet voqealari ko'pincha tugundan boshlanadi. Miflar, asosan, eng qadimgi davr folklorining ilk bosqichida yaratilgan. Shuning uchun ular qadimgi davr folklori tizimidan o'rin egallagan.

Mifologik tasavvurlar muayyan voqelik mohiyatini xayoliy uydurma vositasida izohlasa-da, mif yaratilgan va ommalashgan joyida o'z ijodkori va ijrochilari tomonidan haqiqatda bo'lib o'tgan voqealar bayoni sifatida qabul qilingan. Ma'lumki, qadimgi odamning tabiatni tushunishi va voqelikni idrok etishi g'oyat murakkab tafakkur hodisasi hisoblanadi. Ajdodlarimiz o'zini o'rab olgan moddiy olamning sir-asrorlarini tushunishga, tabiiy hodisalarning mohiyatini anglashga harakat qilar ekan, butun borliqni borligicha qabul qilgan. Moddiy olamdagi voqelikni idrok etishda obrazlilik va poetik ramzlardan foydalanish esa badiiy ijodga xos belgi bo'lib, voqelikka ongli hissiy munosabat bildirishga asoslanadi. Dunyodagi moddiy mavjudlikning paydo bo'lishi, muayyan tabiiy hodisalarning ro'y berish sabablari, tabiat va inson munosabati masalalari qadimgi odam ongida asotiriy tarzda talqin qilingan. Olam haqidagi ana shu eng qadimgi e'tiqodiy qarashlar asosida dastlabki mifologik tasavvurlar tizimi kelib chiqqan. Mif -qadimgi odamning voqelikka bo'lgan ongsiz hissiy munosabali ifodasidir.

Mif yaxlit janr sifatida og'zaki ijodga mansub nasriy asarlar tizimida to'liq holda saqlanib qolmagan. Faqat epos, ertak, afsona, qo'shiq, topishmoq, marosim folklori, irim-sirimlar va turli ishonchlar bilan bog'liq aytilmalar tarkibida ayrim mifologik syujet elementlari uchraydi, xolos. Ana shu mif qoldiqlarini, mifonim va mifologemalarni o'rganish uchun muhim zamin vazifasini o'taydi.

G'arb va Sharqning o'z mifologiyasi bo'lsa-da, ular bir-biridan keskin farq qilmaydi. Hatto grek mifologiyasi bilan Markaziy Osiyo xalqlarining islomga qadar bo'lgan miflari o'rtasida o'xshashliklar borligi aniqlangan.

Umuman, har ikki mintaqa folklori va adabiyoti uchun mushtarak hodisa bu mifologiya, asotirlar zaminida badiiy adabiyot namunalari yaratilganligidir. Bir so'z bilan aytganda, miflar qadim adabiyotning shakllanishi uchun katta zamin bo'lgan.

Ko'p xudolilik talqini asosida yaratilgan yunon mifologiyasida Uran ilk xudo, Geya undan keyingisi sifatida tasvirlanadi. Ularning birlashuvidan Kron, Okean, Reyler tug'iladi. Kron bilan Peya birlashuvidan yana boshqa xudo avlodlari yuzaga keladi. Zevs ulardan biri bo'lib, katta bo'lgach, otasini taxtdan tushiradi va uning taxtini egallaydi. Olimp tog'ida yashovchi xudolarning Xudosi bo'lib olgan Zevs o'z hukmronligiga qarshi chiqqan xudolarni ayovsiz jazolaydi. Hokimiyatni qattiq qo'llik bilan boshqaradi. Tabiatning Chaqmoq, Bulut kabi hodisalarini boshqargan osmon ilohi Zevs dunyoda tartib o'rnatishga uringan. U titanlar o'rniga Zevs saltanatini bunyod qilgan. Yunon miflarida erda dastlab dahshatli mahluqlar: devlar, oyoqlari o'rnida bahaybat ilonlar bilanglab turgan gigantlar, kattaligi tog'day yuz-qo'lliklar, peshonasi o'rtasida bittagina chaqchaygan ko'zi bor vahshiy kiklop (stiklop)lar, er va osmonning dahshatli bolalari – qudratli titanlar yashagani hikoya qilinadi. Yunonlar gigantlar va titanlar obrazida tabiatning yovuz kuchlarini gavdalantirganlar.

Mifologik tasavvuriy olamning yaratilishi, o'simlik va hayvonot dunyosining yuzaga kelishi, odamzotning paydo bo'lishini xayoliy uydurma vositasida izohlasa-da, mif o'z ijodkori va ijrochilari tomonidan bo'lib o'tgan voqealar bayoni sifatida baholangan.

O'zbek mifologiyasi qadimgi turkiy e'tiqodlar, fors madaniyati va islom an'analari uchun uyg'unlashuvi natijasida shakllangan. Unda uchraydigan asosiy mifologemalar:

1. Qahramonlik va sadoqat

Alpomish dostoni o'zbek mifologiyasining eng yorqin namunasidir. Unda qahramonning sevgi, oilaviy sadoqat va vatan himoyasi uchun olib borgan kurashi tasvirlanadi.

2. Muqaddas osmon va Yer

Tengri (osmon) va Yer (Ona zamin) mifologiyasi turkiy xalqlar madaniyatida markaziy o'rinni egallaydi. Osmon ilohiy kuchni, yer esa baraka va hosildorlikni anglatadi.

3. Muqaddas hayvonlar

Qadimiy turkiy mifologiyada bo'ri, tulpor va bug'u kabi hayvonlar muqaddas hisoblangan. Masalan, bo'ri o'zbek dostonlarida himoya va yo'l-yo'riq beruvchi timsol sifatida tilga olinadi.

Xulosa.

Ingliz va o'zbek mifologiyalarining asosiy o'xshashliklari va farqlari:

Qahramonlik obrazlari: Ikkala madaniyatda ham qahramonlik markaziy mavzu bo'lib, ular o'z xalqlarining ma'naviy qadriyatlarini ifodalaydi. Beovulf va Alpomish qahramonlari jasorat va sadoqatning timsolidir.

Ilohiy kuchlar: Ingliz mifologiyasida sehrli qilich va Merlin obrazi ilohiy kuchlarni ifodalasa, o'zbek mifologiyasida Tengri va tabiat kuchlari ilohiylik bilan bog'lanadi.

Muqaddas hayvonlar: Ingliz mifologiyasida hayvonlarga kamroq e'tibor qaratilgan bo'lsa, o'zbek mifologiyasida bo'ri va tulpor kabi hayvonlar muhim o'rinni egallaydi. Miflar, avvalo, qadimiyligi bilan diqqatni tortadi. Eng qadimgi davr folklorida ibtidoiy tasavvurlar asosida yaratilgan miflar xalq og'zaki poetik ijodining ilk mahsulidir. Aniqrog'i, xalq epik ijodining ilk namunalari bo'lgan miflar ta'sirida keyinchalik afsona, ertak, qo'shiq, topishmoq, doston singari boshqa janrlar shakllangan.

Ingliz mifologiyasi zamonaviy adabiyot, kino va san'atda katta ta'sirga ega. J.R.R. Tolkienning "Uzuklar hukmdori" trilogiyasi yoki J.K. Rowlingning "Garri Potter" asarlarida ingliz mifologiyasining unsurlari yaqqol ko'rinadi. Shuningdek, ushbu afsonalar teatr va musiqiy asarlarda ham aks etadi.

Ingliz mifologiyasi xalq ijodi, tarix va madaniyatning boy xazinasini hisoblanadi. Bu afsonalar va rivoyatlar xalqning qadimiy e'tiqodlari, hayot tarzi va tushunchalarini aks ettiradi. Bugungi kunda ham ushbu mifologiya butun dunyo bo'ylab qiziqish uyg'otib kelmoqda va insoniyat madaniy merosining muhim qismiga aylangan.

ADABIYOTLAR:

1. Aristotel "Поэтика" / Пер. М. Л. Гаспарова. — Аристотель. Сочинения: В 4-х т.. — М.: Мысль, 1983.
2. Mamatkul JURAEV, Dilshod Zaripovich RAJABOV, Munis Yunusovna JURAEVA (2021) "Avesto" Mythology And Its Interpretation Of Uzbek Folklore In The System Of Images, Journal Solid State Technology, volume 63, https://scholar.google.com/scholar?hl=en&as_sdt=0%2C5&q=rajabov+Dilshod+zaripovich&btnG=#d=gs_qabs&t=1681280881249&u=%23p%3D5LRQTosH3JII
3. Jovliyev B.H "Badiiy asarda mifopoetik talqin va badiiy obraz" 10.00.08 PhD dissertatsiya
4. Losev A.F. "История античной эстетики". М., 1969, с. 151 и сл., 6664 и сл. Библиография: с. 707 сл.
5. M. Jo'rayev. Folklorshunoslikka kirish. T., 2006. Meletenskiy E. "Поэтика мифа". М. 1976 й. 18 бет.
6. Rajabov D.Z. "The role of images in the artistic structure of uzbek folk songs", 2021, Journal Middle European Scientific Bulletin, volume 12, <https://scholar.google.com/scholar?cluster=16380765326730073131&hl=en&oi=scholar>
7. Ahrorova N., "The collected myths of a group of people" https://scholar.google.com/scholar?cluster=10350961352370301658&hl=en&as_sdt=0,5&scioq=ahrorova+nigina#:~:text=Integration%20Conference%20on%20Integration%20of%C2%A0%E2%80%A6%2C%202022%20%2D%20conferenceseries.
8. Z.I. R., & Nigina, A. (2023). MYTHS as depictions of historical events. Integration Conference on Integration of Pragmalinguistics, Functional Translation Studies and Language Teaching Processes, 206–208. Retrieved from <https://conferenceseries.info/index.php/online/article/view/1047>
9. Rajabov D.Z., & Ahrorova N. A. (2023). The connections and differences between mythology and folklore. Open Access Repository, 9(4), 282–285. <https://doi.org/10.17605/OSF.IO/JTF96>
10. Ahrorova Nigina Anvarovna Esearch topics on the comparison of english and uzbek mythologemes <https://doi.org/10.5281/zenodo.15233007>.
11. Маслова В. А. Лингвокультурология: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. –М.: Издательский центр «Академия», 2001. –С.37.

O‘ZBEK TILIDA SODDA GAP MODELLARINI QURISH MASALASI

Abdullayeva Oqila Xolmo‘minovna,
Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat
o‘zbek tili va adabiyoti universiteti doktoranti, f.f.f.d. (PhD)
abdullayevaoqila@gmail.com

Annotatsiya. Bu ishda biz o‘zbek tilidagi sodda gaplarning modellarini ishlab chiqish masalasini o‘rgandik, tahliliy misollar bilan nazariy fikrlarimizni asosladik. O‘zbek tilida shu vaqtgacha amalga oshirilgan tadqiqot va kuzatuv natijalari ham muhokama qilindi. O‘zbek tilida gap modellarini aniqlovchi yoki ishlab chiquvchi algoritmlar mavjud emasligi aniqlandi. Ishda modellar CFG va UD metodlari asosida ishlab chiqildi. Maqolada 40 ga yaqin sodda gap modellari ishlab chiqildi. Modellar qoidalarga asoslangan usul orqali qurildi va CFG asosida ham formal modellari moslashtirildi. O‘zbek tili agglutinativ tillardan biri hisoblanib, gap qurilishi SOV shaklida bo‘lsa-da, ammo erkin so‘z tartibi parser dasturlarida muammolarni keltirib chiqaradi, hamda murakkab ko‘p sonli gap modellarining paydo bo‘lishiga sabab bo‘ladi. Mazkur maqolada ikki va undan ortiq tarkibli sodda gaplarning modellarini ishlab chiqdik.

Kalit so‘zlar: model, lisoniy-sintaktik qolip, sodda gap modeli, parser, erkin so‘z tartibi, qoidalarga asoslangan metodlar, neyron yondashuv.

ПРОБЛЕМА ПОСТРОЕНИЯ МОДЕЛЕЙ ПРОСТОГО ПРЕДЛОЖЕНИЯ В УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация. В данной работе мы исследовали вопрос разработки моделей простых предложений в узбекском языке, обосновали свои теоретические идеи аналитическими примерами. Также были рассмотрены результаты исследований и наблюдений, проведенных до настоящего времени в узбекском языке. Выявлено отсутствие алгоритмов, определяющих или разрабатывающих модели предложений в узбекском языке. В работе модели были разработаны на основе методов CFG и UD. В статье было представлено около 40 моделей простых предложений. Модели были построены методом, основанным на правилах, а формальные модели были адаптированы на основе CFG. Узбекский язык относится к агглютинативным языкам, и хотя построение предложения имеет форму SOV, свободный порядок слов вызывает проблемы в программах синтаксического анализа и приводит к появлению сложных многочисленных моделей предложений. В данной статье мы разработали модели простых предложений с двумя и более компонентами.

Ключевые слова: модель, лингвистико-синтаксическая модель, модель простого предложения, парсер, свободный порядок слов, методы, основанные на правилах, нейронный подход.

THE ISSUE OF CONSTRUCTING SIMPLE SENTENCE MODELS IN THE UZBEK LANGUAGE

Abstract. In this work, we investigated the development of models for simple sentences in the Uzbek language and substantiated our theoretical ideas with analytical examples. We also discussed the results of research and observations conducted in the Uzbek language to date. It was discovered that there are no existing algorithms that define or develop sentence models in the Uzbek language. In this study, models were developed based on CFG and UD methods. The article presents approximately 40 simple sentence models. These models were constructed using a rule-based approach, and formal models were also adapted based on CFG. Uzbek is considered an agglutinative language, and although its sentence structure follows the SOV pattern, the free word order causes challenges in parser programs and leads to the emergence of complex, multiple sentence models. In this article, we have developed models for simple sentences containing two or more components.

Keywords: model, linguistic-syntactic pattern, simple sentence model, parser, free word order, rule-based methods, neural approach.

Kirish. NLP sohasida mashina tarjimasi, matnni avtomatik sintaktik va semantik tahlil bosqichlari, turli chatbotlar, sun‘iy intellekt tizimlari uchun gap modellarini qurish masalasi muhim hisoblanadi. Chunki

modellashtirish masalasi – tilni kompyuterda tekshirishning optimal usuli hisoblanadi. Tabiiy tilda gaplarning formal modellarini qurishda simvollar tizimidan foydalanish maqsadga muvofiq. Tilda gaplarning modellarini qurish uchun, avvalo, gapning lisoniy-sintaktik qoliplarini aniqlash zarur. Lisoniy-sintaktik qoliplar tilshunoslikda sintaktik jihatdan barqaror grammatik konstruktsiya sanaladi. Gap modellari esa mana shu LSQ va tildagi grammatik qonuniyatlarni o'rganib, gap tuzilmasini ifodalash uchun ishlab chiqiladigan va kompyuterga o'qitilishi uchun tushunarli bo'lgan formal va matematik modellar hisoblanadi.

Mavzuga doir adabiyotlar tahlili. O'zbek tilida gapning sintaktik qurilishi va xususiyatlari haqidagi tadqiqot va kuzatishlar tajribasi o'tgan asrning 50-yillaridan boshlangan. Jumladan, bu borada A.G'ulomov [1], M.Asqarovalarning [2] tadqiqot va qo'llanmalari bu borada tamal toshini qo'ygan ishlar sifatida baholanadi. S.Usmonov o'zbek tilida undov gaplarning xususiyatlarini tadqiq etsa [3], E.Shodmonov o'zbek tilida so'z-gaplarni tavsifladi [4]. Keyinchalik o'zbek tili gaplarining sintaktik strukturasi G'.Abdurahmonov ishlarida ham atroflicha tavsiflandi [5], A.Nurmonov gap haqidagi sintaktik nazariyalarni tadqiq etdi [6]. Lekin mazkur tadqiqotlarda o'zbek tili sintaktik birliklarining lisoniy-sintaktik qoliplari haqida fikr yo'q edi.

Mustaqillik yillarida o'zbek tilining sintaktik tabiati sistem-struktur yondashuv asosida o'rganila boshlandi. M.Abuzalova o'zbek tilida sodda gapning eng kichik qurilish qoliplarining nutqda voqelanishi [7]; R.Bobokalonov o'zbek tilida semantik-funksional shakllangan so'z-gaplar [8]; o'zbek tilida gap sintaksisi va so'z-gaplarning sistem-struktur talqini [9]; O.Bozorov o'zbek tilida gapning kommunikativ (aktual) tuzilishi [10]; L.Raupova o'zbek tilida nomustaqil kesim masalasi va [WpM-WpM] qurilishli gaplar [11]; R.Sayfullayeva hozirgi o'zbek tilida qo'shma gaplarning formal-funksional talqini [12]; Sh.Akramov o'zbek tilining gap qurilishida to'ldiruvchi va hol [WpM] valentligi asosidagi talqini [13]; D.A.Abdullayeva semantik-sintaktik valentlik va o'zga gapli qurilmalar [14] monografik planda tadqiq etildi. Sanab o'tilgan tadqiqot ishlarida o'zbek tilining lisoniy-sintaktik qoliplari o'rganildi, aniqlandi, tavsiflangan. Mazkur tadqiqotlarning natijalari bir qator o'quv qo'llanma va darsliklarda umumlashtirildi [15].

Metodologiya. O'zbek tilining sintaktik modellari – o'zbek tilidagi gaplar tuzilishini tasvirlash usullaridir. Ular so'zlarning grammatik jihatdan to'g'ri va mazmunli birikmalarni shakllantirishda o'zaro bog'lanishini ko'rsatadi. O'zbek tili sintaktik modellarida so'z tartibi, odatda, SOV (ega-to'ldiruvchi-kesim) tartibiga ega. Bu kesim odatda gap oxirida turishini anglatadi. Biroq so'z tartibi kontekst va so'zlovchi nimaga urg'u bermoqchi ekanligiga qarab o'zgarishi mumkin. Chunki o'zbek tilida gap qurilishi erkin so'z tartibiga ega.

O'zbek tili agglyutinatativ tildir, ya'ni so'zlar ildizga qo'shimchalar qo'shish orqali hosil bo'ladi. Kelishik qo'shimchalari gapdagi so'zlar o'rtasidagi sintaktik munosabatlarni aniqlashda muhim rol o'ynaydi. O'zbek tilida so'zlar o'rtasidagi moslashuv odatda qo'shimchalar yordamida ifodalanadi. O'zbek tilida sodda, qo'shma va murakkab gaplarni o'z ichiga olgan turli xil gap turlari mavjud. Sintaktik aloqa (bog'lanish) – bu sintaktik birlik komponentlari orasidagi formal-semantik aloqadir.

O'zbek tilidagi sodda gaplarning sintaktik modellari tilning agglyutinatativ xususiyati va uning SOV (ega-to'ldiruvchi-kesim) tipologiyasini aks ettiruvchi bir necha muhim xususiyatlar bilan tavsiflanadi. O'zbek tilidagi sodda gaplarning asosiy xususiyatlari sifatida quyidagilarni keltirish mumkin:

Agglyutinatativlik. O'zbek tili – agglyutinatativ, ya'ni so'zlar asosga qo'shimchalar qo'shish orqali hosil bo'ladi. Qo'shimchalar kelishik, son, shaxs, zamon va mayl kabi grammatik ma'nolarni ifodalaydi. Bu morfologik shakllar yordamida murakkab sintaktik munosabatlarni ifodalashga imkon beradi.

So'z tartibi. O'zbek tilidagi asosiy so'z tartibi – SOV. Bu, odatda, ega to'ldiruvchidan oldin kelishini, kesim esa doimo gap oxirida bo'lishini anglatadi. Misol: *Men kitob o'qidim. Men* – ega, *kitob* – to'ldiruvchi, *o'qidim* – kesim. Biroq so'z tartibi kontekstga va urg'u qarab o'zgarishi mumkin.

Kelishiklar. Kelishik qo'shimchalari gapdagi so'zlarning sintaktik vazifalarini aniqlashda muhim rol o'ynaydi. Kelishik so'zlar o'rtasidagi munosabatlarni, masalan, ega, to'ldiruvchi, aniqlovchi va holni ko'rsatadi.

Moslashuv. O'zbek tilida moslashuv qo'shimchalar yordamida ifodalanadi.

Yuqoridagilarni umumlashtirgan holda o'zbek tili gap modellarida quyidagi jihatlar muhimligi haqida xulosa qilish mumkin:

birinchidan, agglyutinatativlik va kelishik tizimi tufayli so'z tartibining moslashuvchanligi;

ikkinchidan, sintaktik munosabatlarni ifodalashda morfologik shakllarning muhimligi;

uchinchidan, turli kommunikativ niyatlarni ifodalashga imkon beruvchi gap turlarining xilma-xilligi.

Bu xususiyatlarni o'rganish o'zbek tilida sodda gaplar qanday tuzilishi va ularning qanday ma'no ifodalashini ko'rsatadi.

Muhokama. O'zbek tilida sodda gap LSQi o'rganilib, ularning darak, so'roq va buyruq gap turlari uchun alohida turli shakldagi modellar ishlab chiqildi. Modellar uchun simvollar turli formallashtirish

grammatikalar tahlil qilinib belgilandi. Penn Treebank va Constituent Parsing tahlilida har bir tugun birikma tarzida belgilanib, daraxt chizmasi shakllantirilgan (S, NP, VP, NN va boshq.). Universal Dependencies (UD)da modellashtirish gapdagi soʻzlar oʻrtasidagi bogʻlanishni koʻrsatadi va shunga koʻra simvollar belgilangan (nsubj, root, obj, iobj va boshq.). HPSG (Head-driven phrase structure grammar), LFG (Lexical functional grammar) va TAG (Tree adjoining grammar) kabi tizimlar formallashtirilgan sintaktik grammatika hisoblanib, bu tizimlarda ham standart belgilar taklif qilingan (NP, F-structure, C-structure). Oʻzbek tilida gapning formal modellarini qurishda boʻlaklar nomi asos qilib olindi. Bunda **kesim – K, ega – E, aniqlovchi – A, Toʻldiruvchi – T, hol – H, kiritmalar – Q, undalma – U** tarzida belgilandi. **Darak gap modellari** uchun quyidagicha formal modellar taklif qilindi:

1. $\langle E \rangle \downarrow \langle A \rangle \downarrow \langle T \rangle \downarrow \langle H \rangle \langle K \rangle$.
2. $\downarrow \langle A \rangle \langle E \rangle \downarrow \langle T \rangle \downarrow \langle H \rangle \langle K \rangle$.
3. $\downarrow \langle A \rangle \downarrow \langle A \rangle \langle E \rangle \downarrow \langle T \rangle \downarrow \langle H \rangle \langle K \rangle$.
4. $\langle E \rangle \downarrow \langle A \rangle \downarrow \langle T \rangle \langle K \rangle$.
5. $\downarrow \langle E \rangle \langle K \rangle$.
6. $\langle E \rangle \downarrow \langle H \rangle \langle K \rangle$.
7. $\langle E \rangle \downarrow \langle T \rangle \langle K \rangle$.
8. $\downarrow \langle H \rangle \downarrow \langle E \rangle \langle K \rangle$.
9. $\langle Q \rangle, \downarrow \langle A \rangle \downarrow \langle E \rangle \downarrow \langle H \rangle \langle K \rangle$.
10. $\langle U \rangle, \downarrow \langle E \rangle \downarrow \langle T \rangle \downarrow \langle H \rangle \langle K \rangle$.
11. $\langle H \rangle \downarrow \langle E \rangle \downarrow \langle T \rangle \downarrow \langle H \rangle \langle K \rangle$.

Yuqorida keltirilgan modellarni yana davom ettirish mumkin. Chunki bu modellar tarkibida bir tarkibli va ikki tarkibli sodda gap turlari mavjud emas. Erkin soʻz tartibiga ega boʻlsa-da, boshqa tillardan farqli (masalan, ingliz, rus va boshq.) soʻroq yoki undov gaplarning modeli darak gaplarnikidan juda katta farq qilmaydi. Oʻzbek tili grammatik qoidalaridan biri – kesim gap oxirida keladi. Oʻzbek tilida gaplar oʻziga xos mazmun ifodalab, alohida ohang bilan talaffuz etiladi. Manbalarda, shunga koʻra, gaplarni toʻrt turga boʻlinadi:

- 1) darak gaplar;
- 2) soʻroq gaplar;
- 3) buyruq gaplar;
- 4) undov gaplar.

Har bir gap turi oʻz mazmuni, grammatik belgilari va intonatsiyasi bilan boshqa gap turlaridan ajralib turadi. Darak, soʻroq, buyruq va undov gaplar yigʻiq va yoyiq, sodda yoki qoʻshma gap shaklida boʻlishi mumkin. Har bir gap turi oʻziga xos grammatik belgilarga ega boʻlish bilan birga, oʻziga xos mazmun ham ifodalaydi [5].

A.Gʻulomov ham gaplar fikriy jihatdan shunday turlarga boʻlinishini yozadi:

1. Darak gap: *Derazamning oldida bir tup oʻrik oppoq boʻlib gulladi* (Hamid Olimjon).
2. Soʻroq gap: *Bolani doktorga koʻrsatmadizingmi?* (Abdulla Qahhor).
3. Buyruq gap. *Oppoq paxta ochildi, tezroq tering, oʻrtoqlar.* (Qoʻshiqdan).
4. Undov gap. *May tongi. Havo qanday yoqimli!..* [1].

Tahlil va natijalar. Demak, sintaktik analizator qurishda gaplarning dastlabki qolipi sifatida shu tasnifni olamiz. Bunday qolipli gaplarni aniqlash va dasturga oʻqitish (machine learning) uchun turli tuzilishli 100.000 gapdan iborat korpus shakllantirildi. Quyida mazkur korpusni ishlab chiqish bosqichlarini sanaymiz:

- 1) korpusdagi barcha gaplar tozalandi;
- 2) gaplar alohida birlik sifatida ajratildi;
- 3) barcha gaplar qoʻlda imlo xatolari tahrirlandi;
- 4) “sublime_text” mant muharririda gap chegaralari aniqlandi;
- 5) har bir gap alohida satrga joylashtirildi;
- 6) Tayyor data korpusga yuklandi.

Mazkur korpusda oʻzbek tilidagi turli uslubdagi matnlarda uchragan, nomatniy unsurlardan tozalangan, sintaktik jihatdan mukammal gaplar mavjud. Koʻrsatilgan modellar asosida ular guruhlanadi va har bir modelga mos keluvchi gaplar alohida guruh sifatida shakllantiriladi. Odatda modellar cheksiz gaplar uchun chekli deyiladi. Quyida sodda gaplarning **36 ta** takrorlamas modeli ishlab chiqildi va misollar keltirildi. Mazkur modellar CFG formal modeliga ham moslashtirilgan.

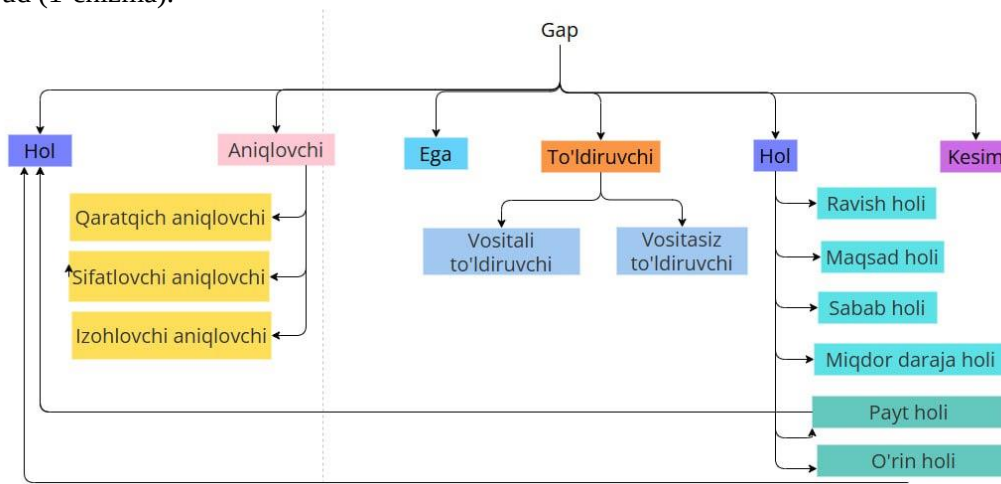
1-jadval.

O'zbek tilidagi sodda gaplar modeli

Nº	Sodda gaplar	O'zbek tilidagi model	Context Free Grammar
1	Bolalar uxlashdi.	$\langle E \rangle \oplus \langle K \rangle$	$S \rightarrow NP VP \ NP \rightarrow S \ VP \rightarrow V \ S \rightarrow \text{Bolalar} \ V \rightarrow \text{uxlashdi}$
2	Majlisga bormaysizmi?	$\langle H \rangle \oplus \langle K \rangle$	$S \rightarrow VP \ VP \rightarrow Adv \ V \ Adv \rightarrow \text{majlisga} \ V \rightarrow \text{bormaysizmi?}$
3	Maqolani yozdi.	$\langle T \rangle \oplus \langle K \rangle$	$S \rightarrow VP \ VP \rightarrow O \ V \ O \rightarrow \text{maqolani} \ V \rightarrow \text{yozdi}$
4	Tadbirkorlar kecha mukofotlandi.	$\langle E \rangle \oplus \langle H \rangle \oplus \langle K \rangle$	$S \rightarrow NP \ VP \ NP \rightarrow S \mid Adv \ S \ VP \rightarrow Adv \ V \mid V \ S \rightarrow \text{Tadbirkorlar} \ Adv \rightarrow \text{kecha} \ V \rightarrow \text{mukofotlandi}$
5	Ba'zilar tog'da, menimcha, yo'qolib qolishgan.	$\langle E \rangle \oplus \langle H \rangle, \oplus \langle Q \rangle, \oplus \langle K \rangle$	$S \rightarrow NP \ VP \ NP \rightarrow S \ VP \rightarrow Adv \ V \mid V \ Kiritma \ S \rightarrow \text{ba'zilar} \ Adv \rightarrow \text{tog'da} \ V \rightarrow \text{yo'qolib qolishgan} \ Q \rightarrow \text{menimcha}$
6	Topshiriqlar shu paytda hammaga yetkazildi.	$\langle E \rangle \oplus \langle H \rangle \oplus \langle T \rangle \oplus \langle K \rangle$	$S \rightarrow NP \ VP \ NP \rightarrow S \mid Adv \ S \ VP \rightarrow Adv \ O \ V \mid O \ V \ S \rightarrow \text{topshiriqlar} \ Adv \rightarrow \text{shu paytda} \ O \rightarrow \text{hammaga} \ V \rightarrow \text{yetkazildi}$
7	Ustoz muhim tajribani o'tkazapti.	$\langle E \rangle \oplus \langle A \rangle \oplus \langle T \rangle \oplus \langle K \rangle$	$S \rightarrow NP \ VP \ NP \rightarrow S \ VP \rightarrow Adj \ O \ V \ S \rightarrow \text{ustoz} \ Adj \rightarrow \text{muhim} \ O \rightarrow \text{tajribani} \ V \rightarrow \text{o'tkazapti}$
8	Vatan uchun biz xizmat qilishimiz kerak.	$\langle T \rangle \oplus \langle E \rangle \oplus \langle K \rangle$	$S \rightarrow NP \ VP \ NP \rightarrow O \mid S \ VP \rightarrow S \ V \mid O \ V \ S \rightarrow \text{biz} \ O \rightarrow \text{vatan uchun} \ V \rightarrow \text{xizmat qilishimiz kerak}$
9	Ekologiya aniq va jiddiy natijalarni kutib turibdi	$\langle E \rangle \oplus \langle A \rangle \oplus \langle A \rangle \oplus \langle T \rangle \oplus \langle K \rangle$	$S \rightarrow NP \ VP \ NP \rightarrow S \ VP \rightarrow Adj \ Adj \ O \ V \ S \rightarrow \text{ekologiya} \ Adj \rightarrow \text{aniq} \mid \text{jiddiy} \ O \rightarrow \text{natijalarni} \ V \rightarrow \text{kutib turibdi}$
10	Hamma hikoyani o'qigan.	$\langle E \rangle \oplus \langle T \rangle \oplus \langle K \rangle$	$S \rightarrow NP \ VP \ NP \rightarrow S \ VP \rightarrow O \ V \ S \rightarrow \text{hamma} \ O \rightarrow \text{hikoyani} \ V \rightarrow \text{o'qigan}$
11	Faollar natijaga bir necha haftada erishdilar.	$\langle E \rangle \oplus \langle T \rangle \oplus \langle H \rangle \oplus \langle K \rangle$	$S \rightarrow NP \ VP \ NP \rightarrow S \ VP \rightarrow O \ Adv \ V \ S \rightarrow \text{faollar} \ O \rightarrow \text{natijaga} \ Adv \rightarrow \text{bir necha haftada} \ V \rightarrow \text{erishdilar.}$
12	Yuzaga kelgan muammolar muhim emas.	$\langle A \rangle \oplus \langle E \rangle \oplus \langle K \rangle$	$S \rightarrow NP \ VP \ NP \rightarrow Adj \ S \ VP \rightarrow V \ Adj \rightarrow \text{yuzaga} \ kelgan \ S \rightarrow \text{muammolar} \ V \rightarrow \text{muhim emas}$
13	Ushbu keng dalalar obodonlashtirildi.	$\langle A \rangle \oplus \langle A \rangle \oplus \langle E \rangle \oplus \langle K \rangle$	$S \rightarrow NP \ VP \ NP \rightarrow Adj \ S \ VP \rightarrow V \ Adj \rightarrow \text{ushbu} \ Adj \rightarrow \text{keng} \ S \rightarrow \text{dalalar} \ V \rightarrow \text{obodonlashtirildi}$
14	Ajoyib manzaralarga e'tibor qilindi.	$\langle A \rangle \oplus \langle T \rangle \oplus \langle K \rangle$	$S \rightarrow VP \ VP \rightarrow Adj \ O \ V \ Adj \rightarrow \text{ajoyib} \ O \rightarrow \text{manzaralarga} \ V \rightarrow \text{e'tibor qilindi}$
15	Sardor bir oyda mashina haydashni o'rgandi.	$\langle E \rangle \oplus \langle H \rangle \oplus \langle T \rangle \oplus \langle K \rangle$	$S \rightarrow NP \ VP \ NP \rightarrow S \ VP \rightarrow Adv \ O \ V \ S \rightarrow \text{Sardor} \ Adv \rightarrow \text{bir oyda} \ O \rightarrow \text{mashina haydashni} \ V \rightarrow \text{o'rgandi}$
16	Bu bolalar yaxshi insonlarga muhtojdir.	$\langle A \rangle \oplus \langle E \rangle \oplus \langle A \rangle \oplus \langle T \rangle \oplus \langle K \rangle$	$S \rightarrow NP \ VP \ NP \rightarrow Adj \ S \ VP \rightarrow Adj \ O \ V \ Adj \rightarrow \text{bu} \mid \text{yaxshi} \ S \rightarrow \text{bolalar} \ O \rightarrow \text{insonlarga} \ V \rightarrow \text{muhtojdir}$
17	Katta lavozimlar tajribani talab etadi.	$\langle A \rangle \oplus \langle E \rangle \oplus \langle T \rangle \oplus \langle K \rangle$	$S \rightarrow NP \ VP \ NP \rightarrow Adj \ S \ VP \rightarrow O \ V \ Adj \rightarrow \text{katta} \ S \rightarrow \text{lavozimlar} \ O \rightarrow \text{tajribani} \ V \rightarrow \text{talab etadi}$
18	Qizaloq kechadan beri onasini so'raydi.	$\langle E \rangle \oplus \langle H \rangle \oplus \langle T \rangle \oplus \langle K \rangle$	$S \rightarrow NP \ VP \ NP \rightarrow S \ VP \rightarrow Adv \ O \ V \ S \rightarrow \text{qizaloq} \ Adv \rightarrow \text{kechadan beri} \ O \rightarrow \text{onasini} \ V \rightarrow \text{so'raydi}$
19	Yoshlar buyuk rejalarini e'lon qildi.	$\langle E \rangle \oplus \langle A \rangle \oplus \langle T \rangle \oplus \langle K \rangle$	$S \rightarrow NP \ VP \ NP \rightarrow S \ VP \rightarrow Adj \ O \ V \ S \rightarrow \text{yoshlar} \ Adj \rightarrow \text{buyuk} \ O \rightarrow \text{rejalarini} \ V \rightarrow \text{e'lon qildi}$
20	Siz Turkiyaga mashina bilan bordingizmi?	$\langle E \rangle \oplus \langle H \rangle \oplus \langle T \rangle \oplus \langle K \rangle$	$S \rightarrow NP \ VP \ NP \rightarrow S \ VP \rightarrow Adv \ O \ V \ S \rightarrow \text{siz} \ Adv \rightarrow \text{Turkiyaga} \ O \rightarrow \text{moshina bilan} \ V \rightarrow \text{bordizmi}$
21	U tuni bilan alahsirab uxlolmadi.	$\langle E \rangle \oplus \langle H \rangle \oplus \langle H \rangle \oplus \langle K \rangle$	$S \rightarrow NP \ VP \ NP \rightarrow S \ VP \rightarrow Adv \ Adv \ V \ S \rightarrow \text{u} \ Adv \rightarrow \text{tuni bilan} \mid \text{alahsirab} \ V \rightarrow \text{uxlolmadi}$

22	Men himoya uchun qattiq tayyorgarlikni boshlab yubordim.	<E>⊕<T>⊕<A>⊕<T>⊕<K>	S->NP VP NP->S O VP->Adj O V S->men O->himoya uchun tayyorgarlikni Adj->qattiq V->boshlab yubordim
23	Kichik daryolar yozda qurib qolishi mumkin.	<A>⊕<E>⊕<H>⊕<K>	S->NP VP NP->Adj S VP->Adv V Adj->kichik S->daryolar Adv->yozda V->qurib qolishi mumkin
24	Aliyev har doim darsga otasi bilan keladi.	<E>⊕<H>⊕<H>⊕<T>⊕<K>	S->NP VP NP->S VP->Adv Adv O V S->Aliyev Adv->har doim darsga O->otasi bilan V->keladi
25	Yaxshilar ba'zan aqlsiz odamlar dastidan oshkora aziyat chekadi.	<E>⊕<H>⊕<A>⊕<T>⊕<H>⊕<K>	S->NP VP NP->S Adv VP->Adj O Adv V S->yaxshilar Adv-> ba'zan oshkora Adj->aqlsiz O->odamlar dastidan V->aziyat chekadi
26	Men oilam bag'rida mehrni his qilaman.	<E>⊕<A>⊕<H>⊕<T>⊕<K>	S->NP VP NP->S Adj Adv VP->O V S->men Adj->oilam Adv->bag'rida O->mehrni V->his qilaman
27	Tashkilot ishchilarga maoshni kecha berishi kerak edi.	<E>⊕<T>⊕<T>⊕<H>⊕<K>	S->NP VP NP-> S O VP->O Adv V S->tashkilot O->ishchilarga maoshni Adv->kecha V->berishi kerak edi
28	Adabiyot doimo yaxshilarni va yomonlarni ko'rsatib turadi.	<E>⊕<H>⊕<T>⊕<T>⊕<K>	S->NP VP NP-> S Adv VP->O O V S->adabiyot Adv->doimo O->yaxshilarni yomonlarni V->ko'rsatib turadi
29	Loyihalar har kuni muntazam ravishda katta tekshiruvlardan o'tkazildi.	<E>⊕<H>⊕<H>⊕<A>⊕<T>⊕<K>	S->NP VP NP->S Adv Adv VP->Adj O V S->loyihalar Adv->har kuni muntazam ravishda Adj->katta O->tekshiruvlardan V->o'tkazildi
30	Biz qarindoshlarimizning farzandlari bilan har doim uyda yoki tadbirlarda solishtirilamiz.	<E>⊕<A>⊕<T>⊕<H>⊕<H>⊕<H>⊕<K>	S->NP VP NP->S Adj O VP->Adv Adv Adv V S->biz Adj->qarindoshlarimizning O->farzandlari bilan Adv->har doim uyda tadbirlarda V->solishtirilamiz
31	Ustozlar imtihon uchun yaxshi o'qishimizni, yodlashimizni va tahlil qilishimizni bir yildan beri aytishadi.	<E>⊕<T>⊕<A>⊕<T>⊕<T>⊕<T>⊕<H>⊕<K>	S->NP VP NP->S O Adj O VP->O O Adv V S->ustozlar O->imtihon uchun o'qishimizni yodlashimizni tahlil qilishimizni Adj->yaxshi Adv-> bir yildan beri V->aytishadi
32	Katta va shinam uylar xaritada aniq ko'rsatilgan.	<A>⊕<A>⊕<E>⊕<T>⊕<H>⊕<K>	S->NP VP NP->S O Adj O VP->O O Adv V S->uyalar Adj->katta shinam O->xaritada Adv->aniq V->ko'rsatilgan
33	Katta va g'aroyib binolar sayyohlarni mamlakatlarda qiziqtirib qo'yimoqda.	<A>⊕<A>⊕<E>⊕<T>⊕<H>⊕<K>	S->NP VP NP->S O Adj O VP->O O Adv V S->binolar Adj->katta g'aroyib O->sayyohlarni Adv->mamlakatlarda V->qiziqtirib qo'yimoqda
34	Besh yil oldin imtihonlar komissiya tomonidan auditoriyalarda olinar edi.	<H>⊕<E>⊕<T>⊕<H>⊕<K>	S->NP VP NP->S O Adj O VP->O O Adv V Adv->besh yil oldin S->imtihonlar O->komissiya tomonidan Adv->auditoriyalarda V->olinar edi
35	Shuningdek, issiq kunlar tezda o'tib ketmaydi.	<Q>,⊕<A>⊕<E>⊕<H>⊕<K>	S->NP VP NP->S O Adj O VP->O O Adv V V Kiritma Q-> shuningdek S->kunlar Adj->issiq Adv->tezda V->o'tib ketmaydi
36	O'g'lim, men senga doimo ishonaman.	<U>,⊕<E>⊕<T>⊕<H>⊕<K>	S->NP VP NP->S S → Undalma S O Adj O VP->O O Adv V U->o'g'lim S-> men O->senga Adv->doimo V->ishonaman

Yuqorida keltirilgan modellar **ikki va undan ortiq tarkibli gaplar** uchun ishlab chiqildi. Sodda gap modellari orqali o'zbek tilining gap qurilishi murakkab va o'ziga xosligini kuzatish mumkin. Bu gapdagi erkin so'z tartibi bilan bog'liq hisoblanadi. Sintaktik parsingda qoidalarga asoslangan tahlil metodida gap tuzilishidagi erkin so'z tartibi asosiy muammoni yuzaga keltiradi. O'zbek tilida, asosan, ega-gap boshida yoki kesim-gap oxirida kelishi, aniqllovchining egadan oldin, hol va to'ldiruvchi kesimdan avval kelishi kabi struktura mavjud (1-chizma).

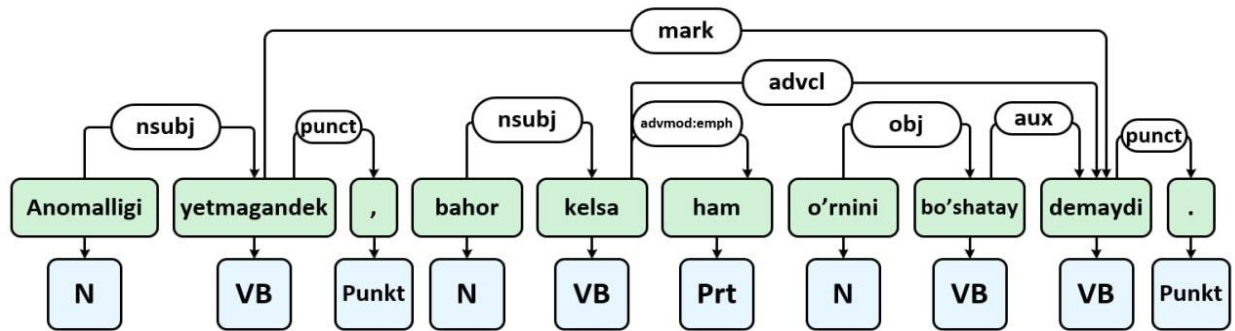
1-rasm. O'zbek tilida sodda gap tuzilishi

O'zbek tili sodda gap modellari CFGi metodi asosida ishlab chiqildi. Lekin Universal Dependency (UD) va Neyron yondashuvlarga asoslangan metodlar yordamida gap modellari ishlab chiqilmoqda. Universal dependency (UD) metodi asosida gap modellari ishlab chiqilganda gapdagi birliklar bir-biriga bog'liqlik munosabatiga ko'ra belgilanadi. Masalan, “*Anomalligi yetmagandek, bahor kelsa ham o'rnini bo'shatay demaydi.*” gapi UD metodi asosida quyidagicha belgilanadi.

2-jadval.

O'zbek tilida gapni UD Metodi asosida modellashtirish				
№	Tokenlar	POS teg	Head (ID raqami)	Deprel (sintaktik munosabat turi)
1	Anomalligi	N	2	nsubj
2	yetmagandek	VB	8	mark
3	bahor	N	4	nsubj
4	kelsa	VB	8	advcl
5	ham	Prt	4	advmod:emph
6	o'rnini	N	7	obj
7	bo'shatay	VB	8	aux
8	demaydi	VB	8	root
9	.	Punkt	8	punct

Yuqorida gap UD metodiga bog'liqlik tahlili asosida belgilandi. Bunda birliklarning gapdagi joylashuvi va bir-biriga bo'lgan sintaktik munosabatlarga ko'ra belgilanadi [16]. Mazkur gapning dependency tree tahlilini quyidagicha qurish mumkin:

2-rasm. O'zbek tilida dependency tree tahlili

Xulosa. Umuman olganda, o'zbek tilida gaplarning formal modellarini qurish bo'yicha tadqiqotlar yetarli hisoblanmaydi. Bu bo'yicha M.Hakimov ishlarida o'zbek tilida gaplarning maqsadiga ko'ra turlari bo'yicha matematik modellarini ishlab chiqish [17], N.Jo'rayeva tadqiqotida esa o'zbek tilining rasmiy-idoraviy uslubi grammatikasining formal modelini ishlab chiqish nazariyalari keltirilgan [18]. Tadqiqotimizda o'zbek tilida sodda gaplarning modellarini ishlab chiqdik. Sodda gaplarni o'rganish va modellarini ishlab chiqish til tizimi uchun ham, NLP algoritmlarini tuzish yoki ishlatish uchun ham muhim hamda asosiy bosqich hisoblanadi. Chunki gapning bu turi tildagi asosiy struktura hisoblanadi. Aynan bu turning modellari to'g'ri ishlab chiqilmasdan murakkab gaplarni tahlil qilish bosqichiga o'tib bo'lmaydi. Formal grammatika metodi yoki neyron tarmoqlarga asoslangan metodlarda ham avval sodda gaplar ustida modellar ishlab chiqiladi. Bu esa matnni tushunish va savol-javob tizimlarida, har tomonlama NLP vazifalarini bajarishda muhim hisoblanadi.

ADABIYOTLAR:

1. Фуломов А.Ф. Содда гап. Ҳозирги ўзбек адабий тили курсидан материаллар. – Т.: Ўзбекистон ССР Фанлар академияси нашриёти, 1955. – 107 б.; Фуломов А.Ф., Асқарова М.А. Ҳозирги ўзбек адабий тили (Синтаксис). – Т.: Ўқитувчи, 1965. – 316 б.
2. Фуломов А., Асқарова М. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис: университетлар ва педагогика институтларининг филология факултетлари учун дарслик. – Тошкент: Ўқитувчи, 1987. – Б. 67.
3. Усмонов С. Ундов-гаплар. – Тошкент.: Фан, 1955.
4. Шодмонов Э. Слова предложения в современном узбекском языке. АКД, Тошкент, 1970. – Б.5-18.
5. Ўзбек тили грамматикаси. II том. Синтаксис. [Масъул муҳаррирлар: Ғ.А.Абдураҳмонов ва бошқ.]. – Т., Фан, 1976. – 560 б.; Абдураҳмонов Ғ. Ўзбек тили грамматикаси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1996.
6. Нурмонов А. Гап ҳақидаги синтактик назариялар. – Тошкент.: Фан, 1982.
7. Абузалова М. Ўзбек тилида содда гапнинг энг кичик қурилиш қолиплари унинг нутқда воқеланиши: филол. фан. номз. ... дисс. – Бухоро, 2004. – 22 б.
8. Бобокалонов Р. Ўзбек тилида семантик-функционал шакланган сўз-гаплар. филол. фан. номз. ... дисс. автореф. – Тошкент, 2000.

9. Бобокалонов Р. Ўзбек тилида гап синтаксиси ва сўз-гапларнинг систем-структур талқини: монография. – Тошкент: Фан, 2006. – 135 б.
10. Бозоров О. Ўзбек тилида гапнинг коммуникатив (актуал) тузилиши: филол. фан. номз. ... дисс. автореф. – Фарғона, 2004. – Б. 23.
11. Раупова Л. Ўзбек тилида номуस्ताқил кесим масаласи ва [WПм-WПм] қурилишли гаплар: филол. фан. номз. ... дисс. – Тошкент, 1999.
12. Сайфуллаева Р. Ҳозирги ўзбек тилида қўшма гапларнинг формал-функционал талқини: монография. – Тошкент: Фан, 2007.
13. Акрамов Ш.Т. Ўзбек тилининг гап қурилишида тўлдирувчи ва ҳол. WПт валентлиги аспектида. филол. фан. номз. ... дисс. автореф. – Тошкент, 1997.
14. Абдуллаева Д.А. Семантик-синтактик валентлик ва ўзга гапли қурилмалар. филол. фан. номз. ... дисс. автореф. – Самарқанд, 2002.
15. Қурбонова М, Сайфуллаева Р., Боқиева Г., Менглиев Б. Ўзбек тилининг структурал синтаксиси. – Тошкент, 2004.; Менглиев Б. Ўзбек тилининг структур синтаксиси: 5A220100 – филология (ўзбек филологияси) йўналиши бакалаври учун ўқув қўлланмаси. – Қариш: Насаф, 2004.; Сайфуллаева Р., Менглиев Б., Боқиева Г., Қурбонова М., Юнусова З., Абузалова М. Ҳозирги ўзбек тили. – Тошкент, 2005.
16. Côme Cothenet. Dependency parser or how to find syntactic neighbours of a word. July, 2019. <https://medium.com/data-science/dependency-parser-or-how-to-find-syntactic-neighbours-of-a-word-a9e7d17ffe8>.
17. Ҳакимов М. Математические модели узбекского языка. ЎЗМУ хабарлари. № 3, 2010, с.185-188.; Ҳакимов М. Моделируемая технология машинного перевода. Компьютерная обработка тюрских языков. Первая межд. конф.: Труды – Астана: ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, 2013, с. 272-279.
18. Жураева Н.В. Разработка формальной модели грамматики официально-делового стиля узбекского языка и её программная реализация. Авторефератная дис. к.т.н: Т. 2012г. с. 17.
19. <https://catalog.ldc.upenn.edu/LDC99T42>
20. <https://universaldependencies.org/u/dep/index.html>

TURLI TILLARDA EMOTSIYALARNING IFODALANISHI VA ULARNING MADANIY O‘ZIGA XOSLIKLARI

A'zamova Gulasal Sodiq qizi,
FarDU Chet tillari kafedrası v.b.dotsenti,
filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)
gulasalazamova91@gmail.com
Xojaliyev Ismail Tojaliyevich,
FarDU Tilshunoslik kafedrası professori,
filologiya fanlari nomzodi

Annotatsiya. Mazkur maqolada til jarayonida emotsional holatlarning ifodalanishi va ularning madaniy aks ettirish usullarini tahlili, emotsional diskursning lingvistik va kognitiv xususiyatlari millatlararo va madaniyatlararo kommunikatsiyada chuqur ahamiyatga ega ekanligi. Har bir madaniyatda faqat o'sha millat uchun o'ziga xos bo'lgan emotsiyalar mavjud bo'lib, ular boshqa madaniyatlardan farqli tarzda idrok qilinadi va ifodalanadi faqat o'sha xalqning madaniy xususiyatlariga xos bo'lib, boshqa tillarda bevosita ekvivalentga ega emas. Shu nuqtayi nazardan, emotsional diskursni lingvistik va kognitiv jihatdan tahlil qilish til va madaniyat o'rtasidagi bog'liqlikni, emotsiyalarning madaniyatlararo qabul qilinishidagi o'ziga xos xususiyatlarini yanada chuqurroq tushunishga yordam beradi. Maqolani muhim ilmiy ahamiyat tahlillar tilshunoslik va kognitiv psixologiya saqlash. Emotsiyalar natsional til orqali ifodaviy nutqiy nutqlar orqali, tarbiyaziga xosliklari va ijtimoiy birliklari bilan ham shakllanadi, va balki shaxsiyatning qadriyatlarini orqali.

Kalit so'zlar: shaxs, idrok, psixologiya, psixik, emotsiya, intellektual, estetik, subyekt, emotsiya, sezgi a'zolar, bolalar psixologiyasi, obyekt.

ВЫРАЖЕНИЕ ЭМОЦИЙ В РАЗНЫХ ЯЗЫКАХ И ИХ КУЛЬТУРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ

Аннотация. В статье анализируется выражение эмоциональных состояний в языковом процессе и способы их культурного отражения, а также лингвистические и когнитивные характеристики эмоционального дискурса, имеющие огромное значение в межкультурной и межкультурной коммуникации. В каждой культуре есть эмоции, присущие только этой нации, которые воспринимаются и выражаются иначе, чем в других культурах, являются уникальными для культурных особенностей этой нации и не имеют прямых эквивалентов в других языках. В этом контексте анализ эмоционального дискурса с лингвистической и когнитивной точек зрения помогает глубже понять связь между языком и культурой, а также специфику эмоций в кросс-культурном восприятии. Статья имеет важное научное значение для лингвистики и когнитивной психологии. Эмоции формируются национальным языком, выразительной речью, особенностями воспитания и социальных ячеек, а также, возможно, ценностями личности.

Ключевые слова: личность, восприятие, психология, психический, эмоция, интеллектуальный, эстетический, субъект, эмоция, органы чувств, детская психология, объект.

EXPRESSION OF EMOTIONS IN DIFFERENT LANGUAGES AND THEIR CULTURAL PECULIARITIES

Abstract. This article analyzes the expression of emotional states in the language process and the methods of their cultural reflection, the linguistic and cognitive characteristics of emotional discourse are of profound importance in interethnic and intercultural communication. In each culture, there are emotions that are specific only to that nation, which are perceived and expressed differently from other cultures, are characteristic only of the cultural characteristics of that people, and do not have direct equivalents in other languages. In this regard, the linguistic and cognitive analysis of emotional discourse helps to further understand the relationship between language and culture, the specific features of the intercultural perception of emotions. The article is of significant scientific importance in the analysis of linguistics and cognitive psychology. Emotions are formed through the national language, through expressive speech, through the peculiarities of upbringing and social units, and perhaps through the values of the personality.

Keywords: *Personality, perception, psychology, psychic, emotion, intellectual, aesthetic, subject, emotion, sensory organs, child psychology, object.*

Kirish. Anglashiladigan narsa bilan sezgi orqali idrok qilinadigan narsa o'rtasidagi farqni Aflotun davridan boshlab faylasuflar o'rganib kelishgan. Bu holat emotsiya va aql o'rtasidagi chegaralar haqida munozaralar uchun asos yaratdi. Klassik g'arb falsafasida hissiyotlarni (emotsiyalar, his-tuyg'ular, tushunchalar va boshqa shu kabi) va aqlni (hukmlar, abstraksiyalar, g'oyalar va boshqa shu kabi) ajratib turadigan ayrim jihatlar ko'rsatib o'tiladi va ularning o'zoro aloqador jihatlari ham mavjudligi e'tirof etiladi. Ammo inson bilish faoliyatining bu ikki tomonini ajratish "emotsionalizm va ratsionalizm o'rtasidagi qarama-qarshilik" ga olib keldi.

Odam tashqi muhitdagi turli-tuman narsa va hodisalarni idrok qilar ekan, hech vaqt bu narsalarga batamom befarq bo'lmaydi. Odamning aks ettirish jarayoni doimo faol xarakterga egadir. Aks ettirish jarayoni quyidagilarni qamrab oladi:

- a) shaxsning ehtiyojni qondirish imkoniyatiga egaligini;
- b) qondirishga yordam beradigan yoki qarshilik ko'rsatadigan obyektlarga sub'ekt sifatida qatnashishi;
- v) uni harakat qildiruvchi bilimga intiltiruvchi munosabatlar va hokazo.

Odam atrofidagi har turli narsalarni idrok qilar ekan, ular inson ongida aks etadi. Har bir shaxsda bu narsalarga nisbatan ma'lum munosabat yuzaga keladi. Masalan, bizga ayrim narsalar yoqsa, ya'ni kayfiyatimizni ko'tarib yuborsa, boshqa bir narsalar yoqmaydi va kayfiyatimizni tushurib, dilimizni xira qiladi. Ba'zi ovqatni xush ko'rsa, boshqa bir ovqat esa mutlaqo ma'qul bo'lmaydi yoki ayrim odamlar bizga xush keladi yoki boshqa bir odamlar esa xush kelmaydi. Umuman odam o'z atrofidagi borliqqa nisbatan ma'lum munosabatda bo'ladi va uning munosabatlari bevosita uning tafakkur tarzida hamda hissiyotlarida aks etadi.

Kishilar idrok qilayotgan, ko'rayotgan, eshitayotgan, bajarayotgan, o'ylayotgan, orzu qilayotgan narsalarga nisbatan befarq bo'lmaydi. Bir xil predmetlar, shaxslar, xarakterlar, voqealar bizni quvontiradi, boshqalari xafa qiladi yana boshqalari g'azab, nafratimizni uyg'otadi.

Biz xavf ostida qolganimizda qo'rquvni his qilamiz, dushman ustidan g'alaba qozonish yoki qiyinchilikni engish zavq uyg'otadi. Hissiyot tushunchasiga adabiyotlarda turlicha ta'riflar uchraydi jumladan; A.V.Petrovskiy tahriri ostida chiqqan «Umumiy psixologiya» darsligida hissiyot – kishining o'z hayotida nimalar yuz berayotganiga, nimalarni bilib olayotganiga yoki nima bilan mashg'ul bo'layotganiga nisbatan o'zicha turli xil shaklda bildiradigan kichik munosabatdir. M.Vohidovning «Bolalar psixologiyasi» o'quv qo'llanmasida hissiyot deb – tashqi olamdagi narsa va hodisalarga bo'lgan ichki kechinmalarimizning ongimizda aks ettirilishga aytiladi.

Q.Turg'unov muallifligidagi lug'atda hissiyot-shaxsning voqelikdagi narsa va hodisalarga, kishilarga hamda o'z-o'ziga bo'lgan munosabatlarida kelib chiqadigan yoqimli yoki yoqimsiz kechinmalardan iborat, deya ta'riflansa, professor E.G'oziyev muallifligidagi «Umumiy psixologiya» darsligida hissiyot odamda, tirik mavjudotlar miyasida, ya'ni shaxslarning ehtiyojlarini qondiruvchi va unga monelik qiluvchi obyektlarga nisbatan uning munosabatlarini aks ettirish ma'nosida qo'llaniladi. Yuqoridagi ta'riflardan ko'rinib turibdiki, hissiyot bizning tuyg'ularimizning o'ziga xos aks ettirish jarayoni bo'lib, bunda narsa va hodisalarni aks ettirish jarayonida bizda tug'iladigan ichki kechinmalar va munosabatlar aks ettiriladi.

Demak, hissiyotlar o'z-o'zidan yuzaga kelmasdan, tashqi olamdagi narsa va hodisalarning ta'siri bilan bog'liq ravishda yuzaga keladi. Adabiyotlarda hissiyot bilan birga emotsiya tushunchasi ham keng qo'llaniladi. Aynan emotsiya tushunchasining mazmuni nimadan iborat va hissiyot tushunchasi bilan o'zaro bog'liqligi qanday degan savol tug'iladi? Shunga muvofiq emotsiya tushunchasining mazmun mohiyatini yoritadigan bo'lsak; jumladan professor E.G'oziyevning "Umumiy psixologiya" darsligida emotsiya – odatda, tashqi alomatlari yaqqol namoyon bo'ladigan his-tuyg'ularni, ichki kechinmalarni ifodalanishidan iborat psixik jarayonni yuzaga kelishining aniq shaklidir, deb ta'riflanadi.

Adabiyotlar tahlili. Professor E.G'oziyevning "Umumiy psixologiya" darsligida hissiyot haqida bergan fikri shuni ko'rsatadiki, hissiyotlar odamda yoki tirik mavjudotlarda o'zlarining ehtiyojlarini qondiruvchi yoki ularga to'sqinlik qiluvchi obyektlarga nisbatan munosabatlarini aks ettiradi. Bu munosabatlar insonning miyasi orqali shakllanadi va hissiyot sifatida namoyon bo'ladi. Misol uchun insonlar miyasida turli xil til o'rganish ehtiyoji bo'lsa u albatta tashqi muhitda ko'rinadi.

Boshqacha aytganda, hissiyotlar bizning ichki ehtiyoj va istaklarimizning qondirilishi yoki to'sqinlik qilinishiga bo'lgan munosabatimizni ifodalaydi. Masalan, ochlik ehtiyoji qondirilganda, biz quvonch yoki qoniqish hissi tuyamiz. Aksincha, agar bizning ehtiyojlarimiz qondirilmasa yoki ularga to'sqinlik qilinsa, biz asabiylik, g'azab yoki xafalik kabi salbiy hissiyotlarni his qilamiz.[1]

Q.Turgʻunovning fikricha, "Hissiyot - bu shaxsning voqelikdagi narsa va hodisalarga, kishilarga va oʻz-oʻziga boʻlgan munosabatlaridan kelib chiqadigan yoqimli yoki yoqimsiz kechinmalar". [2]

Buni yanada kengroq tushuntirilsa, hissiyotlar shaxsning atrof-muhitdagi turli narsa va hodisalarga, odamlar bilan boʻlgan munosabatlariga hamda oʻziga boʻlgan his-tuygʻularidan kelib chiqadigan kechinmalardir. Bu kechinmalar shaxsning ichki holatini ifodalaydi va turli xil sabablar bilan yuzaga kelishi mumkin.

Taqqoslash. Emotsiyalarni turli tillarda taqqoslash, ularning madaniy konteksti va ifoda usullarini oʻrganish ilmiy jihatdan oʻta qiziqarli. Chunki har bir til emotsiyalarni oʻziga xos tarzda ifodalaydi va baʼzi tillarda emotsiyalarning atamaları yoki ularni ifodalash usullari boshqalardan farq qiladi. Bu hol, ayniqsa, oʻzoro qiyoslanganda yaqqol namoyon boʻladi. jumladan:

Ingliz tili:

Ingliz tilida emotsiyalar koʻplab soʻzlar bilan ifodalanadi, masalan, "happiness" (baxt), "sadness" (qaygʻu), "anger" (gʻazab), "fear" (qoʻrquv). Bu soʻzlar maʼlum bir kontekstga qarab turlicha maʼno attekalarini anglatadi.

Rus tili:

Rus tilida emotsiyalar ham oʻziga xos ifodalanadi. Masalan, "radost" (xursandchilik), "pechal" (qaygʻu), "zlost" (gʻazab), "strax" (qoʻrquv). Rus tilidagi emotsional ifodalar koʻpincha shaxsiy tajrib hamda milliy-madaniy oʻziga xoslik bilan bogʻliq holda namoyon boʻladi.

Xitoy tili:

Xitoy tilida emotsiyalar koʻpincha ideogrammalar orqali ifodalanadi. Masalan, "快乐" (kuàilè - baxt), "悲伤" (bēishāng - qaygʻu), "愤怒" (fènnù - gʻazab). Xitoy madaniyatida emotsiyalarni ifodalashda muayyan noziklik va ijtimoiy kontekstga eʼtibor beriladi.

Arab tili:

Arab tilida emotsiyalar koʻplab sinonimlar va nuanslarga ega. Masalan, "فرح" (farah - baxt), "حزن" (huzn - qaygʻu), "غضب" (ghadab - gʻazab). Arab madaniyatida emotsiyalarni ifodalash koʻpincha shaxsiy va ijtimoiy munosabatlarga bogʻliqdir.

Fransuz tili:

Fransuz tilida emotsiyalarni ifodalashda koʻp soʻzlar mavjud: "joie" (baxt), "tristesse" (qaygʻu), "colère" (gʻazab), "peur" (qoʻrquv). Fransuz madaniyatida emotsiyalarni sanʼat va adabiyot orqali chuqur oʻrganish anʼanasi mavjud.

Yapon tili:

Yapon tilida emotsiyalarni ifodalashda koʻplab nozik nuanslar bor. Masalan, "喜び" (yorokobi - baxt), "悲しみ" (kanashimi - qaygʻu), "怒り" (ikari - gʻazab). Yapon madaniyatida emotsiyalarni ochiqchasiga ifodalash koʻpincha ijtimoiy normativlarga bogʻliq.

Turli tillarda emotsiyalarni taqqoslash, ularning madaniy konteksti va urf-odatları haqida chuqurroq tushunishga yordam beradi. Emotsiyalarni qanday qilib ifodalash, qabul qilish va baholash madaniyatga qarab farq qiladi, bu esa insonlar oʻrtasidagi muloqotni yanada murakkablashtiradi.

Muhokama. Emotsiyalar til oʻrganishda muhim rol oʻynaydi, chunki ular oʻrganish jarayonini yanada samarali va qiziqarli qilishga yordam beradi. Quyida emotsiyalarning til oʻrganishdagi oʻrni haqida bir nechta asosiy jihatlar keltirilgan:

Motivatsiya: Emotsiyalar til oʻrganishga boʻlgan motivatsiyani oshiradi. Masalan, baxtli va qiziqarli tajribalar, yangi tilni oʻrganish jarayonida ijobiy his-tuygʻularni keltirib chiqarishi mumkin, bu esa oʻrganishga boʻlgan qiziqishni oshiradi.

Yodlash va eslab qolish: Emotsional tajribalar koʻproq yodda qoladi. Oʻrganilayotgan til bilan bogʻliq emotsional vaziyatlar (masalan, doʻstlar bilan suhbat, madaniyatni oʻrganish) soʻzlarni va iboralarni yaxshiroq eslab qolishga yordam beradi. **Muloqot:** Emotsiyalar muloqotda muhim ahamiyatga ega. Oʻrganayotgan tilni foydalangan holda emotsiyalarni ifodalash, suhbatdosh bilan yanada chuqurroq aloqani oʻrnatishga yordam beradi. Bu, shuningdek, madaniy kontekstni tushunishga ham yordam beradi.

Ijodkorlik: Emotsiyalar tilni ijodiy ravishda ishlatishga ilhomlantiradi. Oʻrganayotgan til orqali his-tuygʻularni ifodalash, sheʼr yozish yoki hikoya yaratish kabi ijodiy faoliyatlar orqali tilni chuqurroq oʻzlashtirish mumkin.

Madaniyatni tushunish: Har bir til oʻz madaniyati bilan bogʻliq boʻlib, emotsiyalar madaniyatning ajralmas qismidir. Til oʻrganish jarayonida emotsiyalarni tushunish, oʻsha tilga xos urf-odatlar va anʼanalarni bilishga yordam beradi.

Stress va qoʻrquvni kamaytirish: Til oʻrganish jarayonida stress va qoʻrquv hissi paydo boʻlishi mumkin. Emotsional yondashuv (masalan, qulay muhit yaratish yoki ijobiy fikrlash) bu hissialarni kamaytirishga yordam beradi va oʻrganishni osonlashtiradi.

Empatiya: Emotsiyalar orqali boshqalar bilan empatiya qilish qobiliyati rivojlanadi. Bu esa til oʻrganishda boshqa madaniyatlarni yaxshiroq tushunishga va ularga hurmat koʻrsatishga yordam beradi. Umuman olganda, emotsiyalar til oʻrganishda nafaqat motivatsiya va yodlash jarayonini yaxshilaydi, balki ijtimoiy muloqot va madaniyatni tushunishni ham chuqurlashtiradi. Shuning uchun til oʻrganish jarayonida emotsional jihatlarga eʼtibor berish juda muhimdir.

Emotsiya – shaxsning voqelikka oʻz munosabatini his qilishidan kelib chiqadigan, uning ehtiyoj va qiziqishlari bilan bogʻliq boʻlgan yoqimli yoki yoqimsiz kechinmalaridir. Keltirilgan taʼriflardan koʻrinadiki, hissiyot tushunchasi emotsiyaga nisbatan kengroq tushuncha boʻlib, shaxsning kundalik hayoti, turmush tarzidagi barcha jabhalarni qamrab oladi. Hissiyotlar oʻzining yuzaga kelishi nuqtai nazaridan odamning ehtiyojlari, qiziqishlari va intilishlari bilan bogʻliq boʻladi. Masalan, odamning organik ehtiyojlarini qondirishi bilan bogʻliq boʻlgan hissiyotlar odamda rohatlanish, qanoatlanish tuygʻusini yuzaga keltiradi. Organik hissiyotlarni qondira olmaslik odamning ruhini tushirib, kayfiyatini buzib, azoblanish, toqatsizlanish hissiga sabab boʻladi. Odamning hissiyotlari uning mazmuni hamda shakllari, ijtimoiy- tarixiy sharoit bilan bogʻliq boʻladi. Ijtimoiy tarixiy taraqqiyot davrida odamning ehtiyojlari oʻzgarib boradi. Natijada odamda borgan sari yangi, yangi hissiyotlar, chunonchi, maʼnaviy, intellektual va estetik hissiyotlar paydo boʻladi.

Dinamik stereotip deganda tashqi qaytarilish natijasida hosil qilingan shartli reflekslar, nerv bogʻlanishlarining barqaror tizimi tushuniladi. Har turli qiyinchiliklar va qarshiliklarga duch kelishi natijasida dinamik stereotiplarning «oʻzgarishi» salbiy emotsional holatni yuzaga keltiradi. Hissiyot bu uning kechirilishining turli shakllari faqat darak vazifasini emas, balki boshqaruvchilik funksiyasini ham bajaradi. Emotsiya harakatlari juda koʻp tana oʻzgarishlar ifodalanadi.

Odam organizmidagi oʻzgarishlar kechirilayotgan hissiyotning obyektiv koʻrsatkichi hisoblanadi. Moslashish xarakteriga oid boʻlgan, yaʼni ovoznining oʻzgarishi, mimika, imo-ishora, organizmda sodir boʻladigan jarayonning qayta oʻzgarishidan iborat ixtiyorsiz va ongli harakatlar psixologiyada emotsional harakatlarning ekspressiv tomoni deb ataladi.

Hissiyotlar odatda juft-juft boʻlib uchraydi. Masalan, yoqimli- yoqimsiz, xush-noxush, xursand-xafa, gʻazab-muhabbat, nafrat kabi ana shunday hissiyotlar subʼektiv xarakterga ega boʻladilar, lekin ularning tashqi ifodasi ham boʻladi. Masalan, hushchaqchaq odam bilan gʻamgin odamning yuz ifodasini koʻz oldimizga keltirib koʻrish mumkin. Aynan mazkur jarayon psixologiyada ambivalentlik yoki ikki taraflamalik deb ataladi.

Ambivalentlik – lotincha har tomonlama kuchga ega maʼnosini anglatib kishining bir obyektning oʻziga nisbatan bir vaqtning oʻzida paydo boʻladigan bir-biriga qarama – qarshi emotsional irodaviy holatdir.

Hissiyotda ambivalentlik bu rohatlanish va azoblanishni birga qoʻshilib va biri ikkinchisiga oʻtib ketmaydigan emas, balki bunda birga boʻlish kechiriladigan hissiyotning zarur xarakterli sifatlaridan birini tashkil qiladi. Masalan, rashk hissida muhabbat va nafrat.

Hissiyotning nerv-fiziologik asoslari Hissiyot boshqa hamma psixik jarayonlar kabi bosh miya poʻsti qismining faoliyati bilan bogʻliqdir. Bosh miya hissiyotlarning kuchini va barqarorligini idora qilib turadi. Hissiyotlar boshqa bilish jarayonlaridan farqli bosh miya poʻstining faoliyatidan tashqari organizmning ichki aʼzolari faoliyati bilan ham bogʻliqdir, boshqacha qilib aytganda hissiyotlar vegetativ nerv tizimining faoliyati bilan ham bogʻliqdir. Chunonchi, odam qattiq uyalgan paytida qizarib ketadi, qattiq qoʻrqqan paytida esa rangi oʻchib, qaltirab ketadi, xattoki odamning ovozi ham oʻzgarish paydo boʻladi. Ana shunday hissiy holat yuz bergan paytda odamning yuragi tez ura boshlaydi, nafas olishi ham tezlashadi.

Demak, odam maʼlum hissiy holatni boshdan kechirayotgan paytda uning qon aylanish tizimi, nafas olish organlari nutq apparatlari ichki sekretiya bezlari ham qatnashadi. Masalan, materialni yaxshi bilmaydigan talaba imtihon topshirayotganda terlab ketadi, tomogʻiga nimadir tiqilib, gapini gapira olmay qoladi.

Odamda qattiq qoʻrqish paytida «Yuragi orqaga tortib ketdi», «Sovuq ter bosib ketdi» kabi iboralarning ishlatilishi hissiyot paytida odamning ichki aʼzolarining ishtirok etishidan dalolat beradi. Juda koʻp hissiy holatlar bosh miyaning yaqin poʻstloq osti qismlarining oraligʻi bilan ham bogʻliqdir. Masalan, koʻrish tepaligi deb ataluvchi qism ayrim hislarni ifodalaydigan ixtiyorsiz harakatlarning markazi hisoblanadi.

Odamda uchraydigan yuksak maʼnaviy hissiyotlar ham oʻzining nervfiziologik asosiga ega boʻlishi kerak (chunonchi intellektual, ahloqiy, estetik hissiyotlar). Bu jihatdan akademik I.P.Pavlovning dinamik streotip haqidagi taʼlimoti juda katta ahamiyatga egadir. Bu haqda akademik I.P.Pavlov shunday deb yozgan edi: «Menimcha, koʻpincha odatdagi turmush tartibining oʻzgargan paytlarida odat boʻlib, qolgan birorta

mashg'ulot yaqin kishidan judo bo'lganda, aqliy iztirob chog'ida kechiriladigan og'ir hissiyotlarning fiziologik asosi xuddi eski dinamik streotipning o'zgarishi, uning yo'qolishi va yangi dinamik streotipning qat'iylik bilan hosil bo'lishidan iborat bo'lsa kerak». Ayrim murakkab hissiyotlarning asosida dinamik streotipning yotishi yaqqol ko'rinadi. Masalan, estetik hissiyotni oladigan bo'lsak, biron yoqimli ko'ydan lazzatlanish, yoki biron mashhur rassomning ishlagan ajoyib suratlarini tomosha qilib, rohatlanish estetik hissiyot hisoblanadi.

Agar bu hissiyotlarning nerv-fiziologik asoslarini tahlil qiladigan bo'lsak, quyidagilarni ko'rishimiz mumkin. Masalan, bizga juda yoqadigan kuy boshqa millat odamiga yoqmasligi mumkin. Bunda ajablanishga hech qanday o'rin yo'q. Biz yoshlikdan boshlab mazkur kuyni bir necha yuz marotalab eshitib borishimiz natijasida ana shu kuyga nisbatan deyarli buzib bo'lmaydigan nihoyatda murakkab dinamik streotip yuzaga keladi.

Ana shuning uchun ayrim kuylar bizga yoqadi, ayrimlari esa yoqmaydi. Suratlar masalasiga kelganda shuni aytish kerakki, qadimgi klassik asarlar ularning ishlanish uslubi realligi bizni hayratda qoldirib zavq tug'diradi. Aksincha, hozirgi rassomlar tomonidan ishlangan rasmlar odamda qandaydir noxush hissiyotni tug'diradi. Demak, uzoq yillar davomida yuzaga keladigan dinamik streotiplar ayrim murakkab hisni tashkil qiladi. Shunday qilib, hissiyot vegetativ nerv tizimi orqali boshqariladigan ichki a'zo faoliyati bilan bog'liq bo'lsa ham bari bir bosh miya po'sti orqali idora qilinadi. Chunki akademik I.V.Pavlovning fikricha, odamning butun a'zoyi badanida bo'ladigan har qanday hodisalarning hammasini bosh miya po'sti qismidagi neyronlar idora qiladi.

Ana shu jihatdan olganda hissiyotning nervfiziologik asosi bosh miya po'sti bilan bog'liq. Hissiy holatlarning ifodalanishi Hissiy holatlarning ifodalanishi birinchidan, ifodali harakatlar (yuz ifodasi, qo'l, oyoq harakatlari), ikkinchidan organizmdagi turli hodisalarni, ya'ni ichki a'zolar faoliyatining va holatining o'zgarishida, uchinchidan tabiatda, ya'ni organizm qon tarkibidagi va boshqa suyuqliklardagi kimyoviy o'zgarishlarni, shuning bilan birga modda almashinuvida bo'ladigan o'zgarishlarni o'z tarkibiga oladi.

His-tuyg'ularning tashqi ifodasiga yuz ifodasi, imo-ishora, vajohat va qaddu-qomatning o'zgarishi, ayiruv, tashqi chiqaruv bezlarining faoliyati (so'lak, ter ajralishi) va ayrim harakatlar xususiyatlaridagi o'zgarishlarni kiritish mumkin. Bunga nutqning faol o'zgarishlari, «ovoz mimikasi» va gaplar tarkibining sintaksis o'zgarishi, «tutilmasdan gapirish», yoki alohida «silliqlik» hamda «ifodalilik»ning yuzaga kelishi nihoyat hissiyot o'zining to'la qisman ifodasini topadigan xatti-harakatlarga taalluqlidir. Kishining emotsional kechinmalari vaqtida nutqining tezligi o'zgaradi.

Ko'pincha nutqning sintaksis tuzilishi buziladi, tezligi va ahamiyati o'zgaradi. O'tkazilgan tekshirishlar shuni ko'rsatadiki, g'amginlik va mayuslik hislarini ifodalovchi kishining ovozi beixtiyor pasayib ketadi, so'zlashgan kishining tovushi ham bo'linib-bo'linib chiqadi. Hislarni kechirish shakllari Hissiyot kechinmalari turli holatlarda turlicha tezlik bilan paydo bo'ladi. Ba'zan hissiyot to'satdan, darhol paydo bo'ladi. Masalan, kishi birdan xursand bo'lib ketadi, darhol g'azabga keladi, achchiqlanadi va hokozo. Lekin ba'zan shu hissiyotlar o'zi dafa'tan qo'zg'almaydi, balki asta-sekin tug'ila boshlaydi. Shunday hissiy kechinmalarning qay darajada tez paydo bo'lmasligini belgilash qiyin yoki butunlay bilib bo'lmaydi.

Yoqimli suhbatdosh, kulguli voqea, yoqimsiz hid, zerikarli kitob, ko'ngildagi mashg'ulot, hushchaqchaq sayohat, og'ir ish kabilar. Hissiy ton tushunchasiga ko'pgina adabiyotlarda turlicha ta'riflar uchraydi. Jumladan, A.V.Petrovskiyning "Umumiy psixologiya" darsligida hissiy ton sezgi yoki idrok jarayonida shaxsning idrok qilingan narsa va hodisaga munosabatini ifodalovchi maxsus hissiy bo'yoq yoqimli yoki yoqimsiz idrok bilan bog'langan hissiyot, deb ta'riflanadi. Professor E.G'oziyev tomonidan hissiy ton-u yoki bu hissiyotning inson tomonidan bevosita kechirilishi (kechishi) jarayonidan iboratdir. Q.Turg'unov lug'atida hissiy ton – hissiyot sezgi yoki idrok jarayonida shaxsning idrok qilingan narsaga hodisaga munosabatini ifodalovchi maxsus emotsional bo'yoq yoqimli va yoqimsiz kechinma bevosita sezgi yoki idrok bilan bog'langan hissiyot. Masalan, og'riq bir qator qo'zg'ovchilar yaqqol ifodalangan yoqimsiz hissiy ton bilan ajralib turadi. Ko'pincha emotsiyalar o'zining ta'sirchanligi bilan bir-biridan ajralib turishiga qaramay, bunday sifatni hissiy holatlar stenik (yunoncha so'zdan olingan bo'lib, kuch degan ma'noni anglatadi) xususiyatli deyiladi.

Bunda emotsiyalar dadil xatti-harakatlarga, mantiqiy mulohazalarga, nisbiy izlanishlarga kuch quvvat, qanoat bag'ishlaydi. Masalan, xursandchilikdan shaxs «parvoz qiladi», «yulduzni narvonsiz oladi», kimlargadir xolis yordam qilishga shoshadi. Faollik qilib, tinchimaslik uning sifatiga aylanadi. Q.Turg'unov lug'atida stenik hisga quyidagi ta'riflar uchraydi: stenik hislar – shaxsning hayot faoliyatini kuch-g'ayratining orttiradigan barcha bilish jarayonlarini faollashtiradigan ijobiy hissiyot turi. Aksariyat hollarda xushxabar, muvaffaqiyat shaxsda stenik xususiyatli emotsiyalarni vujudga keltiradi. Ba'zi hollarda emotsiyalar o'zining sustligi, motorli, kuchsizligi bilan tavsiflanadi. Bunday hissiy holat astenik (yunoncha so'zdan olingan bo'lib, kuchsizlik, zaiflik ma'nosini bildiradi) deb atashadi. Bunday hissiyot insonni bo'shashtiradi, uni xayolga

choʻmdiradi, xayolparast qilib qoʻyadi. Shu sababdan favqulotda shaxsdagi befoйда emotsional kechinmaga, uyalish, vijdon azobi, andisha esa qoʻrqoqlikka aylanib qolishi xavfi kuchli. Psixik jarayonlardan ayniqsa, emotsiya oʻzining aniq tashqi ifodasiga ega boʻlishi bilan tavsiflanadi.

Hissiyotlarning tashqi alomatlari ifodali harakatlar deb ataladi. Emotsiyalarning tashqi ifodasi turli koʻrinishlarda roʻy beradiki, unda asosiy oʻrinni koʻrgazmali jihatlar asosiy oʻrin egallaydi. Birinchidan, emotsiyalar nafas olish aʼzolarining ishlarida oʻzgarish yasaydi. Masalan, yoqimli his-tuygʻular ishga tushganda nafas olishning tezligi va ampitudasi ortadi, yoqimsiz his-tuygʻular ustun kelganda kamayadi, qoʻzgʻalgan vaqtida nafas harakatlari tezlashadi hamda chuqurlashadi, zoʻr berish vaqtidasekinlashadi va yuzakilashadi, hayajon vaqtida tezlashadi, hamda kuchsizlashadi, kutilmagan holatda, hayron qolishda zudlik bilan tezlashadi, qoʻrquvda sekinlashadi va hokazolar.

Turli emotsional holatlarda nafas olishning oʻzgarishi

a) xursandlikda nafas olish bir minutiga 17 marta;

b) faol xafalikda 9 marta;

v) qoʻrqishda 64 marta;

d) jahl chiqqanda 40 marta amalga oshadi..

Ikkinchidan, emotsiya imo-ishoralarda, mimikada, yaʼni kishining yuzida boʻladigan harakatlarda hamda butun badanning maʼnodor harakatlarida koʻrinadi. Uchinchidan, gumoral harakatlardagi, yaʼni organizmning qon tarkibidagi va boshqa suyuqliklardagi kimyoviy oʻzgarishlarni va shuning bilan birga modda almashishida boʻladigan yanada chuqur oʻzgarishlarni oʻz tarkibiga oladi.

Demak, emotsiyalarning tashqi ifodasiga mimika, imo-ishora, aft-bashara va qad-qomatning oʻzgarishlari, ayrim tashqi sekretsiya bezlarining faoliyati yosh soʻlak, ter ajralishi hamda ayrim harakatlarning xususiyatlaridagi oʻzgarishlar, yaʼni ularning tezligi, kuchi, koordinatsiyasi va hokazolar kiradi. Emotsiyalarning eng aniq va yaqqol koʻrinishlaridan biri kulgi bilan yigʻidir. L.N.Tolstoy oʻz asarlarida odamning ruhiy holatini ifodalovchi nigohlarning 85 xilini va kulishning 97 xilini tasvir etgan. «Har xil sabab bilan yigʻlagan paytda odamning boshi va ogʻzi har xil qiyofada oʻzgaradi» - degan edi. Leonardo da-Vinchi. Rus psixologi P.M.Yakobson tomonidan ishlangan rasmlardan koʻrinib turibdiki, odamning aftidagi qiyofa asosan lablar, qosh va koʻz oʻzgarishlarining bir-biriga nisbatan turlicha holatga, shuningdek, koʻzning qanchalik chaqna turishiga bogʻliqdir.

Xulosa. Demak, turli tillarda emotsiyalar turlicha soʻzlar vositasida ifodalansa ham, aslida ular insonning ongi, ruhiy holati, tafakkur tarzi, milliy-mental xususiyatlari bilan bogʻliq holda namoyon boʻladi. Bu esa insonning tashqi tana aʼzolari oʻzgarishida koʻzga tashlanadi. Bularning bariini jamlab hissiyot tili deb atash mumkin. Masalan, koʻzning qanchalik chaqnashi koʻz yoshining miqdori, koʻz shilliq pardasidagi tomirlarning kattalashuvi bilan belgilanadi. Maskaning tagida koʻrinib turgan koʻz oʻzining ifodasini yoʻqotgan boʻladi. Koʻz, lab, qovoq, qoshning har xil holati, xatto odam chehrasini ham turli qiyofaga kiritadi. Odam hissiyotlarini bildirishning eng nozigi va eng kuchlisi sanʼat, xususan, muzika bilan lirik sheʼrlardir, ularni tom maʼnoda hissiyotning tili deyish mumkin. Odam oʻzini va gavda harakatlarini, shuningdek tovushni ataylab chiroyli qilib koʻrsatishi mumkin. U garchi «muayyan hissiyotlarni oʻzi kechirmayotgan boʻlsa ham oʻsha hissiyotlarni ifodalaydigan harakatlar qila oladi. Har bir kishi ham oʻz hissiyotlarining tashqi ifodalarini maʼlum darajada oʻzgartirishi mumkin.

ADABIYOTLAR:

1. Halliday, M. A. K. (1978). *Language as Social Semiotic: The Social Interpretation of Language and Meaning*. London: Edward Arnold.
2. Lakoff, G., & Johnson, M. (1980). *Metaphors We Live By*. Chicago: University of Chicago Press.
3. Stearns, P. N. (1994). *American Cool: Constructing a Twentieth-Century Emotional Style*. New York: NYU Press.
4. Russell, J. A. (1980). *A Circumplex Model of Affect*. *Journal of Personality and Social Psychology*, 39(6), 1161–1178.
5. Matsumoto, D., & Hwang, H. C. (2013). Culture and Emotion: The Integration of Biological and Cultural Contributions. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 44(1), 62–87.
6. Damasio, A. (1999). *The Feeling of What Happens: Body and Emotion in the Making of Consciousness*. New York: Harcourt Brace.
7. Sapir, E. (1921). *Language: An Introduction to the Study of Speech*. New York: Harcourt, Brace & World.

8. Scherer, K. R., & Wallbott, H. G. (1994). *Evidence for Universality and Cultural Variation of Differential Emotion Response Patterning*. *Journal of Personality and Social Psychology*, 66(2), 310–328.
9. Pavlenko, A. (2005). *Emotions and Multilingualism*. Cambridge: Cambridge University Press.
10. Azamova G.S., Khojaliyev I.T. *The concept of equivalence in translation and its interpretations*. *Scientific bulletin of the tashkent state pedagogical university* 2022.
11. A'zamova G. *National-cultural notions and their combination in english and uzbek works*. <https://internationaljournals.co.in/index.php/giirj/article/view/1599/1492>
12. Hojaliyev, A'zamova G. *Methodology and significance of meaning in translation of uzbek literature*.
13. A'zamova G. *Scientific and theoretical fundamentals of cognitive concept in linguistics*.
14. Г. Азамова. *Улучшение устной практики*

KOMMUNIKATIV STRATEGIYANING NUTQIY AKTLARDA NAMOYON BO‘LISHI

Baymurodova Laylo Kaxromanovna,

Qarshi davlat universiteti

fakultetlararo ingliz tili kafedrası dotsenti, f.f.f.d.(PhD)

inyaz.2006@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada kommunikativ strategiyaning turli xil nutqiy aktlarda ifodalanishi tahlil qilinadi. Ma'lumki, til shunchaki axborot yetkazish vositasi bo'lmay, kommunikativ munosabatda kishilarning ijtimoiy rollari, vazifalarini bajarish, so'zlovchi/adresant va tinglovchi/adresatlarning kommunikativ maqsadini ro'yobga chiqarish, til belgilari orqali insonlarga ruhiy, ma'naviy, axloqiy, estetik ta'sir ko'rsatish, ularning subyektiv bahosi, shaxsiy munosabatini bildirish uchun xizmat qiladi.

Nutq strategiyasi muloqotning aniq bir shart - sharoitlarini adresantning va kommunikatsiya jarayonida rejalashtirilgan reja va maqsadlarni amalga oshirilishining lisoniy usuli tushuniladi. Shunday qilib, nutq strategiyasi muloqot maqsadiga erishish uchun mo'ljallangan nutq harakatlar majmui shaklida ifodalanishi mumkin.

Kalit so'zlar: kommunikativ strategiya, nutqiy strategiya, nutqiy akt, diskurs turlari, tahlil, ijtimoiy rol, adresat.

ПРЕДСТАВЛЕНИЕ КОММУНИКАТИВНОЙ СТРАТЕГИИ В РЕЧЕВЫХ АКТАХ

Аннотация. В данной статье анализируется проявление коммуникативной стратегии в различных речевых актах. Как известно, язык является не просто средством передачи информации, но и служит для выполнения социальных ролей и задач людей в коммуникативных отношениях, для реализации коммуникативной цели говорящего/адресата и слушающего/адресатов, для оказания духовного, нравственного, этического, эстетического воздействия на людей посредством языковых знаков, для выражения их субъективной оценки, личностного отношения.

Под речевой стратегией понимается языковой способ реализации конкретных условий общения и намеченных планов и целей адресата в процессе общения. Таким образом, речевая стратегия может быть выражена в виде совокупности речевых действий, направленных на достижение цели общения.

Ключевые слова: коммуникативная стратегия, речевая стратегия, речевой акт, типы дискурса, анализ, социальная роль, адресат, реципиент.

REPRESENTATION OF COMMUNICATIVE STRATEGY IN SPEECH ACTS

Abstract. This article analyzes the manifestation of communicative strategy in various speech acts. As is known, language is not just a means of transmitting information, but also serves to fulfill social roles and tasks of people in communicative relations, to implement the communicative goal of the speaker/addressee and listener/addressees, to provide spiritual, moral, ethical, aesthetic influence on people through linguistic signs, to express their subjective assessment, personal attitude.

Speech strategy is understood as a linguistic method of implementing specific communication conditions and the intended plans and goals of the addressee in the communication process. Thus, speech strategy can be expressed as a set of speech actions aimed at achieving the goal of communication.

Key words: communicative strategy, speech strategy, speech act, types of discourse, analysis, social role, addressee, recipient

Kirish. Ma'lumki, til shunchaki axborot yetkazish vositasi bo'lmay, kommunikativ munosabatda kishilarning ijtimoiy rollari, vazifalarini bajarish, so'zlovchi/adresant va tinglovchi/adresatlarning kommunikativ maqsadini ro'yobga chiqarish, til belgilari orqali insonlarga ruhiy, ma'naviy, axloqiy, estetik ta'sir ko'rsatish, ularning subyektiv bahosi, shaxsiy munosabatini bildirish uchun xizmat qiladi.

Nutq strategiyasi muloqotning aniq bir shart- sharoitlarini adresantning va kommunikatsiya jarayonida rejalashtirilgan reja va maqsadlarni amalga oshirilishining lisoniy usuli tushuniladi. Shunday qilib, nutq strategiyasi muloqot maqsadiga erishish uchun mo'ljallangan nutq harakatlar majmui shaklida ifodalanishi mumkin.

Pragmalingvistik yondashuv nuqtayi nazarida strategiya “nutq faoliyatlari majmui”, “notiqning muloqot zanjiri muayyan kommunikativ xatti-harakatlar va til vositalarini tanlash”da belgilanadi. Kognitiv yondashuvda kommunikativ strategiya deb “kommunikativ maqsadlarga erishishga qaratilgan nutq xarakatlarining kompleksi” va o‘z navbatida muloqotning aniq shartlariga kommunikatorning shaxsiy xususiyatlariga va shu bilan birga qo‘yilgan rejaning amalga oshirilishida lisoniy vositalardan samarali foydalanishi bilan bog‘liqligi tushuniladi.

Psixolingvistika nuqtayi nazaridan esa strategiya bu “muloqot jarayonini kommunikatorning maqsad yo‘nalishiga mos holda tashkil etish usuli”, “umuman vaziyatni to‘liq anglash orqali ta’sir faoliyatini rivojlantirishni va tashkil etishning yo‘nalishlarini aniqlash” hamda “muloqotga ajratilgan vaqt ichida muloqot mavzusini o‘rnatish” hisoblanadi. Keng ma’noda kommunikativ strategiya notiqning muloqot jarayonidagi amaliy maqsadlarini muvaffaqiyatli amalga oshirish sifatida tushuniladi. O.N.Parshina kommunikativ strategiyani muloqot maqsadiga erishish uchun muloqot vaziyatida nutq xatti-harakatlarining aniq yo‘nalishini belgilashda tushunadi.

Tadqiqotchilar turli xil diskurslarda turli xil kommunikativ strategiyalarni qo‘llash usullarini taklif qilishadi. Misol uchun Y.I. Sheygel siyosiy diskursda, xususan, mitinglarda quyidagi strategiyalarni samarali ekanligini ajratib ko‘rsatadi: 1) ma’lumotni sir tutish strategiyasi; boshqalar bilishlari kerak bo‘lmagan axborotni yashirish yoki bu axborotga oid bo‘lgan salbiy faktlarni sir saqlash; 2) mistifikatsiya strategiyasi; xaqiqatni yashirishga yordam beradigan ma’lumotni bila turib tinglovchini chalg‘itishga yo‘naltirilgan kommunikativ strategiya; 3) anonim yoki depersonalizatsiya strategiyasi; ma’suliyatni o‘zidan soqit qilishga yo‘naltirilgan bo‘lib adresant “men” shaxs deysisi o‘rniga “biz” ko‘plik olmoshini qo‘llashi kuzatiladi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Tilshunoslikda pragmatikaning yangi tadqiqot obyekti sifatida yuzaga kelishi va ajratilishi Ch.S.Pirs g‘oyalari, shuningdek, J.R.Ostin, J.R.Syorl va Z.Vendlerlarning 60-70-yillardagi mantiqiy-falsafiy qarashlari asosida yuzaga kelgan nutqiy akt, P.Graysning ma’noning pragmatik tahlili, L.Linskiy, J.R.Syorl, P.F.Strosenlarning referensiya nazariyalari ta’siri bilan uzviy bog‘liq. Nutqiy akt nazariyasi ta’sirida lingvistik pragmatikaning shakllanishi uchun ma’lum asoslar yaratildi. Chunki nutqiy akt tushunchasi mohiyatiga ko‘ra so‘zlovchi nutqida kommunikativ niyat aks etadi. Kommunikativ niyat esa, nutqiy aktlar ko‘rinishlarida namoyon bo‘ladi. So‘zlovchining munosabati nutqiy aktlar vositasida shakllanadi. Nutqiy akt nazariyasiga xos har bir talqinda nutq subyektiining olamni bilish va his qilishdagi tasavvur ko‘rsatkichlarining nutqdagi darajalari hisobga olinadi. Nutqiy akt nazariyasiga xos o‘zak talqin lingvistik pragmatikaning shakllanishi uchun asosiy mezon vazifasini bajaradi.[1;6]

Til belgisining boshqa belgilarga sintaktik munosabati, ayniqsa, semantik tomonining keng va chuqur tadqiq etilishi pragmatik tomondan o‘rganilishini cheklab qo‘ydi. “...An’anaviy tilshunoslikka oid juda ko‘p ishlarda semantika ensiklopedik bilimlarga tenglashtirilgani, pragmatika to‘g‘risida esa, umuman tasavvurning yo‘qligi”[1;9] bejiz qayd etilmagan. Zero, til belgilarini semantik jihatdan o‘rganish jarayonida yuzaga kelgan muammolar pragmatik tadqiq uchun yo‘l ochadi. Pragmatikani semantikadan farqlash pragmalingvistik tadqiq va uning chegaralarini aniqlashtiradi. Professor M.Hakimovning “Lingvistik pragmatika xususida fikr yuritayotgan har bir tadqiqotchining diqqat markazida birinchi darajali masala sifatida semantika va pragmatikani farqlash muammosi turadi” degan fikri uch jihatdan ilmiy asosga ega: “semantika tildagi o‘zgarma ma’nolar – invariantlarni tadqiq etadi (1), pragmatika esa, konkret vaziyat bilan uzviy bog‘liq variantlar asosida ish ko‘radi (2) va semantika uchun bazis vazifasini bajaradi (3)”.[1;10]

Aslida, “lingvistik pragmatika amaliy ehtiyoj tufayli lingvistik semantika bag‘ridan o‘sib chiqqan”[1;13]. Nutqda voqelashgan jumla (gap) uni tuzgan shaxs/ so‘zlovchi/nutq subyekti haqida ma’lumot beradi. Ma’lum kommunikativ maqsadda, nutq sharoiti va vaziyatida yuzaga chiqqan jumlaning nutq subyektidan ajratib bo‘lmaydi. M.Hakimov uqtirganidek, “Vaholanki, har bir konkret jumlada so‘zlovchining ruhiyati, madaniyati, dunyoqarashi va boshqalar o‘z ifodasini topadi. Shu tufayli so‘zlovchining gapiga qarab uning kimligi haqida hukm chiqarish mumkin”. Yana bir jihatdan olimning fikrini e’tirof etish lozim: “Til birligi bo‘lgan gap qoliplari konkret sharoitda jumlar orqali yuzaga chiqib, rang-barang qo‘shimcha axborot beradi. Mazkur qo‘shimcha axborotlar jumlaning alohida ma’no qatlamini tashkil etadi”. Bu fikrlarni bayon etishdan maqsad “konkret jumladan anglashilgan qo‘shimcha ma’nolar nutqiy vaziyat, kontekst bilan uzviy bog‘liq”ligi, “bu ma’nolar va ularni ifodalovchi vositalar lingvistik pragmatikaning o‘rganish obyekti sanalishi” ga urg‘u berishdir. Zotan, *kommunikativ niyat, gap mazmuni, kontekst, nutq subyekti, nutqiy akt, nutqiy vaziyat* lingvistik pragmatikaga oid asosiy tushunchalar bo‘lib, lingvopragmatik tahlilni bu tayanch birliklarsiz amalga oshirib bo‘lmaydi.

Pragmalingvistik tilning amaliy faoliyati bilan bog‘liq masalalar bilan shug‘ullanishini deyarli barcha pragmalingvistlar e’tirof etishadi. Professor A.Pardayevning fikricha: “Tilning amaliy tarmoqlaridan, inson ijtimoiy faoliyatining muhim tomonlaridan biri bo‘lgan pragmatika nutqiy jarayonni kommunikativ niyat va

nutqiy vaziyat bilan uzviy bog'liqlikda, so'zlovchining tinglovchiga ta'siri nuqtayi nazaridan o'rganadi"[4;130]. Sh.Safarov "pragmatika tilshunoslikning alohida sohasi bo'lib, uning tadqiqot doirasida muloqot jarayonida lisoniy birliklarni tanlab olish, ularni qo'llash va ushbu qo'llanishdagi birliklarning muloqot ishtirokchilariga ta'siri masalalari o'rganiladi"[7;76], deb hisoblaydi.

Til jamiyati va a'zolarining nutqiy ehtiyojlari bu fan tarmog'ining tadqiq obyekti va masalalarini belgilab bergan. Tilning fonetik birliklaridan sintaktik birliklarigacha, dialog va diskursdan to poetik matnga qadar pragmalingvistik "mikroskop" ostida tekshirilib, tahlil qilingan. Pragmalingvistika, G.Klaus ta'riflaganidek, "belgilar va ushbu lisoniy belgilarni yaratuvchi, uzatuvchi va qabul qiluvchi shaxslar o'rtasidagi munosabatlarni o'rganuvchi fan" bo'lsa, A.Pardayev qayd etganidek, uning "asosiy maqsadi nutq faoliyati samaradorligini– nutqning tinglovchiga ruhiy, kommunikativ ta'sirchanligini oshirishdir". Shunday ekan, bu fan tarmog'i qanday masalalarni tadqiq qiladi? M.Hakimovning "kommunikativ niyatni ifodalash strategiyasi –lingvistik pragmatikaning bosh masalasi" degan fikri – o'rinli javob. Bundan tashqari, "lingvistik pragmatika nutq adresati bilan bog'liq ravishda:

1) nutq interpretatsiyasi: kontekst bilan bog'liq hodisalar, pragmatik vaziyat va presuppozitsiya, so'zlovchining ongli ravishda muloqot qonun-qoidalaridan cheklanishi kabi masalalarni o'rganadi;

2) perlokutiv akt tushunchasi tinglovchining his-tuyg'ulariga ta'sir etuvchi kommunikativ akt sifatida pragmatika masalalariga kiritiladi". A.Pardayevning bu xususdagi fikri asosli, zero, "pragmalingvistika kommunikantlar, nutqning lisoniy va nolisoniy omillari, faoliyatning samarasi orasidagi munosabatlarni o'rganish va muayyan sharoitlarda bu mutanosiblikning samarali usullarini ishlab chiqish kabi masalalarga e'tibor qaratadi".

Aytilganidek, kommunikativ niyat, nutq subyekti/so'zlovchi, nutqiy akt, nutq vaziyati, kontekst, nutq interpretatsiyasi lingvopragmatikaning asosiy tushunchalaridir. Ular ushbu fan predmetiga aloqador bo'lib, tadqiq masalalari doirasini kengaytiradi. Bu doiraning markazida turgan inson/shaxs tilning pragmalingvistik va sotsiolingvistik tadqiqi uchun teng qiymatli omil sanaladi. Chunki inson o'z tabiatiga xos barcha xususiyatlarni nutq faoliyatida namoyon etadi. Inson xulqi, ijtimoiy roli va vazifalari aynan nutqiy muloqot/faoliyatda yorqin aks etadi.

Falsafiy nuqtayi nazardan, "inson xulq-atvori va faoliyatini aniq maqsadga bo'ysundiruvchi ijtimoiy rolning bajarilishi" shaxs tarkibining asosiy elementlaridan biri sanaladi. Ijtimoiy rol shaxsning o'z hayotiy pozitsiyasiga muvofiq ravishda amalga oshirgan xatti-harakatlari, xulq-atvori va faoliyatining modelidir. Inson o'z umri davomida turli ijtimoiy guruhlar a'zosi sifatida faoliyat ko'rsatgani bois bir vaqtda bir necha ijtimoiy rolni bajarishga majbur bo'ladi. Bu rollar uning ijtimoiy maqomi, kasb-kori, faoliyat turiga bog'liq bo'lishi mumkin.

Insonlar bir-biri bilan muloqot qilar ekan, har xil rollarni ijro etishadi: ota, er, o'g'il (oilada), boshliq, bo'ysunuvchi (xodim), xizmatdosh (xizmat muhiti), yo'lovchi va chiptachi, xaridor va sotuvchi, shifokor va bemor (v.b.). Kommunikativ strategiyani turli xil diskurslarda kuzatish mumkin. Oila muhitida ota va farzand (qiz) rollarining ifodasini quyidagi diskursda kuzatish mumkin:

– Hazratim, men mungliq qizingiz, sizga xudodan Shayx Sa'diyning umrini tilaymen! Ilohim, yuzga kiring! – Aytganing kelsin, qizim!- deb Umarshayx mirzo yengil bir so'lish oldi.[5;27]

Ijtimoiy tuzumga ko'ra farqlanuvchi yuqori – hukmron tabaqa va quyi – tobe tabaqa vakillarining rollari haqida tasavvurni quyida shoh va mulozim (eshik og'a) savol-javobini aks ettirgan nutqiy akt aniqlashtiradi:

– Hazrati oliylari, yana chopar yuborishga farmon berurlarmi?

– Chopar yuborib yana necha kun yo'lga qaraylik?! Eshik og'a uzr so'ragandek, ta'zim qilib, orqaga chekindi [5;30].

Kommunikantlar nutqiy aktlarida sotsial xoslikni gender belgilar namoyon qiladi. Erkak (jins) roli: – Buncha sovuqsiz!- dedi erkak xirqiroq ovoz bilan. – Xuddi muz! Xotin indamadi. Xotin (jins) roli: – Erdan umidni uzganman erta qachon!-dedi baland ovoz bilan Sultonxon.[8;135]

Rolning tipi nutq xarakteri va nutq xulqini belgilaydi: ota bilan tengqurlardek gaplashilmaydi, o'z xizmat vazifasi(rol)ni bajarayotgan shifokor tilida buyruq mazmunidagi qurilmalar (*Nafas oling! Nafasni ushlang! Yechining!*) tabiiy, ammo u avtobusda ketayotganda noo'rindir. Anglashiladiki, "Har qanday shaxs o'zining bajarib turgan ijtimoiy imkoniyatlariga muvofiq ravishda me'yoriy so'zlash majburiyatiga ega bo'ladi, bu nutq esa so'zlovchi bajarayotgan ijtimoiy vazifa xususida ma'lumot beradi. Buni nutqning sotsial xoslanishi deb yuritish mumkin. Ma'lum ijtimoiy vazifa bajaruvchi har qanday shaxs nutqi kasb nuqtayi nazaridan maxsus til belgilariga ega bo'ladi. Ular nutq subyektining psixologik, mantiqiy va falsafiy munosabati bilan uzviy bog'liq. Ijtimoiy vazifa tushunchasi nutq subyektining egallab turgan vazifasi yoki bajarib turgan kasbi ma'nosini anglatadi". Yuqoridagi misollar bu fikrlar asosli ekanligini tasdiqlaydi. Nutqiy muloqot jarayonida turli kommunikativ vaziyatlar odatan kommunikantlar nutqi kasbiga ko'ra farq qilishidan

dalolat beradi. M.Hakimov, V.I.Belkin, L.P.Krisinlar qarashiga tayanib aytadigan bo'lsak, so'zlovchi/adresant yoki tinglovchi/adresat kasbi "nutq xarakteri va nutq xulqini belgilaydi", shu bois "maxsus til belgilariga ega bo'lishi"ni nutq voqeligi isbotlaydi. Bunga son-sanoqsiz dalillar ham topiladi. Masalan: "Shu holda jilovxonaga to'rtinchi kishi kirib keldi. Bunisi jikkak, qirq bilan ellikning orasi, yelkasi turtib chiqq'an Safar bo'zchi ismlik edi. Imomga salom berib, so'fining yonig'a o'lturdi va so'zga biroz quloq solg'ach, tushunar-tushunmas bahska aralashib qoldi.

– Inshoollo, shu yigit mirzaboshi bo'lar,-dedi Safar bo'zchi suhbatning ruhini bilmagan holda, – o'zi ajab zukko yigit, fuqaroparvar bola: bo'g'ani ma'qul, a, labbay, taqsir?

Imom yerga qarag'an holda boshini qimirlatib qo'ydi. Samad bo'qoq xo'mrayib Safar bo'zchiga qaradi: – E, akillay berasan-da, Safar, -dedi bo'qoq, – biz nima deyapbiz-ku, sen nima deyapsan.

Ushbu misolda maqtov strategiyasi ifodalangan bo'lib, jamiyatda ma'lum bir mavqega ega bo'lmagan shaxsning suhbat "ruh"ini bilmay turib, qo'qqisdan aralashib, o'z maqsadini aytgan shaxs tasvirlangan. Ijtimoiy vazifalar o'ziga xos kodlanuvchi til elementlariga ega bo'lib, so'zlovchi nutq vaziyatiga ko'ra shu elementlarni almashtirib turadi. Suhbatdoshlar nutq mazmunidan ijtimoiy vazifa bajarayotgan har bir shaxs axloqiga xos me'yoriy element chegarasini ajratish imkoniga ega bo'ladi, ular oddiy talaffuzning o'zidayoq sotsial vazifaga xos ma'noni his eta oladilar. Masalan:

Chanishev mulzam bo'ladi!

– Aqrab qo'rboshi, -deydi sokin-sokin. – Men seni bir yo'lto'sar deb eshitib edim. Bir kallakesar deb eshitib edim. Bir vahshiy deb eshitib edim. Inchunin, bir o'g'riyam deb eshitib edim! Seni mana endi bildim. Aqrab qo'rboshi, sen asl jigit ekansan, asl jigit!

Chanishev sukut oladi. – Aqrab qo'rboshi, -deydi. – Ixtiyor menda bo'lsa edi, men seni hoziroq ozod etar edim. Ixtiyor menda bo'lsa edi, men seni o'zimga o'rinbosar qilib olar edim. Ming afsus! Aqrab qo'rboshi, men – polkovnik Chanishev, davlat arbobi Kuybishev oldida otdan tushmadim, men – polkovnik Chanishev, buyuk sarkarda Frunze oldida otdan tushmadim. Aqrab qo'rboshi, men – polkovnik Chanishev, Aqrab jigit oldida otdan tushaman!

Chanishev shunday deya vazmin-vazmin otdan tushadi. Bir qo'lida yugan Chanishev otamiz qoshida bosh egib-bosh egib turadi.

– Jigit!.. - deydi Chanishev.

– Chanishev! Bir qadam-da bosmayman! Men mana shu el-yurtda jon beraman!

– Juda bo'lmasa, Yurchigachayin boraylik, jigit?

– Chanishev! Oshingni yesa-da, mard yesin, boshingni yesa-da, mard yesin! Mana ko'krak – ma! [3;60]

Til egasi muloqot ishtirokchisiga aylanar ekan, qanday ijtimoiy rol yoki vazifa bajarishini uning nutqiy harakatlari ochib beradi. U adresant yoki adresat bo'lishidan qat'i nazar, kommunikativ munosabatda sotsial vazifalarini lisoniy imkoniyatlar va o'z lisoniy qobiliyatlari asosida namoyon qiladi. O'z sotsial vazifalarini bajarish uchun tilda mavjud imkoniyatlarni istifoda etishini tanlangan diskurs, xususan, Chanishev va Aqrab qo'rboshi muloqotidagi verbal vositalar yaqqol ko'rsatadi. Zero, ijtimoiy roli – vazifasi farqli, hatto siyosiy, mafkuraviy jihatdan ziddiyatli kommunikantlar ayni til elementlaridan o'z vazifalariga muvofiq foydalanishini harbiy qo'mondon – polkovnik hamda harbiy tutqun – qo'rboshi muloqotida ma'lum bir shaxsga tan berish strategiyasining ifodalanishi, gapning struktur va semantik turlari sotsial xoslikni ifodalovchi til vositalariga aylanganligiga guvoh bo'lamiz.

So'zlovchi/adresant nutqida "Aqrab qo'rboshi" (so'z birikmasi); "Aqrab qo'rboshi, sen asl jigit ekansan, asl jigit!" (murakkablashgan, sodda, emotiv gap); "Ixtiyor menda bo'lsa edi, men seni hoziroq ozod etar edim"; "Ixtiyor menda bo'lsa edi, men seni o'zimga o'rinbosar qilib olar edim" (mutanosib bog'lanishli qo'shma gap); "Ming afsus!" (emotiv gap); "men – polkovnik Chanishev, davlat arbobi Kuybishev oldida otdan tushmadim, men – polkovnik Chanishev, buyuk sarkarda Frunze oldida otdan tushmadim" (teng tarkibli qo'shma gap); "men – polkovnik Chanishev, Aqrab jigit oldida otdan tushaman!" (sodda, emotiv gap) verbal vositalari voqelashgan. Bu vositalar qo'mondon nutqiga xoslanganligi uchun sotsial xarakterga ega.

Muloqotda adresat nutqida "Chanishev! Bir qadam-da bosmayman!" (murakkablashgan, sodda, emotiv gap); "Men mana shu el-yurtda jon beraman!" (sodda, emotiv gap); "Oshingni yesa-da, mard yesin, boshingni yesa-da, mard yesin!" (murakkab qo'shma gap, buyruq gap); "Mana ko'krak – ma!" (sodda, emotiv gap) til vositalaridan foydalanilgan. Ular adresatning, aslida, qo'rboshi, kommunikativ vaziyatda esa, harbiy tutqun sifatidagi ijtimoiy roli va holatini yetarlicha ifodalaydi. Shu bois adresat nutqida qo'llangan verbal vositalarni sotsial xoslangan desak, adashmaymiz.

Til egalari doimiy ijtimoiy vazifa bajaradi. M.Hakimov ijtimoiy vazifaning nutqiy ifodasiga oid muhim qirralarga e'tiborni qaratadi. Jumladan, "so'zlovchi o'zi bajarib turgan kasb nuqtayi nazaridan boshliq, kasbdoshlari hamda xodimlariga nisbatan rasmiy munosabatni ifoda etuvchi til va nutq elementlaridan

foydalanadi. Hamma sotsial vazifadagidek, bunda ham soʻzlash ohangi, harakatlanish tempi, ayniqsa, imo-ishora tili yuqori darajada shakllangan boʻladi. Soʻzlovchilar oʻrtasidagi bunday munosabat sotsial aspektga koʻra, mutanosib munosabat hisoblanadi, biroq bu nutqiy munosabatning mazmuniy aspekti nomutanosib munosabat ekanligini isbotlaydi. Soʻzlashuvchilar orasidagi huquq va majburiyatga koʻra, har qanday shaxs rasmiy ohangdan foydalangan holda nutqda hokimlik va itoatkorlik elementlari buyruq hamda boʻysunish kabi nutqiy aktlarni yuzaga chiqaradi”. Masalan:

- Men avval qoʻrgʻondagi beklar bilan soʻzlashay, amirzodam! Ularning kayfiyatini bilay!
- Undan koʻra Xoʻja Abdullaga uchrang.
- Bu amringizni darhol bajo keltirurmen! Qosimbek otini qoʻrgʻon darvozasi tomonga burdi.

Koʻrinadiki, til shunchaki axborot yetkazish vositasi boʻlmay, kommunikativ munosabatda kishilarning ijtimoiy rollari, vazifalarini bajarish, soʻzlovchi/adresant va tinglovchi/adresatlarning kommunikativ maqsadini roʻyobga chiqarish, til belgilari orqali insonlarga ruhiy, maʼnaviy, axloqiy, estetik taʼsir koʻrsatish, ularning subyektiv bahosi, shaxsiy munosabatini bildirish uchun xizmat qiladi. Ayni vazifalar til amaliy faoliyatida voqelikka aylanadi. Shunga koʻra, til ongndagi virtual belgilar tizimi emas, balki faoliyatdagi, maʼlum vazifaga xoslangan verbal birliklar majmuyi oʻlaroq nutq maydonida harakatdagi uzvlar (lisoniy unsurlar) ning boshqaruv va faollashtiruv tizimi kabi anglanadi.

Xulosa. Kommunikativ strategiyaning ijtimoiy muloqot doirasida ishlatilishi aniq pragmatik vazifaga ega boʻlish bilan bir qatorda milliy-madaniy muloqot usullarining voqelanishini ham kuzatish mumkin. Mazkur voqelanish odob-axloq etiketi normalari, milliy-madaniy axloq normalari doirasida amalga oshadi. Muloqotdoshning ijtimoiy mavqeyi formal va formal boʻlmagan nutqiy ifoda usullaridan foydalanishni talab qiladi. Mazkur ifoda usullari ijtimoiy-pragmatik strategiya masalalari doirasida amalga oshiriladi. Maʼlum nutqiy yoki kommunikativ strategiyaning qoʻllanilishi jamiyatda yuzaga kelgan masala yoki muammolar bilan uzviy aloqadorlikka ega. Shuningdek, soha bilan bogʻliq holatlar ham sohaga tegishli boʻlgan maʼlum hodisani kommunikativ strategiya sifatida qoʻllashga undaydi.

ADABIYOTLAR:

1. *Ҳакимов М. Ўзбек прагмалингвистикаси асослари. –Тошкент: Академнашр, 2013. –176 б.*
2. *Носирова У. Поэтик матнларнинг прагматик хусусиятлари: Филол. фанлари... фалсафа доктори (PhD) диссер. автореф. – Фаргона, 2021. – 56 б.*
3. *Мурод, Тоғай. Отамдан қолган далалар: роман. –Тошкент: Oʻzbekiston, 2018. – 344 б.*
4. *Пардаев А. Ўзбек тили ёрдамчи сўз туркумларининг лисоний тизимдаги ўрни ва лингвопрагматик таҳлили. – Тошкент: Фан, 2013.–264 б.*
5. *Qodirov P. Yulduzli tunlar. Roman.–Toshkent: Sharq, 2009. –544 б.*
6. *Қодирий, Абдулла. Ўткан кунлар. Меҳробдан чаён. Рўмонлар.–Тошкент: F.Ғулом номидаги нашриёт-матбаа бирлашмаси, 1992.–528 б.*
7. *Сафаров Ш. Прагмалингвистика.–Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2008. – 286 б.*
8. *Чўлпон. Кеча ва кундуз. Роман.–Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1991. – 576 б.*

UO‘K 81

XORAZM VOHASI MAQOLLARI TILIDAGI AYRIM LEKSEMALAR SEMANTIKASI VA LINGVOKULTUROLOGIK XUSUSIYATLARI

Jumanyazova Muxabbat Xusinovna,
Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti dotsenti,
filologiya fanlari nomzodi
khiva1970@mail.ru
ORCID ID: 0000-0002-2471-5823

Annotatsiya. Xorazm vohasi o‘ziga xos lahja, boy tarixiy-madaniy meros va og‘zaki ijodiy an‘analar bilan ajralib turuvchi mintaqa bo‘lib, uning maqollarida xalqona donishmandlik, turmush tarzi, urf-odatlarini yaqqol aks etadi. Shuningdek, Xorazm vohasi maqollari xalq tafakkuri va milliy madaniyatning yorqin namunasi bo‘lib, mazkur maqolada maqollar tilidagi ayrim leksemalar semantikasi va lingvokulturologik xususiyatlari o‘rganiladi. Maqolada Xorazm vohasi maqollari leksikasi turli tarixiy, ijtimoiy, madaniy va ma‘naviy omillar ta‘sirida shakllangan ko‘p qatlamli va boy tizim ekanligi ko‘rsatiladi hamda uni o‘rganish nafaqat tilshunoslik uchun, balki madaniy merosni saqlash va rivojlantirish nuqtayi nazaridan ham juda muhim ekanligi ta‘kidlaniladi.

Kalit so‘zlar: Xorazm vohasi, maqol, semantik va lingvokulturologik xususiyatlar, madaniy kontekst, madaniy belgi, xalq tafakkuri.

СЕМАНТИКА И ЛИНГВОКУЛЬТУРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ НЕКОТОРЫХ ЛЕКСЕМ В ЯЗЫКЕ СТАТЕЙ ХОРЕЗМСКОГО ОАЗИСА

Аннотация. Хорезмский оазис – регион, характеризующийся собственным диалектом, богатым историко-культурным наследием и устно-творческими традициями, а его пословицы наглядно отражают народную мудрость, образ жизни и обычаи. Также пословицы Хорезмского оазиса являются ярким образцом народного мышления и национальной культуры, и в данной статье изучается семантика и лингвокультурные особенности некоторых лексем в языке пословиц. В статье показано, что лексикон пословиц Хорезмского оазиса представляет собой многослойную и богатую систему, сформированную под влиянием различных исторических, социальных, культурных и духовных факторов, и подчеркивается, что его изучение весьма важно не только для лингвистики, но и с точки зрения сохранения и развития культурного наследия.

Ключевые слова: Хорезмский оазис, пословица, семантические и лингвокультурные особенности, культурный контекст, культурный знак, народное мышление.

SEMANTICS AND LINGUOCULTURAL FEATURES OF SOME LEXEMAS IN THE LANGUAGE OF KHOREZM OASIS ARTICLES

Abstract. The Khorezm oasis is a region characterized by its own dialect, rich historical and cultural heritage and oral creative traditions, and its proverbs clearly reflect folk wisdom, lifestyle, and customs. Also, the proverbs of the Khorezm oasis are a vivid example of folk thinking and national culture, and this article studies the semantics and linguoculturological features of some lexemes in the language of proverbs. The article shows that the lexicon of the proverbs of the Khorezm oasis is a multi-layered and rich system formed under the influence of various historical, social, cultural and spiritual factors, and it is emphasized that its study is very important not only for linguistics, but also from the point of view of preserving and developing cultural heritage.

Keywords: Khorezm oasis, proverb, semantic and linguocultural characteristics, cultural context, cultural sign, folk thinking.

Tilning eng harakatchan va tashqi ta‘siriga sezuvchan qatlami bo‘lgan leksika (lug‘at tarkibi) jamiyatda ro‘y beradigan o‘zgarishlarni bevosita aks ettiradi. Bu jarayon xalq og‘zaki ijodi tilida ham o‘z ifodasini topadi. Folklor, bir tomondan, tilning arxaik qatlamlarini, qadimiy so‘z va iboralarni saqlab qoluvchi xazina vazifasini o‘tasa, ikkinchi tomondan, u xalqning tarixiy xotirasi, dunyoqarashi, ijtimoiy munosabatlari va kundalik hayotini aks ettiruvchi ko‘zgu hamdir. Ayniqsa, Xorazm vohasi kabi murakkab va uzoq tarixiy

yo'lni bosib o'tgan, turli madaniyatlar va siyosiy kuchlarning ta'sirini o'zida sinagan mintaqqa folklori tili leksikasi bu jihatdan muhim manba hisoblanadi va undagi xalqning etnik qiyofasini belgilovchi, qadriyatlar tizimini ifodalovchi muhim lisoniy-madaniy birliklar tadqiqi alohida ahamiyat kasb etadi.

Xalq og'zaki ijodi tili – lisoniy hodisagina bo'lib qolmay, ayni paytda muayyan etnosning ko'p asrlik madaniyati, turmush tarzi, dunyoqarashi, qadriyatlari, e'tiqodlari va kundalik hayotining o'ziga xos in'ikosidir. Xususan, maqollar tili davr jonli tili va folklor tiliga xos xususiyatlarni saqlab qolganligi bilan ajralib turadi.

Vohada “Hayit o'tgandan keyin xinani ko'tingga yop” maqoli mavjud. Maqol biror ishni o'ziga belgilangan, muvofiq vaqtidan o'tkazib, kechikib, endi foydasi yoki ahamiyati qolmaganda bajarish yoki unga urinishning behudaligi, bema'niligi va kulgililigi ifodalaydi. Ish vaqtida qilinmagani uchun endi uning natijasi ham, qadri ham yo'q. Unda kechikkanlik, vaziyatni boy berganlik holatiga kinoya qilish, tanbeh berish, ba'zan esa masxaralash ohangini sezamiz. Maqolning jonli, biroq qo'pol va hatto vulgar ohangi uning ta'sir kuchini oshiradi, tinglovchida kuchli hissiy ta'sir uyg'otadi. “Ko'tingga yop” iborasi bu yerda nafaqat kechikishni, balki qilingan ishning qadrsizlanishini, behurmat qilinishini ham anglatadi. Markaziy Osiyo xalqlarida, ayniqsa ayollar o'rtasida, to'y, bayram kabi shodiyonalar oldidan qo'l va oyoqlarga, ba'zan sochga ham go'zallik va bezak uchun xina qo'yish an'anasi mavjud bo'lgan (hozirda ham qisman saqlangan). Xina (ilmiy nomi *Lawsonia inermis*) qadim zamonlardan buyon turli madaniyatlarda, xususan, Yaqin Sharq, Shimoliy Afrika, Janubiy Osiyo va Onado'li (Anatoliya) kabi mintaqalarda nafaqat tabiiy bo'yoq vositasi (teri, soch, matolarni bo'yashda), balki muhim ramziy va ritual ahamiyatga ega o'simlik sifatida qadrlanib kelgan. Uning amaliy qo'llanilishidan tashqari, ko'plab xalqlarning urf-odatlar, e'tiqodlari va marosimlarida xina alohida o'rin berilgan. Jumladan, bir qator madaniy talqinlarga ko'ra, xina qo'yish marosimi o'zini bag'ishlash, taslim bo'lish va biror yo'lga (masalan, nikoh, yangi hayot bosqichi, ma'naviy yo'l) kirishishga ruhan tayyorlikni ifodalaydi. Bunda xina yangi boshlanishlar oldidan o'zini ramziy ravishda tozalash va niyatni mustahkamlash vositasi sifatida ko'riladi. Insonning hayotidagi muhim o'zgarishlarga qadam qo'yishdagi qat'iyatini bildiradi. Demak, uni *bayram o'tgandan keyin* qo'yish mantiqsizlikdir. Maqol aynan shu madaniy kontekstga asoslanadi va uning ma'nosi shu an'anani bilganlar uchun tushunarli bo'ladi.

Kechikkanlik, o'tib ketgan ishga afsuslanish yoki behuda harakat qilish mavzusi dunyo xalqlari paremiologiyasida (maqolshunosligida) universal hisoblanadi. Biroq har bir madaniyat bu g'oyani o'zining obrazlari va voqeligi orqali ifodalaydi. Masalan, turk tilida mazmunan juda yaqin, hatto genetik jihatdan bog'liq bo'lishi mumkin bo'lgan variantlar mavjud: “*Bayramdan sonra kinayı yakmak*” (Bayramdan keyin xina yoqmoq) yoki “*Atı alan Üsküdar'ı geçti*” (Otni olgan Uskudardan o'tib ketdi)[1] – ikkinchisi “poezd ketib bo'ldi”, ish o'tdi, endi kech degan ma'noni beradi. Birinchi variant Xorazm maqoliga deyarli aynan o'xshaydi, faqat qo'pol iborasiz. Lekin uning mazkur variantga to'la muqobil shakli ham bor: *Bayramdan sonra gelen kinayı götüne yak*[2]. Bu ikki turkiy xalq o'rtasidagi umumiy madaniy qadriyatlar va an'analardan dalolat beradi.

Bu mazmun rus tilida “После драки кулаками не машут” [3] (Jangdan keyin musht o'qalmaydilar) maqoli bilan ifoda topgan. Bu yerda ham ish o'tgandan keyingi behuda harakat haqida gap ketadi, ammo kontekst – jang, oqibat – jismoniy kuch ishlatishning befoydaligi. Yana bir maqol: “Dorogo yaichko k Xristovu dnyu” [4] (Tuxum Pasxa kuni qadrlidir). Bu maqol Xorazm maqoliga konseptual jihatdan yaqinroq: aynan bayram vaqtida kerak bo'lgan narsaning keyin qadrsizlanishi g'oyasi bor. Biroq rus maqoli yumshoqroq va diniy bayram kontekstiga aniq ishora qiladi. “*Poezd ushyol*” iborasi ham kech bo'ldi ma'nosida keng qo'llaniladi.

Inglizcha “To close (or lock) the stable door after the horse has bolted”[5] (Ot qochib ketgandan keyin otxona eshigini yopish). Bu yerda asosiy urg'u kechikib qilingan ehtiyot chorasining befoydaligiga qaratilgan. “*That ship has sailed*” (U kema suzib ketgan) iborasi ham imkoniyat qo'ldan boy berilganini anglatadi.

Fransuzcha “Après la mort, le médecin”[6] (O'limdan keyin tabib). Bu yerda kechikkan yordamning foydasizligi g'oyasi bor. Yana bir variant: “*Il ne sert à rien de fermer l'écurie quand les chevaux sont volés*” (Otlar o'g'irlangach, otxonani yopishdan foyda yo'q). Bu inglizcha muqobilga juda yaqin.

Arabcha “بعد خراب البصرة” (Ba'da xarob al-Basra) – “Basra vayron bo'lganidan keyin”. Bu ibora ham biror muhim, ko'pincha salbiy hodisa yuz berib bo'lganidan keyin amalga oshirilgan ishlarning befoydaligini anglatadi. Ishni o'z vaqtida qilmaslik, kechikishning salbiy oqibatlari va bundan afsuslanish yoki kinoya qilish g'oyasi ko'plab madaniyatlar uchun umumiydir. Bu universal g'oya har bir madaniyatda o'ziga xos obrazlar (xina, ot, tuxum, jang, kema, tabib, vayronagarchilik), voqelik (bayram, to'y, jang, o'g'rilik, kasallik) va uslubiy vositalar (qo'pollik, yumshoqlik, kinoya, afsus) orqali ifodalanadi.

Vohada keng tarqalgan maqolning aniq madaniy belgiga (Hayit bayrami va xina an'anasi) bog'langanligi e'tiborlidir. Kuchli ekspressivlik, kinoya va hatto vulgarizm elementi fikrning keskin va esda

qolarli tarzda ifodalanishini ta'minlagan. Maqolning turk tilidagi muqobili bilan deyarli aynanligi uning turkiy dunyodagi kengroq madaniy kontekstga aloqadorligini ko'rsatadi.

Xorazm vohasi shevalari leksikasi o'zining qadimiy qatlamlari, o'ziga xos semantik rivojlanishi va ba'zan butunlay noyob so'zlari bilan ajralib turadi. Bunday lisoniy birliklardan biri *ulton/o'lton* leksemasi bo'lib, uning ma'nolari vohaning tabiiy-geografik sharoiti, moddiy madaniyati va ijtimoiy tafakkuri bilan chambarchas bog'liq holda rivojlangan va bu holat Xorazm maqollari tilida ham o'z aksini topgan. Xorazmdagi "Boshqa yerda sultan bo'g'annan o'zingni yeringda *ulton* bo'l" maqolidagi **ulton** leksemasini tahlilga tortaylik.

Mazkur so'zning negizida *ul-* (*asos, poydevor, bosh qism*) o'zagi yotishi ehtimolga yaqin. Bu dastlabki, abstrakt *asos, taglik* ma'nosi Xorazmning hayotiy voqeligida ikki muhim sohada konkretlashgan:

1) sug'orish tizimida – *yapti ultoni* (yopning/ariqning tubi, asosiy qatlami). Folklor matnlarida, masalan, yop qazish (*qazish*), uni tozalash bilan bog'liq lavhalarda yoki suv taqsimoti haqidagi nizolar tasvirida aynan shu *ulton* atamasi qo'llangan. Bu so'z, shuningdek, ishning tubiga yetish, masalaning asosini bilish kabi ko'chma ma'nolarda ham qo'llanish potensialiga ega;

2) kiyim-kechakda – *o'lton/ulton* (oyoq kiyim tagcharmi): Oyoq kiyimi (*choriq, chiziq/chizma, maxsi, kalish*) an'anaviy turmush tarzida, ayniqsa, uzoq yo'l bosish, mehnat qilish sharoitida o'ta muhim sanalgan. Folklorda ham qahramonlarning safarlari, mashaqqatlari ko'pincha ularning oyoq kiyimi holati orqali tasvirlanadi (masalan, *yetti juft choriqni yirtib, temir kavush kiyib* kabi iboralar). Shunday ekan, oyoq kiyimining eng asosiy, yerga tegib turuvchi, butun og'irlikni ko'taruvchi qismi – tagcharmining asos, poydevor ma'nosidagi *ulton/o'lton* deb atalishi ham mantiqiydir. E.O'rozovning Janubiy Qoraqalpog'istondagi o'zbek shevalariga oid ma'lumoti[7] buni tasdiqlaydi. Bu ma'no hatto mumtoz adabiyotgacha yetib borgan. Alisher Navoiyning quyidagi baytida *ultong* (matndagi taxminga ko'ra, *ultang* deb o'qish maqsadga muvofiq) aynan etik tagcharmi ma'nosida keladi va mashaqqatli yo'ldagi qo'shimcha azobni anglatadi:

Kulli maqsudg'a ul yetti bu yo'l sayrinda

Kim, tobonig'a tikan bo'ldi yana bir *ultong*[8], ya'ni bu yo'lning sayrida (yurishida) maqsadiga yetgan kishining tovoniga (avvalgi tikanlar kamdek) yana bir *ultong* (etik tagcharmidek qattiq narsa yoki shunchaki yana bir to'siq) tikan bo'ldi, azob ustiga azob keltirdi. Bu misol *ulton/o'lton* so'zining tagcharm ma'nosi tarixiy ekanini ko'rsatadi. Folklorda bu so'z qahramonlarning kiyim-kechagi tasvirida, safar mashaqqatlarini ifodalashda (*oltoni yerda qolmadi* – ko'p yurdi, sarson bo'ldi kabi) yoki poyabzal tikuvchilar (mahsido'z, etikdo'z) haqidagi hikoyalarda qo'llanadi.

Ijtimoiy-falsafiy ma'noda – *ulton* (past tabaqaga mansub, xokisor, o'z yeridagi oddiy kishi) ishlatiladi. So'zning asos, past, quyi qatlam ma'nolaridan kelib chiqib, uning ijtimoiy holatga nisbatan ko'chma ma'nosi shakllangan. Bu ayniqsa, mashhur maqolning Xorazmcha variantida yorqin namoyon bo'ladi: "Boshqa yerda sultan bo'g'annan o'zingni yeringda *ulton* bo'l". Bu maqol shunchaki o'zga yurtida shoh bo'lgandan, o'z yurtida gado bo'l degani emas, balki chuqurroq ma'noga ega. Bunda *sulton* (yuqori mavqe, ammo begonalik) va *ulton* (past mavqe, ammo o'zlik, vatan) qarama-qarshi qo'yiladi. Maqol vatanparvarlikni, o'z ildizlariga sodiqlikni, jamiyatdagi o'z o'rnini bilishni, balandparvozlikdan ko'ra xokisorlikni ulug'laydi. Folklorda bu g'oya turli sujetlarda – o'z yurtini tashlab ketib, keyin pushaymon bo'lgan yoki o'z yerida kamtarona hayot kechirsa-da, baxtli bo'lgan qahramonlar obrazi orqali ifodalanishi mumkin. Bu yerda *ulton* so'zi kamtarlik, vatanga sodiqlik va o'zlikni anglash kabi qadriyatlarining lisoniy ramziga aylanadi.

Xorazmda "Saxiy bo'lib bir g'aribni yo'ndirsang, hulla bo'lar oxiratda, to'n bersang" maqoli (yoki aforizm) insonning muhtojlarga yordam berishga tayyorligini, ochiq qo'llik fazilatini anglatadi. Saxiylik islom va sharq odob-axloqida yuksak qadrlanadigan xislatlardandir. *G'arib* so'zi bu o'rinda nafaqat o'zga yurtlik insonni, balki qashshoq, yordamga muhtoj, chorasiz qolgan shaxsni ham anglatadi. Ya'ni ijtimoiy yoki iqtisodiy jihatdan zaif qatlam vakili nazarda tutilgan. Undagi yo'ndir "qaytarmoq" ma'nosini beradi. *G'aribni yo'ndirmoq* deganda, uning nochor holatini bartaraf etib, hayotga qiziqishini, umidini qaytarish yoki uning ahvolini yaxshilash, xushhol qaytarish tushuniladi. Bu majoziy ma'no bo'lib, saxiylik natijasida muhtoj insonning ruhiyati yoki moddiy ahvoli ijobiy tomonga o'zgarishiga ishora qiladi. To'n Sharqda qadimdan e'zozlangan, issiq tutadigan va ijtimoiy o'rinni ham bildirishi mumkin bo'lgan kiyimdir. G'arib insonga to'n berish uning ehtiyojini qondirish (sovuqdan asrash), unga izzat-ikrom ko'rsatish va uning obro'sini bir oz tiklash kabi ma'nolarni anglatadi. Bu moddiy yordamning aniq bir ko'rinishi sifatida keltirilgan.

Hulla eski o'zbek tili leksikasida arab tilidan o'zlashgan so'zlardan biridir. U arabcha حُلَّة *hulla(tun)* so'zidan olingan bo'lib, lug'aviy jihatdan asosan izor (*beldan pastki kiyim*), rido (*yelkaga tashlanadigan choponsimon kiyim*, *Yaman yoki boshqa joyning burdi* (*chiziqli yoki gulli mato*)), ikki yoki undan ortiq qavatli yoki astarli kiyim, yangi libos, butun badanni yopuvchi libos, libos, kiyim, qabo kabi ma'nolarni anglatadi. Umuman olganda, *hulla* qimmatbaho, chiroyli yoki yangi libosni ifodalash uchun qo'llanilgan. Bu so'z

mumtoz fors va turkiy adabiyotda keng qo'llanilgan bo'lib, ko'pincha chiroyli, hashamatli libosni tasvirlashda kelgan. Xorazm folklor leksikasida, xususan, dostonlar tilida *hulla* so'zi ham mumtoz adabiyot ta'sirida kirib kelgan bo'lib, asosan uning *libos*, *kiyim*, *ro'mol* kabi ma'nolarida qo'llanilgan. Bu dostonlarning qo'lyozma va toshbosma nusxalari orqali tarqalishi natijasida yuz bergan. "Oshiqnoma 2-kitob"dagi glossariyda *hulla* so'ziga *harir ro'mol* deb izoh berilgan va "Oshiq Ahmad" dostonidan quyidagi misol keltirilgan: "*Hulladin o'rabsan boshinga shoyi, Yursang yer injilmas oyoqlaringdin*"[9].

Aslida Xorazm vohasi shevalarida ham *hullaning* bosh kiyim emas, ust kiyim ma'nosi saqlanib qolgan. Islomiy manbalarda va tasavvuf adabiyotida esa bu so'z ko'pincha majoziy ma'noda, ya'ni jannat ahliga nasib etadigan, nihoyatda go'zal, nafis va pokiza liboslarga nisbatan ishlatilgan. Bu liboslar insonning dunyoviy kin va gunohlardan forig' bo'lib, ilohiy huzurga yetganining ramzi hisoblanadi.

Ta'kidlash joizki, *Hulla bo'lar oxiratda* jumlasini baytning asosiy mukofot qismini tashkil etadi, *hulla* islomiy tasavvurda jannat ahli kiyadigan nafis, go'zal va muborak libosdir. *Oxiratda* esa bu mukofotning dunyo hayotidan keyin, abadiy dunyoda berilishiga ishora qiladi. Maqol (aforizm) tuzilish jihatidan sodda, ammo ma'naviy yuki salmoqli. U xalqona uslubda saxiylikning naqadar ulug' ish ekanligini va uning oxiratdagi ajri beqiyosligini ifodalaydi. "Dunyoda bergan bir to'ning oxiratda jannat libosiga aylanadi" g'oyasi orqali yaxshilikning hargiz zoe ketmasligi, balki Alloh dargohida bir necha barobar ko'paytirilib mukofotlanishi ta'kidlanmoqda. Bu yerda *to'n* oddiy moddiy yordamning ramzi, *hulla* esa ilohiy mukofot, jannat ne'matining ramzidir. Bu o'tkir kontrast orqali saxiylikning qadr-qimmatini yanada oshirilgan. Maqol "Qaysi bir mo'min yalang'och birodarini kiyintirsa, Alloh taolo uni jannatning ko'm-ko'k liboslaridan kiyintiradi" (Imom Termiziy rivoyati)[10] hadisi sharifining ma'nosiga hamohangdir. Bayt ushbu hadisi sharifning xalqona, sodda va she'riy ifodasi bo'lishi mumkin.

E'tibor qaratish lozimki, *to'ndan hullaga* o'tish ramziy ma'noga ega. Bu dunyoning o'tkinchi va kamtarona narsalarining oxiratda abadiy va ulug'vor narsalarga aylanishini bildiradi. Bu tasavvuf adabiyotiga xos bo'lgan *foniyni boqiyga* aylanishi motivi bilan ham yaqinlashadi.

Xorazm vohasi folklori tili, xususan, maqollar leksikasi turli tarixiy, ijtimoiy, madaniy va ma'naviy omillar ta'sirida shakllangan ko'p qatlamli va boy tizimdir. Uni o'rganish nafaqat tilshunoslik nuqtayi nazaridan, balki mintaqa xalqining etnogenezi, tarixi, madaniyati, e'tiqodlari va tafakkurini anglash uchun ham muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga egadir. Xorazm vohasi maqollari tilidagi ayrim leksemalarni tahlil qilish orqali vohaning ko'p asrlik ijtimoiy-siyosiy tarixining tildagi in'ikosini ma'lum darajada tiklash mumkin. Bunday tahlil nafaqat til tarixi, balki etnogenez, madaniyat tarixi va xalq tafakkuri taraqqiyotini o'rganish uchun ham qimmatli ma'lumotlar beradi.

ADABIYOTLAR:

1. Aksoy, Ömer Asım. *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*. – İstanbul: İnkılap Kitabevi. ISBN 975-10-0128-5.
2. https://tr.wiktionary.org/wiki/Bayramdan_sonra_gelen...
3. https://ru.wiktionary.org/wiki/после_драки_кулаками_не_маиут
4. <https://new.pushkinlib.ru/дорого-яичко-ко-христову-дню/>
5. https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/shut-close-the-stable-barn-door-after-the-horse-has-bolted#google_vignette
6. <https://citations.ouest-france.fr/citation-proverbe-francais/apres-mort-medecin-72202.html>
7. Ўрозов Э. *Жанубий Қорақалпоғистондаги ўзбек шевалари*. – Тошкент: Фан, 1978. – Б. 100.
8. Алишер Навоий. *Мукаммал асарлар тўплами*. 6-том. – Тошкент: Фан, 1990. – Б. 249.
9. Xorazm dostonlari. *Oshiqnoma*. 2-kitob. – Urganch: Xorazm, 2005.
10. <https://islamcontent.com/uz/content/15246>

LES OBJETS DE LA PRAGMATIQUE LINGUISTIQUE

Karimov Jamshid Shavkat o'g'li,

Université d'État des Langues du Monde d'Ouzbékistan, Faculté de philologie romane-germanique
Enseignant du Département des Sciences Théoriques de la langue française
jamshidkarimov00@gmail.com

Amanov Javlon Shuhrat o'g'li,

Université d'État des Langues du Monde d'Ouzbékistan, Faculté de philologie romane-germanique
Enseignant du Département des Sciences Théoriques de la langue française
amanovjavlon1998@gmail.com

Uzkinov Ma'ruf Modyor o'g'li,

Université d'État des Langues du Monde d'Ouzbékistan, Faculté de philologie romane-germanique
Enseignant du Département des Sciences Théoriques de la langue française
uzkinovmaruf@gmail.com

Annotation. Dans cet article, nous analyserons les objets de la pragmatique linguistique. En plus, Émile Benveniste révolutionne la linguistique en déplaçant l'analyse du système de la langue vers l'usage concret du discours, réintroduisant ainsi le référent, le contexte, et surtout le sujet parlant. Il met en avant la dimension dialogique et intersubjective du langage, où le pronom « je » joue un rôle central dans la constitution de la subjectivité, en s'énonçant dans une instance unique et en relation avec « tu ». Sa théorie souligne que le langage est un instrument d'action sociale et communicationnelle, dépassant la simple représentation, ce qui fonde la pragmatique linguistique moderne. Cette approche est à la base des théories des actes de langage et de la pragmatique cognitive.

Mots-clés: La pragmatique linguistique, le locuteur, expressions linguistiques, langage sur le contexte, les actes du langage, un acte social, l'analyse du discours.

THE OBJECTS OF LINGUISTIC PRAGMATICS

Abstract. In this article, we will analyze the objects of linguistic pragmatics. In addition, Émile Benveniste revolutionizes linguistics by moving the analysis of the language system to the concrete use of speech, thus reintroducing the referent, the context, and especially the speaking subject. It highlights the dialogical and intersubjective dimension of language, where the pronoun "I" plays a central role in the constitution of subjectivity, by stating itself in a single instance and in relation to "you". His theory emphasizes that language is an instrument of social and communicational action, going beyond simple representation, which is the basis of modern linguistic pragmatics. This approach is the basis of the theories of speech acts and cognitive pragmatics.

Keyword: Linguistic pragmatics, the speaker, linguistic expressions, language on the context, speech acts, a social act, discourse analysis

ОБЪЕКТЫ ЛИНГВИСТИЧЕСКОЙ ПРАГМАТИКИ

Аннотация. В этой статье мы проанализируем объекты лингвистической прагматики. Кроме того, Эмиль Бенвенист произвел революцию в лингвистике, перенес системный анализ с языка на конкретное использование дискурса, тем самым вновь введя референта, контекст и, прежде всего, говорящего субъекта. Он выдвигает на первый план диалогическое и intersubъективное измерение языка, где местоимение « Я » играет центральную роль в формировании субъективности, заявляя о себе в единственном экземпляре и по отношению к « ты ». Его теория подчеркивает, что язык-это инструмент социальных и коммуникативных действий, выходящий за рамки простого представления, что лежит в основе современной лингвистической прагматики. Этот подход лежит в основе теорий языковых актов и когнитивной прагматики.

Ключевые слова: Лингвистическая прагматика, говорящий, языковые выражения, язык в контексте, языковые акты, социальный акт, анализ дискурса

LINGVISTIK PRAGMATIKANING OBYEKTILARI

Annotatsiya. Ushbu maqolada biz lingvistik pragmatikaning obyektlarini tahlil qilamiz. bundan tashqari, Dikkatsile Benveniste til tizimini tahlil qilishni nutqning aniq ishlatilishiga o'tkazish orqali tilshunoslikda inqilob qiladi, shu bilan referent, kontekst va ayniqsa nutq mavzusini qayta kiritadi. Bu tilning dialogik va subyektlararo o'lchovini ta'kidlaydi, bu erda "men" olmoshi subyektivlik Konstitutsiyasida Markaziy rol o'ynaydi, o'zini bitta misolda va "siz"ga nisbatan bildiradi. Uning nazariyasi til zamonaviy lingvistik pragmatikaning asosi bo'lgan oddiy tasvirdan tashqariga chiqadigan ijtimoiy va kommunikatsion harakatlar vositasi ekanligini ta'kidlaydi. Ushbu yondashuv nutq aklari va kognitiv pragmatika nazariyalarining asosidir.

Kalit so'zlar: Lingvistik pragmatika, ma'ruzachi, lingvistik iboralar, kontekstdagi til, nutq aklari, ijtimoiy harakat, nutqni tahlil qilish

Introduction. Selon Emie Benveniste (1966, 130), «avec la phrase on quitte le domaine de la langue comme système de signes, et l'on entre dans une autre univers, celui de la langue comme instrument de communication, dont l'expression est le discours». L'auteur substitue au terme de «parole», trop empreint de la définition saussurienne, celui de «discours». Il souligne ainsi que la réhabilitation de la parole dans l'analyse linguistique par le déplacement qu'elle provoque, du système vers l'usage, est porteuse de plusieurs incidences qui constituent autant d'objets des analyses pragmatiques.

Elle réintroduit d'abord le référent, cet objet extérieur qui avait été évincé, et plus largement le contexte de production et d'interprétation des énoncés: [La phrase] est une unité complexe, qui porte à la fois sens parce qu'elle est informée de signification, et référence parce qu'elle se réfère à une situation donnée.»

Elle réintroduit le sujet, «homme parlant et agissant par le discours sur son interlocuteur». L'énoncé porte donc les traces de cet être. L'étude de ces marques de subjectivité est l'objet notamment de la théorie de l'énonciation. Le sujet est en temps même acteur d'un faire, en parlant il réalise des actes de langage qui modifient le réel. La formule *Je vous déclare mari et femme*, par exemple, illustre cette valeur actionnelle du dire.

Elle redéfinit le locuteur comme un être fondamentalement social qui se construit dans et par le dire dans son rapport à l'autre. Cette dimension sociale, absente de la parole définie par Saussure, défend le caractère intersubjectif du discours, mais aussi sa nature fondamentalement dialogique. La notion de «dialogisme», introduite par Mikhaïl Bakhtine dès les années 1930, rompt avec l'unicité du sujet parlant: «L'objet du discours d'un locuteur, quel qu'il soit, n'est pas objet de discours pour la première fois dans l'énoncé donné, et le locuteur n'est pas le premier à parler. L'objet a déjà, pour ainsi dire, été parlé, controversé, éclairé, et jugé diversement, il est le lieu où se croisent, se rencontrent et séparent des points de vue différents, des visions du monde, des tendances» (1984, 310). Oswald Ducrot reprend la thèse du dialogisme en termes de «polyphonie». Il se consacre plus particulièrement aux phénomènes de mise en scène de voix autres, auxquels participe notamment le discours rapporté, dans l'énoncé.

Elle conteste la conception de la langue comme simple outil de représentation pour souligner non seulement sa fonction communicationnelle mais également, comme l'observe Olivier Soutet (1995, 104), sa «polyfonctionnalité». Cette pluralité de rôle revendique, par exemple, la fonction référentielle ou la fonction «sociale» du langage. Elle le distingue des autres systèmes de signes (le cod de la route par exemple), qui ne sont que des moyens de communication.

Elle récuse le modèle codique de la communication, qui assimile en effet l'échange linguistique à des opérations mécaniques d'encodage et de décodage inaptes à l'analyse du malentendu, de l'ironie ou encore du contenu implicite qui requèrent tout un travail interprétatif complexe pour révéler le sens complet de l'énoncé.

La pragmatique est une branche de la linguistique qui examine les éléments du langage qui l'abordent simultanément comme un phénomène discursif, communicatif et social. Né aux États-Unis au 19ème siècle, il a commencé à se développer, surtout après la Seconde Guerre mondiale. William James (1842-1910) a développé une doctrine qu'il a appelée pragmatique ("action" du Pragma grec). Son ami Charles S. Peirce (1834-1914), à son tour, a utilisé le terme pragmatisme en mettant l'accent sur l'activité sémiotique humaine et donc sur l'utilisation des signes. Naturellement, sa réflexion a été confrontée aux signes linguistiques et à leur utilisation.

Méthode de recherche. Peirce est un précurseur pour la pragmatique et un des pionniers d'une conception moderne de la linguistique et en particulier, en théorie de l'énonciation. La pragmatique n'est, pour Peirce, ni philosophie (au titre de laquelle compte la logique), ni nomologie (au titre de laquelle figure la science du langage ; ailleurs il dira linguistique, comme science psychique, et plus exactement comme étude de l'esprit d'un point de vue extérieur). Elle est pratique, au sens où son objet est de savoir «*what to do and*

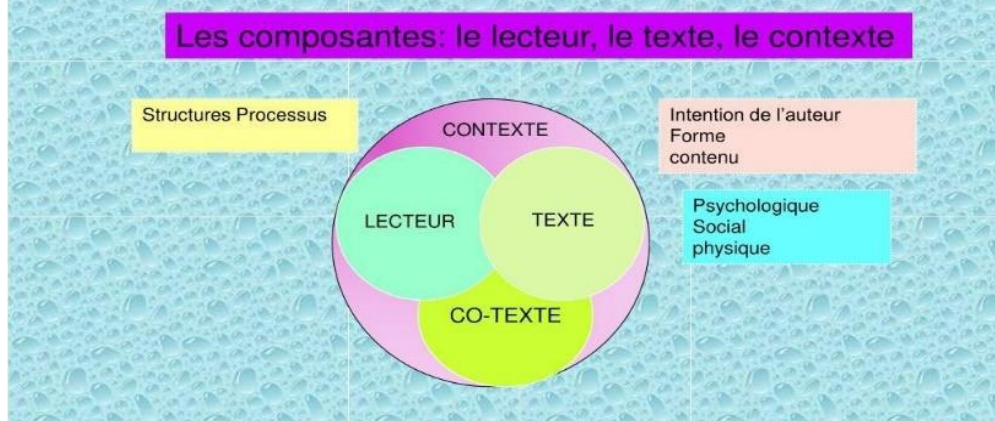
how to do it », dit Peirce et ajoute que la pragmatique est l'étude de la façon de nous comporter étant donné la connaissance que nous avons [désormais] de notre environnement. Peirce a consacré la plus large part de son analyse à la subdivision spécifique des symboles verbaux en fonction des catégories du discours auxquelles ils appartenaient, aboutissant à la trichotomie à la fois bien et très mal connue de l'icône, de l'indice et du symbole.

La pragmatique s'intéresse, d'une part, aux phénomènes de dépendance contextuelle inhérents aux termes d'indice, c'est-à-dire ceux déterminés par des paramètres pertinents au contexte de mots tels que (Je, ici, maintenant), ainsi qu'aux phénomènes prédictifs. D'autre part, il envisage de théoriser des conclusions tirées d'énoncés linguistiques basés sur une connaissance générale du monde et des hypothèses sur les intentions des locuteurs. La pragmatique ne serait-elle au fond qu'une traduction en un langage différent ? Dans ce sens, l'objet de la pragmatique est à considérer comme l'étude des effets du langage en contexte. Il s'agit de voir ce que peut faire le langage dès lors qu'il est utilisé dans certains buts et dans certaines circonstances. Que ce soit sous l'angle de la communication, avec H.P. Grice, ou de la force des mots avec J.L. Austin ou J. R. Searle, il s'agit toujours de considérer un langage non-clos sur lui-même : dans les effets qu'il produit (quelle que soit la façon dont on les modélise) et en fonction des circonstances de ses usages.

Pour Aristote, il s'agissait de déterminer certains types d'usage du langage visant à convaincre mais cette conviction était déjà modalisée en termes d'effets visés sur un certain public, eux-mêmes rapportés à un certain contexte ; ce qui lui permettait de distinguer trois usages rhétoriques : judiciaire, argumentatif et politique. On peut ainsi considérer qu'en rapportant le langage à ses usages en contexte, à ses utilisateurs et leur psychologie, et à sa force de conviction, Aristote initiait la réflexion qui allait mener à la pragmatique.

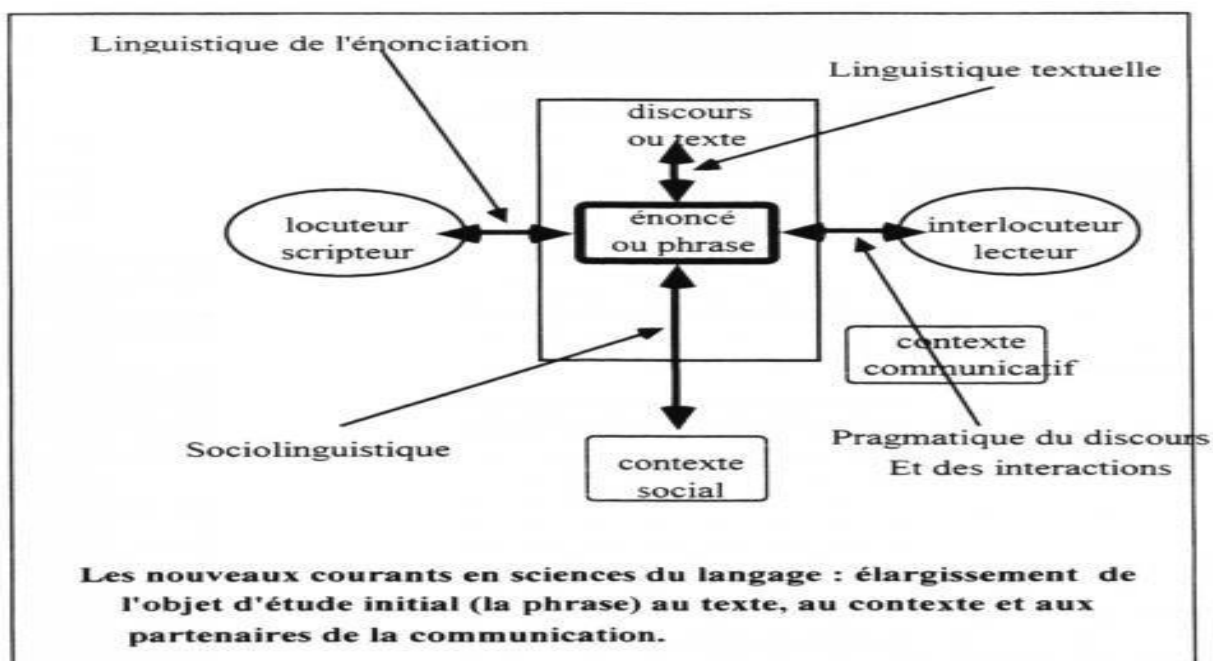
En France, **Oswald Ducrot** (*Dire et ne pas dire*, 1972) ira dans le même sens que H. Paul Grice en s'appuyant sur la distinction entre le sens pour le locuteur et le sens proprement linguistique des énoncés. Dan Sperber, philosophe et anthropologue français et **Deirdre Wilson**, linguiste britannique, ont développé à partir de ces idées, une théorie pragmatique générale connue sous le nom de théorie de la pertinence. Le travail de Ducroth se concentre d'une part sur les présuppositions, ce qui signifie que certaines expressions linguistiques exigent que les locuteurs partagent certaines croyances afin d'être utilisées de manière appropriée (par exemple, être capable de comprendre de la manière appropriée "Paul est venu aussi", que tous les participants à la conversation doivent croire que quelqu'un d'autre est venu de Paul). D'autre part, Ducroth s'intéressait également à la manière dont certaines informations cachées sont véhiculées, en plus du sens littéral de certaines déclarations. Toujours en France, la pragmatique est considérée par d'autres théoriciens comme une science de la communication [Jacques Moeschler et Anne Reboul, *Pragmatiques aujourd'hui*, 1998]. Dans cette perspective large, il étudie l'utilisation du langage dans la communication et la connaissance. Largement dépendante du cognitivisme, la pragmatique étendue traite des mécanismes inférentiels dans la connaissance, la construction de concepts, l'utilisation textuelle du langage, l'utilisation intentionnelle dans l'argumentation, etc.

On pourrait nuancer le schéma proposé par J. Giasson en séparant **le co-texte** qui concerne les données purement linguistiques et **le contexte** (social, psychologique, physique) qui influence tous les composants participant à la compréhension du sens :

pragmatique peut être envisagée de deux points de vue : Le pragmatiste (extralinguistique), qui traite des effets et conséquences du langage sur le contexte, est une optique proche de celle d'Austin (comment changer le monde en disant quelque chose / comment agir sur le monde en disant quelque chose). Au lieu de cela, un pragmatique qui traite des effets et des conséquences du contexte sur la langue (selon la mesure dans laquelle les énoncés sont racontés). Cette deuxième perspective permet également de prendre en compte ce qu'on appelle la "communication non verbale" (distincte du comportement non verbal). En pragmatique, il faut distinguer deux concepts: Le contexte est tout ce qui est extérieur à la langue, mais fait partie de l'état de prononciation (trame spatio-temporelle, âge du ou des locuteurs, sexe, moment de prononciation).

Résultats et discussion. De Saussure, comme beaucoup d'autres linguistes, soutient que la langue a deux aspects : un signe composé de sons ou de lettres, de gestes rares (le cas de la "langue des signes" utilisée par les personnes malentendantes) et la qualification de "physique". parce qu'il est perçu par les organes sensibles. l'ouïe et la vision (toucher pour l'alphabet braille des aveugles); le second, - le signifiant - est le côté sémantique qui se trouve dans l'esprit des utilisateurs et n'est pas "physiquement" contagieux. La sémantique est organisée par usage social. À proprement parler, les déclarations verbales, écrites ou gestuelles sont avant tout des choses physiques. Lorsque nous disons qu'ils ont un sens, nous utilisons le verbe "avoir", qui a une valeur figurative. En fait, les utilisateurs leur donnent un sens que chacun d'eux construit pour sa part dans leur esprit en fonction de l'usage qu'ils ont rencontré auparavant. Par conséquent, les significations données d'une personne à une autre, à la même phrase, ne peuvent pas correspondre à chaque fois. L'orateur et l'auditeur lui donnent des significations différentes, c'est un malentendu. Cependant, la règle de la compréhension mutuelle, l'incompréhension est une exception. Par conséquent, il reste très exact que les énoncés sont porteurs de sens et que l'usage social du langage est axé sur l'unité du sens, bien que les énoncés ne l'incluent pas.

La théorie des actes du langage selon les philosophes du langage La pragmatique linguistique s'est largement développée sur la base de la théorie des actes de langage, qui en a constitué historiquement le creuset. La théorie des actes de langage a pour thèse principale l'idée que la fonction du langage, même dans les phrases déclaratives, est moins de décrire le monde que de faciliter des actions (« Connaître, mais connaître pour agir », selon la formule de Roger Bacon). En prononçant une phrase, un locuteur accomplit un acte qui ne doit pas être confondu avec la phrase (ou l'expression linguistique) utilisée dans son accomplissement. La théorie des actes de langage est une étude systématique de la relation entre signes et leurs interprètes. Il s'agit de savoir quels actes les interprètes accomplissent par l'usage des signes. La question est évidemment peu discutable concernant les ordres, promesses, conseils ou actes institutionnels (baptême, mariage, etc.).

Son développement par Searle, à la suite d'Austin qui en a été le pionnier, a influencé le développement récent de la pragmatique linguistique. La pragmatique cognitive apparue avec les travaux de Dan Sperber et Deirdre Wilson dans les années 1990, adopte une approche différente. Selon Sperber et Wilson, qui ont proposé

une catégorisation grandement simplifiée des actes de langage, les énoncés performatifs sont peu fréquents, ou tout du moins l'interprétation de nombre de ces énoncés ne repose pas sur leur éventuel caractère performatif (c'est-à-dire que ces énoncés ont un sens indépendamment de l'intention de communiquer). En d'autres termes, il ne faut donc pas exagérer la portée des actes de langage.

Un acte de langage est un moyen mis en œuvre par un locuteur pour agir sur son environnement par ses mots: il cherche à informer, inciter, demander, convaincre, promettre, etc. son ou ses interlocuteurs par ce moyen.

Cette théorie, liée à la philosophie du langage ordinaire, a été développée par John L. Austin puis développée par John Searle. Elle insiste sur le fait qu'outre le contenu sémantique d'une assertion (sa signification logique, indépendante du contexte réel), un individu peut s'adresser à un autre dans l'idée de faire quelque chose, à savoir de transformer les représentations de choses et de buts d'autrui, plutôt que de simplement dire quelque chose: on parle alors d'un énoncé performatif, par contraste avec un énoncé constatatif. Contrairement à celui-ci, celui-là n'est ni vrai ni faux. On peut alors modéliser l'acte de langage comme n'importe quel autre type d'acte: il a un but (aussi appelée intention communicative), un pré-requis, un corps (c'est-à-dire une réalisation) et un effet.

Il existe différents types d'actes de langage, que l'on catégorise généralement selon leur but : citer, informer, conclure, donner un exemple, décréter, déplorer, objecter, réfuter, concéder, conseiller, distinguer, émouvoir, exagérer, ironiser, minimiser, railler, rassurer, rectifier... L'identification de l'acte de langage conditionne largement l'interprétation du message délivré, au-delà de la compréhension de son contenu sémantique. Par exemple, la motivation de l'énoncé « J'ai appris que tu as obtenu ton diplôme » peut être de féliciter son destinataire, de s'excuser d'avoir douté de sa réussite, d'ironiser sur un succès tardif ou simplement de l'informer du fait rapporté. Quelques traitements sont retrouvés chez Thomas Reid, et C. S. Peirce. Pareil pour Adolf Reinach qui pourtant peut être crédité pour avoir développé les actessociaux en tant qu'expressions performatives, bien que son travail n'ait eu que peu d'influence, peut-être en raison de sa mort prématurée. Roman Jakobson avait des idées similaires dans les années 60, sous la forme de ce qu'il appelle la fonction conative du langage.

Conclusions. La pragmatique linguistique s'est développée sur la base d'une thèse proposée par Austin, et Searle à sa suite, selon laquelle la fonction principale du langage est d'agir sur le monde plutôt que le décrire. Comme conséquence, la pragmatique linguistique a eu tendance à insister sur l'aspect **conventionnel** et **codique** du langage car, face à un énoncé, la théorie des actes de langage admet que l'interprétation se fait essentiellement de façon conventionnelle.

L'acte du langage est un **acte social**, vu qu'il implique nécessairement la présence de deux personnes, voire plus. Cependant, l'acte du langage ne peut-être collectif. Il ne peut être qu'**individuel** en ce sens qu'il est le résultat d'une impulsion ou d'un désir chez un seul individu.

Il reste à dissocier l'acte du langage de l'acte de communication ou acte communicatif. En effet, le concept « acte du langage » ajoute à ce dernier son environnement, c'est-à-dire la situation de par laquelle il s'inscrit (lieu, date, interlocuteurs, etc.). On peut retrouver d'autres appellations, telles que : acte discursif (par référence au discours oral ou écrit) ou acte interactif (pour souligner la force illocutoire et l'effet perlocutoire des énoncés contenus dans l'acte). « L'analyse du discours entretient des relations étroites avec la pragmatique, appréhendée dans ses diverses facettes. Elle est obligée de s'appuyer constamment sur l'étude de phénomènes comme les connecteurs, la référence nominale, les actes de langage, etc.; elle est en outre profondément marquée par les idées forces de la conception pragmatique du langage (interactivité, rôle crucial de l'implicite, etc.). » [24, p. 457]

Benveniste joue également un rôle important dans le développement de la publicité et l'introduction de concepts pratiques dans la demande moyenne et le vocabulaire. Les éléments d'attention abandonnés sont l'environnement spatial-moderne et le contexte socio-institutionnel sont les travailleurs. Il est possible de déterminer la relation avec talafuz (pronoms, voisins, verbes, certains lexèmes, etc.) et avec des mots de signification modale (attention, bien sûr, must, bien sûr, et hokazo.). L'analyse d'objets linguistiques tels que les verbes exécutifs, les liants ou les voisins conduit à l'hypothèse que leurs informations contiennent des lignes directrices pour discuter des problèmes [39, p. 43].

L'analyse pragmatique complète l'analyse linguistique en ce qu'elle traite de phénomènes qui ne peuvent être traités avec la syntaxe ou la sémantique pour une interprétation complète [19, p. 20]. De plus, une approche pragmatique de l'analyse de la parole peut révéler la manifestation de certaines caractéristiques pragmatiques de la parole qui peuvent être utilisées dans l'apprentissage/l'enseignement des FOS.

«L'analyse des discours spécialisés permet donc de mettre en évidence leurs caractéristiques, linguistiques, pragmatiques, etc. et de les situer dans une pratique professionnelle ou disciplinaire, afin de cibler des compétences que les apprenants doivent acquérir pour maîtriser ces discours.» [Challe et al. 2007: 39]

BIBLIOGRAPHIQUE:

1. Adam, JM. (1981) «Votez Mir Rose, achetez Giscard: Analyses pragmatiques».
2. Armengaud, F., (2007), *La Pragmatique*, 5ed, Que sais-je?, PUF, Paris.
3. Austin, J.-L., (1970 (1962)), *Quand dire, c'est faire*, Le Seuil, Paris.
4. Auchlin, A., (1998), «Les dimensions de l'analyse pragmatique du discours dans 11.une approche expérientielle et systématique de la compétence discursive».
5. Ambarwati, R. and Susilo, E. (2021). Politeness strategies and the effort to build the pragmatic competence through cinderella. *Linguista Jurnal Ilmiah Bahasa Sastra Dan Pembelajarannya*, 5(1), 68. <https://doi.org/10.25273/linguista.v5i1.9657>
6. Ananda, D., Azhar, A., & Azhar, A. (2023). Political communication of the indonesian people's 85 Evizariza SOSHUM, 1(1) 2024: 78-89 wave party (gelora) recruitment in medan city. *JHSS (Journal of Humanities and Social Studies)*, 7(1), 030-035. <https://doi.org/10.33751/jhss.v7i1.7150>
7. Asheva, A. (2022). A socio-pragmatic study of politeness strategies and social contexts in joker movie. *Jurnal Bahasa Sastra Dan Studi Amerika*, 28(2), 67. <https://doi.org/10.20961/jbssa.v28i2.63811>
8. Ashfira, K. and Hardjanto, T. (2021). Assertive speech acts in donald trump's presidential speeches. *Lexicon*, 7(1). <https://doi.org/10.22146/lexicon.v7i1.64574>
9. Asmara, R. and Kusumaningrum, W. (2021). The conversation implicature in president joko widodo rhetorical and diplomatic speech. *Retorika Jurnal Bahasa Sastra Dan Pengajarannya*, 14(1), 90. <https://doi.org/10.26858/retorika.v14i1.11615>
10. Benoit, W. and Airne, D. (2005). A functional analysis of american vice presidential debates. *Argumentation and Advocacy*, 41(4), 225-236. <https://doi.org/10.1080/00028533.2005.11821632>
11. Boogaart, R., Jansen, H., & Leeuwen, M. (2020). "those are your words, not mine!" defence strategies for denying speaker commitment. *Argumentation*, 35(2), 209-235. <https://doi.org/10.1007/s10503-020-09521-3>
12. Benveniste, E, (1966), *Problèmes de linguistique générale*, Paris, Gallimard.
13. Bracops, M., (2006), *Introduction à la pragmatique, Les théories fondatrices: actes de langage, pragmatique cognitive, pragmatique intégrée*, De Boeck, Bruxelles.
14. Breton, Ph. (2001) : *L'argumentation dans la communication*, Paris, Ed. La Découverte.
15. Breton, Ph. (1997) : *La parole manipulée*, Paris, La Découverte et Syros.
16. Bromberg, Ghiglione, Landré, Molette (1998) *L'Analyse automatique des contenus*, Paris :Dunod.
17. Bronckart JP. (1996), *Activité langagière, textes et discours*, Delachaux et Niestlé.

TILSHUNOSLIKDA KONNOTATSIYA MASALASINING TAVSIFI

Kilichev Bayramali Ergashovich,

Buxoro davlat universiteti professori, filologiya fanlari doktori (DSc)

b.e.kilichev@buxdu.uz

Masharipova Sevara Baxtiyarovna,

Urganch Ranch texnologiyalar universiteti magistranti

sevara.masharipova1@icloud.com

Annotatsiya. Til birliklarining barchasi o‘ziga xos ma’no qurshoviga ega. Shu jumladan so‘zlar ham turli ma’noviy xususiyatlarni namoyon etadi. So‘z semantikasi tarkibida denotativ va konnotativ ma’no tushunchasi mavjud. Denotativ ma’no so‘zning leksik ma’nosi bo‘lib, u lug‘aviy, leksik, asosiy ma’no kabi atamalar bilan ifodalanadi. Konnotativ ma’no so‘z semantikasidagi qo‘shimcha ma’no hisoblanib, u adgerent va ingerent konnotatsiya kabilarga ajratiladi. Konnotatsiya so‘zning turli matndagi va so‘zlashuv jarayonida ifoda etadigan qo‘shimcha ma’nolari majmuasini yuzaga keltiradi. So‘zning konnotativ ma’nosi denotativ ma’no singari o‘zgarishi, kengayishi yoki torayishi mumkin. Bu holat so‘zning qo‘llanish sharoiti, matn mohiyati hamda so‘zning paradigmasi bilan uzviy bog‘liq bo‘ladi.

Kalit so‘zlar: til, nutq, til birligi, ma’no, semantika, so‘z semantikasi, so‘z ma’nosi, denotatsiya, denotativ ma’no, leksik ma’no, konnotatsiya, konnotativ ma’no, qo‘shimcha ma’no.

ОПИСАНИЕ ПРОБЛЕМЫ КОННОТАЦИИ В ЛИНГВИСТИКЕ

Аннотация. Все языковые единицы имеют свою семантическую среду. Слова, в частности, проявляют различные семантические свойства. Семантика слов включает понятия денотативного и коннотативного значения. Денотативное значение – это лексическое значение слова, которое выражается такими терминами, как словарное, лексическое и основное значение. Коннотативное значение считается дополнительным значением в семантике слова, которая подразделяется на присоединенную и имманентную коннотацию. Коннотация создает набор дополнительных значений, которые слово выражает в разных текстах и в процессе речи. Коннотативное значение слова, как и денотативное значение, может изменяться, расширяться или сужаться. Эта ситуация неразрывно связана с условиями употребления слова, сущностью текста и парадигмой слова.

Ключевые слова: язык, речь, языковая единица, значение, семантика, семантика слова, значение слова, денотат, денотативное значение, лексическое значение, коннотация, коннотативное значение, дополнительное значение.

DESCRIPTION OF THE PROBLEM OF CONNOTATION IN LINGUISTICS

Abstract. All linguistic units have their own semantic environment. Words, in particular, exhibit various semantic properties. The semantics of words includes the concepts of denotative and connotative meaning. Denotative meaning is the lexical meaning of a word, which is expressed by such terms as dictionary, lexical and basic meaning. Connotative meaning is considered an additional meaning in the semantics of a word, which is divided into attached and immanent connotation. Connotation creates a set of additional meanings that a word expresses in different texts and in the process of speech. The connotative meaning of a word, like the denotative meaning, can change, expand or narrow. This situation is inextricably linked with the conditions of use of the word, the essence of the text and the paradigm of the word.

Keywords: language, speech, linguistic unit, meaning, semantics, semantics of a word, meaning of a word, denotation, denotative meaning, lexical meaning, connotation, connotative meaning, additional meaning.

Kirish. Tilning lug‘at fondi o‘ziga xos bir tizimni tashkil etadi. Ushbu tizim murakkab ichki tuzilishga ega bo‘lib, o‘z navbatida u ham kichik tizimlarga ajraladi. Til lug‘at fondining asosiy tushunchasi so‘z bo‘lib, u ma’noviy tarkibiga ko‘ra lug‘aviy va qo‘shimcha ma’no kabilardan tashkil topadi.

Soʻzning asosiy qismi lugʻaviy maʼnoda ifodalanib, u denotativ maʼno atamasi bilan yuritiladi. Soʻzning denotativ maʼnodan tashqari ifodalaydigan maʼnosi konnotativ atamasi bilan nomlanadi. Mazkur axborotda soʻzdagi konnotatsiya, konnotativ maʼno hamda uning tilshunoslikdagi tavsifi masalasi ochib beriladi.

Asosiy qism. Oʻzbek tilidagi konnotativ maʼning tabiati bilan bogʻliq jihatlar konnotativ maʼno va uning ifodalanishi masalasiga bagʻishlangan maqolada maʼlum darajada bayon etilgan [14, 68-71].

Oʻzbek tilshunosligida soʻz va grammatik shakllarning turli xil maʼno xususiyatlarini aniqlash boʻyicha bir qator yirik izlanishlar qilindi va hamon bu tadqiqotlar davom etmoqda. Bu oʻrinda tilshunos olimlar A.Gʻulomov, Sh.Rahmatullayev, I.Qoʻchqortoyev, A.Hojiyev, E.Begmatov, H.Neʼmatov, R.Rasulov va boshqalarning xizmatlarini alohida qayd etish lozim. Ammo til birliklariga xos boʻlgan denotatsiya va konnotatsiya, konnotativ maʼning ifodalanish yoʻli va usullarini tadqiq qilish hamon dolzarb muammolardan biri boʻlib qolmoqda.

Til mohiyatan, ichki qurilishi jihatdan denotativ (atash, nomlash, nominativ) va konnotativ (ekspressiv-emotsional) maʼno bildirib, shu asosda informatsiya (aloqa) vazifasini bajara oladigan vosita ekanligi uning ichki dualizmi – bir tomondan, obyektiv borliqni aks ettiruvchi tafakkurning shakli; ikkinchi tomondan, har bir elementning mohiyati shu elementning boshqa elementlar bilan boʻlgan ichki munosabatlaridan kelib chiqadigan mustaqil tizim ekanligi bilan chambarchas bogʻliq [3, 90-91]. Agar tilning atash vazifasi uning tafakkurning shakli, tushunchalarni qolipga soluvchi vosita ekanligi bilan bogʻliq boʻlsa, uning ekspressiv vazifasi tilning mustaqil sistema ekanligi, elementlarning mohiyati ularining ichki munosabatlari asosida ochildishi mumkinligi bilan bogʻliq.

Koʻpchilik tilshunoslar qayd qilganidek, soʻz semantikasi (bu soʻzning til bosqichida ifodalaydigan va komponent tahlil asosida ajratiladigan semalar yigʻindisi) faqat denotativ maʼno bilan cheklanib qolmaydi. Soʻzda konnotativ maʼno ham mavjud. Konnotativ maʼno soʻz semantikasidan denotativ maʼno ajralgandan keyin hosil boʻlgan ayirmaga teng, yaʼni konnotativ maʼno (K) teng soʻz semantikasi (S) va ayiruv denotativ maʼno (D). Yoki $K=S-D$.

Konnotativ maʼning turlari, ularning soʻzni til va nutq elementi sifatida olingan holatlarida soʻz semantikasiga munosabati, konnotativ maʼnoni ifodalovchi vositalar kabi qator masalalar uzil-kesil hal qilinmagan. Bir qator tilshunoslar soʻzning konnotativ maʼnosi soʻz semantikasi komponentiga kirmaydi, u faqat nutqiy hodisa desalar, boshqa tilshunoslar konnotativ maʼno soʻz semantik strukturasi boʻyicha tarkibiy qismlaridan biri deb qaraydilar [2, 83-86]. Bu muammoni hal qilish uchun eng avvalo, soʻzda qanday konnotativ maʼno borligini, bu maʼnolarga xos xususiyatlarni aniqlash lozim. O.S.Axmanovning taʼkidlashicha, soʻz semantik strukturasi ikki xil konnotatsiya mavjud: ingerent konnotatsiya – soʻz matndan tashqari holatida unga xos boʻlgan konnotativ maʼno va adgerent konnotatsiya – soʻzda maʼlum kontekstda paydo boʻladigan konnotativ maʼno [1, 523].

Nutqiy matn (kontekst)dan tashqari ham voqelanadigan, soʻzning mavjud boʻlgan konnotativ maʼnosi ingerent konnotatsiya sanaladi [17, 44].

Ingerent (ichki) konnotativ maʼno soʻz semantikasining tarkibiy qismi boʻla olish yoki boʻla olmasligini quyidagi misollarni chogʻishtirsak yaqqol koʻrinadi: oʻzaro paradigmatic munosabatda boʻlgan *yuz ~ bashara ~ chehra ~ jamol ~ oraz* soʻzlarining denotativ maʼnosi bita, yaʼni *kishi boshining old qismi, old tomoni. Bet* soʻzi maʼnosi, qoʻllanishi bilan *yuz* soʻziga juda yaqin boʻlib, *yuz* soʻziga nisbatan sal salbiy ottenkaga ega. *Aft* soʻzi *bet* soʻziga nisbatan salbiy ottenkaga ega. *Bashara* soʻzida salbiy ottenka *aft* soʻzidagiga nisbatan ham kuchli. *Chehra* ijobiy ottenkaga ega. *Jamol* soʻzida ijobiy ottenka *chehra* soʻzidagiga nisbatan ham kuchli boʻlib, bu soʻz asosan poetik stilga xos [16, 234]. Koʻrinadiki, bu soʻzlarning semantik strukturasi har xil: *yuz* – betaraf, *aft ~ bashara* soʻzlari salbiy boʻyoqli; *chehra ~ jamol ~ oraz* soʻzlarida esa ijobiy emotsional boʻyoq mavjud boʻlib, bu maʼnolar soʻzlovchining munosabatini aks ettiradi.

Denotativ maʼno ustiga qoʻshiladigan qoʻshimcha maʼnolar kontekstdan, nutqdan tashqarida soʻzlarning oʻzaro paradigmatic munosabatlaridan anglashilib, oʻzbek tilida soʻzlovchilar uchun umumiy va majburiydir. Chunki qoʻshimcha emotsional ekspressiv boʻyoq oʻsha soʻz maʼnosi tarkibining bir elementi sifatida mavjud boʻladi. Yaʼni til elementi boʻlib, soʻz semantikasi tarkibida yashaydi. Chogʻishtiring: *labbay, rahmat, yashang* soʻzlarida ijobiy emotsional maʼno muayyan matnsiz ham ifodalansa; *oʻlim, laʼnat, balo* soʻzlari semantik tarkibida atashdan tashqari salbiy munosabat qoʻshimcha maʼno boʻyogʻi aks etadi. Shuning uchun ham B.I.Sarimsoqovning “Tilda soʻz hamma vaqt semantik jihatdan barqaror boʻladi. Uning konnotativ maʼno kasb etishi nutqiy hodisadir”, – degan fikriga toʻliq qoʻshilib boʻlmaydi [9, 42]. Chunki nutqdan tashqarida, maʼlum bir matnsiz ham soʻzning semantik tarkibiga kiruvchi va paradigmatic munosabatlar bilan belgilanadigan konnotativ maʼno ottentaklari anchagina boʻlib, ulardan ayrimlari quyidagilar: 1) soʻzlovchining ijobiy – neytral – salbiy munosabati ifodalanadigan soʻzlardagi maʼno ottentaklari: *chehra* – *yuz* – *bashara*. Bunday holatlarda soʻzning bir denotativ maʼnoga ega boʻlishini nazarda tutmoq kerak; 2)

munosabat darajasi, miqdoriga ko'ra farqlanadigan ottenkalar: *chiroyli* – *go'zal* – *suluv*; 3) so'zning qo'llanish doirasiga ko'ra: *ajab* – *ajib* (betaraf – ko'tarinki), *do'ppi* – *kallapo'sh* (betaraf – sheva), *tug'di* – *yengil bo'ldi* (betaraf – evfemizm) va boshqalar.

Qayd qilinganidek, ingerent konnotatsiyadan tashqari adgerent (nutqiy, kontekstual) konnotativ ma'no ham o'ziga xos xususiyatlarga ega. Adgerent (nutqiy, kontekstual) konnotativ ma'no so'zning ko'chma ma'noda qo'llanishi bilan uzviy aloqador.

Nutqiy (adgerent) konnotativ ma'no til elementining sintagmatik munosabatini (uning bosh ma'nodagi birikish potentsialini) o'zgartirish asosida paydo bo'ladi. So'zning semantikasi yaxlit ekan, u ma'lum strukturaga ega bo'lib, semantikaning elementlari ifodalangan va neytral semalarning ma'lum tartibda joylashishi asosida hosil bo'ladi. Ichki konnotativ ma'no ifodalagan semalar so'zning semantik strukturasida belgilangan o'ringa ega. Neytral konnotativ ma'noli so'zlar esa kontekst ta'sirida u yoki bu nutqiy konnotativ ma'nolarga ega bo'lishi mumkin. Jumladan, ko'chma ma'no so'z semantik strukturasini buzish, undagi biror semani tushirish, ikkinchi semaning esa bo'rttirilishi asosida hosil bo'ladi. Chunonchi, *po'lat* so'zi denotativ ma'noda metall qotishmasining bir turini ifodalaydi. Har bir predmet o'zining ma'lum belgilari bilan xarakterlanganligi kabi. *Po'lat* ham bizning ongimizda "mustahkamlik", "qattqlik" belgilari bilan xarakterlanadi. Bu *po'lat* so'zning ichki konnotativ ma'nosini tashkil etadi. Mana shu "mustahkamlik", "qattqlik" konnotativ semalarni (belgilarni) "metall qotishmasi" semasidan ajratib, boshqa bir predmetga nisbat berilsa, kuchli konnotativ ko'chma ma'no paydo bo'ladi: *po'lat iroda* kabi.

Ma'lumki, til elementlarining mohiyati bu elementlarning nafaqat paradigmatic, shuningdek, sintagmatik munosabatlari, ya'ni qanday elementlarga bog'lana olishi bilan ham belgilanadi. Yuqorida qayd qilingan *po'lat iroda* birikmasida *po'lat* so'zining tildagi sintagmatik munosabati buzilgan. Til bosqichida birikuv yo'li bilan ma'dan (metall) nomlarini ifodalovchi otlar faqat shu metallardan yasalishi mumkin bo'lgan predmetlar nomini anglatuvchi otlar nomi bilan birika oladi. Masalan, *po'lat sandiq*, *po'lat pichoq* kabi. *Po'lat iroda* birikmasida esa bu so'z mavhum tushunchani ifodalovchi *iroda* so'zi bilan birikkan.

Til elementlaridagi sintagmatik munosabatning buzilishi, element uchun mos bo'lmagan kontekstga tushib qolishi, til elementlarining transpozitsiyasiga – bir paradigmatic qatordan ikkinchi bir qatorga tushishiga olib keladi. Istalgan transpozitsiya esa ekspressivlik, ta'sirchanlikni, badiiylikni kuchaytiradi. Konnotativ ma'noga nisbatan neytral bo'lgan *po'lat* so'zi *po'lat iroda* birikmasida metalning bir turini ifodalashga xizmat qilmaydi [12, 10].

Ko'rinadiki, *po'lat iroda* birikmasidagi *po'lat* so'zining konnotativ ma'nolari faqat nutqda, ma'lum bir kontekstda mavjud bo'lib, ichki (interent) konnotativ ma'nodan farqli o'laroq, nutqiy hodisa bo'lib, so'zning semantik strukturasiga, uning paradigmatic munosabatiga kirmaydi.

Demak, til o'zining kommunikativ vazifasini nominativ va ekspressiv funksiyalarning dialektik birligida amalga oshiradi. Ilmiy adabiyotda tilning ekspressiv funksiyasi ikkinchi planga ko'chirilsa, badiiy adabiyotda tilning ekspressiv funksiyasi hal qiluvchi rol o'ynaydi. So'zning denotativ va konnotativ ma'nolarga ega ekanligi – so'z badiiy tasvirning asosiy vositalaridan biri ekanligini belgilab beradi [13, 15].

Shunday qilib, nutqiy konnotativ ma'no ham til ekspressiv funksiyasining cheksiz ummoni, nutqni badiylashtiruvchi asosiy omillardan polisemiya, nutqiy sinonimiya, ba'zan omonimiyaning ro'yobga chiqish usullaridan biri bo'lib, bu cheksiz okean imkoniyatlaridan o'rinli foydalana bilish yozuvchi mahorati, uslubining badiiylik darajasini ko'rsatuvchi va uning to'laqonli obrazlar yaratishida muallif tilining xususiyatlarini belgilab beruvchi asosiy omillardan hisoblanadi.

Adgerent (nutqiy) konnotativ ma'no nafaqat so'zlarda, balki fonetik birliklar, grammatik shakllarda hamda sintaktik birikmalarda ham mavjud.

Nutq tovushlarining turli xil talaffuzi (cho'zish, tushirib qoldirish, o'rnini almashtirib aytish, intonatsiya kabilar) yordamida hosil bo'ladigan konnotatsiya badiiy tasvirda muhim ahamiyatga ega. Ayrim grammatik shakllardagi: ko'plik, egalik, kelishik, subyektiv baho, fe'lning nisbat, mayl, zamon va h.k.; sintaktik birliklar: so'z birikmasi, gap, inversiyaning nutqda ifodalanishida ham konnotatsiya mavjud [14, 68-71].

Konnotativ ma'no tushunchasi denotativ ma'no bilan bir qurshovda turadi. Konnotatsiyani anglash uchun sema va u bilan aloqador holatlarga e'tibor qaratish o'rinli bo'ladi. Semalar so'z tarkibida tutgan o'rni va borliqqa bo'lgan munosabatga ko'ra tilshunoslikda mantiqan ikki tipga bo'linadi: denotativ sema, konnotativ sema [6, 8; 150].

Denotativ sema semaning bevosita denotatni ifoda etuvchi uzvidir. U hamma vaqt tushunchaga teng keladi. Chunki tushuncha denotatning ongdagi in'ikosidir. Tushunchaning so'z sememasidagi ifodasi denotativ sema deb ataladi. U, so'zning morfem tarkibi nuqtayi nazaridan qaraladigan bo'lsa, nomlovchi semaga to'g'ri keladi. Aytish mumkinki, u nomlovchi sema bilan adekvat, yana ham to'g'rirog'i, dubletidir. Shuning uchun bo'lsa kerak, H.Ne'matov va R.Rasulovlar o'zlarining hamkorlikdagi ishlarida atash sema

bilan denotativ sema terminini bir til faktining ikki nomi sifatida berib ketadilar. Albatta, bu bilan ular haqdir. Ularning shu o'rinda: "Atash semalari obyektiv borliqdagi narsa, buyum, belgi-xususiyat, miqdor kabilarni atovchi semadir", – deb bergan ta'riflari ham o'z o'rnini topgan [8, 57]. Bu fikr M.Mirtojiyev tomonidan keltirilgan ta'rifni ma'lum ma'noda to'ldiradi. Masalan, *bashara* so'zi ma'nosidagi – sememasidagi kishi bosh qismining og'iz va burundan ikki tomonda joylashgan yumshoq teri yuzasini ifoda etuvchi uzvi denotativ sema hisoblanadi. Kishining shu izohlangan organi ongda aks etar ekan, shu in'ikosi tushunchadir. Bu o'rinda tushuncha va denotativ sema adekvatdir. Konnotativ sema termini o'rnida tilshunoslikda konnotativ ma'no termini qo'llab kelingan [1, 203; 15, 3; 17, 516]. Shundan kelib chiqiladigan bo'lsa, konnotativ sema ham konnotativ ma'no kabi, so'zning qo'shimcha ma'no (yoki ifoda)si (differensial-semantik metod nuqtayi nazaridan, semasi) bo'lib, asosiy ma'no (denotativ sema)ga bo'ysunuvchi, yondosh semantik yoki uslubiy o'ttenkalari ekanligi holda, turli xil ekspressiv-emotsional – baholovchi tonlarni ifodalash uchun xizmat qiladi va tantanavorlik, o'ynoqlik, bamaylixtirlik, betakalluflik kabilarni ifodalab bera oladi [1, 234]. Masalan, *bashara* so'zining mazkur sememasi yana subyektning o'sha denotatga bo'lgan salbiy munosabatini ham bildiradi. Yana shu sememadan mazkur so'z ot turkumiga oidligi ham ma'lum. U so'z *basharasiga boqdi* birikmasi tarkibiga kirar ekan, uning sememasida egalik va yo'nalganlik kabilarni ham anglashiladi. Shu keyingi anglashilganlarning hammasi *bashara* so'zida ifodalangan sememaning konnotativ semalaridir.

H.Ne'matov, R.Rasulovlar konnotativ sema termini o'rnida ifoda sema terminini qo'llaganlar. Ammo u haqda mufassal va to'g'ri tushuncha berishgan [8, 58]. Terminni esa o'zbekchalashtirishga harakat qilishgan. Ifoda so'zining ma'nosi ancha keng va buning ustiga konnotativ so'zi ma'nosini bermaydi. Demak, semalar so'z tarkibida tutgan o'rni va borliqqa bo'lgan munosabatiga ko'ra mantiqan ikki tipga bo'linadi: 1) denotativ sema; 2) konnotativ sema.

Denotativ sema sememaning bevosita denotatni ifoda etgan uzvidir. Konnotativ sema so'z sememasining denotativ semasidan qolgan, lekin unga tobe, turli qo'shimcha grammatik va subyektiv munosabat ifoda etuvchi uzvidir [7, 67].

Tilshunoslikda frazeologizmlarning denotativ va konnotativ ma'nosi ajratib o'rganiladi. Denotativ ma'no – atash ma'no bo'lib, frazeologizmning obyektiv, konnotativ ma'nosi esa subyektiv ma'nosidir. Ba'zi tilshunoslar konnotativ ma'noni denotativ ma'noga qo'shimcha ma'no sifatida ta'riflaydilar. Tilshunos olimlar konnotatsiya ya'ni semantik assotsiatsiyalar, ma'lum so'zning an'anaviy milliy, shuningdek, bir qancha ekstalingvistik (tilga bog'liq bo'lmagan) omillar ta'siridagi ma'nosi ekanligini qayd etishgan [11, 708-709].

A.I.Fedorov frazeologik birliklar konnotatsiyasini ekspressivlik bilan bog'lab, frazeologizmlar yangi bir hodisani atash uchun emas, balki tilda allaqachon mavjud bo'lgan predmet voqea-hodisa harakat va sifatning obrazli-emotsional bahosini aniqlashtirish uchun yaratiladi, deya ko'rsatgan [10, 13-15].

Denotativ va konnotativ ma'no bir-biriga uzviy bog'liq ekanligini yuqorida ta'kidlagan edik. Konnotativ elementni atash ma'nosidan tashqarida ifodalab bo'lmaydi. Har qanday verbal va frazeologik belgilar obyektivlikni aks ettiruvchi real hodisalarni bevosita yoki bilvosita subyektning voqea-hodisalarga nisbatan his-tuyg'ulari va bahosi orqali ifodalaydi [5, 7].

Tadqiqotchi M.Mamasoliyeva insonni tavsiflovchi konnotativ ma'noga ega zoonimlarning gender xususiyatlari borasida fikr yuritib, e'tiborga loyiq qarashlarni bayon etgan [4, 96].

Xulosa. Aytish lozimki, til tizimidagi barcha birliklar o'zining semantik ko'liga, qurshoviga ega. So'z serqirra ma'noviy xususiyatlari bilan til birliklari tizimida alohida o'ringa ega. So'zning lug'aviy – denotativ ma'nosi kundalik so'zlashuv jarayonida asosiy o'rinni egallasa, undagi qo'shimcha ma'nolar, ya'ni konnotativ ma'no ikkinchi darajali sanaladi. Ba'zan nutqda so'zning asosiy ma'nosi – denotat ikkinchi darajaga tushib, undagi konnotatsiya asosiyga aylanishi mumkin. Bu holat so'zning qo'llanish doirasi, muhiti, so'zlovchilarning turli xususiyatari (yosdhi, jinsi, millati, kasb-kori...) bilan bog'liq.

So'zdagi qo'shimcha ma'no, bizningcha, so'zning asosiy ma'nosi bilan teng mavqega ega. Chunki so'zning asosiy ma'nosidan tashqari mavjud bo'lgan qo'shimcha ma'nolar ham nutq ishtirokchilarining ma'lum maqsadlarini amalga oshirish uchun tayanch bo'la oladi.

ADABIYOTLAR:

1. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – М.: Наука, 1966. – С. 523.
2. Гвардовский В.И. История понятия коннотации//Филологические науки». – М.: Наука, 1979. – № 2. – С. 83-86.
3. Иванов С.И. Курс турецкой грамматики. Часть I. – Л., 1975. – С. 90-91.
4. Мамасолиева М. Инсонни тавсифловчи коннотатив маънога эга зoonимларнинг гендер хусусиятлари// Илмий хабарнома, АДУ, 2011. – №2. – Б. 96.

5. Мелерович А.М., Мокиенко В.М. Семантическая структура фразеологических единиц современного русского языка. – Кострома: КГУ им. Н.А. Некрасова, 2008. – С. 7.
6. Миртожиев М.М. Ўзбек тили лексикологияси ва лексикографияси. – Т.: Университет, 2000. – Б. 8; Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Т.: Университет, 2004. – Б. 150.
7. Миртожиев М.М. Ўзбек тили семасиологияси. Монография. – Т.: Мумтоз сўз, 2010. – Б. 67.
8. Неъматов Ҳ., Расулов Р. Ўзбек тили систем лексикологияси асослари. – Т.: Фан, 1991. – Б. 57.
9. Саримсоқов Б.И. Бадиийлик асослари ва мезонлари. – Т., 2004. – Б. 42.
10. Федоров А.И. Сибирская диалектная фразеология. – Новосибирск, 1980. – С. 13-15.
11. Худоёрова С.Т., Худоёрова С.Н. Ономастик таркибли фразеологизмлар коннотатив маъносига доир (инглиз ва ўзбек тиллари мисолида)// Academic research in educational sciences. Volume 2 | ISSUE 3 | 2021. – P. 708-709.
12. Шукуров И. Переносные значение слов в узбекском языке: Автореф. канд. дисс. ... филол наук. – Т., 1975. – С. 10.
13. Қиличев Э. Бадиий тасвирнинг лексик воситалари. – Т.: Фан, 1982. – Б. 3-15.
14. Қиличев Э., Қиличев Б. Коннотатив маъно ва унинг ифодаланиши// Ўзбек тили ва адабиёти. – Т.: Фан, 2006. – № 6. – Б. 68-71.
15. Қўнғуров Р. Субъектив баҳо формаларининг семантик ва стилистик хусусиятлари. – Т.: Фан, 1980. – Б. 3.
16. Ҳожиев А.П. Ўзбек тили синонимларининг изоҳли лугати. – Т.: Фан, 1974. – Б. 234.
17. Ҳожиев А.П. Лингвистик терминларнинг изоҳли лугати. – Т.: МЭ, 2002. – Б. 516.

A DESCRIPTIVE OVERVIEW OF THE EMERGENCE AND EVOLUTION OF THE ENGLISH NOVEL

Polvonova Dilinur Alisherovna,

Qarshi State University, Faculty of foreign languages,
philology and language teaching is a student of the German language direction
polvonova_dilinur@mail.ru.

Abstract. Novel as a literary genre enjoyed the highest level of glory in the 18th century. The authors namely Defoe, Richardson, Fielding and Sterne contributed significantly to the development of English novel. The 18th century coincided with the industrial revolution which significantly contributed to the rise of the novel (with the invention of printing machine). The chain effects of industrial revolution improved people's life and living standard. Books such as 'Don Quixote', 'Decameron', 'Morte d' Arthur' and 'Pilgrim's Progress' laid the foundations for the development of the novel. 'Pamela', 'Joseph Andrew's', 'Tristram Shandy', and 'Robinson Crusoe' were some of the notable books that became famous in the 18th century. However, novels continued to evolve in the 19th and 20th century giving rise to different genres or classes of novel.

Keywords. Bunyan, Defoe, Epistolary novel, Fielding, Picaresque tradition.

INGLIZ ROMANINING PAYDO BO'LISHI VA EVOLYUTSIYASINING TAVSIFLOVCHI SHARHI

Annotatsiya. Roman adabiy janr sifatida eng yuqori cho'qqisiga 18-asrda yetdi. Defo, Richardson, Fielding va Sterne kabi mualliflar ingliz romani rivojlanishiga katta hissa qo'shdilar va o'zlaridan keyingi yozuvchilarga ta'sir ko'rsatdilar. Sanoat inqilobining zanjirli ta'sirlari odamlar hayoti va turmush darajasini yaxshiladi. "Don Kixot", "Dekameron", "Morte d'Arthur" va "Pilgrimning yo'li" kabi kitoblar roman rivojlanishi uchun asos yaratdi. 18-asrda mashhur bo'lgan "Pamela", "Jozef Endryu", "Tristram Shendi" va "Robinson Kruzo" kabi muhim asarlar paydo bo'ldi. Biroq romanlar 19 va 20-asrlarda ham rivojlanishda davom etdi va turli janrlar yoki roman turlarini vujudga keltirdi.

Kalit so'zlar: Bunyan, Defo, Epistolyar roman, Fielding, Pikaro an'anasi,.

ОПИСАТЕЛЬНЫЙ ОБЗОР ВОЗНИКНОВЕНИЯ И ЭВОЛЮЦИИ АНГЛИЙСКОГО РОМАНА

Аннотация. Роман как литературный жанр достиг наивысшего расцвета в XVIII веке. Такие авторы, как Даниэль Дефо, Сэмюэл Ричардсон, Генри Филдинг и Лоренс Стерн, внесли значительный вклад в развитие английского романа. Цепная реакция изменений, вызванных промышленной революцией, улучшила условия жизни людей и их уровень благосостояния. Такие произведения, как «Дон Кихот», «Декамерон», «Смерть Артура» и «Путешествие пилигрима», заложили основы для развития романа как жанра. «Памела», «Джозеф Эндрюс», «Жизнь и мнения Тристрама Шенди» и «Робинзон Крузо» стали одними из самых известных книг XVIII века. Однако романы продолжили развиваться и в XIX, и в XX веках, что привело к появлению различных жанров и направлений внутри романной формы.

Ключевые слова: Баньян, Дефо, эпистолярный роман, Филдинг.

Introduction. The evolution of the novel is a fascinating journey that spans centuries, reflecting the dynamic interplay between literature and the ever-changing currents of human experience. From its humble beginnings as a form of entertainment to its current status as a powerful medium for exploration, critique, and connectivity, the novel has undergone profound transformations. The novel's evolution can be traced through distinct historical phases. It began with early forms of prose fiction and mediaeval romances, gradually paving the way for the emergence of the novel as a recognised literary form. Precursors like the picaresque tradition and epistolary novels contributed to its development. The 18th century witnessed the rise of the novel as a social and cultural force, with key figures like Daniel Defoe, Samuel Richardson, and Henry Fielding shaping its trajectory.

Though English novel as a literary genre gained popularity in the eighteenth century, its beginning can be traced back to 612 BC when world's oldest literature Epic of Gilgamesh was written. Homer, who lived in 700 or 800 BC, was the first notable poet or a literary pioneer who wrote the famous Greek epics, *The Iliad* and *The Odyssey*. He established the tradition of epic which had particular structure and subject matter.

In 900 BC Roman poet Virgil produced epic poems *Beowulf* and *Aeneid* with the latter becoming a model for John Milton (1608-74) to write his *Paradise Lost*. The epics were narrative verses telling stories of human encounters with monsters and accounts of accomplishments of heroic deeds in battles. After the epics came a new form of literature called the romances originating in France in the 12th century. It was also popularly known as chivalric romance or medieval romance (having flourished in the medieval times or medieval age between 1000 AD to 1450 AD). The scholars deviated from the tradition of epic by choosing subjects such as bravery, honour, adventure and courtly love with unique features of using magic, spells and enchantments in the romances to arouse curiosities and interests in the readers.

According to Abrams, (1995) "Romances were first written in verse, but later in prose as well" (p.22). One of the notable English romance is Malory's *Morte d'Arthur* written in prose (in about 1470) which accounted the legend of King Arthur and his Knights of the Round Table. Geoffrey Chaucer (1343-4000) used both verse as well as prose in *The Canterbury Tales*. Among the 24 stories included in *The Canterbury Tales*, two stories, the 'Tale of the Melibeus' and the 'Parson's Tale' were written in prose. He had also included a romance, *The Knight's Tale*. However, it was Chaucer's long poem *Troilus and Criseyde* (written in about 1380) which introduced new characteristics of literary tradition with the use of plot and conversations in the poem. Chaucer gave "a new turn to fiction" (Roy, who undertakes a pilgrimage from his home in the city of destruction (world) to the celestial city (heaven). Coincidentally the elements of modern day novel such as settings, characters, and conflicts were used well to present the journey of Christian. "The ideas of repentance, of faith, of resisting temptation, and of perseverance" (Kuiper, 2012, p.4) that Christian goes through in the story are the elements of the modern novels such as beginning, conflict, the rise in action, fall in action and resolution.

According to Bora (n.d) Bunyan's *Pilgrim's Progress* "provided an important model for story-telling, with vivid characterization and recording of dialogue which influenced a lot of later novelists" (p.4). Thus at the dawn of the eighteenth century, the foundation for the development of novel as a new genre of literature was well established paving way for the rise of the novel. Besides exploring the forerunners of the novel such as epics, poetry and romances to gather overview of how development of novel progressed until the 18th century, it is necessary to understand the origin of the word 'novel' itself.

According to *The Shorter Oxford Dictionary*, novel is "a fictitious prose narrative of considerable length in which characters and actions representative of real life are portrayed in a plot of more or less complexity" (cited in Rees, 1973, p.106). Another definition by an anonymous author states that a novel is "a piece of prose fiction of a reasonable length". Both the definitions highlight the word 'prose' meaning the common or ordinary spoken form of language without the presence of poetic rhythmic structure. However, there are a few novels written in verse as well, such as Vikram Seth's *The Golden Gate* and Alexander Pushkin's *Eugene Onegin*.

The other aspect of the definition is related to the length. The first definition points out 'considerable length' and second definition states 'reasonable length' to distinguish the novel's unique feature as a genre vis a vis genre of short story. The lengths of some novels are similar to the length of short stories and hence a term such as 'novella' is often used for shorter novels. The word novel is considered to have been derived from the Latin word *novellus*, Italian word *novella* (which meant a little new thing) and French word *novelle*.

It was Boccaccio who first used the term *novella storia* (short tale in prose) when he first experimented writing prose. Boccaccio popularized the vogue of collections of novella with his collection of ten short stories titled *Decameron* in fourteenth century. However, the meaning of the word novel meant the kind of short stories written and collected by Boccaccio until the 17th century. With the rise in the development of novels in the 18th century the meaning of the word novel underwent change from short tale in prose to 'prose narrative of considerable length' as stated by *The Shorter Oxford Dictionary*. Thus with understanding of the definition of novel, it is relevant to discuss what factors or situations provided opportunities for the rise of the novel in the 18th century.

In the new form of literature namely the 'novel' the construct of the story departed from the romance and attempted at verisimilitude depicting the pragmatism and morality of the middle class people. Alexander Pope's dictum, "The proper study of mankind is man" influenced the interest of the people to study human character. Thus 18th century novels explored human characters with the novelist creating real life characters in their novels unlike giants, dragons and super human characters in the romances.

One of the major factors that contributed to the rise of the novel is the development in industries. With machinery work could be done faster and people could get more time for rest and leisure time during which people resorted to reading novels. Printing press were available for production of multiple copies at cheaper rate. Even low income people could afford to buy and read books unlike in the past when only aristocrats were the reading public. Besides variety of reading materials such as newspapers, novels and magazines were made easily available due to printing press. The newspapers and magazines helped develop the habit of reading which ultimately led people to start reading novels. Some of the novels were also published in magazines increasing the access to novels besides the book form.

English literature serves as a mirror to society, reflecting its virtues, vices, hopes, and fears. It has the power to shape identity, influence thought, and inspire change. As we move through the history of English literature, consider how the themes and styles of each period speak to the universal quest for understanding and expression. This is not just a history of words on a page; it's a narrative of humanity's relentless pursuit of meaning in an ever-changing world.

Although long-standing debates about the origin of the English novel and the first English novel continue, it is both convenient and just to state that it is with the fiction of Daniel Defoe (1660-1731) that the first novel appeared, especially in the sense that term came to have in the late eighteenth century and continues to have today. Without considerable injustice it may be said that the novel first developed out of a series of false starts in the seventeenth century and a series of accidents in the eighteenth. The reading public, having been exposed to large amounts of novelistic material, fictions of various lengths, epics, and prose romances, appears to have been ready to receive a form that went beyond Aphra Behn's *Oroonoko: Or, The History of the Royal Slave* (1688), John Bunyan's *The Pilgrim's Progress* (1678, 1684), and the prose works of earlier masters such as Sir Thomas Malory, John Mandeville, Robert Greene, Thomas Dekker, and Thomas Nashe. Such a form would emphasize unified action of some plausibility, individualized and articulate characters, and stories presented with such verisimilitude that the readers could find in them highly wrought illusions of the realities they knew best.

The novel was influenced by historic events and societal developments, especially tidal changes that involved the class structure of English society. The merchant class had existed for centuries and had steadily grown in the Age of Discovery and during colonization in the seventeenth century. In that century, a number of events conspired to begin the disestablishment of the feudal, medieval world, a disestablishment that would become final in the early nineteenth century. The beginning of the English Civil War (1642) marked the most noteworthy outbreak of religious and class strife England had yet seen. The subsequent regicide of Charles I in 1649 and the abolition of monarchy and the House of Lords by the House of Commons in that year signaled the formation of the Puritan Commonwealth (1649- 1660) and the first rise to political dominance of the middle class, a much-contested context. In the Glorious Revolution of 1688, Parliament invited William of Orange and his wife, Mary, the Protestant daughter of the Catholic James II, to rule England. James II (the "Old Pretender") fled to France with his son Charles (the "Young Pretender" or Bonnie Prince Charlie), established himself in exile, and began plotting a return to power that would eventuate in the Scottish rebellions of 1715, 1719, and 1745-1746 on behalf of the Stuart monarchy. The Glorious Revolution may, in part, be seen as establishing the principle that the English middle class, through Parliament, could choose their own ruler; it may also be seen as another phase in the growth of power of that middle class.

Differing from the vast quantity of twentieth century English novels written in the authorized veins of bourgeois or antibourgeois traditions, the abundant novels of adventure, detection, mystery, romance (in all senses), espionage and humor—all forms in which society is reflected and sees itself—the experimental novel provided a different sort of novelistic focus, the novel of social criticism and satire in which the protagonist is no longer concerned with a place in society but is, as his or her American cousins have been since the days of Nathaniel Hawthorne and Herman Melville, most frequently an outsider who seeks to preserve and justify alienation from a disordered and dissolving society and culture. Set adrift from intellectual, social, religious, and cultural stability and identity, the interbellum generation (1918- 1939) and the postwar or postmodern generations consistently emphasize the futility of human community under the social contract. Not only the Angry Young Men but also their predecessors, successors, and contemporaries such as Ronald Firbank (1886-1926), Aldous Huxley (1894-1963), Evelyn Waugh (1903-1966), George Orwell (1903-1950), William Golding (1911- 1993), Graham Greene, and John le Carré engage in social criticism and satire that ranges from assailing the societal, mechanistic, technocratic trivializing of human dignity to asserting the necessity of a solitary quest for personal ethics in an era that lacks an ethical superstructure and in which organized religion is one among many residual elements of limited use.

Conclusion. Since romances were mainly suitable to be read by elite, aristocratic or noble families, it could not sustain the readership. The common people got bored with romances for they had no relevance of any sort to them. In addition, the stories themselves being centuries old were no longer of interest to the people. The settings in which the stories in the romances took place were also unrealistic. Therefore, romances as a literary genre started to decline. People started to take interest in the contemporary issues. Unlike romances, the novels were written in first person with ordinary characters that the readers could relate with. Decline of drama was also one factor that promoted the rise of the novel. In the 17th century, during the rule of Cromwell, theatres were banned. Moreover, novel could reach vast audience when theatre could reach only to a limited audience. When drama came back with the restoration age, it could not establish its essence since novels got well established then.

The journey through the vast expanse of English literature reveals a dynamic and evolving narrative, one that mirrors the complexities of human experience, the shifts in societal values, and the unending quest for meaning and connection. From the oral traditions of the Anglo-Saxons to the digital narratives of the 21st century, English literature has continually adapted, reflecting and shaping the world in which it exists. The evolution of English literature is a testament to the enduring human spirit, its capacity for creativity, and its quest for understanding. Each period, from the Medieval to the Contemporary, marks a dialogue between the writer and their world, capturing the joys, sorrows, anxieties, and hopes of their time. This dialogue between literature and society is not merely reflective; it is transformative, with literature often serving as a catalyst for social change and a medium for exploring new ways of being and thinking.

The enduring significance of English literature lies in its ability to transcend time and place, offering readers from all walks of life a means to explore the depths of human emotion, the complexities of the human condition, and the myriad ways in which we connect with each other and the world around us. Literature serves as a bridge between the past and the present, the individual and the collective, inviting us into a shared space of reflection, imagination, and understanding.

REFERENCES:

1. Abrams, M.H. (1978). *A glossary of literary terms*. Madras: Macmillan India Limited.
2. Albert, E. (1979). *History of English literature* (5th ed. New Delhi: Oxford University Press.
3. Cunliff J. *English Literature in the Twentieth Century*. - N. Y., 1967. - P. 172.
4. Fox Palph. *A Writer in Arms*. Ed. by John Lehmann, T A Jackson, C. Day Lewis. - N. Y., 1937. - P. 226.
5. Аникин Г.В. Трилогия Джойса Кэри о Честере Ниммо. //Вопросы зарубежной литературы и искусства. Сб. 3. - Свердловск, 1974.
6. Жантеева Д.Г. Английский роман XX века. 1918 — 1938. - М., 1965. - С. 198.
7. Горький М. Собр. соч. в 30-ти. Т. - М., 1953. - Т. 25. - С.163.
8. Аникин Г.В. Английский роман 60-годов. - М., 1974.
9. Михальская Н.П., Аникин Г.В. Английский роман XX века. - М., Высш. школа, 1982.

THE HISTORICAL EVOLUTION OF MACHINE TRANSLATION

Khoshimkhujayeva Mokhirukh Muzaffarovna,

PhD, associate professor, Termez University of Economics and Service,

Head of the international department, PhD, associate professor at the

Foreign Language and Literature Department

moxirux_xoshimxojayeva@tues.uz

Abstract. This article analyzes the history and current state of machine translation, which is a component of computational linguistics. Consequently, it has been determined that machine translation has significantly contributed to the development of computational linguistics as a field and has evolved into a distinct branch of this discipline. The examination of the history of machine translation reveals seven main periods, while simultaneously, the era of neural machine translation is progressing.

Key words: computational linguistics, machine translation, history of development, 3 main periods, rule-based machine translation, statistical machine translation, neural machine translation, current state of machine translation.

MASHINA ASOSIDAGI TARJIMASINING TARIXIY RIVOJLANISHI

Annotatsiya. Ushbu maqolada kompyuter lingvistikasining bir qismi bo'lgan mashina tarjimasining rivojlanish tarixi va hozirgi holati tahlil qilinadi. Natijada mashina tarjimasi kompyuter lingvistikasining fan sifatida rivojlanishida katta rol o'ynagani va hozirda ushbu fanning alohida tarmog'iga aylanganligi aniqlandi. Mashina tarjimasi tarixini o'rganish jarayonida 7 ta asosiy davr mavjudligi, ayni paytda esa neyron mashina tarjimasi davri davom etayotganligi aniqlangan.

Kalit so'zlar: kompyuter lingvistikasi, mashina tarjimasi, rivojlanish tarixi, 3 ta asosiy davr, qoidaga asoslangan mashina tarjimasi, statistik mashina tarjimasi, neyro mashina tarjimasi, mashina tarjimasining hozirgi holati.

ИСТОРИЧЕСКАЯ ЭВОЛЮЦИЯ МАШИННОГО ПЕРЕВОДА

Аннотация. В данной статье анализируется история и современное состояние машинного перевода, который является компонентом компьютерной лингвистики. В результате было установлено, что машинный перевод внес значительный вклад в развитие компьютерной лингвистики и в настоящее время превратился в отдельную ветвь этой дисциплины. Изучение истории машинного перевода выявляет 7 основных периода, в то время как одновременно прогрессирует эра нейронного машинного перевода на сегодняшний день.

Ключевые слова: компьютерная лингвистика, машинный перевод, история развития, 3 основных периода, машинный перевод на основе правил, статистический машинный перевод, нейронный машинный перевод, современное состояние машинного перевода.

Machine translation (MT) is a significant subdivision of computational linguistics, a field that lies at the intersection of computer science, artificial intelligence, and linguistics. Machine translation focuses on developing algorithms and models that automatically translate text or speech from one natural language to another [10]. This subfield is critical in addressing the ever-growing need for multilingual communication in an increasingly globalized world.

At its core, machine translation seeks to overcome the complexities of human language, such as syntax, semantics, and pragmatics, which differ widely across languages. Early approaches to MT, such as rule-based systems, relied on predefined linguistic rules and bilingual dictionaries to perform translations. These systems, while precise in controlled environments, struggled with the ambiguity and variability of natural language.

The advent of statistical machine translation (SMT) marked a shift in methodology. SMT systems leverage large parallel corpora and statistical models to predict translations based on probabilities. SMT systems improved translation quality by analyzing patterns in real-world bilingual data. However, they still faced limitations in handling idiomatic expressions and complex linguistic structures.

Introduction. More recently, the emergence of neural machine translation (NMT) has revolutionized the field. NMT models, powered by deep learning and neural networks, can process entire sentences or documents as cohesive units rather than translating word by word. These models, such as those based on Transformer architectures, have achieved remarkable accuracy and fluency by learning semantic relationships between languages. By training on vast multilingual datasets, NMT systems can capture context, idioms, and stylistic nuances more effectively than their predecessors.

Machine translation remains a cornerstone of computational linguistics, driving advancements in language processing technologies and cross-linguistic understanding. While challenges persist, such as low-resource language translation and domain-specific adaptations, ongoing research continues to improve the quality, efficiency, and accessibility of MT systems. From powering translation services like Google Translate to facilitating multilingual content creation, machine translation plays a vital role in bridging language barriers and fostering global communication.

Machine translation (MT) in computational linguistics is the process of automatically translating text from one language (the source language) to another (the target language) using computational methods. It's a complex task involving various techniques, each with strengths and weaknesses. Those techniques include rule-based translation, statistical machine translation, and more recently, neural machine translation [20]. The choice of MT approach depends on various factors, including the availability of resources (e.g., parallel data, linguistic expertise), the desired level of accuracy and fluency, and the specific application. Current research in computational linguistics focuses on improving the efficiency and effectiveness of these methods, particularly for low-resource languages and specialized domains.

The field of machine translation has a rich and fascinating history that spans several decades. Originally conceived as a computational system in the 1940s, machine translation has undergone a significant transformation in recent years, with the shift from statistical to neural-based approaches [21].

W. John Hutchins creates a detailed periodization of machine translation history. He distinguishes 8 periods in the development of MT in the world.

1. *Early Stages:* This section covers the initial ideas and attempts at machine translation, including the use of mechanical dictionaries and code-breaking techniques during World War II.

2. *The Weaver Memorandum and Early Research (1949-1954):* Discuss Warren Weaver's influential memorandum and the subsequent surge in research, including the Georgetown-IBM experiment.

3. *Early Systems and Approaches (1954-1964):* Explores the development of early MT systems, including rule-based and direct translation methods, and the challenges encountered.

4. *The ALPAC Report and Its Aftermath (1964-1975):* Examines the impact of the ALPAC report, which criticized the progress of MT and led to reduced funding, and the shift towards more specialized applications.

5. *Renewed Interest and Development (1975-1990):* Covers the resurgence of MT research, driven by advancements in computing power and the development of new approaches like interlingua and transfer-based systems.

6. *The Rise of Statistical MT (1990-2010):* Discusses the emergence and dominance of statistical machine translation, fueled by the availability of large corpora and advances in statistical modeling.

7. *The Neural MT Revolution (2010-Present):* Explores the impact of neural machine translation, its advantages over previous methods, and the ongoing research in this area.

In the early days of machine translation research, researchers adopted a crude dictionary-based approach, resulting in a simplistic word-for-word translation that was often inaccurate and lacked the nuance and context required for high-quality translation [24]. This period is characterized by the independent patents filed by Georges Artsrouni and Petr Smirnov-Troyanskii in 1933. Artsrouni's design focused on a mechanical dictionary system using paper tape, while Troyanskii envisioned a three-stage process involving human pre- and post-editing with a mechanical translation stage in between. Troyanskii's ideas, though not immediately realized, foreshadowed later developments in MT [8]. Over time, linguistic theories were gradually incorporated into machine translation systems, improving the overall quality of the translations.

Materials and methods. The first concept of machine translation emerged in the mid-20th century, shortly after World War II [8]. Early pioneers like Warren Weaver and Andrew D. Booth explored the possibility of using computers to automate translation. Initial approaches, often based on simple dictionary lookups and rule-based systems, yielded limited success due to the complexities of language [5]. Rule-based machine translation systems rely on manually crafted linguistic rules to translate text. These rules specify how words and phrases in the source language are mapped to their equivalents in the target language, incorporating grammatical and syntactic information [17]. RBMT systems typically involve three main stages:

1. *Analysis*: The source text is analyzed to identify its grammatical structure and the relationships between words.

2. *Transfer*: The analyzed source text is transformed into an intermediate representation, often based on a shared linguistic framework.

3. *Generation*: The target text is generated from the intermediate representation, applying the target language's grammatical rules.

RBMT systems offer several advantages, including:

- *Domain Specificity*: Rules can be tailored to specific domains or subject areas, resulting in highly accurate translations for specialized texts.

- *Explainability*: The rule-based approach makes the translation process transparent and easier to understand and debug.

- *Controllability*: Rules can be fine-tuned to address specific translation challenges or stylistic preferences.

However, RBMT systems also face limitations:

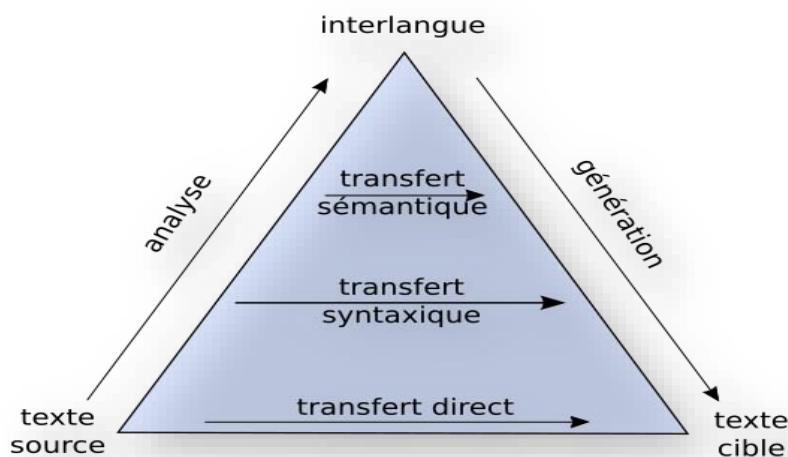
- *Scalability*: Developing and maintaining a comprehensive rule set for a language pair is labor-intensive and time-consuming, making it difficult to scale to new languages or domains [17].

- *Brittleness*: RBMT systems can struggle with unexpected input or variations in language use not covered by the rules.

- *Knowledge Bottleneck*: The quality of an RBMT system depends heavily on the expertise of the linguists who create the rules, and it can be challenging to capture the full complexity of language in a set of rules [7, 15].

Discussion. The Cold War spurred significant investment in machine translation, particularly for Russian-English translation. The Georgetown-IBM experiment in 1954 marked a milestone, demonstrating the potential, albeit rudimentary, of automated translation [6]. The Georgetown-IBM experiment, conducted on January 7, 1954, stands as a landmark event in the history of machine translation [4]. This demonstration, a collaborative effort between Georgetown University and IBM, involved the fully automatic translation of over sixty Russian sentences into English [4]. While limited in scope, the experiment captured the public imagination and fueled optimism about the future of machine translation. The system used for the experiment was relatively simple, employing a vocabulary of 250 words and six grammar rules [4]. These words focused on topics like politics, law, science, and military affairs, reflecting the Cold War context of the time [4]. Punched cards stored the vocabulary and rules [4]. Despite its simplicity, the experiment's success generated considerable excitement and led to increased funding for machine translation research [22]. The Georgetown-IBM experiment is widely credited with raising public awareness of machine translation and demonstrating its potential [9]. Although initial predictions of fully automated, high-quality translation within a few years proved overly optimistic, the experiment laid the groundwork for future advancements in the field [22].

Subsequent decades saw the development of more sophisticated methods, including statistical machine translation, which leveraged large corpora of parallel texts to learn statistical relationships between words and phrases [13]. Researchers continued refining machine translation systems in the 1960s and 1970s, incorporating more sophisticated linguistic analysis and knowledge-based approaches. Research at the University of Washington led by Erwin Reifler: Focused on a word-for-word approach with large bilingual

dictionaries [8]. The research under Erwin Reifler at the University of Washington (Seattle) epitomized the word-for-word approach; it involved the construction of large bilingual dictionaries where lexicographic information was used not only for selecting lexical equivalents but also for solving grammatical problems without the use of syntactic analysis. Entries gave English translations with rules for local reordering of output. The huge lexicon made extensive use of English 'cover terms' for Russian polysemes, the inclusion of phrases and clauses, and the classification of vocabulary into sublanguages.

More significant works referring to this period were work at the Cambridge Language Research Unit: (explored theoretical models of language and the use of an interlingua) and [8] Silvio Ceccato's research in Milan (developed an interlingua based on conceptual analysis [8]. (Hutchins, 1995). At the Cambridge Language Research Unit, Margaret Masterman and her colleagues adopted two basic lines of research: the development of a prototype interlingua producing crude 'pidgin' (essentially word-for-word) translations, and the development of tools for improving and refining MT output, primarily by means of the rich semantic networks of a thesaurus (conceived as lattices of interlocking meanings.) At Milan, Silvio Ceccato concentrated on the development of an interlingua based on conceptual analysis of words (species, genus, activity type, physical properties, etc.) and their possible correlations with other words in texts.

The next period is called *The ALPAC Report and Its Aftermath (1964-1975)*. It is related to the ALPAC report, which criticized the progress of MT and led to reduced funding and the shift towards more specialized applications. In 1964, the government sponsors of MT in the United States formed the Automatic Language Processing Advisory Committee (ALPAC) to examine the prospects. In its famous 1966 report, it concluded that MT was slower, less accurate, and twice as expensive as human translation and that 'there is no immediate or predictable prospect of useful machine translation.' It saw no need for further investment in MT research; instead, it recommended the development of machine aids for translators, such as automatic dictionaries, and continued support of basic research in computational linguistics. As a result, the focus of MT activity switched from the United States to Canada and to Europe. European and Canadian Efforts: While MT research in the US slowed down, Europe and Canada continued to pursue MT development, driven by their multilingual needs. The TAUM project at the University of Montreal made significant contributions, including the development of the Q-system formalism and the Météo system [8].

Between 1960 and 1971, the group established by Bernard Vauquois at Grenoble University developed an interlingua system for translating Russian mathematics and physics texts into French. The 'pivot language' of CETA (Centre d'Etudes pour la Traduction Automatique) was a formalism for representing the logical properties of syntactic relationships.

It was not a pure interlingua as it did not provide interlingual expressions for lexical items; a bilingual transfer mechanism translated these. Syntactic analysis produced first a phrase-structure (context-free) representation, then added dependency relations, and finally a 'pivot language' representation in terms of predicates and arguments. After substitution of TL lexemes (French), the 'pivot language' tree was converted first into a dependency representation and then into a phrase structure for generating French sentences. A similar model was adopted by the LRC at Texas during the 1970s in its METAL system: sentences were analyzed into 'normal forms', semantic propositional-dependency structures with no interlingual lexical elements. This illustration shows the manner of interlingua translation in Vauquois triangle (1968).

Early Commercial Systems: The "quiet decade" also saw the emergence of early commercial MT systems, such as Systran and METAL, which focused on practical applications and catered to specific market needs.

Systran, Logos, and METAL were among the most influential machine translation systems that emerged during the late 20th century, each contributing unique advancements to the field. Systran, developed by Petr Toma in the late 1960s, initially adopted a direct translation approach but evolved into a modular transfer-based system, making it highly adaptable for multiple language pairs. It gained prominence when it was deployed in 1970 by the U.S. Air Force for Russian-English translations and later in 1976 by the European Communities for multilingual translation needs. Systran's integration with controlled input systems, like Xerox's manual translations, minimized post-editing, allowing it to dominate government and industrial applications.

In contrast, Logos, led by Bernard E. Scott, began as an English-Vietnamese system for aircraft manuals in the 1970s but transitioned into a more sophisticated transfer-based approach. By 1982, Logos launched a German-to-English system tailored for technical documentation, emphasizing semantic features to resolve linguistic ambiguities. It was particularly effective in translating complex technical texts, and its domain-specific tuning made it a popular choice for industries requiring large-scale, accurate translations, such as Lexi-Tech in Canada.

Meanwhile, METAL, a collaborative effort between the University of Texas and Siemens in the late 1970s, adopted a purely transfer-based design with a strong emphasis on linguistic analysis and semantic accuracy. Commercialized in 1988, METAL was primarily used for technical fields like data processing and telecommunications, offering multilingual capabilities between languages such as German, English, Dutch, French, and Spanish. Known for its linguistic sophistication and modularity, METAL influenced subsequent machine translation systems by showcasing the importance of robust syntactic and semantic processing.

Together, Systran, Logos, and METAL played critical roles in advancing machine translation, transitioning it from early direct approaches to more modular and semantically-aware transfer systems, which laid the groundwork for modern MT technologies. The 1990s marked a significant shift in machine translation, with the emergence of statistical approaches pioneered by IBM researchers. The IBM Candide system, developed in the early 1990s, introduced a statistical approach to machine translation that relied on large parallel corpora to learn translation patterns. In contrast to rule-based systems, statistical machine translation models were trained on large datasets of translated text, allowing the systems to learn the statistical relationships between words and phrases in the source and target languages. Statistical machine translation is a machine translation approach that uses statistical models derived from large amounts of bilingual text data to translate between languages [19]. Instead of relying on explicit linguistic rules, SMT systems learn statistical relationships between words, phrases, and even entire sentences in the source and target languages.

The core idea behind SMT is to calculate the probability of a target language sentence being a translation of a given source language sentence. This probability is estimated based on the frequency of word and phrase alignments observed in the training data [19]. The training data, known as a parallel corpus, consists of pairs of sentences in the source and target languages that are translations of each other.

SMT systems typically involve several components:

- *Language Model*: A statistical model of the target language that estimates the probability of a sequence of words occurring in the target language.

- *Translation Model*: A statistical model that estimates the probability of a sequence of words in the source language being translated into a sequence of words in the target language.

- *Decoder*: An algorithm that searches for the most probable target language sentence given a source language sentence, using the language and translation models.

SMT systems have several advantages over earlier rule-based approaches:

- *Data-driven*: SMT systems learn from data, allowing them to capture patterns and regularities in language that may not be easily captured by rules.

- *Robustness*: SMT systems are more robust to variations in language use and can handle noisy or incomplete input.

- *Scalability*: SMT systems can be trained on large amounts of data, making them more scalable to new languages and domains.

However, SMT systems also have limitations:

- *Data dependence*: The quality of an SMT system depends heavily on the quality and quantity of the training data.

- *Lack of linguistic knowledge*: SMT systems do not explicitly incorporate linguistic knowledge, which can lead to errors in grammaticality and fluency.

- *Difficulty with long-range dependencies*: SMT systems can struggle to capture long-range dependencies between words in a sentence.

The statistical approach offered several advantages over rule-based systems: it was more robust to linguistic variation, could be scaled to larger datasets, and did not require extensive linguistic knowledge engineering.

The success of statistical machine translation, exemplified by systems like Google Translate, has led to further advancements in the field. More recent efforts have sought to combine the strengths of statistical and rule-based approaches, creating hybrid systems that leverage both data-driven and knowledge-based techniques.

While the early efforts in machine translation were promising, the limitations of various technologies, such as rule-based and statistical approaches, became increasingly apparent as the application field of machine translation became more complex. This led to the emergence of neural machine translation, a revolutionary approach that has pushed the boundaries of translation quality and opened up new avenues for the application of machine translation.

A major breakthrough came with the advent of neural machine translation in the 2010s. NMT systems, powered by deep learning algorithms, are capable of capturing more nuanced aspects of language and producing significantly more fluent and accurate translations [21].

While NMT has greatly advanced the field, challenges remain, particularly for low-resource languages lacking extensive training data [18]. Current research focuses on addressing these challenges, improving the efficiency of NMT systems, and expanding machine translation applications to new domains [1].

Neural machine translation is a revolutionary approach that leverages deep learning algorithms to translate text from one language to another [16]. Unlike earlier statistical machine translation systems, NMT models are designed to capture more nuanced aspects of language, resulting in more fluent and accurate translations [21, 11]. At the heart of NMT lies the concept of neural networks, complex interconnected systems inspired by the structure of the human brain [23]. These networks are trained on massive amounts of bilingual text data, learning to map sequences of words from the source language to corresponding sequences in the target language [21].

NMT systems typically employ an encoder-decoder architecture [3]. The encoder processes the source text into a vector representation that captures its meaning. The decoder then takes this vector representation and generates the corresponding text in the target language [16]. An attention mechanism allows the decoder to focus on different parts of the source text as it generates the translation, improving accuracy and handling long-range dependencies [3].

NMT has several advantages over previous approaches:

- *Improved fluency and accuracy:* NMT systems often produce translations that are more natural and closer to human-quality than those generated by SMT systems [11].
- *Handling of context and ambiguity:* NMT models are better at capturing context and resolving ambiguity in language, leading to more accurate translations.
- *End-to-end learning:* NMT systems are trained end-to-end, meaning they learn directly from the source and target text data without the need for hand-crafted features or rules [3, 2].

Despite its advancements, NMT still faces challenges:

- *Data dependence:* Like SMT, NMT requires large amounts of training data, which can be a bottleneck for low-resource languages [21].
- *Computational cost:* Training and running NMT models can be computationally expensive [12].
- *Explainability:* Understanding how NMT models arrive at their translations can be challenging, making debugging errors or improving performance difficult [11].

Ongoing research aims to address these challenges, exploring techniques such as transfer learning, multilingual models, and unsupervised learning to improve the efficiency and capabilities of NMT systems.

Results. This paper's historical analysis of machine translation (MT) showcases a distinct development path characterized by innovation and responsiveness to the changing demands of multilingual communication. The study outlines seven significant stages in MT's evolution, ranging from the basic word-for-word substitutions of the 1940s to today's advanced neural machine translation (NMT) systems. The research confirms the significant impact of the **Georgetown-IBM experiment (1954)** as a public milestone that propelled early optimism and funding, despite its rudimentary methods. The **ALPAC report (1966)** subsequently shifted the focus of MT development from the United States to Europe and Canada, where more sustained, domain-specific projects took root, including SYSTRAN, LOGOS, and METAL systems. A pivotal transformation occurred in the **1990s with the rise of Statistical Machine Translation (SMT)**, which introduced a probabilistic approach, leveraging parallel corpora. SMT systems outperformed their rule-based predecessors in handling linguistic variability and scalability, although they lacked deep contextual understanding. The current era of Neural Machine Translation (2010–present) marks a peak in MT evolution. NMT systems using Transformer architectures have significantly improved translation fluency, accuracy, and context-awareness. However, challenges remain, including data dependency, computational demands, and limited applicability to low-resource languages. Overall, machine translation has evolved into a core subfield of computational linguistics and an essential tool for global communication and information exchange.

Conclusion. This study shows that machine translation has experienced significant technological and conceptual changes since it began. Progressing from mechanical dictionaries to data-driven statistical methods and deep learning neural systems, each stage has tackled prior limitations while bringing forth new functionalities and challenges. The analysis establishes that machine translation is crucial in the evolution of computational linguistics, having developed into a distinct and actively advancing field of research. Neural machine translation is currently the most sophisticated phase, providing significant enhancements in translation quality and contextual awareness. However, continuous research remains vital to address

outstanding challenges, including the translation of low-resource languages, customization for specific domains, and the transparency of neural models. Future progress will probably depend on hybrid models, multilingual training approaches, and unsupervised learning, which can broaden MT's advantages to a larger array of linguistic communities. This paper discusses the evolution of machine translation, acting as both a record of technological success and a guide for future advancements in automated language processing.

REFERENCES:

1. Aihua, Zhu. "Man-Machine Translation-Future of Computer-Assisted Translation." *Journal of Physics Conference Series*, vol. 1861, no. 1, IOP Publishing, 1 Mar. 2021, p. 12088, <https://doi.org/10.1088/1742-6596/1861/1/012088>.
2. Bahdanau, Dzmitry, Kyunghyun Cho, and Yoshua Bengio. "Neural Machine Translation by Jointly Learning to Align and Translate." *International Conference on Learning Representations*, 2015, arXiv:1409.0473.
3. Britz, Denny, et al. "Massive Exploration of Neural Machine Translation Architectures." *arXiv (Cornell University)*, Cornell University, 1 Jan. 2017, <https://doi.org/10.48550/arXiv.1703>.
4. Georgetown-IBM Experiment. July 2023, https://en.wikipedia.org/wiki/Georgetown%E2%80%93IBM_experiment.
5. History of Machine Translation. June 2024, https://en.wikipedia.org/wiki/History_of_machine_translation.
6. Hutchins, John. *Machine Translation: A Concise History*. Feb. 2023, <https://www.semanticscholar.org/paper/Machine-translation%3A-a-concise-history-Hutchins/af3c86b695176de562a93e9b69d8689e8ae80816>.
7. Hutchins, W. John, and Harold Somers. *An Introduction to Machine Translation*. 1992, <http://ci.nii.ac.jp/ncid/BA14338439>.
8. Hutchins, W. John. "Machine Translation: A Brief History." *Elsevier eBooks, Elsevier BV*, 1995, p. 431, <https://doi.org/10.1016/b978-0-08-042580-1.50066-0>.
9. Hutchins, W. John. "The Georgetown-IBM Experiment Demonstrated in January 1954." *Lecture Notes in Computer Science, Springer Science+Business Media*, 2004, p. 102, https://doi.org/10.1007/978-3-540-30194-3_12.
10. Jurafsky, Daniel, and James H. Martin. *Speech and Language Processing*. Pearson, 2023.
11. Kenny, Dorothy. "Machine Translation for Everyone: Empowering Users in the Age of Artificial Intelligence." *Zenodo (CERN European Organization for Nuclear Research)*, European Organization for Nuclear Research, 2022, <https://doi.org/10.5281/zenodo.6653406>.
12. Kim, Yoon, and Alexander M. Rush. "Sequence-Level Knowledge Distillation." *Proceedings of the 2021 Conference on Empirical Methods in Natural Language Processing*, 1 Jan. 2016, <https://doi.org/10.18653/v1/d16-1139>.
13. Machine Translation. June 2024, https://en.wikipedia.org/wiki/Machine_translation.
14. Manning, Christopher D., Prabhakar Raghavan, and Hinrich Schütze. *Introduction to Information Retrieval*. Cambridge UP, 2008.
15. Mohammadpour, Fahime, and Abbas Ali Ahangar. "Building a Hybrid Machine Translation System for Translating from English into Persian." *English Linguistics Research*, vol. 1, no. 2, Sciedu Press, 5 July 2012, <https://doi.org/10.5430/elr.v1n2p44>.
16. Neural Machine Translation. Dec. 2022, <https://blog.acolad.com/what-is-neural-machine-translation-and-why-it-is-important>.
17. Rule-Based Machine Translation. Dec. 2023, https://en.wikipedia.org/wiki/Rule-based_machine_translation.
18. Sartipi, Amir, et al. "An Evaluation of Persian-English Machine Translation Datasets with Transformers." *arXiv (Cornell University)*, Cornell University, 1 Jan. 2023, <https://doi.org/10.48550/arXiv.2302>.
19. Statistical Machine Translation. June 2024, https://en.wikipedia.org/wiki/Statistical_machine_translation.
20. Tan, Zhixing, et al. "Neural Machine Translation: A Review of Methods, Resources, and Tools." *AI Open*, vol. 1, Elsevier BV, 1 Jan. 2020, p. 5, <https://doi.org/10.1016/j.aiopen.2020.11.001>.
21. Team, Nllb, et al. "No Language Left Behind: Scaling Human-Centered Machine Translation." *arXiv (Cornell University)*, Cornell University, 1 Jan. 2022, <https://doi.org/10.48550/arxiv.2207.04672>.

22. *The Georgetown-IBM Experiment: The Rise Of The Machine Translations*. Oct. 2013, <https://www.thelinguafile.com/2013/10/the-georgetown-ibm-experiment-rise-of.html>.
23. *Where Are We at with Neural Machine Translation?* Sept. 2022, <https://blog.pangeanic.com/neural-machine-translation>.
24. Zheng, Haicui. "A Case Study of Machine Translation: Problems and Suggestions." *International Journal of English Linguistics*, vol. 5, no. 2, Canadian Center of Science and Education, 29 Mar. 2015, <https://doi.org/10.5539/ijel.v5n2p92>.

QARAQALPAQ TILINDE JOQARI BILIMLENDIRIWDEGI TÚPKILIKLI TERMINLER

Qalbaeva Zulqumar Polatbayevna,

Ózbekstan Ilimler akademiyası Qaraqalpaqstan bólimi
gumanitar ilimler ilim-izertlew instituti tayanish doktoranti, Nukus

Annotatsiya. Maqalamızda joqarı bilimlendiriw terminleri haqqında sóz etemiz. Joqarı bilimlendiriw terminleriniń arasındagı túpkilikli terminler tuwralı aytıp ótiledi. Sonday-aq, shıǵısı boyınsha terminler arasındagı ózgeshelikler haqqında sóz boladı. Qaraqalpaq terminleriniń tariyxı tikkeley til hám millet tariyxı menen baylanıslı ekenligin aytıp óttik hám misallar járdeminde dálillewge háreket ettik. Ásirese arab-parsı tilleriniń tilimizge tásiiri qaraqalpaq xalıq awızeki dóretpelerinde hám klassik shayırlardıń shıǵarmalarında ayqın sezilip turadı. Usı ózgeshelikler haqqında da maqalamızda aytıp ótildi. Maqalanıń tiykarǵı mazmunı túpkilikli terminlerdiń ózgesheligi hám búgingi kúnge shekem saqlanǵan terminlerdiń qollanıluwı haqqında bayanlanǵan.

Gilt sózler: termin, sózlik, misal, bilimlendiriw, túpkilikli.

QORAQALPOQ TILIDA OLIY TA'LIMDAGI MAHALLIY ATAMALAR

Annotatsiya. Maqolamızda oliy ta'lim terminlari haqida sóz boradi. Oliy ta'lim atamalarining orasidagi mahalliy atamalar haqida aytib ótiladi. Jumladan, asli bóyicha atamalar orasidagi xususiyatlar haqida sóz boradi. Qoraqalpoq atamalarining tarixi, asosan, til va millat tarixi bilan bogliq ekanligini ham aytib ótdik va misollar orqali dalillashga harakat qildik. Ayniqsa, arab-fors tillarining tilimizga ta'siri qoraqalpoq xalq oǵzaki ijodlarida va klassik shoirlarning ijodlarida ham sezilib turishi haqida maqolamızda aytib ótildi. Maqolaning asosiy mazmunı mahalliy atamalarning mazmunı va bugungi kungacha saqlangan atamalarning qóllanilish xususiyatlari bayon qilingan.

Kalit sózlar: atama, luǵat, misol, ta'lim, mahalliy.

МЕСТНЫЕ ТЕРМИНЫ В ВЫСШЕМ ОБРАЗОВАНИИ НА КАРАКАЛПАКСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация. В нашей статье описывается терминология высшего образования. В ней рассматриваются местные термины среди терминов высшего образования. В частности, в ней рассматриваются особенности терминов с точки зрения происхождения. Мы также упомянули, что история каракалпакских терминов в основном связана с историей языка и нации, и мы попытались доказать это примерами. В частности, в нашей статье упоминалось, что влияние арабского и персидского языков на наш язык ощущается в устных и классических произведениях каракалпакского народа. Основное содержание статьи составляет содержание местных терминов и особенности использования терминов, сохранившиеся до наших дней.

Ключевые слова: термин, словарь, пример, образование, местный.

LOCAL TERMS IN HIGHER EDUCATION IN THE KARAKALPAK LANGUAGE

Abstract. Our article will talk about higher education terms. It will talk about local terms among higher education terms. In particular, it will talk about the features between the terms in terms of origin. We also mentioned that the history of Karakalpak terms is mainly connected with the history of the language and nation, and we tried to prove it with examples. In particular, it was mentioned in our article that the influence of the Arabic-Persian languages on our language is felt in the oral works of the Karakalpak people and in the works of classical poets. The main content of the article is the content of local terms and the features of the use of terms that have been preserved to this day.

Key words: term, dictionary, example, education, local.

Kirisiw. Qaraqalpaq tili sózlik qorı oǵada bay. Onıń bayıwında biz izertlep atırǵan terminlerdiń de ornı ayırıqsha. Qaraqalpaq tiliniń tariyxiy terminologiyası hám zamanagóy terminologiya tilimizdiń qay dárejede bay ekenligin kórsetip beredi. Tariyxiy terminlerdi saqlap qalıw hám zamanagóy terminlerdiń kirip keliwin durıs qabıl etiw arqalı tilimizdiń rawajlanıwına erise alamız. Jumısımızdıń birinshi babında terminologiyanıń

qálplesiw hám rawajlanıw jolları haqqında sóz etkenbiz. Bul haqqında birqansha mısallar, terminologiyalıq derekler hám ilimpazlardıń pikirleri menen ele de anıqlıq kirgize aldıq.

Ádette tyurkologiya ilimi tájiriybesinde anaw ya mınaw túrkiy tildiń leksikasına tariyxıy kózqarastan sıpatlama beriwde ulıwma onı eki toparǵa ajratıp qaraw keń tarqalǵan. Tariyxıy shıǵısı boyınsha sózlik quramdı ózlik qatlam hám ózgelik qatlam dep ajratıw maqsetke muwapıq keledi. Sonlıqtan qaraqalpaq tiliniń leksikologiyasına, onıń quramına baha beriwde biz onı ózlik hám ózgelik qatlamǵa ajratıp anıqlawdı maqul kórip otırmız [4.131]. Usı pikirlerden kelip shıǵıp biz de óz gezeginde joqarı bilimlendiriwdegi terminlerdi toparlarǵa bólip úyreniwdi jón kórdik. Yaǵnıy ózlik qatlamdaǵı túpkilikli terminler hám ózgelik qatlamdaǵı ózlesken terminler.

Ózlik qatlam dep biz qaysı tillerdi alıp qaraymız? Birinshi náwbette bul sorawǵa juwaptı biz qaraqalpaq tiliniń tariyxına názer salıw arqalı taba alamız. Qaraqalpaq tiliniń túrkiy tillerdiń biri ekenligin esapqa alǵan halda onıń tariyxı ortaǵ túrkiy tiller menen baylanıslı ekenligin aytıp ótiw orınlı.

Izertlew metodologiyası. Maqalada tómendegi iliniy metodologik usıllardan paydalanıldı: *ilimiy-teoriyalıq analiz, salıstırıw hám tariyxıylyq metodi*.

Nátiyjeler. Belgili tyurkolog N.A.Baskakovtıń tastıyqlawı boyınsha, túrkiy tiller leksikasınıń qálplesiwı erte dáwirlerge tuwra keledi. Ol dáwirlerde házirgi túrk, mongol, tungus, manshjur hám basqa qáwimlerdiń ata-babaları bir-birine jaqın, ortaǵ tilde pikir alısqan. Olar sol dáwirlerde ele qálplesken, bir-birinen ayrılatuǵın til qurılısına iye tiller sıpatında tanılmaǵan edi. Sonlıqtan túrkiy tillerdiń áyyemgi leksikalıq qatlamın ol kóp sanlı túrk, mongol, tungus, manshjur tilleri ushın ortaǵ leksikalıq qatlam dep ataydı [4.131]. Demek, ózlik qatlam qálplesemen degenshe, qaraqalpaq tili de sol túrkiy tillerdiń qatarında bolǵan hám birgelikte rawajlanıp otırǵan. Bul rawajlanıw dáwiri belgili basqıshlardı basıp ótiwi tábiyiy. Biz usı bólimde áyne usı basqıshlarda dóregen ózlik qatlamımızdaǵı túpkilikli terminlerge toqtalıp ótpekshimiz. Bul dáwirde qálplesken terminlerde álbette, basqa ortaǵ túrkiy tillerdiń tásiiri bolıw itimalı kúshli. Degen menen, hárbir til ózine tán ózgesheliklerge, grammatikalıq belgilerine, qásiyetlerine iye. Bunday ózgesheliklerdi tariyxıy shıǵarmalardan kórsek boladı. Sol dáwirdegi jazba derekler hám dóretilgen shıǵarmalar túpkilikli sózlerimizdi hám terminlerimizdi kórsetip bere alatuǵın tiykarǵı dáliller qatarına kiredi. Bir tildiń ekinshi tilge tásin, yaki sol dáwirdegi tilimizdiń ayırım terminleriniń ózgeshelenip qollanıwın áyne sol dáwirdegi dóretilshilik shıǵarmaları kórsetip beredi. Bul tariyxıy terminler tek sol dáwirde qálplesip, sol dáwir ushın ǵana xızmet etip qoymastan búgingi kúnde de terminologiyamızdan orın alıp kelmekte.

Máselen, *oqıtıwshı, bilim, ilim, bilimli, ilimli, tárbiya, miynet tárbiyası, xoshametlew, ózbetinshe jumıs, shınıǵıw, gúrrińlesiw, sózlik, aqıl tárbiyası, dógerik, baǵdarlama, topar, qonıraw, bilimlendiriw, baha, dáreje, izertlew, ilimiy jumıs, tájiriybe, uqıplıq, kónlikpe, úyreniw, baqlaw, soraw, sınav, qaǵıydalar, kórsetpeler, maǵlıwmat, kózqaras, eplilik, ilim-pán, shıǵarma, dóretpa, ádebiyatlar, úlgi, zıyalı, qánige, alım* hám basqa da terminler burınnan pedagogikamızda bar bolǵan túpkilikli terminler qatarına kiredi. Túpkilikli terminler óz tilimizge tán xalqımızdıń awızeki qollanıwı nátiyjesinde kelip shıqqan hám pedagogikada termin sıpatında qálplesken. Túpkilikli terminler óz tilimizdiń ishki jolları menen rawajlanıp bayıp otırdı. Máselen: qosımta qosıw usılı arqalı hám sóz qosıw usılı arqalı jańa terminler óz tilimizde bayıp otırdı. Degen menen, terminlerdiń rawajlanıwı tek ishki jollar menen bayıp otırǵan joq. Dáwir rawajlanıwı hám aǵımına saykes basqa tillerden de terminler kirip kele basladı. Sonlıqtan, tilimizdegi barlıq terminlerdi de túrkilikli dep alıp qaraw nadırıs. Sırttan kirgen terminlerdi qabil etiw arqalı tilimizdi ele de bayıtqan esaplanamız, sonlıqtan terminler máselesinde de ózlestiriw procesine qarsı bolmaw tilimizdi rawajlandırıwǵa úles qosıw menen teń degen kózqarastamız.

Túrkiy tillerge belgili dárejede tásir etken, onıń leksikasına sińisip ketken sózler tiykarınan arab hám parsı-tájik tiliniń sózleri esaplanadı. Orta Aziyadaǵı túrkiy tiller leksikasına kirip kelgen arab hám parsı-tájik tilleriniń elementleri tyurkologiyada kóbirek izertlenip kiyatır. Máselen, qazaq tilindegi arab hám parsı-tájik tilleri elementleriniń sanı, L.Rustemovtıń anıqlawı boyınsha, qazaq tiliniń ulıwma leksikasınıń 15 procentine jaqın ekeni kórsetilgen. Ózbek, túrkmen hám uyǵır tilleri leksikasında arab, parsı-tájik tili elementleri onnan da kóp ekenligi ilimiy izertlew nátiyjeleri tiykarında anıqlanǵan. Qaraqalpaq tiliniń sózlik quramındaǵı arabsha hám parsı-tájikshe sózler tilimizge qońsı ózbek, túrkmen, qazaq tilleri arqalı, sonday-aq diniy kitaplar, klassikalıq ádebiyatlar arqalı kelip kirgen [3.158]. Arab hám parsı-tájik tillerinen awısqan sózler turmıstıń kópshilik táreplerin óz ishine alıp, bir qatar sózler diniy túsiniqlerdi bildiretuǵın bolsa, ayırım sózler jámiyetlik-siyasiy túsiniqlerdi, óndiris hám sawda islerine, ilim hám mádeniyatqa baylanıslı túsiniqlerdi bildiredi.

Bul bólimde tilimizdegi túpkilikli terminlerge, olardıń mánisi hám formasına, jasalıwına dıqqat bólemiz. Máselen, bir ǵana *tárbiya* termini erteden-aq pedagogikalıq termin sıpatında qaralıp kelgen. Pedagogika tarawında bul terminge túrlishe pikir bildiriledi. Ásirese onıń mánileri tereńlestirilip úyrenilgen. Sonıń menen birge, ayırım ilimpazlar bul termindi pedagogikanıń úyrenetuǵın obyektı sıpatında qaraydı.

Baspa sózde, sonıń ishinde pedagogikalıq ádebiyatlarda hám adamlar arasında “tárbiya” túsiniǵı geyde keń mániste qollanılsa, geyde tar mániste qollanıladı. Tárbiya túsiniǵı keń mániste qollanılganda jámiyet hám tábiyat qubılıslarınıń, qorshap alǵan sociallıq hám tábiyiy ortalıqtıń, tárbiyanıń hám adamnıń ózine-ózi kórsetetuǵın tásiiri arqalı shaxstıń qalıplesiwiniń pútin bir procesi túsiniledi. Bunday jaǵdayda oqıtıw hám maǵlıwmat túsiniqlerin de tárbiya túsiniǵı óz ishine qamtıydı. Tárbiya túsiniǵı tar mániste paydalanılǵanda adamlarda insanıy sıpatlardı sanalı túrde, aldın-ala bir maqsetti gózlep qalıplestiriwge qaratılıp, arnawlı shólkemlestirilgen xızmet hám shaxstıń rawajlanıwın basqarıw procesi názerde tutıladı. Pedagogika ilim sıpatında tárbiya túsiniǵınıń mine usı eki, keń hám tar mánisindegi máselelerdi úyreniw menen shuǵıllanadı [1.28]. Shınında da, tárbiya keń túsiniq, onı bir tárepleme alıp úyrenip bolmaydı. Onıń pedagogikada tutqan ornı óz aldına. Tárbiya haqqındaǵı pikirler, kózqaraslar qaraqalpaq ádebiyatı tariyxına názer salsaq, kóplegen shayır-jazıwshılardıń dóretiwshiliginen orın alǵanın kórsek boladı. Máselen, qaraqalpaq klassik shayırdı Berdaqtıń derlik kóp ǵana shıǵarmaları tárbiyalıq, didaktikalıq mazmunındaǵı shıǵarmalar.

*Shar **kitaptan** tura qashtım*

*Nawayıdan **sawat** ashtım*

Fizuliyden dúrler shashtım

***Dilwarlardı** izler edim [2.40].*

***Aqlı kámil ilimi** zor,*

***Bilimli** el bolmaydı xor*

Baxıt ushın siltese jol

Orısıyattı izler edim [2.41].

Bir sebepker jalǵız alla,

*Ferdawsıydey **dana** bar ma,*

Túsindirer, Shárxi molla,

*Men **alımlıq** izler edim [2.42].*

Bul qosıq qatarlarında shın mánisindegi pedagogikalıq terminlerdi kóriw múmkin. Máselen: *kitap*, *sawat*, *dilwar*, *aqlı*, *ilim*, *bilimli*, *dana*, *alımlıq* sıyaqlı terminler búgingi kúnde de óz áhmiyetin joypaǵan pedagogikalıq terminler. Solay bolsa da, olar arasında ayırımları búgingi joqarı bilimlendiriwde óz jıyılıǵın joyp, ornına basqa da terminlerdiń almasıp qollanıp júrgenlerin kóriwge boladı. Mısalı, *sawat* sózi ornına *bilim*, *dilwar* ornına *ullı*, *oyshıl*, *alım* sózi ornına kóbirek *ilimpaz* sózleriniń qollanılp júrgeniniń ǵúwasımız.

Bunday ilim hám bilim haqqındaǵı, bilimlendiriw terminlerin erte dáwirde qaraqalpaq ádebiyatı wákilleriniń shıǵarmalarında da kóplep ushıratıwǵa boladı. Mısalı, Axmet Yugnakiydiń “Haqıyqatlar sıylıǵı” shıǵarması naǵız bilim hám ilim iyelewge iytermeleytuǵın shıǵarmalar qatarınan:

*Sóz etpekshi edim jáne **bilimdi**,*

*Joldas bolǵay saǵan bárha **bilimli**.*

***Bilim** menen baxıt jolı ashılar,*

El ǵamın oylaǵan oǵan asıǵar [5.98].

Perzent qádirin úyren ata-anadan,

***Ilım** qádirin úyren bárha **danadan**.*

***Ilım** menen dúnya qızıqlı bolar,*

***Ilım** úyrenbegen jazıqlı bolar [5.98].*

Juwmaq. Demek, pedagogikalıq terminlerdiń qalıplesiwi keshe yaki búgin bolǵan process emes, ol erte dáwirdegi qaraqalpaq ádebiyatında da, XIX ásir klassikalıq ádebiyat wákilleriniń de shıǵarmalarında óz kórinisin tapqan. Bul dóretpelerde qollanılgan terminler tilimizge tán túpkilikli termin sózler bolǵanı menen, ayırım shayır dóretiwshilerde, ayırım qatarlarda arab-parsı tiliniń tásiiri seziledi. Álbette bul X ásirdegi Islam diniń elimizge kirip keliwi menen baylanıslı. Sebebi din kóp ǵana xalıqlardı birlestirdi, nátiyjede kóplegen túrkiy hám basqa da xalıqlardıń tiline hám mádeniyatına óz tásirin tiygizdi. Sonıń menen birge, orta ásirlerdegi jadidshilik aǵımınıń kirip keliwi de arab-parsı tilindegi sózlerdiń tilimizge óz-ózinen aralasıwına túrtki boldı. Solay bolsa da, tilimiz ózine tánlikti, tiykarǵı túpkilikli sózlerin joypadı, kerisinshe saqlap qaldı. Bul awızeki dóretpelerimizdiń hám shayır-jazıwshılarımızdıń dóretpeleriniń dóreliwinde óz kórinisin taptı. Xalıq awızeki dóretpeleriniń bir túri bolǵan naqıl-maqallarda da tálim-tárbiyaǵa hám bilimlendiriwge baylanıslı terminler jiyyi qollanılgan. Áyne sol xalıq awızeki dóretpelerinde túpkilikli terminlerdi jiyyi ushıratıwımız múmkin. Sebebi, heshqanday ózgerissiz saqlanıp kiyatırǵan tilimizdiń bay miyrasları usı naqıl-maqallar. Olarda tilimizdiń eń sap, túpkilikli sózleri qollanıluwı tábiyiy. Mısalı: **Kitap – bilim bulaǵı**. Bul naqıl xalqımız tilinde jiyyi qollanıladı. Ondaǵı bilim, kitap sózleri joqarı bilimlendiriwde jiyyi qollanılatuǵın túpkilikli termin sózler. Olar óz sózlik qatlamımızdaǵı túpkilikli termin sózler sıpatında qollanılganı menen, olardıń payda bolıw tariyxına názer salsaq, túrkiy tilles xalıqlarınıń tariyxına barıp tireledi. Máselen, kitap sózi arab tilinen óz sózlik

qatlamimizga ózlestirilgen. Arab tilindegi “kitabun” (túbiri “ktb”) sózinen basqa da túrkiy tillerge kirip kelgen. Bul X ásirdegi islam dininiń elimizge kirip keliwi menen tikkeley baylanıslı. Degen menen, búgingi kúnde bul terminge óz sózlik qatlamımızdağı túpkilikli termin sıpatında qaraymız. Qaysı termindi alıp qaramayıq, onıń etimologiyası tariyxınan derek berip turadı.

Alım bolmaq ańsat, Adam bolmaq qıyın [6. 76]. *Bilmegenin sorap úyrengen alım*, *bilmegenin soramağan ózine zalım*. [6. 178]. *Alım qasında awzıńa bek bol* [6. 177]. Alım termini de joqarı bilimlendiriwde jiyi qollanılatuǵın pedagogikalıq terminlerdiń biri. Ózbek tilinde “olım” dep atalatuǵın bul terminniń etimologiyası da túrkiy tillerdiń tariyxına barıp taqaladı. Qaraqalpaq tilinde morfologiyalıq jaqtan atlıq sóz shaqabı.

Attan tay, atadan bala, Ustazdan shákirt ozar. [6. 146]. *Ustazı jaqsınıń ustamı jaqsı*. [6. 177]. Joqarı bilimlendiriwdegi eń kóp qollanılatuǵın terminler qatarına “ustaz-shákirt” terminlerin kirgizemiz. Sebebi joqarı bilimlendiriwde ustaz-shákirt sisteması turaqlı túrde jolǵa qoyılǵan. Morfologiyalıq bildiriliwi boyınsha atlıq sóz shaqabı bolǵan bul terminler, tilimizdegi túpkilikli terminler qatarında úyreniledi.

ÁDEBIYATLAR:

1. A.K.Pazılov, Q.S.Seytmuratov, Z.K.Kurbaniyazova. *Úzliksiz tálim pedagogikası / Sabaqlıq / – Tashkent: «Yosh avlod matbaa», 2023;*
2. Бердақ. Сайланды шығармалары. «Билим», 2019-жыл;
3. Бердимуратов Е. *Хазирги заман қарақалпақ тилинің лексикологиясы*. - Нөкис, 1968. – Б;
4. E.Berdimuratov. *Qaraqalpaq tili terminleri*. Nókis, “Bilim” – 1999;
5. K.Mámбетov. “Erte dáwirdegi qaraqalpaq ádebiyatı” *Joqarı oqıw orınlarına arnalǵan sabaqlıq*. Nókis.: “Qaraqalpaqstan”, 2020-jıl;
6. *Қарақалпақ фольклоры*. Т. 88-100/ Нөкис: «Илим». – 2015.

RAQAMLI TRANSFORMATSIYA DAVRIDA O'ZBEK TILI: MUAMMOLAR VA ISTIQBOLLAR

*Samandarova Gulhayo Erkin qizi,
Urganch davlat universiteti tayanch doktoranti*

Annotatsiya. Mazkur maqolada o'zbek tilining zamonaviy texnologik talablar sharoitiga moslashuvi, uni elektron muhitda o'rnini topish va rivojlantirish bilan bog'liq muammo hamda istiqbollarga alohida e'tibor qaratilgan. Unda mahalliy va xorijiy tadqiqotlar natijalari tahlil qilinadi. Maqolaning asosiy maqsadi – raqamli muhitda o'zbek tilining tutgan o'rnini haqida mavjud bilimlarni tizimlashtirish hamda raqamli transformatsiya sharoitida uning rivojlanishiga doir asosiy muammolar va istiqbollarni aniqlashdan iborat.

Kalit so'zlar: o'zbek tili, raqamli platformalar, raqamli transformatsiya, raqamli ta'lim, raqamli savodxonlik, elektron muhit.

УЗБЕКСКИЙ ЯЗЫК В ЭПОХУ ЦИФРОВОЙ ТРАНСФОРМАЦИИ: ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ

Аннотация. В данной статье особое внимание уделяется адаптации узбекского языка к современным технологическим требованиям, его позиции и развитию в электронной среде. Анализируются результаты отечественных и зарубежных исследований. Основная цель статьи — систематизировать существующие знания о положении узбекского языка в цифровой среде и выявить основные проблемы и перспективы его развития в условиях цифровой трансформации.

Ключевые слова: узбекский язык, цифровые платформы, цифровая трансформация, цифровое образование, цифровая грамотность, электронная среда.

UZBEK LANGUAGE IN THE ERA OF DIGITAL TRANSFORMATION: PROBLEMS AND PROSPECTS

Abstract. This article explores the adaptation of the Uzbek language to contemporary technological demands and examines its status and evolution within the digital landscape. It synthesizes insights from both local and international research to provide a comprehensive overview of the language's role in the digital sphere. The primary aim is to consolidate existing knowledge on this topic and to identify key challenges and opportunities for the further development of the Uzbek language amid ongoing digital transformation.

Keywords: Uzbek language, digital platforms, digital transformation, digital education, digital literacy, electronic environment.

Kirish. Hozirgi davrda raqamli texnologiyalar inson hayotida muhim rol o'ynaydi va jamiyatning turli sohalariga, jumladan, tilga ham tobora chuqurroq ta'sir ko'rsatmoqda. Internet texnologiyalari, mobil qurilmalar hamda ijtimoiy tarmoqlarning rivojlanishi natijasida raqamli vositalarning til va kommunikatsiya sohasiga faol kirib kelishi kuzatilmoqda. Shu munosabat bilan, o'zbek tilini raqamli transformatsiya kontekstida o'rganish, ayniqsa, dolzarb bo'lib, zamonaviy sharoitda til bilan bog'liq jarayonlarni anglash uchun muhim ahamiyat kasb etadi.

Raqamli transformatsiya o'zbek tilini o'qitish va o'rganish, uni internet makonida qo'llash umumiy til madaniyatimizga sezilarli darajada ta'sir ko'rsatmoqda. Shu bois, ushbu jarayonni chuqur tadqiq etish muhim bo'lib, u o'zbek tilining raqamli davrda rivojlanish istiqbollarini aniqlash va yuzaga kelishi mumkin bo'lgan muammolarni vaqtida bartaraf qilishga xizmat qiladi.

Mazkur maqola doirasida quyidagi masalalarga asosiy e'tibor beriladi: o'zbek tilining zamonaviy raqamli texnologiyalarga moslashuvi, ona tilimizni elektron muhitda saqlab qolish va rivojlantirish bilan bog'liq muammolar, shuningdek, raqamli transformatsiya kontekstida tillarning rivojlanishi bo'yicha xalqaro tajriba va statistik ma'lumotlar.

Maqolaning asosiy maqsadi — raqamli platformalarda o'zbek tilining tutgan o'rnini haqidagi bilimlarni tizimlashtirish, shuningdek, raqamli transformatsiya sharoitida uning rivojlanish istiqbollari va asosiy muammolarini aniqlashdan iborat.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Ushbu mavzu bo'yicha xorijiy adabiyotlarda raqamli tilshunoslik, kam resursli tillarning texnologik muhitga integratsiyasi, sun'iy intellekt va tabiiy tilni qayta ishlash (NLP) masalalari keng yoritilgan. Jumladan, Bird va Simons [1] elektron til resurslarini yaratishda xalqaro standartlar va hamkorlik muhimligini ta'kidlasa, Scannell [7] tomonidan taklif etilgan "The Crúbadán Project" loyihasi dunyo tillari, xususan, kam resursli tillarning onlayn korpuslarini shakllantirishga qaratilgan yondashuvlarni ko'rsatadi. Shuningdek, Blok va Kameron [10] global raqamli makonda tillarning kommunikativ o'rni, ularning ijtimoiy tarmoqlardagi funksional imkoniyatlarini tahlil qilgan.

Rus tilshunosligida esa raqamli kommunikatsiya, internet-matnlar tili, milliy korpuslar yaratish va tarmoqdagi til siyosati masalalari ustuvor yo'nalishlardan biridir. Masalan, V.V.Kolesov [11] tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda zamonaviy rus tilining raqamli platformalardagi shakllanish xususiyatlari tahlil qilingan, A.A.Krongauz esa internet tilining semantik va pragmatik o'zgarishlarini ko'rsatib bergan[12].

O'zbekistonda bu yo'nalish hali endigina shakllanib borayotgan bo'lsa-da, bir qator muhim ishlar amalga oshirilgan. Jumladan, A.Jo'rayev o'zbek tilining raqamli korpuslarini yaratish, avtomatik tarjima tizimlari va leksik platformalarni shakllantirish bo'yicha ilmiy takliflar bildirgan[4]. N.Karimova esa raqamli savodxonlik, virtual makondagi til madaniyati hamda o'zbek tilining kommunikativ vazifalarini o'rganib, milliy til siyosatining axborot xavfsizligiga ta'siri haqida fikr yuritgan[5]. Umuman olganda, mavjud adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, o'zbek tilining raqamli muhitdagi o'rni mustahkamlash uchun xorijiy tajribalarni hisobga olgan holda milliy yondashuvlarni chuqurlashtirish zarur.

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu tadqiqotda kompleks yondashuv asosida sifatli va miqdoriy tadqiqot uslublari uyg'unlashtirildi. Maqolaning nazariy asosini tilshunoslik, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, raqamli til siyosati va sotsiolingvistika yo'nalishidagi fundamental hamda amaliy tadqiqotlar tashkil etadi. Tadqiqotda xorijiy, rus va mahalliy olimlar tomonidan yaratilgan ilmiy manbalar kontent tahlili orqali o'rganildi, o'zbek tilining raqamli muhitdagi o'rni va rivojlanish istiqbollari bo'yicha mavjud yondashuvlar qiyosiy tahlil asosida ko'rib chiqildi. Tahlil jarayonida korpus lingvistikasi, diskurs tahlili, terminologik tahlil, statistik monitoring metodlaridan foydalanildi.

Tahlil va natijalar. So'nggi yillarda internet butun dunyo bo'ylab inson hayotining ajralmas qismiga aylangan bo'lib, o'zbek tili muloqot olib boriladigan hududlar ham bu jarayondan mustasno emas. Uz.stat. tomonidan olib borilgan tahlillar o'zbek tilining internet foydalanuvchilari soni va ijtimoiy tarmoqlardagi faollik bo'yicha Markaziy Osiyoda yetakchi o'rinlardan birini egallab kelayotganini ko'rsatadi.

O'zbek tili faol qo'llaniladigan asosiy platformalar qatorida YouTube, Telegram, Facebook, Instagram, TikTok kabi tarmoqlarni sanab o'tish mumkin.

Foydalanuvchilar o'zbek tilidan muloqot qilish, axborot almashish, kontent yaratish va uni tarqatish uchun foydalanadilar. Bu esa tilimizning elektron muhitda saqlanishi va rivojlanishiga xizmat qilmoqda.

Tilshunos olim G.Kressning fikriga ko'ra[6], globallashuv jarayoni hamda tillararo o'zaro ta'sir natijasida yangi til shakllari va tuzilmalar yuzaga keladi va ular barcha tillarda o'z aksini topmoqda. Bu holat, ayniqsa, boshqa tillardan, avvalo, ingliz tilidan so'z va jumalarning o'zlashtirilishida yaqqol namoyon bo'ladi. Bunday leksik birliklarning eng ko'p o'zlashtiriladigan sohalari – bu fan, texnologiya, biznes va madaniyatdir. Shuningdek, o'zbek tili internet-kommunikatsiya sohasiga faol moslashmoqda: qisqartmalar, akronimlar, emojilar va memlar kabi yangi til birliklari paydo bo'lmoqda. Bunday yangi shakllar tilni boyitadi, biroq ularning kontekstual qo'llanilishiga oid bilimga ega bo'lmagan foydalanuvchilar uchun tushunish qiyinchilik tug'dirishi mumkin.

Raqamli texnologiyalar rivoji ta'lim muhitiga, xususan, ona tilimizni o'rganish jarayoniga sezilarli darajada ta'sir ko'rsatmoqda. Bu kontekstda elektron darsliklar, onlayn kurslar, mobil ilovalar va boshqa raqamli vositalar o'qituvchilar va talabalar orasida tobora faollashmoqda.

Raqamli texnologiyalarning rivojlanishi ta'lim muhitiga, xususan, har bir tilni o'rganish jarayoniga sezilarli darajada ta'sir ko'rsatmoqda. Mazkur kontekstda elektron darsliklar, onlayn kurslar, mobil ilovalar hamda boshqa raqamli vositalar o'qituvchilar va talabalar orasida tobora ommalashib bormoqda[13].

Jumladan, o'zbek tilini o'rganishga mo'ljallangan elektron darsliklar o'quv materiallariga kirishni soddalashtiradi hamda talabalar va o'qituvchilarga turli manbalardan ma'lumot olish imkonini beradi. Ushbu darsliklar tarkibida audio, video va interaktiv mashqlar kabi multimedia elementlari mavjud bo'lishi mumkin, bu esa o'quv jarayonini yanada qiziqarli va samarali qiladi. **Shu bilan birga**, o'zbek tili bo'yicha tashkil etilgan onlayn kurslar talabalar uchun qulay va mos vaqtni tanlagan holda ta'lim olish imkoniyatini yaratadi hamda geografik va vaqt cheklovlarini bartaraf etadi. Ushbu kurslar tarkibiga videoma'ruzalar, onlayn testlar, muloqot va hamkorlikka asoslangan forumlar kiritilishi mumkin. Bunday o'quv formati har bir talabaning bilim darajasi va o'zlashtirish tezligini inobatga olgan holda individual yondashuvni ta'minlaydi.

Hozirda til o'rganishga mo'ljallangan mobil ilovalar ham turli platformalarda mavjud bo'lib, lug'atlar, suhbatdoshlar, audio va video materiallar, shuningdek, interaktiv mashqlar kabi keng funksional imkoniyatlarni taqdim etadi. Ushbu ilovalar talabalarga istalgan vaqtda va istalgan joyda ta'lim olish imkonini yaratadi, bu esa ularning o'quv motivatsiyasini oshiradi hamda o'zlashtirish jarayonini tezlashtiradi.

Aslida o'zbek tilining turli xil raqamli ta'lim platformalariga faol integratsiyalashishi chet ellik talabalar uchun uni o'rganish imkoniyatini yaratadi hamda madaniyatlararo almashinuvni rivojlantiradi. Tilimizning xalqaro ta'lim platformalariga integratsiyalashuvi o'zbek madaniyati va tarixining jahon miqyosida targ'ib qilinishiga xizmat qiladi, bu esa ushbu tilga bo'lgan qiziqishni yanada oshiradi. Shuningdek, o'zbek tilida yaratilgan o'quv o'yinlari talabalar nutq, yozma, o'qish va tinglab tushunish ko'nikmalarini interaktiv va qiziqarli muhitda rivojlantirishga xizmat qiladi. Bunday vositalar mustaqil tarzda ham, an'anaviy ta'limga qo'shimcha tarzda ham qo'llanilishi mumkin.

O'zbek tilini o'rganish bilan bog'liq ijtimoiy tarmoqlar va ta'limiy hamjamiyatlar talabalar va o'qituvchilarga tajriba almashish, savollar berish, materiallar ulashish va qo'shma loyihalar amalga oshirish imkonini beradi. Bu esa talaba va o'qituvchilar o'rtasida tarmoq aloqalarining shakllanishiga xizmat qiladi, o'quv motivatsiyasini kuchaytiradi va qo'shimcha resurslarga kirishni ta'minlaydi.

Biroq raqamli platformalarda faoliyat to'liq adabiy til me'yorlari asosida olib borilmoqda deb bo'lmaydi. Ushbu sabablardan biri sifatli matn yaratishga savodxonlik va vaqt yetishmasligidir. Elektron muhitda kuzatiladigan orfografik va grammatik xatolar turli sabablarga ko'ra yuzaga keladi. Hayot sur'atining tezlashuvi va axborot oqimining doimiyliги sharoitida foydalanuvchilar voqealarga tezkor munosabat bildirishga va ma'lumotni tezda uzatishga intiladilar, bu esa til tuzilmalarining soddalashtirilishi va buzilishiga olib keladi. Bundan tashqari, o'zbek tili qoidalarining yetarlicha o'zlashtirilmaganligi hamda matnlarda og'zaki uslubdagi dialektal shakllar va jargonlardan foydalanish holatlari orfografik va grammatik xatolarning asosiy sabablaridan biri hisoblanadi. Bunday yondashuv matnlarni ilk bor o'qiyotgan foydalanuvchilar yoki o'zbek tilini o'rganayotgan xorijiy auditoriya uchun tushunishda muammolar tug'dirishi mumkin.

Orfografik va grammatik xatolar internetdagi muloqotga hamda umuman til madaniyatiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Birinchidan, bunday xatolar foydalanuvchilar o'rtasidagi o'zaro tushunishni qiyinlashtirib, kommunikatsiya samaradorligini pasaytiradi. Ikkinchidan, ular umumiy savodxonlik darajasining pasayishiga olib keladi hamda tilimizga nisbatan salbiy stereotiplar va noto'g'ri tasavvurlar tarqalishiga sabab bo'lishi mumkin. Orfografik va grammatik xatolar muammosini hal etish uchun, eng avvalo, ta'limga e'tibor qaratish hamda til savodxonligi darajasini oshirish lozim [13]. Bu o'zbek tili qoidalarini o'rgatish bilan birga, yozma nutq madaniyati va tilga hurmatni shakllantirishni ham o'z ichiga oladi.

Mazkur muammoni hal etishning muhim yo'llaridan biri - yozma nutq ko'nikmalarini rivojlantirishga yo'naltirilgan ta'lim dasturlari va kurslarini ishlab chiqish va joriy etishdan iboratdir.

Elektron muhitda orfografik va grammatik xatolarni kamaytirish jarayoniga texnologik yechimlar ham ijobiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Matn muharrirlari va xabar almashish xizmatlariga integratsiyalashgan avtomatik imlo va grammatika tekshiruv funksiyalaridan foydalanish foydalanuvchilarga matnni yuborish yoki chop etishdan oldin mavjud xatolarni aniqlash va tuzatishga yordam beradi.

Bundan tashqari, orfografik va grammatik xatolar muammosi bo'yicha jamoatchilik xabardorligini oshirish hamda ushbu mavzuni faol muhokama qilish tilga va uning internetdagi qo'llanishiga nisbatan mas'uliyatli munosabat shakllanishiga xizmat qilishi mumkin. O'zbek tili qoidalariga e'tibor va savodxonlikni targ'ib qilishga qaratilgan turli kampaniyalar orfografik va grammatik xatolarga qarshi kurashda samarali vosita bo'lib xizmat qilishi mumkin.

Elektron muhitda norasmiy, jargon va so'zlashuv uslubidagi ifodalar qo'llanilishi bilan bog'liq uslubiy muammolar kuzatiladi. Bunday til vositalari muloqotni soddalashtiradi va uni erkinroq qiladi, biroq bu holat adabiy til darajasining pasayishiga va turli foydalanuvchilar guruhlar o'rtasida muloqotning qiyinlashishiga olib kelishi mumkin. Haqiqatan ham, elektron muhitda norasmiy, jargon va dialektal ifodalarining qo'llanilishi uslubiy muammolarga sabab bo'ladi. Ular muloqotni yengillashtirsa-da, salbiy oqibatlarga ham ega. Agar foydalanuvchilar ushbu norasmiy til shakllarini rasmiy yoki yozma kontekstlarga ko'chirib o'tkaza boshlasalar adabiy til darajasi pasayishi tabiiy hol. Bu esa uslublar aralashuviga olib keladi va matnni tushunishni qiyinlashtiradi. Bundan tashqari, jargon va dialektal ifodalarining qo'llanilishi foydalanuvchilarning ayrim guruhlar uchun tushunarsiz bo'lishi mumkin, chunki ular bu ifodalar yoki ularning ma'nolari bilan tanish emas. Bu esa muloqotda to'siqlar paydo bo'lishi va noto'g'ri tushunish holatlariga olib kelishi mumkin.

Xorijiy, xususan, ingliz tilidan olingan so'z va ifodalarning o'rinsiz qo'llanilishi leksik muammolarga ham sabab bo'lishi mumkin[2]. Ushbu holat, ayniqsa, xorijiy tilni bilmaydigan foydalanuvchilar uchun muloqotda tushunmovchilik va qiyinchiliklarni yuzaga keltirishi mumkin.

Shuningdek, xorijiy soʻzlarning ortiqcha qoʻllanilishi tilimizning leksikasini saqlab qolish va rivojlantirishga salbiy taʼsir koʻrsatadi. Bu ona tilining leksik boyligining yoʻqolishiga va uning oʻzgaruvchanlik darajasining pasayishiga olib kelishi mumkin.

Shunday qilib, elektron muhitdagi leksik muammolar xorijiy soʻz va ifodalar qoʻllanilishi bilan bogʻliq boʻlib, ular muloqotni qiyinlashtirishi va oʻzbek tilining leksikasini saqlash hamda rivojlantirishga salbiy taʼsir koʻrsatishi mumkin.

Globalizatsiya hamda ingliz tilidagi muhit bilan oʻzaro aloqalar elektron muhitda boshqa tillarning saqlanishi va rivojlanishiga sezilarli taʼsir koʻrsatadi [2]. Birinchidan, ingliz tili koʻpincha xalqaro kommunikatsiya vositasi sifatida faol ishlatiladi, bu esa oʻzbek tilining qoʻllanilish doirasini cheklashi mumkin. Ikkinchidan, ingliz tili oʻzbek tilining tuzilishi va leksikasiga taʼsir koʻrsatib, milliy soʻzlarning oʻrnini anglitsizmlar va soʻzma-soʻz tarjimalar (kalkalar) bilan almashishiga olib kelishi mumkin. Uchinchidan, ingliz tilidagi texnologiyalar va xizmatlar internet makonida ustunlik qilishi natijasida oʻzbek tilidagi resurslar va texnologiyalarning rivojlanishi hamda targʻiboti uchun toʻsiqlar yuzaga kelishi mumkin.

Elektron muhitda oʻzbek tilining rivojlanishi bilan bogʻliq muammolarni hal etish uchun kompleks chora-tadbirlar va strategiyalarni qoʻllash zarur. Birinchidan, kommunikatsiyani osonlashtirish va oʻzbek tilidagi maʼlumotlarni qayta ishlash imkonini beruvchi oʻzbek tilidagi texnologiyalarni rivojlantirish va joriy etishni davom ettirish lozim. Ikkinchidan, til madaniyati va savodxonligi masalalariga taʼlim dasturlari hamda ommaviy axborot vositalari orqali eʼtibor qaratish muhimdir. Uchinchidan, oʻzbek tilidagi kontentni rivojlantirish va shu tilda ijod qiluvchi mualliflar hamda dasturchilarni qoʻllab-quvvatlash ham oʻzbek tilining elektron muhitda oʻz oʻrnini topishiga va taraqqiyotiga katta hissa qoʻshadi.

Raqamli transformatsiya davrida oʻzbek tilining rivojlanish istiqbollari til texnologiyalari va xizmatlarining, jumladan, mashina tarjimasi, avtomatik matnni qayta ishlash, ovoqli yordamchilar va boshqalar kabi vositalarning rivojlanishi bilan chambarchas bogʻliq. Ushbu texnologiyalarning takomillashishi va joriy etilishi foydalanuvchilarga oʻzbek tilidan internet makonida samaraliroq foydalanish imkonini yaratadi hamda madaniyatlararo muloqotni yengillashtiradi.

Har bir tilni rivojlantirish uchun internetda shu tildagi kontentni, jumladan taʼlim resurslari, ilmiy nashrlar, adabiyot va boshqa madaniy meros turlarini faol ravishda qoʻllab-quvvatlash va targʻib qilish muhimdir [8]. Bu har bir tilning jahon axborot makonidagi mavqeyini mustahkamlashga va uni kelajak avlodlar uchun saqlashga xizmat qiladi.

Raqamli transformatsiya sharoitida oʻzbek tilini oʻrganish boʻyicha taʼlim dasturlarini, jumladan raqamli savodxonlik va til texnologiyalarini oʻrgatishni zamonaviylashtirish zarur. Bundan tashqari, davlat til siyosati tilimizning rivojlanishini qoʻllab-quvvatlashga va uni madaniy hamda ilmiy merosning muhim qismi sifatida saqlashga qaratilgan boʻlishi lozim.

Shuningdek, raqamli transformatsiya madaniyatlararo va tillararo oʻzaro aloqalar uchun sharoit yaratilishi tilimizning rivojlanishi uchun qoʻshimcha ragʻbat boʻlishi mumkin. Xalqaro loyihalarda ishtirok etish, chet tilidagi tillar jamoalari bilan hamkorlik qilish va til texnologiyalari sohasida tajriba almashish oʻzbek tilining raqamli transformatsiya sharoitlariga moslashuvi va dinamik rivojlanishiga yordam beradi.

Shu bilan birga, raqamli texnologiyalar sohasidagi tadqiqotlarni davom ettirish raqamli transformatsiya davrida oʻzbek tilining rivojlanishi uchun muhim yoʻnalish hisoblanadi. Tadqiqotlar raqamli texnologiyalarning tilimizga taʼsirini oʻrganish, matnlarni tahlil qilish va qayta ishlashning yangi usullari va yondashuvlarini ishlab chiqish, shuningdek, raqamli muhitda oʻzbek tilining boshqa tillar bilan oʻzaro taʼsirini tadqiq qilishga qaratilishi mumkin.

Koʻplab mamlakatlarda tilni qoʻllab-quvvatlash va uni yangi texnologiyalarga moslashtirishga qaratilgan milliy dasturlar ishlab chiqilib, amalga oshirilmoqda [3;9]. Bunday dasturlarning asosiy jihatlari zamonaviy taʼlim texnologiyalarini joriy etish, til oʻrgatish uchun kompyuter dasturlari va ilovalarni ishlab chiqish va foydalanish, shuningdek, xalqaro darajada maʼlumot va tajriba almashish uchun platformalar va resurslar yaratishdan iborat.

Statistik maʼlumotlar shuni koʻrsatadiki, til texnologiyalarini taʼlim va madaniyat jarayonlariga faol integratsiya qilayotgan mamlakatlar oʻz tillarini saqlash va rivojlantirishda sezilarli natijalarga erishmoqdalar [9]. Bu oʻzbek tiliga nisbatan ham shunday yondashuv va choralarning zarurligini tasdiqlaydi.

Raqamli transformatsiya oʻzbek tili va uning rivojlanishiga sezilarli taʼsir koʻrsatmoqda. Bir tomondan, bu tilni qoʻllash va axborotni tarqatish uchun yangi imkoniyatlar yaratadi. Boshqa tomondan, bu jarayon orfografik va grammatik xatolar, matnlarda soʻzlashuv shakllari va slenglardan foydalanish kabi yangi muammolarni yuzaga keltirmoqda. Oʻzbek tilini elektron muhitda rivojlantirish uchun til savodxonligini oshirish va tilimizning qoidalariga eʼtibor qaratishni ragʻbatlantiruvchi turli tadbirlar oʻtkazilishi zarur.

Shuningdek, orfografik va grammatik xatoliklar muammosiga oid xabardorlikni oshirish va bu mavzuni jamiyatda faol muhokama qilish muhim ahamiyatga ega.

Xulosa va takliflar. Ishimizda o'zbek tilini elektron muhitda ifodalash va rivojlantirish uchun amaliy tavsiyalar berilgan, jumladan, raqamli platformalarda o'zbek tilidagi o'quv o'yinlaridan foydalanish orqali talabalarning so'zlashish, yozish, o'qish va tinglash ko'nikmalarini interaktiv va qiziqarli muhitda rivojlantirish zarurligi ta'kidlangan. Yangi texnologiyalar va ilovalarni ishlab chiqishda til foydalanuvchilarining fikri va ehtiyojlarini inobatga olish lozimdir. Foydalanuvchilarning o'zbek tilida so'zlashish, yozish, o'qish va tinglash ko'nikmalarini yaxshilashga yordam beruvchi vositalar yaratish muhimdir.

Xulosa qilib aytganda, raqamli transformatsiya sharoitida o'zbek tilining elektron muhitda o'z o'rnini topishi va rivojlanishini ta'minlash uchun tizimli yondashuv talab etiladi. Mazkur maqolada ilgari surilgan amaliy tavsiyalar – xususan, raqamli platformalarda o'zbek tilidagi o'quv o'yinlari va interaktiv vositalardan foydalanish orqali talabalarning lingvistik kompetensiyalarini (so'zlashish, yozish, o'qish va tinglash) rivojlantirish – til o'rganish jarayonining samaradorligini oshirishga xizmat qiladi. Raqamli texnologiyalar va til o'rgatuvchi ilovalarni ishlab chiqishda foydalanuvchilarning ehtiyoj va talablarini chuqur o'rganish zarurdir. Shu bilan birga, raqamli transformatsiya jarayonlarini muntazam tahlil qilish orqali o'zbek tilining zamonaviy axborot-kommunikatsiya muhitidagi istiqbolli yo'nalishlarini belgilash lozimligi asoslandi. Mazkur ilmiy ishda bayon etilgan qarashlar va amaliy tavsiyalar o'zbek tilining raqamli makondagi barqaror rivojlanishini ta'minlashga xizmat qiluvchi konseptual asos bo'lib xizmat qilishi mumkin.

ADABIYOTLAR:

1. Bird, S., & Simons, G. (2003). *Seven dimensions of portability for language documentation and description*. *Language*, 79(3), 557–582.
2. Crystal, D. (2003). *English as a Global Language* (2nd ed.). Cambridge: Cambridge University Press.
3. Fishman, J.A. (2001). *Can Threatened Languages Be Saved? Reversing Language Shift, Revisited: A 21st Century Perspective*. Clevedon: Multilingual Matters.
4. Jo'rayev A. O'zbek tilini raqamli muhitda rivojlantirishning ilmiy-amaliy asoslari // *Filologiya masalalari*. – 2021. – №2(79). – B. 45–51.
5. Karimova N. Raqamli savodxonlik va til madaniyati: o'zbek tilining virtual makondagi o'rni // *O'zbek tili va adabiyoti*. – 2020. – №1. – B. 21–27.
6. Kress, G. (2003). *Literacy in the New Media Age*. London: Routledge.
7. Scannell, K. (2022). *The Crúbadán Project: Corpus building for under-resourced languages*.
8. Thorne, S.L. (2008). *Internet-mediated communication and foreign language learning: Opportunities afforded by the new media*. In D. Belcher & A. Hirvela (Eds.), *The oral-literate connection: Perspectives on L2 speaking, writing, and other media interactions* (pp. 147–166). Ann Arbor: University of Michigan Press.
9. Warschauer, M. (2002). *Technology and Social Inclusion: Rethinking the Digital Divide*. Cambridge, MA: MIT Press.
10. Блок Д., Камерон Д. *Язык и глобализация*. – М.: Языки славянской культуры, 2009. – 312 с.
11. Колесов В.В. *Русский язык в зеркале интернета*. – СПб.: Наука, 2015. – 204 с.
12. Кронгауз М.А. *Русский язык на грани нервного срыва*. – М.: Знак, 2008. – 240 с.
13. Сидорова, Е.А., Михайлова, Е.В. Орфографические и грамматические ошибки в текстах в интернете: причины и последствия // *Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Лингвистика*. – 2018. – Том 22. – № 4. – С. 567-576.

INGLIZ, RUS VA O'ZBEK MAQOLLARIDA SON KOMPONENTLARINING LINGVOKULTUROLOGIK TAHLILI

Samandarova Gulnoz Yarashovna,

Buxoro davlat universiteti o'zbek tilshunosligi va jurnalistika

kafedrası dotsenti, f.f.f.d. (PhD)

g.y.samandarova@buxdu.uz

ORCID: 0000-0002-8251-3891

Annotatsiya. Ushbu maqolada ingliz, rus va o'zbek tillaridagi son komponenti ishtirok etgan maqollar qiyosiy-lingvistik va lingvokulturologik nuqtayi nazardan tahlil qilingan. Tadqiqotda "one", "two", "three" kabi sonlarning mazmuniy yuklamasi, semantik funksiyalari va madaniy ramziyati yoritiladi. Maqollar tarkibidagi sonlar orqali xalqning dunyoqarashi, qadriyatlar tizimi, axloqiy me'yorlari va ijtimoiy munosabatlarga munosabati ochib beriladi. Tarjima jarayonidagi ekvivalentlik va tafovutlar ham tahlil qilinib, maqollar orqali xalq tafakkuridagi umumiylik va milliylik uyg'unligi ko'rsatilgan.

Kalit so'zlar: maqol, sonli maqol, ingliz maqollari, rus maqollari, o'zbek maqollari, qiyosiy tahlil, semantika, tarjima, lingvokulturologiya, madaniyatlararo kommunikatsiya, strukturaviy tahlil.

ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ЧИСЛОВЫХ КОМПОНЕНТОВ В АНГЛИЙСКИХ, РУССКИХ И УЗБЕКСКИХ ПОСЛОВИЦАХ

Аннотация. В данной статье проводится сопоставительный лингвистический и лингвокультурологический анализ пословиц с числовыми компонентами в английском, русском и узбекском языках. В исследовании рассматриваются семантическая нагрузка, функциональные особенности и культурная символика чисел, таких как "один", "два", "три". Через числа, употребленные в составе пословиц, раскрываются мировоззрение народа, система ценностей, моральные нормы и отношение к социальным взаимодействиям. Также анализируются эквивалентность и различия в переводе, демонстрируется гармония универсального и национального в народном мышлении, отражённом в пословицах.

Ключевые слова: пословица, числовая пословица, английские пословицы, русские пословицы, узбекские пословицы, сопоставительный анализ, семантика, перевод, лингвокультурология, межкультурная коммуникация, структурный анализ.

LINGUOCULTURAL ANALYSIS OF NUMERICAL COMPONENTS IN ENGLISH, RUSSIAN, AND UZBEK PROVERBS

Abstract. This article presents a comparative linguistic and linguocultural analysis of proverbs containing numerical components in English, Russian, and Uzbek. The study explores the semantic load, functional roles, and cultural symbolism of numbers such as "one", "two" and "three". Through the use of numbers in proverbs, the worldview, value system, moral norms, and attitudes toward social relationships of the respective cultures are revealed. The article also examines equivalences and differences in translation, highlighting the harmony between universality and national identity in the mentality of different peoples as reflected through proverbs.

Keywords: proverb, numerical proverb, English proverbs, Russian proverbs, Uzbek proverbs, comparative analysis, semantics, translation, linguoculturology, intercultural communication, structural analysis.

Maqollar – qisqa, obrazli, ritmik va majoziy shaklda ifodalangan, chuqur tarbiyaviy va axloqiy mazmunga ega bo'lgan iboralardir. Ular ko'p asrlik xalq tajribasining mahsuli sifatida nafaqat folklorshunoslarni, balki tarixchilar, etnograflar, madaniyatshunoslar va boshqa soha mutaxassislarini ham doimiy qiziqtirib kelgan. Masalan, tarixchilar maqollar orqali xalq hayoti va ijtimoiy munosabatlar haqidagi ma'lumotlarni aniqlasalar, madaniyatshunoslar esa ular yordamida xalqning an'ana va qadriyatlarini o'rganadilar.

Tilshunoslar uchun esa maqollar, ayniqsa, muhim tadqiqot obyekti hisoblanadi. Ular bu qadimiy hikmat soʻzlarining leksik-semantik jihatlari, sintaktik qurilishi, pragmatik vazifalari hamda obrazlilik vositalarini chuqur tahlil qilib kelmoqda. Jumladan, baʼzi olimlar maqollarni tematik guruhlariga ajratish orqali ularning semantik xususiyatlarini, shuningdek, turli xalqlarning mentalitetidagi oʻxshashlik va farqlarni aniqlashga intilganlar. Misol uchun:

- boylik va mol-mulkka boʻlgan munosabatiga koʻra;
- qonun, adolat va tartibga nisbatan yondashuvi;
- donolik va nodonlikka oid qarashlar;
- bilim va jaholat munosabatlari;
- gender hamda oilaviy munosabatlarni aks ettiruvchi jihatlari.

Baʼzi tadqiqotchilar esa maqollarning zamonaviy ogʻzaki va yozma nutqda tutgan oʻrni, reklamadagi ishlatilishi yoki ularning til oʻrgatishdagi didaktik imkoniyatlarini oʻrganib chiqishgan. Xulosa qilib aytganda, maqollar tilshunoslikning turli yoʻnalishlarida chuqur tadqiq etilayotgan, sermazmun manba hisoblanadi.

Mazkur maqolada ingliz tilidagi maqollar orasida raqam komponenti ishtirok etgan birliklarga eʼtibor qaratildi. Tadqiqot davomida raqamlar, ayniqsa, “one” (bir) sonining yuqori chastotali ishlatilishi aniqlanib, uning semantik yuklamasi, ramziy ifodasi va turli tillardagi ekvivalentlari tahlil qilindi. Inglizcha maqollar ichidan raqamlar ishtirok etganlari tanlab olinib, ularning semantik, sintaktik, tarkibiy va lingvokulturologik jihatlari oʻrganildi.

Son komponentli maqollarning tuzilishini tahlil qilish eng koʻp uchraydigan sintaktik qoliplarni ajratib koʻrsatish imkonini berdi. Leksemalarning semantik tahlili orqali esa ularning bevosita va koʻchma maʼnolari aniqlanib, ruscha va oʻzbekcha ekvivalentlarini aniqlashga erishildi. Statistik usullar yordamida eng koʻp qoʻllanilgan raqamlar aniqlanib, ularning frazeologik faolligi solishtirildi.

Tadqiqot asosida maqollar quyidagicha guruhlashtirildi:

- ishlatilgan raqamga koʻra (one, two, three, seven va h.k.);
- maqolda nechta raqam qatnashganiga qarab;
- qarama-qarshi tushunchalarning mavjudligi (one – another, one – two);
- raqamlar turi (sanoq va tartib sonlari);
- tarkibiy tuzilishiga koʻra (bir yoki ikki qismli maqollar);
- semantik mansubligi boʻyicha (first – birinchi, boshlangʻich va h.k.).

Tadqiqotimizni ingliz maqollarida eng koʻp uchraydigan raqamlardan biri – “one” (bir) sonining tahlilidan boshlaymiz. Tahlil jarayonida “one” raqami ishtirok etgan bir qancha maqol namunalarini aniqlanib, ularning tarkibiy va semantik xususiyatlari oʻrganildi. Quyida ushbu maqollarning ingliz, rus va oʻzbek tillaridagi namunalarini tahlil qilamiz.

Masalan:

• “*One chick keeps a hen busy*” (И один цыплёнок доставляет наседке много хлопот) maqoli “Birgina farzand onaning butun vaqtini egallaydi” degan maʼnoni bildiradi.

• “*You only get one shot at life*” (Один раз живём) maqolida hayotning yagona va bebaho ekani, shuning uchun har bir inson oʻz yoʻlini erkin tanlashi, boshqalar fikriga tobelikda emas, balki oʻz qadriyatlariga sodiq holda yashashi kerakligi taʼkidlanadi.

• “*One step above the sublime makes the ridiculous*” (От великого до смешного – один шаг) maqolida esa inson har qanday vaziyatda xatoga yoʻl qoʻyishi mumkinligi, buyuk deb tan olingan shaxslar ham noxush yoki kulgili holatlarga tushib qolishlari mumkinligi ifodalanadi.

• “*One swallow doesn’t make a summer*” (Одна ласточка весны не делает) maqoli, qadimiy donishmandlik namunasi sifatida, xulosa chiqarishda shoshmaslik lozimligini bildiradi. Maqolda bahor kelishini anglatadigan yagona belgiga asoslanib xulosa chiqarish qanchalik xato ekanligi haqida ogohlantiriladi. Bu iboraning ildizi qadimgi yunon adabiyoti, xususan, Ezop masallariga borib taqaladi. Ezopning bir masalida yigit qaldirgʻichni koʻrib, bahor keldi deb oʻylab, ustidagi issiq kiyimlarini sotib yuboradi. Ammo oradan koʻp oʻtmay sovuq tushib, yigit pand yeydi. Shu sababli bu maqol turli tillarda oʻxshash mazmunda shakllangan:

- **ukraincha:** *Одна ластівка неробить весни,*
- **polyakcha:** *Jedna jaskółka nie czyni wiosny,*
- **nemischa:** *Eine Schwalbe macht noch keinen Sommer,*
- **fransuzcha:** *Une hirondelle ne fait pas le printemps,*
- **italyancha:** *Una rondine non fa primavera,*
- **lotincha:** *Una hirundo non facit ver.*

Rus tilida bu maqolning ommalashuviga A. Krilovning “Mot va qaldirg‘och” (1818) nomli masali sabab bo‘lgan. Krilov ham Ezop motivlariga tayanib, bu iborani o‘z ijodiga tatbiq qilgan. Keyinchalik “birinchi qaldirg‘och” iborasi tilga kirib, muayyan voqea yoki jarayonning ilk belgilarini anglatadigan metafora sifatida mustahkamlangan.

• “*One tongue is enough for a woman*” (Женщине и одного языка хватает) maqoli esa o‘z zamonasi uchun xos bo‘lgan patriarxal ijtimoiy me‘yorlarni aks ettiradi. Tarixan bu kabi iboralar ayollarning so‘zlashuv erkinligi cheklangan jamiyatlarda keng tarqalgan bo‘lib, ularda ayol jim, itoatkor, kamtar bo‘lishi kerak, degan stereotiplar ilgari surilgan. Bugungi kunda bu maqol zamonaviy gender tengligi prinsiplari bilan zid deb qaraladi va kam qo‘llanadi.

Ikki qismli maqollar orasida ham “one” komponenti asosida tuzilgan bir qator iboralar mavjud:

• “*If one claw is caught, the bird is lost*” (Коготок увяз – всей птичке пропасть) maqoli birgina noto‘g‘ri harakat butun holatning yomonlashishiga olib kelishi mumkinligini bildiradi. U kichik xatolar yoki nojo‘ya harakatlarning jiddiy oqibatlariga olib kelishi mumkinligini ta’kidlaydi.

• “*It is a poor mouse that has only one hole*” (Плоха та мышь, которая одну нору имеет) maqolida esa ehtiyotkorlik va muqobil imkoniyatlarning zarurligi ko‘rsatiladi. Hayotda faqat bitta variantga tayanish xavfli hisoblanadi, har qanday inson bir nechta chora yoki imkoniyatni nazarda tutgan holda harakat qilishi kerak.

“One” soni ishtirokidagi ingliz maqollarining strukturaviy va semantik tahlili (rus va o‘zbek maqollari bilan qiyosda)

Ingliz tilidagi son komponentli maqollar orasida “one” (bir) soni ishtirokidagi birlik eng ko‘p uchraydigan va mazmunan serqirra variantlardan biri hisoblanadi. Bu kabi maqollar nafaqat tilshunoslik, balki madaniyatshunoslik, mantiqiy fikrlash va qadriyatlar tizimi bo‘yicha ham alohida tahlilni talab qiladi. Quyida “one” soni qatnashgan ingliz maqollarining strukturaviy va semantik xususiyatlari ularning rus va o‘zbek tilidagi ekvivalentlari bilan qiyosiy asosda tadqiq etiladi.

Birinchidan, ayrim maqollar morfologik jihatdan ikki qismli bo‘lib, mazmunan nisbatan mustaqil tuzilmalarni ifoda etadi. Masalan, “*There’s only one pretty child in the world and every mother has it*” (На свете есть только один прелестный ребёнок, и он есть у каждой матери) maqoli universallik, mehr va subyektiv muhabbat g‘oyasini anglatadi. Bu maqol o‘zbek tilidagi “Qo‘ng‘iz bolasini oppog‘im der, Tipratikan bolasini yumshog‘im” shaklida ifodalangan ekvivalenti bilan uyg‘unlikda fikrning milliy shakllanishini ko‘rsatadi. Shunga o‘xshash “*There is one good wife in the country, and every man thinks he has her*” degan maqolda esa oilaviy munosabatlar, subyektiv baholash va egalik tushunchasi yoritilgan.

Ikkinchidan, ko‘plab maqollar antitezali strukturaga ega bo‘lib, “one” soni “many” (ko‘p), “more” (ko‘proq) yoki “all” (barchasi) kabi ko‘plikni bildiruvchi birliklar bilan qiyosda beriladi. Masalan, “*One lie makes many*” – (Одна ложь тянет за собой другую) yoki “*One fool makes many*” – (Глупость заразительна) kabi maqollar mantiqan shunday bir muhim g‘oyani ilgari suradiki, har qanday illat bir holatdan boshlab keng miqyosda tarqalishi mumkin.

Shuningdek, quyidagi maqollarda ko‘plik va xilma-xillik g‘oyalari bir nechta yo‘l yoki imkoniyatlar mavjudligi bilan ifodalanadi: “*There are more ways to the wood than one*”, “*There is more than one way to kill a cat*”. Rus tilida bu fikr “Свет клином не сошёлся” maqoli bilan ifodalanadi. Bu maqollar umumiy fikr – har qanday muammoning bir emas, bir nechta yechimlari borligini bildiradi.

“Bir” soni ba‘zan butunning muhim yoki zaif bo‘lagini ifodalovchi unsur sifatida ham ishlatiladi. Masalan, “*One link broken, the whole chain is broken*”, “*One scabbed sheep will mar a whole flock*” kabi maqollar turli elementlarning o‘zaro bog‘liqligi va individual kamchilik butun tizimga salbiy ta’sir ko‘rsatishini anglatadi. Ularning o‘zbek tilidagi ekvivalenti “Bir tirraqi buzoq podani buzar” maqolidir. Shu qatarga “*One drop of poison infects the whole tun of wine*” maqoli ham kiradi, bu maqolda salbiy unsurning umumiy holatga ta’siri ifodalanadi. Rus tilidagi analogi “Капля дётя в бочке мёда” maqolidir.

Alohida e’tiborli jihat shuki, ayrim maqollar inkor shaklida tuzilib, “one” so‘zini “none” yoki “no” komponentlari bilan qarama-qarshi qo‘yadi. Misollar: “*One man, no man*”, “*One is no number*”, “*One body is nobody*”, “*The voice of one man is the voice of no one*”. Bu maqollar individual harakatning ijtimoiy kuchdan yiroqligini anglatadi. Ularning semantik muqobili rus tilida “Один в поле не воин” maqoli, o‘zbek tilida esa “Yolg‘iz otning changi chiqmas, changi chiqsa ham dong‘i chiqmas” maqolidir.

Yuqorida ko‘rib chiqilgan maqollarni strukturaviy tahlil qilish shuni ko‘rsatadiki, “one” sonining ishlatilishi orqali bildirayotgan **birlik, tanho mavjudlik, tanlov, yakkalikka** doir ma’nolar xalqona donishmandlik bilan chuqur talqin qilinadi. Bu maqollar tarkibida ko‘pincha universal g‘oyalar ifodalangan bo‘lsa-da, har bir xalq ularni o‘zining madaniy va ijtimoiy kontekstiga moslashtirib qo‘llagan.

Xulosa qilib aytganda, “one” komponenti ishtirokidagi maqollar semantik jihatdan boy, struktura jihatidan esa xilma-xildir. Ular orqali nafaqat til, balki jamiyatning qadriyat tizimi, ijtimoiy munosabatlar va madaniy tafakkuri ham ifodalanadi. Ingliz tilidagi bu maqollar rus va o‘zbek tilidagi ekvivalentlari bilan qiyoslanganda, har bir til va madaniyatda umumiy g‘oyalar qanday ifodalanishi, qanday obraz va metaforalardan foydalanilganligi yaqqol ko‘zga tashlanadi.

Qarama-qarshilikka asoslangan “one” va “another” so‘zli ingliz maqollarining tuzilishi va semantik xususiyatlari

Tahlil etilgan 15 ta inglizcha maqol namunasi shuni ko‘rsatadiki, ularning asosiy semantik yadrosi “one” (bir) va “another” (boshqa) so‘zlari o‘rtasidagi oppozitsiyaga qurilgan. Ushbu maqollar struktura va ma‘no nuqtayi nazaridan uchta asosiy model asosida shakllangan bo‘lib, ular kompozitsion jihatdan takroriylik va parallelizm uslublarini o‘zida mujassamlashtirgan.

1. Ot tushirilgan (ellipsis) shaklidagi bir qismli maqollar

Bu guruhga kiruvchi maqollar sintaktik jihatdan ixcham bo‘lib, ularning mantiqiy mohiyati antonimlik munosabatlariga tayanadi. Misol uchun:

- *One fire drives out another* – bu maqol “achchiqni achchiq bosadi” degan o‘zbek maqoliga mazmunan yaqin. Bu yerda “olov” metaforasi bir hodisaning yoki muammoning o‘zgasi bilan yo‘q qilinishini bildiradi. Rus tilida bu holat “Клин клином вышибают” degan maqol bilan ifodalanadi.

- *One good turn deserves another* – yaxshilik o‘ziga munosib javobni talab qiladi, degan tushunchani bildiradi. Bu ijtimoiy qarzdorlik va o‘zaro yordam tushunchasiga asoslangan. Ruscha ekvivalenti – “Долг платежом красен”. O‘zbekcha varianti – “Qarz, qarzni berish – farz”.

- *One hand washes another* – o‘zaro manfaat asosida shakllangan ijtimoiy munosabatlarni ifodalaydi. Ruscha: “Одна рука другую моет”; “Рука руку моет”. O‘zbekcha mazmuni: “Qo‘l-qo‘lni yuvadi”.

2. Qarama-qarshi semantik birliklarga asoslangan parallel maqollar

Bu guruhdagi maqollar tarkibida “one” va “another” nafaqat grammatik qarama-qarshilik sifatida, balki antonimik semantik juftliklar vositasida ham ishlatiladi:

- *One person’s loss is another’s gain* – kimdir uchun yo‘qotish bo‘lgan narsa, boshqasi uchun topilmaga aylanadi. Bu maqolda “loss” va “gain” semantik juftlikni tashkil qiladi. Ruslarda: “Чья-то потеря – другая нажива”; “Одному плохо – другому хорошо”; “Один теряет – другой выигрывает” kabi maqollar ishlatiladi. O‘zbeklarda: “Birining kuyi – boshqaning to‘yi”.

- *One man’s meat is another man’s poison* – insonlarning ehtiyoj va didlari o‘zaro farq qilishi mumkinligi anglatiladi. Rus tilida bu fikr “Что русскому хорошо, то немцу смерть” maqoli orqali ifodalanadi, o‘zbek tilida esa “Biri uchun asal – biri uchun zahar” degan maqol mos keladi.

- *One man’s trash is another man’s treasure* – qadriyatlar nisbiy ekanligini, har kimning qarashlari va baholari turlicha bo‘lishini bildiradi.

- *One man’s fault is another man’s lesson* – tajriba va saboq tushunchalarining ijtimoiy uzviyligini ifodalaydi.

- *One man’s breath is another’s death* – bir odam uchun hayot manbayi bo‘lgan narsa, boshqasi uchun xavfli bo‘lishi mumkin.

Bu maqollar zamirida relativistik (narsalarning qiymati, foydasi yoki xavfi subyektiv sharoitga bog‘liq) nuqtayi nazar yotadi.

3. Sintaktik-parallel konstruksiyalarga asoslangan umumlashtiruvchi maqollar

Bu turdagi maqollar tarkibida “one” va “another” o‘rtasidagi qarama-qarshilikdan tashqari, voqelikdagi universal hodisalar haqida umumiy xulosalar chiqariladi:

- *One drop of poison infects the whole tun of wine* – kichik salbiy holat butun tizimga salbiy ta‘sir ko‘rsatishi mumkin. Ruscha variant: “Капля дёгтя в бочке мёда”. Ushbu maqolning o‘zbekcha muqobili M. Yo‘lchiyev va boshqalar hammuallifligida yozilgan “O‘zbek xalq maqollari” kitobida “Bir qoshiq zax – bir qozon oshni buzari” tarzida keltiriladi.

- *One scabbed sheep will mar a whole flock* – jamiyatdagi bitta salbiy shaxs butun guruhga zarar yetkazishi mumkin.

- *One link broken, the whole chain is broken* – har bir bo‘g‘inning ahamiyati umumiy tuzilma uchun hal qiluvchi ekanligini bildiradi.

Bu maqollar, umumiy qilib aytganda, tizimli fikrlashga asoslanadi: kichik elementlar umumiy muvozanatga ta‘sir ko‘rsatadi.

Yuqorida ko‘rib chiqilgan maqollar ingliz tilida sonli birliklar orqali **qarama-qarshilik, tafovut va mantiqiy umumlashtirish vositalari** sifatida keng qo‘llanilishini namoyon qiladi. Ayniqsa, “one” va “another” juftligi asosidagi maqollar ijtimoiy, madaniy va falsafiy hodisalarni metaforik tarzda aks ettiradi.

Ularda insoniy tajribaning turli jihatlari – **yordam, manfaat, ehtiyoj, xato va saboq** – til vositalari orqali semantik struktura sifatida mujassam topgan.

Rus va o'zbek tillaridagi ekvivalent maqollar esa bu g'oyalarni turli obrazlarda takrorlaydi va tasdiqlaydi, bu esa ularning umumiy universal semantik asosga egaligini ko'rsatadi.

Ingliz tilidagi “one” soni qatnashgan maqollar tilshunoslikning muhim tadqiqot obyektlaridan biri bo'lib, ular xalq tafakkuri, dunyoqarashi va madaniy qadriyatlarini o'zida mujassam etadi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, “one” komponentli maqollar o'zining soddada tuzilishiga qaramasdan, chuqur semantik ma'no yuklaydi. Bunday maqollar grammatik jihatdan xilma-xil bo'lib, ular orqali yakka shaxs, tanlov, qaror, va yagonalik kabi tushunchalar ifodalanadi. Ularning tarjimasini ko'pincha to'g'ri ekvivalentlarni topishni talab etadi, chunki har bir til o'zining madaniy va semantik kontekstiga ega. Shunday qilib, sonlar ishtirok etgan maqollarni tahlil qilish orqali til va madaniyatlararo o'xshashlik hamda farqlarni chuqurroq anglash mumkin bo'ladi.

Tengsizlik g'oyasini ifodalovchi ikki qismli maqollar

Ingliz tilidagi “one” komponentli maqollardan ayrimlari jamiyatdagi ijtimoiy tengsizlik, adolat prinsiplarining buzilishi va kishilar orasidagi turli mavqe asosida farq qo'yilishi holatlarini tanqidiy ruhda aks ettiradi. Bu turdagi maqollar, odatda, ikki qismli bo'lib, ular orqali mavjud ijtimoiy nohaqliklar obrazli tarzda yoritiladi.

Masalan, “*One law for the rich, and another for the poor*” (Tarjimasini: “Boyga boshqa qonun, kambag'alga boshqa”) maqolida qonunlar boylar va kambag'allar uchun turlicha tatbiq qilinishi, ya'ni adolat mezonlarining iqtisodiy mavqega qarab o'zgarishi tanqid qilinadi. Ushbu maqolga rus tilidagi “*Один закон для бедных, а другой для богатых*” maqoli ekvivalent bo'lib, o'zbek tilidagi “Kambag'al o'g'rilik qilsa – o'g'ri, boy qilsa – tadbirkor” yoki “Adolat boyning eshigiga borib, kambag'alning darvozasi oldida qaytadi” degan iboralar bilan mazmun jihatdan mos keladi. Ular orqali kuchli va badavlat qatlamning afzalliklari, qonun va tartibotning ular foydasiga ishlashi g'oyasi ifodalanadi.

Shuningdek, “*One beats the bush, and another catches the bird*” (Tarjimasini: “Biri qushni haydaydi, ikkinchisi uni tutadi”) maqolida mehnat qilgan shaxs natijadan foydalana olmasligi, mehnat samarasining boshqalar tomonidan egallanishi holati ifodalanadi. Rus tilidagi mos maqol “*Один поднимает дичь, а другой её ловит*” bo'lib, bu holat o'zbek tilida “O'tin yorgan emas, uni yondirgan isinadi” tarzidagi maqol bilan qiyoslanishi mumkin.

Yana bir misol, “*One man may steal a horse while another may not look over a hedge*” (Tarjimasini: “Biri o'tni o'g'iraydi, boshqasi esa devordan oshiqcha qaray olmaydi”) maqoli tengsizlik va adolatsizlikning haddan ziyod kuchaygan holatini obrazli ifodalaydi. Bu maqolda ayrim kishilarga (odatda yuqori ijtimoiy mavqega ega bo'lganlarga) istagan ishni qilish imkoniyati borligi, boshqalar esa eng oddiy harakat uchun ham jazolanishi mumkinligi ko'rsatilgan. Rus tilida bu holat “*Этот может и кобылу украсть, а тот не смеет и через забор глянуть*” degan maqolda ifodalanadi. Mazkur mazmun o'zbek xalq maqollaridan “Kambag'al o'g'irlasa gunoh, boy o'g'irlasa – hunar” kabi iboralar bilan uyg'unlikda tahlil qilinadi.

Bu maqollar orqali ingliz tili madaniyatida adolatga, tenglikka bo'lgan talab va ayni paytda mavjud ijtimoiy ziddiyatlarga tanqidiy munosabat ifoda topgan. Ular har bir davrda dolzarb bo'lgan ijtimoiy tengsizlik masalalariga xalqona va hikmatli yondashuvni aks ettiradi.

Yagona qaror va yakka shaxs faoliyatini ifodalovchi maqollar

Ingliz maqollari orasida ayrimlari shaxsning mustaqil harakati, irodaviy kuchi va individual tashabbusini targ'ib etadi. Bu turdagi maqollar ko'pincha “one” komponenti orqali yakka shaxsni umumlashtiruvchi obraz sifatida ishlatadi.

Masalan, “*One man can bring a horse to the water, but twenty cannot make him drink*” (Tarjimasini: “Bitta odam o'tni suv boshiga olib borishi mumkin, lekin yigirma kishi ham uni ichirishga majbur qila olmaydi”) maqolida inson erki, ixtiyoriy harakat va tashqi tazyiqqa qarshi turish qobiliyati tasvirlanadi. Rus tilidagi mos maqol “*Можно привести лошадь к воде, но нельзя заставить её пить*” bo'lib, o'zbek tilida esa bu fikr “*Zo'rlik bilan ish bitmas, ko'ngil bilan ish bitar*” degan hikmatga yaqin turadi. Ushbu maqolda tashqi yordamning chegaralanganligi, qaror qabul qilishda shaxsning ichki irodasi hal qiluvchi omil ekanligi ta'kidlanadi. Insonni biror ish qilishga undash mumkin, lekin agar u o'zi istamasa, majburlab bo'lmaydi.

Shuningdek, “*One step at a time*” (Tarjimasini: “*Har safar bitta qadam*”) maqoli orqali harakatning izchilligi, bosqichma-bosqich rivojlanish zarurligi ko'rsatib beriladi. Bu maqol ingliz tilida ko'p ishlatiladigan motivatsion ibora bo'lib, muvaffaqiyat sari yurish jarayonida sabr-toqat va rejalilik muhimligini targ'ib etadi. Rus tilida bu fikr “*Шаг за шагом*”, o'zbek tilida esa “*Qadam bosmasdan yo'l yurilmaydi*” degan ibora orqali ifodalanadi. Bu maqol insonni shoshilmaslikka, har bir ishni asta-sekin, reja asosida, bosqichma-bosqich

bajarishga undaydi. Murakkab yoki katta maqsadlar ham kichik qadamlardan boshlanadi, degan hikmat yashiringan.

Insoniylik va shaxsiy xulq-atvorni ifodalovchi maqollar

“One good turn deserves another” (Tarjimasi: *“Yaxshilik yaxshilik bilan qaytariladi”*) maqolida insoniy munosabatlar, minnatdorchilik va ezgulikni qadrlash g‘oyasi yotadi. Bu maqol tenglikka asoslangan ijtimoiy muloqotning muhim tamoyilini ifodalaydi: yaxshilik qilgan kishi, odatda, o‘xshash yaxshilikni kutishga haqlidir. Rus tilidagi muqobili **“Добро должно быть вознаграждено добром”**, o‘zbek tilida esa *“Yaxshilik qil – qaytmasin, yomonlik qilma – aytmasin”* yoki *“Yaxshilikka yaxshilik — insoniylik nishonasi”* kabi maqollar bilan mazmunan mos tushadi.

Bundan tashqari, **“No one is perfect”** (Tarjimasi: *“Hech kim mukammal emas”*) maqoli ham universal insoniy haqiqatni bildiradi. Bu maqol insondagi kamchiliklarni tan olish, bag‘rikenglik va kechirimlilik g‘oyalarini ilgari suradi. Rus tilidagi mos maqol **“Нет людей без недостатков”**, o‘zbek tilida esa *“Aybsiz odam bo‘lmaydi”* degan iboraga yaqin turadi.

“Ikki” raqami ishtirokidagi maqollarning qiyosiy tahlil

Qarama-qarshilik va dualizm g‘oyasi. *Ingliz tilidagi “Every stick has two ends” va “Every medal has two sides” maqollari hayotdagi voqealar ikki tomonlama bo‘lishini ifodalaydi. Bu maqollar rus tilida mos ravishda “У каждой палки два конца” va “У каждой медали есть обратная сторона” shaklida mavjud. O‘zbek tilida esa “Har bir narsaning ikki tomoni bor” yoki “Har bir ishning oqibati bor” degan iboralar bilan ifodalanadi. Mazkur maqollarda ikki soni orqali obyektiv haqiqat – voqelikning ikki tomonlama ekanligi aks ettiriladi.*

O‘zaro munosabat va sheriklik. *“It takes two to make a quarrel” (Для ссоры нужны два человека) va “It takes two to tango” (Танго танцуют вдвоём) maqollari o‘zaro munosabatlarda har ikki tomonning mas‘uliyati borligini anglatadi. O‘zbek tilida bu mazmunga yaqin “Yolg‘iz aybdor bo‘lmaydi”, “Qars ikki qo‘ldan chiqadi” kabi maqollar mavjud. Bu maqollar universal insoniy tajriba – ijtimoiy aloqalardagi muvozanatni ifodalaydi.*

Noaniqlik va muvozanatni yo‘qotish. *“Between two stools one falls to the ground” – “Kmo cudum между двумя стульями, легко может упасть” degan rus maqoli va unga mos o‘zbekcha “Ikki kemandi boshini ushlagan, g‘arq bo‘lur” maqoli hayotda ikkita imkoniyat orasida ikkilanib qolish oqibatida muvaffaqiyatsizlikka uchrashni anglatadi. Bu yerda ikki soni tanlovdagi ikkilanish, muvozanat yo‘qolishini bildiradi.*

Ko‘plik va ziddiyat. *“Two women in the same house can never agree”, “Two dogs over one bone seldom agree” kabi maqollar odamlar o‘rtasidagi raqobat va kelishmovchilikni ifodalaydi. Bu maqollar ruscha “Два медведя в одной берлоге не уживутся” va o‘zbekcha “Ikki qo‘chqor boshi bir qozonda qaynamaydi” degan maqollar bilan semantik jihatdan mutanosibdir. Bu yerda ikki soni muvofiqlashmaslikning ramziga aylangan.*

Sifat va fazilatlar taqqoslanishi. *“Two heads are better than one” (Одна голова хорошо, а две лучше) kabi maqol o‘zbekcha “Bir kalla kalla, ikki kalla tilla” degan iboraga juda yaqin bo‘lib, maslahatlashish, hamkorlik fazilatini ulug‘laydi. Bu maqolda ikki soni yaxshilik va ko‘makning ko‘payish ramzidir.*

“Uch” soni ishtirok etgan maqollarning qiyosiy-lingvistik tahlili (ingliz, rus va o‘zbek maqollarida)

Slavyan madaniyatida, xususan, rus folklorida “uch” raqami qadimdan muqaddas va ramziy ma‘noga ega bo‘lgan. Bu holat maqollar, ertaklar va diniy-falsafiy matnlarda yaqqol ko‘zga tashlanadi. Masalan, rus tilidagi *«Бог троицу любит»* (“Xudo uchlikni sevadi”) degan ibora ushbu sonning muqaddasligini bildiradi. Ingliz tilida esa bu son ko‘proq hayotiy tajriba, voqelikdagi naqshlar asosida qo‘llanadi. Quyida ushbu son ishtirok etgan maqollar qiyosiy tahlil qilinadi.

Ramziy va mifologik yondashuv. *“Three things breed jealousy: a high rank, wealth, and a beautiful wife” – “Три вещи вызывают зависть: высокий пост, богатство и красивая жена” maqollari xalq tafakkuridagi qadriyatlarni ochib beradi. O‘zbek tilida “Mol, mansab, ayol – fitnaning boshidir” degan xalq naqli semantik jihatdan mos keladi.*

Ayol obraziga munosabat. *“Three women and a goose make a market”, “Three women, three geese, and three frogs...” kabi maqollar rus tilidagi “Три бабы – базар, четыре – ярмарка” maqoliga mos keladi. O‘zbek xalq maqollarida bunday istehzoli yondashuv kamroq uchraydi, biroq “Ayol bor joyda gap bor” degan ibora mavjud bo‘lib, ayollar o‘rtasidagi muloqotni ko‘rsatadi.*

Salbiy stereotiplar va ayblovlar. *“Two daughters and a back door are three arrant thieves” kabi maqollar ayol obraziga nisbatan salbiy munosabatni ifodalaydi. O‘zbek tilida bunday keskin ifodalar kamroq bo‘lib, “Qiz bola – uyda imtihon” degan maqollar ogohlikni bildiradi, lekin haqoratli emas. Qiz bola – nafaqat*

farzand, balki ota-onaning, hatto butun urug'-aymoqning sha'ni, vijdoni, ijtimoiy o'lchovdagi imtihoni hamdir. U qanday tarbiya olgan bo'lsa, bu oilaning madaniyatini aks ettiradi.

Uyg'unlik va mistik raqam. Ingliz tilida "Third time's a charm" degan maqol mavjud bo'lib, rus tilidagi "Бог троицу любит" va o'zbek tilidagi "Uch bora urinsa – ish bitadi" degan iboralar bilan semantik yaqinlikka ega. Bu maqol, asosan, uchinchi urinishda omad keladi, uch narsa baraka keltiradi yoki uchinchi martada ish bitadi degan fikrni bildiradi, uch raqamining omad, mukammallik va baraka timsoli sifatida ishlatilishini ko'rsatadi.

Qiyosiy tahlil natijasida aniqlanishicha, ingliz, rus va o'zbek tillaridagi maqollarda "ikki" va "uch" raqamlari nafaqat kvantitativ birlik sifatida, balki semantik va madaniy yuklamalarga ega belgilar sifatida namoyon bo'ladi. "Ikki" soni ko'proq tanlov, qarama-qarshilik, hamkorlik yoki ziddiyatni ifodalasa, "uch" raqami ramziy, diniy va madaniy omillar bilan boyitilgan kompleks ma'noni anglatadi. Ushbu raqamlar har uch tildagi maqollarda xalq mentaliteti va qadriyatlarini ifodalovchi lingvokulturologik belgilar sifatida xizmat qiladi.

"Uch" sonining muammoli yoki salbiy konnotatsiyasi

Rus maqollarida "uch" raqami ba'zida noxushlik bilan bog'liq tarzda ishlatiladi. Masalan:

Бедя не преходит одна ("Musibat yolg'iz kelmaydi") maqolining inglizcha ekvivalenti

Bad luck comes in threes – bu yerda uchta noxush voqea ketma-ket yuz berishi ehtimoli nazarda tutiladi.

Bunday mazmun o'zbek xalq hikmatlarida "Yomg'ir yog'sa, to'kib yog'adi" yoki "Qayg'u ketidan qayg'u keladi" degan shakllarda ifodalanadi.

Shuningdek, *Two is company, three is a crowd* (ruscha: *Где двое, там третий — лишний*) maqoli ham "uch" soni muvozanatni buzuvchi omil sifatida talqin qilinishini ko'rsatadi. Unga o'zbek tilida "Ko'p osh – tuzsiz, ko'p gap – ma'nosiz" yoki "Ikki kishi – suhbatdosh, uchinchi – ortiqcha" degan iboralar mos keladi.

Yana bir misol – *When three know it, all know it* (ruscha: *Что знают трое, то узнают и все*) – bu maqol sir saqlashning imkonsizligini ko'rsatadi. O'zbek tilida bunga ekvivalent tarzda "Bir og'izdan chiqqan gap, ellik og'izga yetadi", "Sir bo'lsa, bitta bilsin" kabi maqollarni keltirish mumkin.

Metaforik asosli "uch" komponentli maqollar

Quyidagi ingliz maqollarida "uch" soni noxush muhit yoki ortiqcha mehmondorlik bilan bog'liq:

- *Fish and company stink in three days*

- *Fish and guests smell after three days*

- *The best fish smell when they are three days old* (Ruscha ekvivalent: *Рыба и компания начинают плохо пахнуть через три дня*)

Bu maqollarda ortiqcha yoki uzoq davom etgan mehmondorlik ijtimoiy muhitda bezovtalik keltirishi mumkinligi uqtiriladi. O'zbek tilida esa "Mehmonning izzati uch kun", "Mehmon uch kunda kimsan bo'ladi" degan maqollar ayni mazmunga ega. Bu yerda metafora – ya'ni mehmonni yomon hid beruvchi baliqqa qiyoslash – o'ziga xos universal obraz bo'lib, ingliz va rus xalqlari madaniyatida o'xshashlik topadi.

Rus folkloridagi "uch" soni: ramziy va mifologik ildizlar

Rus xalq og'zaki ijodida "uch" soni chuqur ramziy yuklamaga ega. Bu son ko'pincha ertaklarda (uch qahramon – Ivan Sarevich, qo'rqmas Ivan va h.k.), diniy qadriyatlardagi Uchlik (Otani, O'g'ilni, Muqaddas Ruhni bildiruvchi muqaddas Uchlik) bilan bog'liq holda uchraydi. Shu sababli, "Xudo uchlikni sevadi" iborasi tasodifiy emas.

Bu holat ingliz tilidagi ba'zi maqollarda ham aks etgan:

Third time's the charm – "Uchinchi urinish omad keltiradi", rus tilida bu «*Бог любит троицу*», o'zbek tilida esa "Uch marta urinsa, biri bo'ladi", "Bir, ikki, uch – uchdan keyin puch" kabi iboralarda o'z aksini topadi.

Ushbu maqolada ingliz, rus va o'zbek tillaridagi maqollarda uchraydigan 1, 2 va 3 raqamli komponentlarning semantik, struktural va madaniy jihatdan qiyosiy tahlili olib borildi. Tadqiqot davomida aniqlandiki, raqamlar turli tillarda faqat matematik qiymatni emas, balki ramziy va obrazli ma'nolarni ham ifodalaydi. Masalan, "bir" raqami ko'plab tillarda yagona, noyoblik yoki individualizmni ifodalasa, "ikki" qarama-qarshilik, tanlov yoki juftlik g'oyalarini bildiradi. "Uch" esa ko'p hollarda to'liqlik, muvozanat va mukammallik ramzi sifatida talqin qilinadi.

Uch tildagi maqollarni tahlil qilish natijasida ularning har birida raqamlarning qadimiy an'analar, diniy e'tiqodlar va xalqona tafakkur bilan bog'liq bo'lgan umumiyliklari bilan birga, o'ziga xosliklari ham mavjud ekani kuzatildi. Ingliz maqollarida raqamlar ko'proq funksional va pragmatik nuqtayi nazardan ishlatilgan bo'lsa, rus maqollarida ular ko'pincha xalqona donolikni ifodalash vositasi bo'lib xizmat qiladi. O'zbek maqollarida esa raqamli komponentlar ko'proq milliy urf-odatlar, axloqiy qadriyatlar va hayotiy tajribalarga asoslanadi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, raqamlar orqali ifodalangan maqollar tilshunoslik, madaniyatshunoslik va tarjima amaliyoti nuqtayi nazaridan katta ilmiy va amaliy ahamiyatga ega bo'lib, ularni chuqur o'rganish turli tillararo madaniy konnotatsiyalarni tushunishda muhim omil bo'la oladi.

REFERENCES:

1. Dobrovol'skij, D., & Piirainen, E. (2005). *Figurative Language: Cross-cultural and Cross-linguistic Perspectives*. Amsterdam: Elsevier.
2. Mieder, W. (2004). *Proverbs: A Handbook*. Westport, CT: Greenwood Press.
3. Norrick, N. R. (1985). *How Proverbs Mean: Semantic Studies in English Proverbs*. Berlin: Mouton de Gruyter.
4. Kunin, A. V. (1996). *English-Russian Phraseological Dictionary*. Moscow: Russian Language Publishers.
5. Mukhtorov, I. (2021). *O'zbek maqollarining leksik-semantik xususiyatlari*. Tashkent: Fan nashriyoti.
6. Saidova, D. R. (2019). Cultural Stereotypes and Gender Aspects in Proverbs: A Contrastive Analysis. *Journal of Uzbek Linguistics*, 4(1), 58–65.
7. Dundes, A. (1981). The moral lore of folklore. *Journal of American Folklore*, 94(371), 17–26.
8. Samandarova G.Y. Fundamentals of folk proverbs formed on the basis of the lexical-spiritual group of insects. *Current research journal of philological sciences*. 2021. Volume-II. ISSN-2767-3758. sjif 2021.:5.823.doi -10.37547/crjps. Master Journals United States Of America.<https://masterjournals.com/index.php/crjps> –P.39-42.(Impact factor: SJIF=5.823)
9. Samandarova G.Y. Ideological movement of legends and traditions in the novel "shaytanat" by Tohir Malik. *International Scientific Journal ISJ Theoretical & Applied Science Philadelphia, USA issue 04, volume 84 published April 30, 2020*. –P.1014-1016. (Impact factor: SJIF=5.423)
10. Samandarova G.Y., Yusupova A.Sh. Specific characteristics of paremas formed on the basis of "Insect" LMG in a simple sentences // *Best journal of innovation in science, research and development*. Volume 2 No 6 (Jun 2023). ISSN: 2835-3579 .(Impact factor: SJIF=9.1)
11. Samandarova G.Y., Zaripova N.J. Some characteristics of uzbek paremas' formed on the basis of the lexical sentence group "insect" in the form of a compound sentence// Vol. 2 No. 5 (2023): *International Scientific Conference " Innovative Trends In Science, Practice And Education"*. Munic, Germany.<https://doi.org/10.5281/zenodo.7816423>–P.59-67.
12. Bozorov Z. A. "Exceptional role of motives and needs within the formation process of civic culture in students' community." *Journal of Advanced Zoology* 44 (2023): 3236-3244. <https://jazindia.com/index.php/jaz/article/view/1595>
13. Ashurovich, Bozorov Zayniddin. "Great Oriental Intellectuals about Civil Culture." *Web of Scholars: Multidimensional Research Journal* 2 (2023): 21-24. <https://innosci.org/wos/article/view/968>
14. Bozorova G. Formation of abbreviations in medical terminology in uzbek language // *Центральноазиатский журнал образования и инноваций*. – 2024. – Т. 3. – №. 3. – С. 86-89.
15. Zayniddinovna B. G. Distinctive features of pleonasm in political speech // *International scientific-online conference: Intellectual education technological solutions and innovative digital tools*. – 2023. – Т. 2. – №. 14. – С. 168-174.

MULTILINGUAL MODELLARNING O‘ZBEK TILIGA MOSLASHUVCHANLIGI (MBERT, XLM-ROBERTA)

Sobirova Zarnigor G‘anijon qizi,
Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek
tili va adabiyoti universiteti tayanch doktoranti
sobirovazarnigor1996@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada zamonaviy ko‘p tilli pre-train qilingan til modellari — **Multilingual BERT (mBERT)** va **XLM-RoBERTa** — ning **o‘zbek tiliga moslashuvchanligi** tizimli tarzda tahlil qilinadi. O‘zbek tili agglutinatив tuzilishga ega bo‘lib, NLP tizimlari uchun alohida morfologik murakkabliklarni yuzaga keltiradi. Shu sababli, kam resursli tillar qatoriga kiruvchi o‘zbek tilida yuqori samaradorlikka erishish uchun mavjud ko‘p tilli modellarning imkoniyatlari va cheklovlarini aniqlash muhim ilmiy vazifa hisoblanadi. Maqolada ushbu modellar asosida sentiment analiz vazifasida olib borilgan eksperimentlar natijalari taqdim etiladi, shuningdek, modellarni o‘zbek tili uchun moslashtirish (fine-tuning, adapter layers, transliteratsiya) strategiyalari yoritiladi. Analitik natijalarga ko‘ra, XLM-RoBERTa modeli o‘zbek tilidagi NLP vazifalarida mBERT modeliga nisbatan yuqori aniqlik ko‘rsatgan. Ushbu tadqiqot natijalari o‘zbek tilida chuqur o‘rganilgan NLP tizimlarini yaratishda, tilga xos xususiyatlarni hisobga olgan holda ko‘p tilli modellarni samarali qo‘llash imkoniyatlarini ochib beradi.

Kalit so‘zlar: mBERT, XLM-RoBERTa, o‘zbek tili, NLP, ko‘p tillilik, transfer learning, til modellari, moslashuvchanlik.

THE ADAPTABILITY OF MULTILINGUAL MODELS TO THE UZBEK LANGUAGE
(MBERT, XLM-ROBERTA)

Abstract. This article presents a systematic analysis of the adaptability of modern multilingual pre-trained language models — Multilingual BERT (mBERT) and XLM-RoBERTa — to the Uzbek language. Uzbek is an agglutinative language, which introduces specific morphological complexities for NLP systems. Therefore, identifying the capabilities and limitations of existing multilingual models in achieving high performance for Uzbek — a low-resource language — is considered a significant scientific task. The article provides the results of experiments conducted on sentiment analysis tasks using these models. It also highlights strategies for adapting the models to Uzbek, including fine-tuning, adapter layers, and transliteration techniques. According to the analytical results, the XLM-RoBERTa model demonstrated higher accuracy in Uzbek NLP tasks compared to mBERT. The findings of this study offer insights into developing robust Uzbek-language NLP systems and reveal the potential for effectively leveraging multilingual models while accounting for language-specific features.

Keywords: mBERT, XLM-RoBERTa, Uzbek language, NLP, multilingualism, transfer learning, language models, adaptability.

АДАПТИРУЕМОСТЬ МНОГОЯЗЫЧНЫХ МОДЕЛЕЙ К УЗБЕКСКОМУ ЯЗЫКУ
(MBERT, XLM-ROBERTA)

Аннотация. В данной статье представлено систематическое исследование адаптируемости современных многоязычных предварительно обученных языковых моделей — Multilingual BERT (mBERT) и XLM-RoBERTa — к узбекскому языку. Узбекский язык относится к агглютинативным языкам, что создает специфические морфологические сложности для систем обработки естественного языка (NLP). В связи с этим выявление возможностей и ограничений существующих многоязычных моделей при работе с узбекским языком, относящимся к числу языков с ограниченными ресурсами, является важной научной задачей.

В статье представлены результаты экспериментов по задаче анализа тональности, проведённых с использованием указанных моделей. Также освещаются стратегии адаптации моделей к узбекскому языку, включая дообучение (fine-tuning), использование адаптерных слоёв и методы транслитерации. Согласно аналитическим данным, модель XLM-RoBERTa показала более высокую точность в задачах NLP для узбекского языка по сравнению с mBERT.

Полученные результаты открывают новые возможности для создания эффективных систем обработки узбекского языка и демонстрируют потенциал использования многоязычных моделей с учётом языковых особенностей.

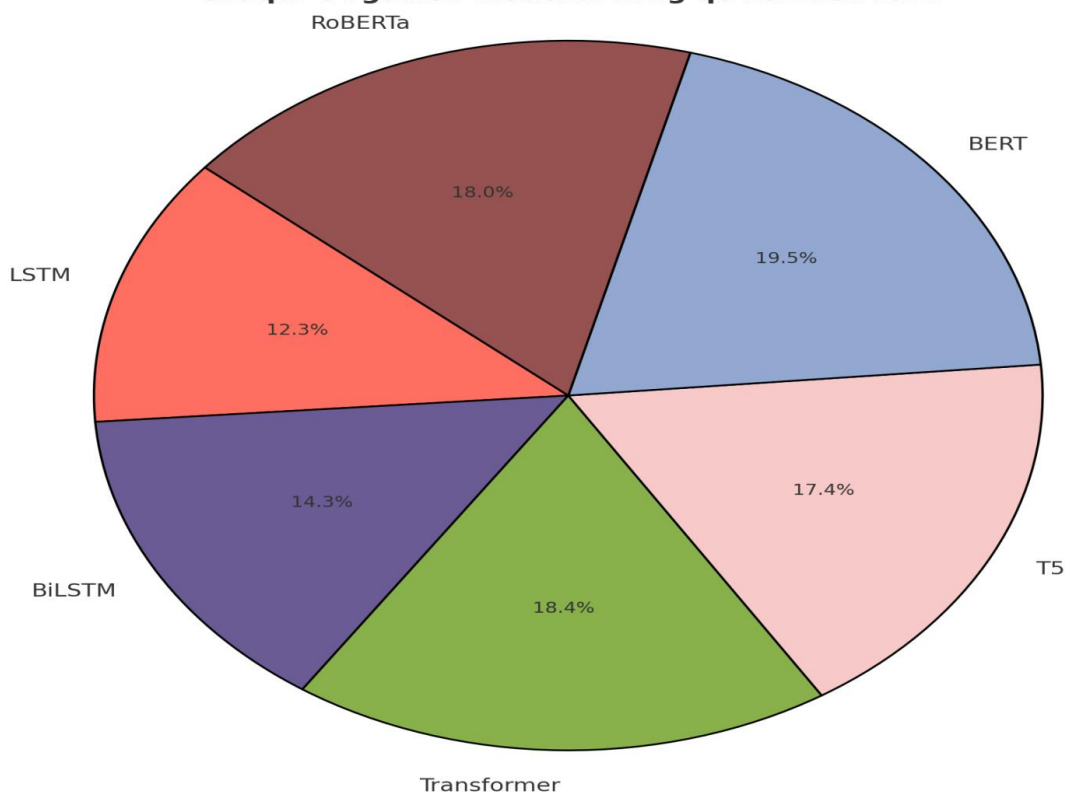
Ключевые слова: mBERT, XLM-RoBERTa, узбекский язык, NLP, многоязычность, transfer learning, языковые модели, адаптация.

Kirish. So‘nggi yillarda sun‘iy intellekt va chuqur o‘rganish (deep learning) texnologiyalarining jadal rivojlanishi tabiiy tilni qayta ishlash (Natural Language Processing, NLP) sohasida ham inqilobiy o‘zgarishlarga sabab bo‘ldi. Ayniqsa, **Transformer** arxitekturasida yaratilgan til modellari — xususan, **BERT (Bidirectional Encoder Representations from Transformers)** va uning ko‘p tilli variantlari (mBERT, XLM-RoBERTa) — ko‘plab tillar bo‘yicha matnni tushunish, tasniflash, tarjima qilish, va boshqa murakkab lingvistik vazifalarni samarali hal qilish imkonini bermoqda.

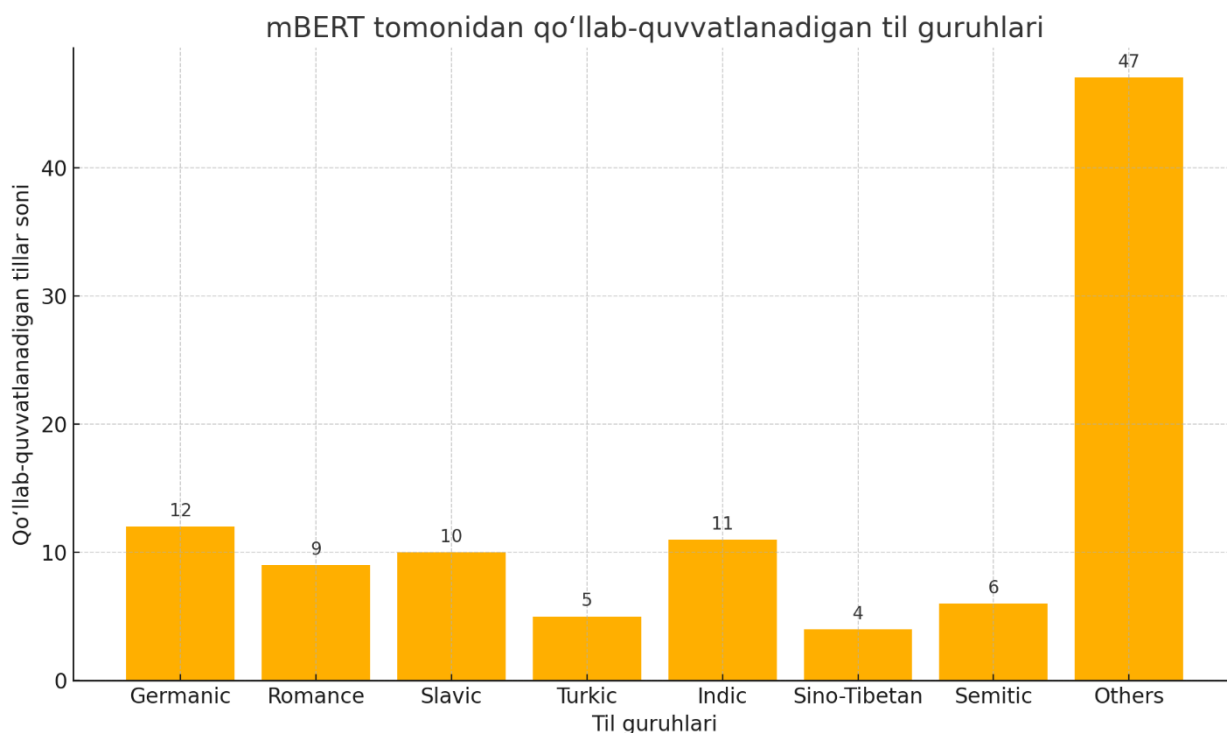
NLP modellari, ayniqsa, **kam resursli tillar** (*low-resource languages*) uchun alohida ahamiyatga ega. Bu tillar, odatda, katta hajmdagi raqamli matnlar, leksik resurslar yoki belgilangan korpuslarga ega emas. **O‘zbek tili** ham shunday tillar qatoriga kiradi: u boy morfologik tuzilishga ega, agglutinatib bo‘lib, murakkab so‘z yasalishi va erkin sintaksisga ega. Bunday til xususiyatlari mavjud universal modellarning bu tillarda aniq ishlashini qiyinlashtiradi.

Multilingual modellar, masalan, **mBERT** va **XLM-RoBERTa**, aynan shu muammoni hal etish uchun ishlab chiqilgan: ular bir nechta tilni umumiy arxitektura asosida o‘rgatadi va til resurslari cheklangan holatlarda ham transfer learning orqali foydali vakilliklarni (representations) ta‘minlashi mumkin. Ammo bu modellar real amaliyotda har bir til uchun bir xil darajada samarali ishlamasligi mumkin. Ayniqsa, o‘zbek tili kabi agglutinatib va oz o‘rganilgan tillar uchun bu samaradorlik masalasi ochiq qolmoqda.

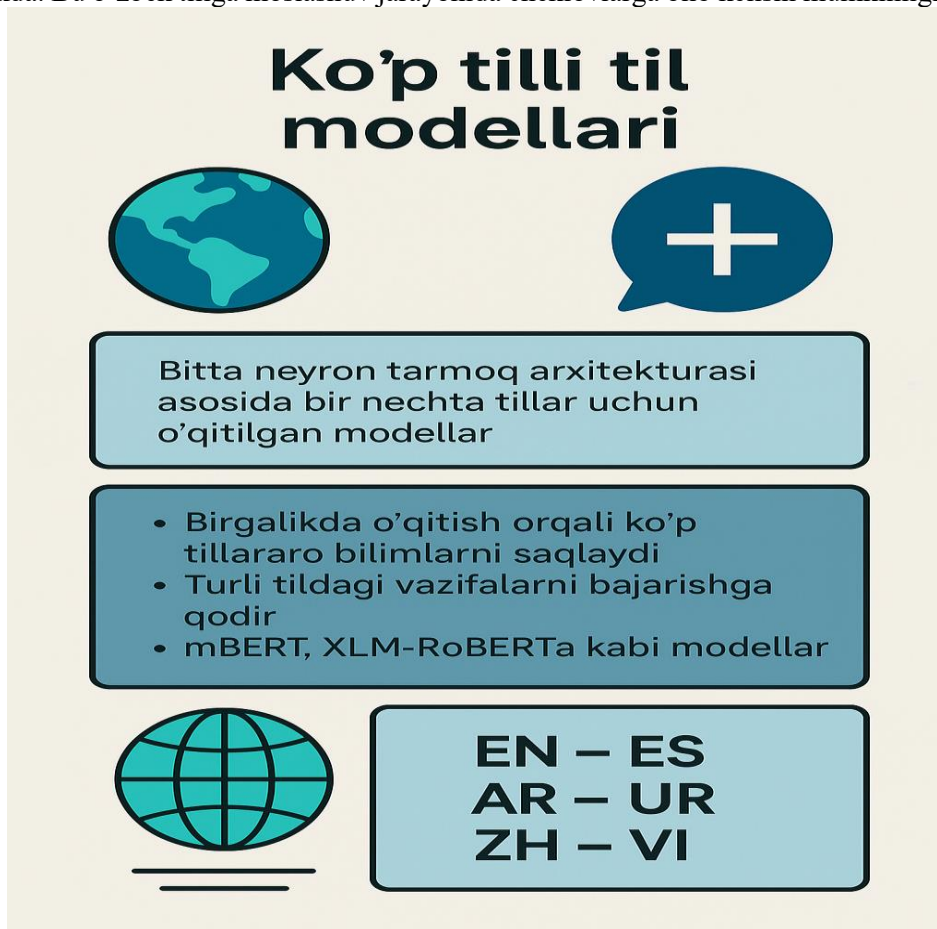
Chuqur o‘rganish modellarining qo‘llanilish foizi

Ushbu maqola ana shu muammoning chuqur tahliliga bag‘ishlangan bo‘lib, mBERT va XLM-RoBERTa modellarining o‘zbek tilida **sentiment analiz** vazifasidagi ishlash qobiliyati, ularning afzallik va zaif tomonlari, shuningdek, ularni o‘zbek tili uchun moslashtirish usullari (fine-tuning, adapterlar, transliteratsiya) tizimli ravishda ko‘rib chiqiladi. Eksperimentlar asosida modellar taqqoslanadi va o‘zbek tiliga xos NLP tizimlarini yaratishda ushbu yondashuvlarning amaliy qiymati aniqlanadi.

Yuqoridagi grafikda *mBERT* modeli tomonidan qo'llab-quvvatlanadigan tillar ularning *lingvistik guruhlari* bo'yicha taqsimoti ko'rsatilgan. Grafikdan ko'rinib turibdiki, model eng ko'p *Germanik*, *Indik*, va *Slavik* tillarni qamrab olgan bo'lsa-da, *Turkiy tillar* (shu jumladan, o'zbek tili) ham mavjud, ammo nisbatan kam sonli vakillikda. Bu o'zbek tiliga moslashuv jarayonida cheklovlariga olib kelishi mumkinligini anglatadi.

Ko'p tilli til modellari haqida umumiy ma'lumot. Til modellari (*language models*) — bu kompyuterga tabiiy tilni tushunish va yaratish qobiliyatini beradigan sun'iy intellekt tizimlaridir. Transformer

arxitekturasiga asoslangan modellar (masalan, BERT, GPT, RoBERTa) so‘nggi yillarda matnni tushunish, tarjima qilish, savollarga javob berish, kayfiyatni aniqlash kabi ko‘plab NLP vazifalarida yuqori natijalarga erishmoqda.

Ko‘p tilli til modellari esa bir nechta tilni **bitta model** ichida o‘rgatish orqali barcha tillarda umumiy vakillikni (*shared representation*) hosil qiladi. Bu yondashuv, ayniqsa, **kam resursli tillar** (low-resource languages) uchun muhim ahamiyatga ega, chunki bunday modellar bir tildagi bilimni boshqa tilda ham qo‘llay oladi (cross-lingual transfer learning).

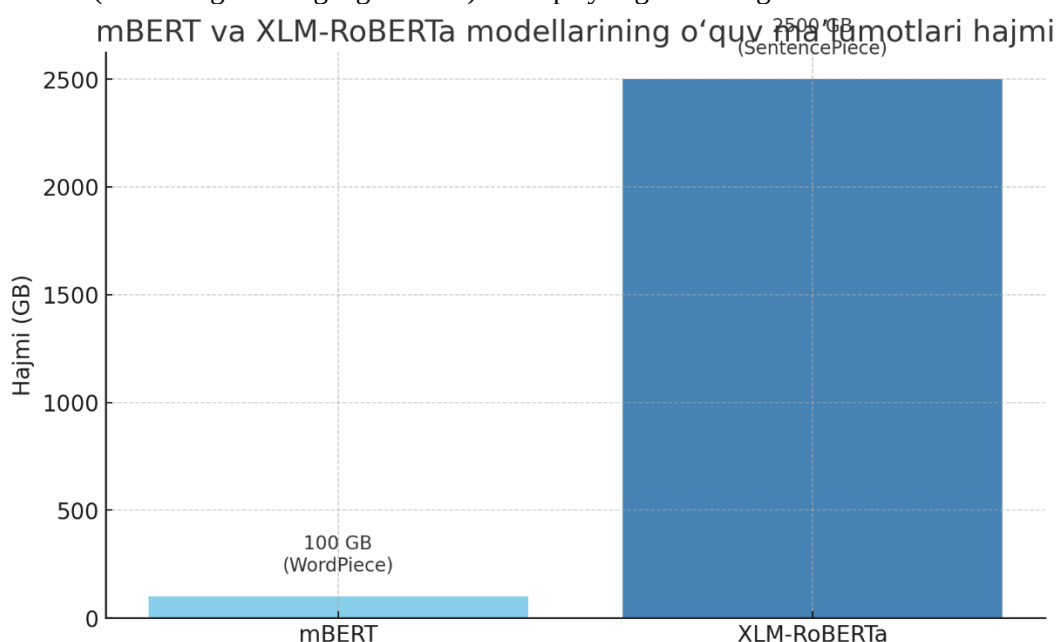
Ko‘p tilli modellarning asosiy turlari

1. mBERT (Multilingual BERT)

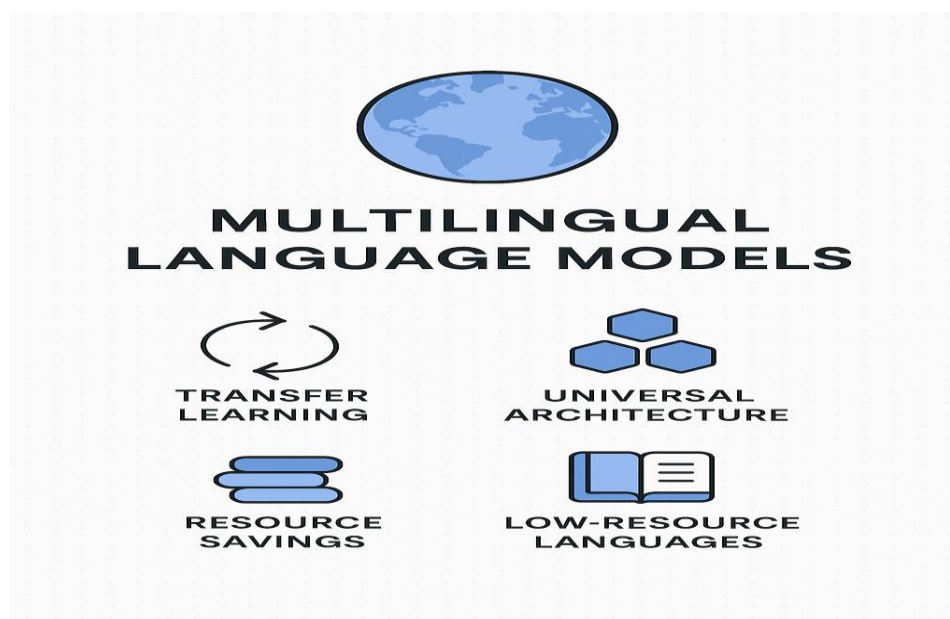
- Google tomonidan yaratilgan.
- 104 ta tilni o‘z ichiga oladi (shu jumladan o‘zbek tili).
- Ma’lumot manbai: Wikipedia.
- Tokenizatsiya: *WordPiece*.
- O‘qitish maqsadi: Masked Language Modeling (MLM).

2. XLM-RoBERTa

- Meta AI (Facebook AI) tomonidan ishlab chiqilgan.
- 100 ta tilni qo‘llab-quvvatlaydi.
- Ma’lumot manbai: CommonCrawl (2.5 TB matn).
- Tokenizatsiya: *SentencePiece*.
- XLM (Cross-lingual Language Model) konsepsiyasiga asoslangan.

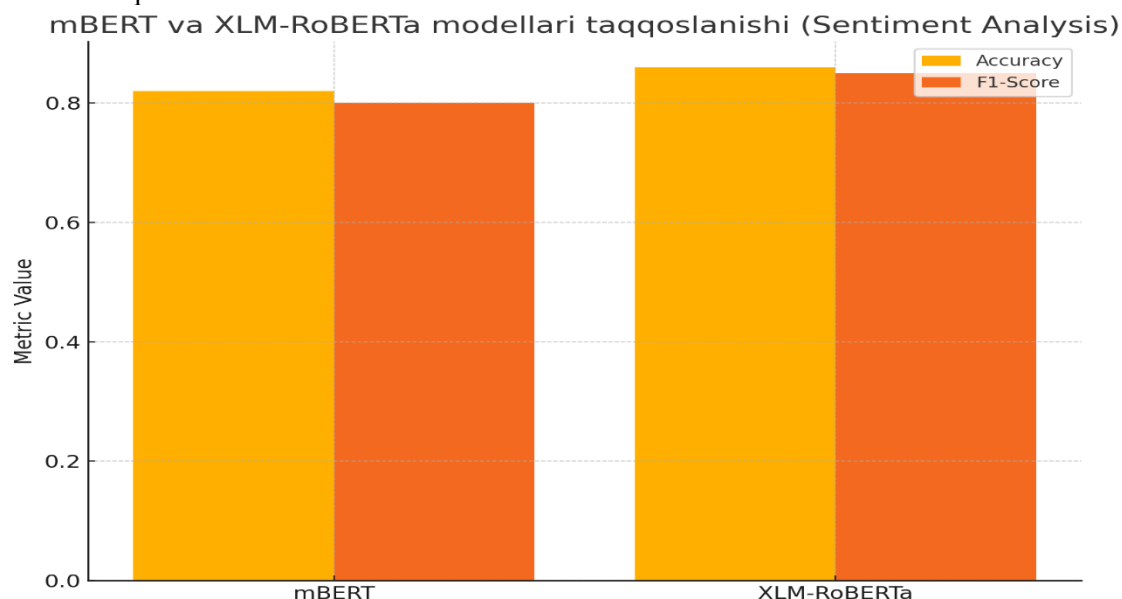

Ko‘p tillilikning afzalliklari.

Ko'p tilli modellar cheklovlari

- **Kodli tillar muammosi:** Ko'plab tillar bitta modelda o'rgatilganda, ularning vakilliklari to'qnashishi mumkin.
- **Resurslar o'zaro raqobatlashadi:** Korpus hajmi katta tillar (inglizcha, xitoycha) boshqa tillarni "ustibosimda" qoldirishi mumkin.
- **Tilga xos xususiyatlar e'tiborsiz qoladi:** Har bir tilning morfologiyasi va sintaksisiga alohida moslashish talab qilinadi.

Yuqoridagi diagramma orqali *mBERT* va *XLM-RoBERTa* modellarining *kayfiyat aniqlash* (Sentiment Analysis) vazifasidagi aniqlik (Accuracy) va F1 ko'rsatkichlari solishtirildi. Ko'rinib turibdiki, XLM-RoBERTa modeli har ikki ko'rsatkich bo'yicha ustunlikka ega.

O'zbek tili uchun NLP modellarining muammolari

O'zbek tili agglutinativ til bo'lib, so'zlar ko'plab qo'shimchalar orqali hosil qilinadi. Bu esa quyidagi muammolarni keltirib chiqaradi:

- So'z formasining juda ko'pligi (morfologik variantlar)
- Sintaktik erkinlik
- Korpuslar va resurslarning yetishmasligi

Bu holatlar ko'p hollarda pre-train qilingan modelning past natija berishiga sabab bo'ladi. Shuning uchun moslashtirish (fine-tuning) yoki adapterlar orqali yaxshilash zarur.

Moslashtirish (Fine-Tuning) usullari

O'zbek tili uchun quyidagi usullar yordamida modellarni yaxshilash mumkin:

- *Domain adaptation*: Maxsus soha matnlari (huquqiy, tibbiy) asosida qayta o'qitish.
- *Adapter layers*: Original modelga engil qo'shimcha qatlamlar qo'shib o'zbek tilini "yo'lga solish".
- *Transliteration layer*: Kirill va lotin yozuvlaridagi matnlar uchun transliteratsiya qilish.

O'zbek tilida til modellari va chuqur o'rganish tadqiqotlari

O'zbek tili uchun tabiiy tilni qayta ishlash (NLP) yo'nalishida so'nggi yillarda jadal izlanishlar boshlanib, bir qator resurs va modellar yaratilmoqda. O'zbek tili dunyodagi yirik tillardan bo'lib, 30 milliondan ortiq ona so'zlashuvchiga ega va Turk tillari orasida turkchadan keyin ikkinchi eng ko'p gaplashiladigan til hisoblanadi. Shu bilan birga, O'zbek tili hozircha resurslar jihatidan "low-resource" (resursi cheklangan) til deb qaraladi – ya'ni kattaroq korpuslar, belgilangan (annotated) ma'lumotlar bazalari va yirik o'qitilgan modellar kamligi sababli til texnologiyalari sohasida hali mavjud bo'shliqlar bor. Zero, ilgari o'zbek tili uchun katta hajmli matn korpuslari va belgilangan ma'lumotlar to'plamlarini yaratish ustida yetarlicha ish olib borilmagani ta'kidlanadi. Biroq ayni paytda bu bo'shliqni to'ldirish yo'lida dastlabki qadamlar qo'yilmoqda – masalan, 2022-yilda o'zbek tilining morfologik va sintaktik jihatdan belgilangan korpusini yaratish bo'yicha loyiha doirasida maxsus POS (so'z turkumi) va sintaksis anotatsiya tizimi ishlab chiqilib, birlamchi belgilangan korpus tuzila boshlandi. Shuningdek, o'zbek tilining Universal Dependencies formatidagi birinchi sintaksis daraxtkorpusi ham yaratilgan bo'lib, unda 500 ga yaqin jumla sintaktik tahlil bilan belgilangan (ushbu resurs hozircha kichik hajmda bo'lsa-da, kelgusida kengaytirilmoqda).

Matn korpusi mavjudligi chuqur o'rganish modellari uchun nihoyatda muhim – chunki yirik *til modellarini* sifatli o'qitish uchun katta hajmdagi matn ma'lumotlari talab etiladi. O'zbek tilida asosiy ochiq matn manbalaridan biri – *O'zbekcha Vikipediya* bo'lib, unda taxminan 124 ming maqola mavjudligi haqida xabar berilgan. Biroq Vikipediya tarkibining bir qismi avtomatik tarjima qilingan yoki rasmiy ensiklopedik matnlardan to'g'ridan-to'g'ri ko'chirilganligi tufayli til modeli o'qitish uchun ma'lum cheklovlar mavjud – jumladan, maqolalarning uslubi qisqa va telegrafik bo'lishi, yoki ayrim matnlarda kirill-lotin aralash yozuv belgilari uchrashi kabi muammolar aniqlangan. Shu sabab, tadqiqotchilar Vikipediya ma'lumotlarini tozalash va qo'shimcha manbalar bilan boyitishga e'tibor qaratmoqdalar. Xususan, yaqinda o'zbek tilida keng qamrovli *yangiliklar korpusi* shakllantirildi – masalan, Daryo.uz saytining ~200 ming yangilik maqolasidan iborat korpus tuzilib, undagi jumlarlar tuzilishi va til jihatdan Vikipediya ma'lumotiga qaraganda ancha xilma-xil va toza ekani qayd etildi. Bunday sifatli korpuslar yirik til modellari uchun asos bo'lib xizmat qilmoqda. So'nggi yillarda o'zbek tilida ham *chuqur o'rganishga asoslangan til modellari* paydo bo'la boshladi. Dastlabki ishlardan biri – Mansurov B. va Mansurov A. tomonidan taqdim etilgan *UzBERT* modeli bo'lib, u 2021-yilda e'lon qilingan. *UzBERT* – *BERT arxitekturasini* asosida o'zbek tilida oldindan o'qitilgan ilk yirik model hisoblanadi. Tadqiqotchilar ushbu modelni o'zbek tilidagi matnlarda (kirill va lotin yozuvlaridagi ma'lumotlar bilan) o'qitib, natijada *UzBERT ko'p tilli mBERT modeliga nisbatan* o'zbek matnini tushunish vazifalarida ancha yuqori natijalarni ko'rsatganini ma'lum qilganlar. Ya'ni, ayni paytgacha o'zbek tilida alohida model bo'lmagani sabab mBERT (100+ tilni qamragan ko'p tilli BERT) ishlatilar edi, biroq monolingual *UzBERT* o'sha vazifalarda aniq ustunlikka ega ekani empiric ravishda ko'rindi. *UzBERT* modeli ochiq manbada e'lon qilinib, MIT litsenziyasi ostida hamjamiyatga taqdim etilgan.

Yana bir yondashuv – 2023-yilda Elmurod Kuriyozov va hamkorlari tomonidan yaratilgan *BERTbek* modeli bo'lib, bu ham o'zbek tilidagi matnlarda pre-training qilingan Transformer arxitekturali modeldir. *BERTbek* modelini yaratish uchun tadqiqotchilar maxsus matn korpusi tuzdilar: o'zbekcha Vikipediya maqolalarining tozalangan nusxasi va yangilik saytlaridan olingan 200 mingdan ortiq maqolalar jamlanmasida model *Masked Language Modeling* vazifasida oldindan o'qitildi. So'ngra *BERTbek* turli vazifalarga moslab fine-tuning qilinib, natijalari baholandi. Xususan, *o'zbek tilidagi matnlarni toifalash (klassifikatsiya) bo'yicha yangi ma'lumotlar to'plami* ustida turli modellarning solishtirma tahlili o'tkazildi. Ushbu tahlilda an'anaviy *qoida asosida* ishlovchi usullar zamonaviy chuqur o'rganish modellaridan ancha ortda qolishi ko'rindi – *RNN* va *CNN* kabi neyron tarmoqlar bazaviy usullardan ancha yaxshiroq natija ko'rsatdi. Ayniqsa, oldindan o'qitilgan til modeli sifatida *BERTbekni* qo'llagan yechim eng yuqori aniqlikka erishdi va boshqa modellardan ustun chiqdi. Bu natijalar o'zbek tilida *pretraining+fine-tuning* yondashuvi samaradorligini ko'rsatib, kelgusidagi tadqiqotlar uchun tayanch bo'lib xizmat qilmoqda. Ta'kidlash joizki, o'zbek tilidagi modellar faqat matn bilan cheklanmay, ovozi nutq uchun ham rivojlanmoqda: masalan, 2020-yillarda o'zbek tili uchun bir necha soatlik nutq korpuslari tuzilib, *Automatic Speech Recognition (ASR)* tizimlarida Deep Learning modellari qo'llanila boshlandi. Bunday dastlabki loyihalar o'zbek nutqini matnga avtomatik o'girishda ijobiy natijalar bermoqda. Umuman olganda, so'nggi paytda o'zbek tilini raqamli muhitda qo'llashni osonlashtirish uchun *lug'atlar, morfologik tahlilchilar, matn korpuslari va til modellari* borasida bir qator ochiq loyihalar

paydo bo'ldi. Bu jarayon hali boshida turgani bois, mavjud modellarni yanada takomillashtirish va katta resurslar yaratish ustida izlanishlar davom etmoqda.

Xulosa qilib aytganda, ko'p tilli modellar, xususan, mBERT va XLM-RoBERTa, o'zbek tilida samarali ishlay oladi, ammo ularning natijalari mavjud o'quv korpuslariga bog'liq. XLM-RoBERTa kengroq va boyroq ma'lumotlarda o'qitilgani sababli, ko'p hollarda mBERT dan ustun chiqadi. Biroq har ikkala model uchun ham o'zbek tilida maxsus moslashtirish muhim ahamiyatga ega. Keyingi tadqiqotlar uchun o'zbek tilida yirik va sifatli korpuslar yaratish zarur.

ADABIYOTLAR:

1. Labehat Kryeziu and Visar Shehu. 2022. A survey of using unsupervised learning techniques in building masked language models for low resource languages. In 2022 11th Mediterranean Conference on Embedded Computing (MECO), pages 1–6. IEEE.
2. Yuri Kuratov and Mikhail Arkhipov. 2019. Adaptation of deep bidirectional multilingual transformers for russian language. *arXiv preprint arXiv:1905.07213*.
3. Elmurod Kuriyozov, Yeraï Doval, and Carlos Gomez-Rodriguez. 2020. Cross-lingual word embeddings for turkic languages. In *Proceedings of The 12th Language Resources and Evaluation Conference*, pages 4054–4062.
4. B Mansurov and A Mansurov. 2021a. Uzbek cyrillic-latin-cyrillic machine transliteration. *arXiv preprint arXiv:2101.05162*.
5. Gayrat Matlatipov and Zygmunt Vetulani. 2009. Representation of Uzbek morphology in prolog. In *Aspects of Natural Language Processing*, pages 83–110, Berlin, Heidelberg. Springer Berlin Heidelberg.
6. Maksud Sharipov, Jamolbek Mattiev, Jasur Sobirov, and Rustam Baltayev. 2022. Creating a morphological and syntactic tagged corpus for the uzbek language. *CEUR Workshop Proceedings*, 3315:93 – 98.
7. Maksud Sharipov and Ollabergan Yuldashov. 2022. Uzbekstemmer: Development of a rule-based stemming algorithm for uzbek language. *CEUR Workshop Proceedings*, 3315:137 – 144.

ANTROPONIMLAR – MUALLIFNING BADIY MAQSADINI AKS ETTIRUVCHI LINGVISTIK TASVIR VOSITASI

Hamroyeva Maftuna Rasulovna,
f.f.f.d.(PhD), Buxoro davlat universiteti
O‘zbek tilshunosligi va jurnalistika kafedrasida dotsenti
maftuna130193@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada o‘zbek adabiy tilida yozilgan badiiy asar uslubidagi onomastik birliklardan biri bo‘lmish kishi nomlarining ijodkor uslubida foydalanish ahamiyati, tilda tutgan o‘rni haqida mulohazalar bildirilgan.

Boshqa tillar ta‘sirini ma‘lum darajada boshdan kechiruvchi har qanday til o‘zining ichki qonuniyatlari asosida rivojlanishi hamda muayyan bir xalq boshqa xalqlardan ajralgan holda yashay olmasligi ma‘lum. Har qanday elning moddiy hamda ma‘naviy-madaniy sharoitlari, etnik udumlari ism qo‘yish ehtiyoji va ismlarning paydo bo‘lishi bilan bog‘liq ekanligi haqida fikr yuritilgan.

Kalit so‘zlar: antroponimlar, urf-odat, din, badiiylik, badiiy asar, kishi nomlari, uslubiyat, qatlam, lug‘aviy, badiiy uslub, adabiy til, badiiy til, borliq.

АНТРОПОНИМЫ – ЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ ИНСТРУМЕНТ, ОТРАЖАЮЩИЙ ХУДОЖЕСТВЕННЫЕ ЦЕЛИ АВТОРА

Аннотация. В данной статье рассматривается важность использования имен собственных в художественном стиле узбекского литературного языка, а также их роль в языке. Известно, что любой язык, испытывающий влияние других языков в определенной степени, развивается на основе своих внутренних закономерностей и не может существовать отдельно от других народов. Обсуждаются материальные и духовные культурные условия любого народа, а также необходимость именования и возникновения имен.

Ключевые слова: антропонимы, традиция, религия, артистизм, художественное произведение, личные имена, методология, пласт, словарь, художественный стиль, литературный язык, художественный язык, бытование.

ANTROPOONYMS – A LINGUISTIC DESCRIPTIVE TOOL REFLECTING THE AUTHOR'S ARTISTIC INTENTIONS

Abstract. This article discusses the significance of using proper names in the artistic style of the Uzbek literary language and their role in the language. It is known that any language, to some extent influenced by other languages, develops based on its internal laws and cannot exist in isolation from other nations. The material and spiritual cultural conditions of any nation, as well as the need for naming and the emergence of names, are examined.

Key words: anthroponyms, tradition, religion, artistry, artistic work, personal names, methodology, layer, dictionary, artistic style, literary language, artistic language, existence.

Kirish. Hozirgi o‘zbek adabiy tilining o‘ziga xos nutqiy imkoniyatlarini har tomonlama ochib berishga doir fikr-mulohazalar bugungi kunda milliy tilshunosligimiz uchun ahamiyatlidir. Xususan, kishi nomlarini ifodalovchi antroponimlar ham chuqur tadqiq etilishi lozimki, antroponimlarda millatning milliyligi va o‘ziga xosligi namoyon bo‘ladi. Shuning uchun antroponimik birliklarning badiiy asardagi o‘rnini aniqlash muhim. Badiiy asar tilini o‘rganish tilshunoslikning asosiy masalalardan biri bo‘lib, bu shoir adibning o‘ziga xos badiiy vositalaridan foydalanish mahorati va imkoniyat darajasini aniqlashda yordam beradi.

Badiiy asar tilini tahlil qilish, o‘rganish shakl va ma‘no munosabatini o‘rganish demakdir. Asar g‘oyasining muhimligi va undagi qahramonlarning ko‘p qirra bo‘lishi asar tilining boyishiga va mukammallashuviga imkon beradi. Mohir muallif asar qahramonlarining tilini tipiklashtiradi: asarning har bir qahramoni o‘z xulq-atvori, muayyan davr muhiti va dunyoqarashiga mos tilda so‘zlashadi, yozuvchi ma‘lum voqealarni tasvirlaganda bir xil vositalardan foydalansa, boshqa hodisalarni tasvirlashda o‘zgacha til vositalarini qo‘llaydi. Shuning uchun ham asar qahramoni tilining tipiklashuvi, alohidalashuvi adabiy asar

tilining xarakterli belgilaridan biridir. Yozuvchi nima sababdan biror voqea-hodisani, qahramon xatti-harakatini aks ettirishda biror soʻz, ibora va uslubiy vositadan foydalanish sababini oʻrganish esa asar tilini tekshirishning yana bir tomonidir.

Odatda, har bir adibdan adabiy tilda yozish talab etiladi. Bunda jonli xalq tilidan adabiy tilni farqlash zarurligi koʻzda tutiladi. Bundan adabiy til boshqa-yu, xalq tili boshqa ekan-da, degan xulosa kelib chiqmaydi, albatta. Adabiy til jonli xalq tiliga asoslangan, bir yoki ikki yetakchi sheva zaminida shakllangan tildir. Xalq tili tarmoqlariga esa ayrim guruhlargagina xos shevachilik, adabiy til meʼyoriga mos kelmaydigan baʼzi soʻzlar, jargo va argolar misol boʻladi. Adabiy til ana shu xalq tiliga asoslanadi, undan kelib chiqadi va undan oziqlanadi.

Adabiyotlar tahlili va metodlar. Muayyan ijodkor asari tilini oʻrganishda uning umumxalq jonli tilidan va anʼanaviy adabiy tildan qanday foydalanishi, bu ikki sohani qanday birlashtirib borishi, biror badiiy uslubni eʼtirof yoki inkor etishda yozuvchining oʻziga xos xususiyatlarini belgilash lozim.

Yozuvchining oʻziga xos uslubini belgilash quyidagi omillarni hisobga olishni taqozo qiladi:

1. Maʼlum asarning gʻoyaviy yoʻnalishi va mundarijasi.

2. Muallifning til uslubida qaysi oqimga moyilligi.

3. Yozuvchining til hamda umumiy madaniyat va xalq turmushining turli tomonlarini qanday oʻrganganligi, shuningdek, unga qanday munosabatda boʻlganligini koʻrsatuvchi biografik maʼlumotlar bilan tanishib chiqish.

Badiiy asar muallifi voqea-hodisalarni yorqin tasvirlash, obrazlarni xarakterlash, ularga boʻlgan munosabatini aks ettirish uchun turli usullardan foydalansa-da, bunda muallifning oʻziga xos individual uslubi alohida ahamiyat kasb etadi.

Badiiy asar tilini tahlil qilish orqali yozuvchi badiiy mahorati, oʻziga xos uslubi ochiladi. Asar tilini har tomonlama oʻrganish asosiy masalalardan biri boʻlib qoladi. Badiiy asar tilida barcha nutq uslublari elementlari oʻz aksini topgan boʻladi. Uni tadqiq qilish har bir yozuvchi yoki shoirga xos uslubni aniqlashga yordam beradi.

Maʼlumki, har bir onimik leksema maʼlum bir maʼnoni beradi, yaʼni leksema joy yoki shaxs haqida xabar yetkazishi mumkin. Bu axborot esa maxsus onomastik vazifani bajaradi va uslubiy hamda estetik ahamiyatga ega boʻladi. Boshqacha aytganda, bir onomastik leksema bir sohada emas, balki bir necha sohada ham maʼlum bir maʼlumotni tashishi mumkin. Shaklan bir xil, mazmuni har xil boʻlgan onimlar, onomastikada omonimiyani vujudga keltiradi: Guliston (toponim), Guliston (antroponim), Zarafshon (toponim), Zarafshon (antroponim). Turdosh otlar onimik leksemalarga oʻtganida hosil boʻladigan apillyativ omonimiya: Sotivoldi (antroponim), sotivoldi (feʼl shakli), Jasur (antroponim), jasur (sifat), Raʼno (antroponim), raʼno (ot) kabi. Omonimlarda sinonimiya hodisasi mavjud emas. Ularda koʻp nomlilik (polinomiya) mavjud: Sayxun – Sirdaryo, Farobiy – Muallimi soniy kabi.

Atoqli otlar xuddi boshqa soʻzlar singari tildagi qadimiy hodisalardandir. Buni insoniyatning qadimiy oʻtmishiga oid xalq ogʻzaki ijodi namunalari va yozma yodgorliklar tilida saqlanib qolgan kishi nomlari, afsonaviy va mifologik qahramonlarning nomlari yaqqol koʻrsatadi.

Kishiga ism berish va kishilarning atoqli otlari qadimiy tarixga ega boʻlib, bolani nomlashda maʼlum tarixiy davr, iqtisodiy-siyosiy hayot, maʼnaviy turmush doirasining turli-tuman urf-odatlarini muhim ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, diniy tasavvurlar bolalarning nomlanishiga taʼsir koʻrsatgan.

Natijalar va muhokama. Lugʻaviy jihatdan badiiy asar matnining bir boʻlagini onomastik birliklar tashkil qiladi. Ular turli koʻrinishlarga ega boʻlib, nominativ va uslubiy vazifa bajaradi. Onomastik birliklar til lugʻat tizimida oʻziga xos xususiyat va mavqega ega, ularni badiiy asar matni bilan bogʻlab tahlil va tadqiq qilish muhim ahamiyat kasb etadi. Zamonaviy tilshunoslikning eng munozarali va dolzarb masalalaridan biri “matndagi ism” muammosi, chunki ism soʻz, ammo oʻziga xos, individual ravishda maʼlum boʻlgan soʻzdir. Har bir antroponimik birlik (ism, familiya, otasining ismi, taxallus va boshq.) katta ijtimoiy-tipologik va badiiy vizual imkoniyatlarga ega.

Oʻzbek tilida shakllanish, rivojlanish va ishlash nuqtayi nazaridan muayyan nomlarni tahlil qilgan antroponimika bilan shugʻullangan olimlarning tadqiqotlari shundan dalolat beradiki, ismlar har qanday tilning soʻz zaxirasida alohida boylik sifatida muhim oʻrin tutadi. Ilm-fanning turli sohalaridagi tadqiqotchilar azaldan ularning oʻziga xos xususiyati bilan qiziqishgan, shu jumladan, tarixchilar, matematiklar, faylasuflar, geograflar (Dekart, Platon, Loka, Arestotel) va, albatta, antroponimiya tarixi rivojlanishi har doim diqqat markazida boʻlgan tilshunos olimlar antroponimlarning xususiyatlari va usullari, badiiy matndagi ismlarni ishlashning statistik xususiyatlarini oʻrganishgan.

Ism qoʻyish ehtiyoji va ismlarning paydo boʻlishi har bir xalqning moddiy hamda maʼnaviy sharoitlariga, etnik udumlariga mos ravishda rivojlanib borgan. Ismlar qadimiy davrlardan boshlab shaxslarni

ajratib atash vazifasidan tashqari, urug' va qabila, keyinchalik elat va xalqlarning turli-tuman udumlari, urf-odat, orzu-istaklarini, ma'naviy, falsafiy, diniy, axloqiy qarashlarini o'zida ifodalaydigan omilga aylana borgan. Shunga ko'ra, har bir tarixiy davrning o'ziga xos ism berish odatlari, o'shanga mos ravishda yuzaga kelgan ismlar yig'indisi bo'lgan. Bu ismlar o'sha davrning hayotiy talablarini, intilish va orzularini, shuningdek, falsafiy hamda diniy aqidalarini o'zida ifoda etgan. Chunonchi, ibtidoiy jamoa va urug'chilik davrida berilgan ismlarda mardlik, qahramonlik, abjirlik tushunchalari, turli ilohiylashtirilgan tasavvurlar o'z ifodasini topgan. Masalan, Oyarig' (nurli oy), Oydanarig' (oydek nurli), Oykun (oydin kun), Oyqanot (oyqanoti), Kuchbars, Azak, Anas, Alp Aya, Alp Er Tunga, Qutlug' tagin, Chag'ribek Chug'lan, Tangriqul, Tangriberdi va b. [6;190]

Turkiy xalqlarning beshinchi-yettinchi asrlar tarixini o'zida ifodalagan O'rxun-Enasoy yozma yodgorliklari matnlarida uchrovchi bir qator ismlar: Burisangmusht, Oqbosh, Qoraxon, Qorakur va boshqalar turkiy xalqlarning eng qadimgi antropoleksemalaridir. Davrlar o'tishi bilan bir qator ismlar eskiradi va iste'moldan chiqadi, ularning o'rniga yangi-yangi atoqli otlar kirib keladi. Kishilarning orzu-umidlari, intilish va ideallari bilan bog'liq ismlar esa uzoq yashaydi. Hozirgi davr kishilari ismlarining asosiy qismini ana shunday nomlar tashkil qiladi.

Adabiy antroponimlar badiiy matnda ularning ishlatilish xususiyatlari bilan bog'liq holda o'rganishga katta qiziqish uyg'otadi. Badiiy asar tuzilishida adabiy antroponimlar matnning badiiy tizim elementlaridan biriga aylanadi, sujet to'qnashuvlari, personajlarning hissiy kechinmalarini ochib berishda ko'maklashadi.

Antroponimlarning badiiy matndagi vazifalari lingvistik kategoriya sifatida shaxs nomining xususiyatlari va imkoniyatlariga asoslanadi. Biroq matndagi bu vazifalar kommunikativ emas, balki estetik mohiyat kasb etib, ko'pincha, bu tilshunoslik doirasidan tashqariga chiqadi va adabiy tanqid aspektida o'rganiladi. Ismni kiritish tushunchasi adabiy matnda shaxs ismi bilan chambarchas bog'liq. Xarakterni aniqlash faqat matn orqali amalga oshiriladigan adabiy matnda xarakter va nomni kiritish usuli qahramonning xarakterini, muallifning unga bo'lgan munosabatini va umuman asarni tushunish uchun ham muhim. Ko'pincha, tilning onomastik resurslari muallifning ehtiyojlarini to'liq qondira olmaydi. Bu o'rinda muallif badiiy g'oyani ochish uchun zarur bo'lgan antroponimlarni yaratib, onomastik ijodga murojaat qilishga majbur bo'ladi.

Shaxs nomlari har qanday tilning lug'atida muhim o'rin tutadi. Nomlarning o'ziga xosligi doimo geograf, filolog, madaniyatshunos, tarixchi, tilshunos, tarjimonlar e'tiborini o'ziga jalb etib kelgan. Bu, birinchi navbatda, antroponimlar eng muhim o'rin tutadigan shaxs nomlari, shubhasiz, dunyodagi lingvistik va konseptual tasavvurning eng muhim tarkibiy qismlaridan biri ekanligi bilan bog'liq.

Odamlar, odatda, muayyan obyektни kishi nomlari bilan atashganliklari uchun ular ajratish, nomlash xususiyatini ifodalaydi, biroq adabiy matnda antroponimlar orqali yozuvchi, ko'pincha, qahramonning xarakterini aks ettiradigan muayyan bir ma'noni yashiradi. Atoqli nomlar tufayli o'quvchi uning oldida qaysi belgi borligini aniqlaydi.

Har qanday asarda adabiy qahramonning obrazi uning nomi bilan bog'liq bo'lib, o'quvchi ongida muayyan xarakterli xususiyatlarga ega bo'lgan belgi tasviri paydo bo'ladi. Yangi nomlarning paydo bo'lishi diqqatni tortadi, maftun etadi, muayyan voqealarga sabab bo'ladi, o'quvchida his-tuyg'ular muhitini yuzaga keltiradi. Demak, badiiy adabiyotda qahramonlar nomlari tasodifan tanlanmaydi. Ularning ma'nosi, shakli va ishlatilish holati muallif niyatini ifodalovchi badiiy va tasviri vositalar bilan chambarchas bog'liq. Shuning uchun adabiy antroponim mazmunli ma'lumotni faol ravishda ifodalaydi, barcha kerakli majoziy ma'nolarni o'zida jamlaydi, muallifning barcha hodisalar va harakatlarni tushunish pozitsiyasini ko'rsatadi hamda o'quvchiga nima sodir bo'lishining yashirin ma'nosini yetkazishga yordam beradi. Yozuvchi o'z asarida geografik, astronomik, real tarixiy nomlardan emas, badiiy makonni adabiy nomlar bilan to'ldirib, badiiy asarlardan ham foydalanishi mumkin. Demak, badiiy asardagi shaxs nomlari ham o'zaro bog'liqlik mavjud bo'ladi. Nomlar badiiy matnning elementi bo'lib, asarda mavjud bo'lgan ko'p ma'nolarni yaqqol ko'rsatishga yordam beradi va muallifning bu xilma-xillikdan xabardor bo'lishi shart emas.

So'zning majoziy va badiiy talqinining o'ziga xosligi ham adabiy asarga kiritilgan nomlarning vazifalariga ta'sir qiladi. Matnda onimlar funksional qayta qurishlarga uchrab, asosiy g'oya nafaqat nominativ, balki xarakterli bo'ladi. Shunday qilib, nomni o'rganish personajlarni nomlash tamoyillari va usullarini, onimlarning uslubiy vazifalarini, ularning muallif maqsadi, asar g'oyasi va muayyan tasvirni amalga oshirish bilan bog'liq aloqalarini o'rganishni o'z ichiga oladi.

Adabiy matnning asosiy mazmuni inson bo'lgani uchun, uni bayon qilish usuli, nuqtayi nazar va so'zlarni tanlash o'rtasidagi bog'liqlik, eng muhimi, personajlarning nomlarida namoyon bo'ladi. Bu o'rinda adabiy matnda antroponimlar ishlashining muayyan muammolari mavjud.

Shaxs ismini o'rganish olimlar uchun qiziqarli bo'lib qolmoqda. Nomlarning talqiniga alohida e'tibor qaratiladi, chunki ular asosiy qahramonning mohiyatini aks ettiradi.

Xulosa. Badiiy adabiyotdagi shaxs nomlari adabiy antroponimlar hisoblanadiki, muayyan asar qahramonining badiiy obrazi uning nomi bilan bog'liq bo'ladi, ko'pincha, o'quvchi ongida shu nomda muhrlanib qoladi. O'quvchi e'tibori asarlardagi nomlarga qaratiladi, chunki nomlar personajga bo'lgan dastlabki munosabatni shakllantiradi. Shu bilan birga, yuqoridagi tahlilda kuzatilganidek, adabiy qahramonlarning nomlari tasodifan berilmaydi. Ular ostidagi ma'no, ularning vizual shakli va foydalanish holati, muallif aks ettiruvchi badiiy va tasviriyy vositalar bilan chambarchas bog'liq. Shuning uchun ham asar matnidagi antroponim mazmunli ma'lumotni ifodalaydi, muallifning voqealarga bo'lgan munosabatini ko'rsatadi va ba'zan o'quvchiga asarning yashirin ma'nosini yetkazib berishda yordamchi element sifatida xizmat qiladi.

Shoirnlarning turli davrlarda yaratgan asarlari til jihatidan bir-biridan farqlanadi. Ijtimoiy hayot taraqqiyoti, undagi o'zgarishlar, yozuvchi dunyo qarashining boyishi va o'zgara borishi yaratgan adabiy asarlarning tiliga ta'sir etmay qolmaydi. Shuning uchun ham badiiy asar tili o'rganilar ekan, shu asarni yozuvchining boshqa asarlari bilan qiyoslash, o'ziga xos xususiyatlarini aniqlash zarur. Adib ijodiy tilini o'rganishda shu davr tarixiy sharoitini ko'rib chiqish bilan birga yozuvchining siyosiy-adabiy hayotdagi qaysi yo'nalishga mansubligi, uning dunyoqarashi va zamondoshlarining hamda o'tmish ijodkorlarining unga bo'lgan ta'sirini, shuningdek, asarning yozilish jarayonini e'tibordan chetda qoldirib bo'lmaydi.

Shaxs ismini o'rganish olimlar uchun qiziqarli bo'lib qolmoqda. Nomlarning talqiniga alohida e'tibor qaratiladi, chunki ular asosiy qahramonning mohiyatini aks ettiradi.

ADABIYOTLAR:

1. Begmatov E.A. *Nomlar va odamlar.* – T.: Fan, 1966. – bet 12.
2. Begmatov E.A. *Hozirgi o'zbek adabiy tilininig leksik qatlamlari.* – T.: Fan, 1965. – bet 6.
3. Begmatov E.A. *O'zbek ismlari. 2-nashri.* – T.: «O'zME», 2007. B. 604.
4. Бегматов Э.А. *Ўзбек тили антропонимикаси.* – Тошкент: Фан, 2013. –264 б.
5. Бегматов Э. Кенжаева С. *Ўзбек антропонимиясида исм ясалишининг бир усули ҳақида* // “Қазақтану” журналы. 2010 йил 3-4-сон. – Б. 45-47.
6. Qilichev E. *O'zbek tili onomastikasi.* – T.: «Buxoro», 2004.

ALLEGORIK KO‘CHIMNING MADANIY KONNOTATSIYALARI

Qo‘ldashev Nizomiddin Ahmadaliyevich,
Farg‘ona davlat universiteti dotsenti,
filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori
Jo‘raboyeva Gulrux Solijonovna,
Farg‘ona davlat universiteti dotsenti,
filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori

Annotatsiya. Ushbu maqolada allegorik ko‘chimlarning madaniy konnotatsiyalari lingvokulturologik yondashuv asosida tahlil qilinadi. Tilning ramziy obrazlar orqali madaniyatni ifodalashdagi imkoniyatlari, xususan, allegoriya orqali milliy tafakkur, diniy tushunchalar va axloqiy qadriyatlarining qanday tarzda namoyon bo‘lishi tadqiq etiladi. O‘zbek va turk tillaridagi allegorik iboralar tahlili asosida ularning semantik, funksional va madaniy xususiyatlari qiyosiy jihatdan ko‘rib chiqiladi. Shuningdek, allegorik ifodalarni tarjimada berishdagi semantik yo‘qotishlar, kontekstual moslik va madaniy ekvivalentlik muammolari ham yoritiladi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, allegorik ko‘chimlar madaniy identitet, xalq xotirasi va ma‘naviy qadriyatlarining lingvistik timsollaridir. Mazkur maqolada allegorik ko‘chimlarning madaniy konnotatsiyalari lingvistik va lingvokulturologik nuqtai nazardan o‘rganiladi.

Kalit so‘zlar: allegoriya, tilshunoslik, madaniy konnotatsiya, metafora, timsollar, milliy tafakkur, lingvokulturologiya, majoziy ma‘no, badiiy tasvir, tarjima muammosi, allegoriya, madaniy konnotatsiya, til va madaniyat, badiiy ko‘chim, timsollar, lingvokulturologiya, tarjima, milliy tafakkur, semantik tahlil, o‘zbek va turk tili.

КУЛЬТУРНЫЕ КОННОТАЦИИ АЛЛЕГОРИЧЕСКОЙ МИГРАЦИИ

Аннотация. В данной статье анализируются культурные коннотации аллегорических выражений на основе лингвокультурологического подхода. Исследуются возможности языка передавать культурные ценности через символические образы, в частности, рассматривается, как аллегория отражает национальное мышление, религиозные представления и моральные нормы. В статье проводится сопоставительный анализ аллегорических выражений в узбекском и турецком языках, выявляются их семантические, функциональные и культурные особенности. Также рассматриваются семантические потери, контекстуальные расхождения и проблемы культурной эквивалентности при переводе аллегорических конструкций. Результаты исследования показывают, что аллегорические тропы являются лингвистическими отражениями культурной идентичности, коллективной памяти и духовных ценностей.

Ключевые слова: аллегория, лингвистика, культурная коннотация, метафора, символы, национальное мышление, лингвокультурология, переносное значение, художественный образ, переводческие проблемы, язык и культура, стилистический приём, семантический анализ, узбекский и турецкий язык.

CULTURAL CONNOTATIONS OF ALLEGORICAL MIGRATION

Abstract. This article analyzes the cultural connotations of allegorical expressions based on a linguoculturological approach. It explores the ways in which language, through symbolic imagery, reflects cultural values, especially how allegory conveys national mentality, religious concepts, and moral values. The paper provides a comparative analysis of allegorical expressions in Uzbek and Turkish languages, examining their semantic, functional, and cultural characteristics. In addition, it addresses the semantic losses, contextual adequacy, and cultural equivalence issues that arise in the translation of allegorical expressions. The results of the study demonstrate that allegorical tropes serve as linguistic representations of cultural identity, collective memory, and spiritual values. The article examines the cultural connotations of allegorical figures from both linguistic and linguocultural perspectives.

Keywords: allegory, linguistics, cultural connotation, metaphor, symbols, national mentality, linguoculturology, figurative meaning, literary imagery, translation issues, language and culture, stylistic device, semantic analysis, Uzbek and Turkish language.

Kirish. Til – inson tafakkurining mahsuli, jamiyat madaniyati, dunyoqarashi va tarixiy xotirasining aksidir. Til birliklari orasida iboralar (frazologizmlar) turg'un tuzilmalari, boy ma'no qatlamlari va ifoda imkoniyatlari bilan ajralib turadi. Frazologik birliklar ko'pincha ko'chma ma'no, ya'ni metaforik va allegorik mazmunda qo'llaniladi. Ayniqsa, hayvon nomlari qatnashgan iboralar allegorik ko'chishning yorqin namunasidir. Bunday iboralarda hayvonga xos belgilar inson yoki jamiyat hodisalariga nisbatan qo'llanadi va bu orqali kuchli ifoda, kinoya, tanqid yoki maqtov kabi ma'nolar hosil bo'ladi. Frazologik birliklardagi allegorik ko'chimlar – bu lug'aviy ma'no va obrazli ifoda vositalarining tutashgan joyidir. Hayvon ishtirokidagi iboralarning semantik tahlili orqali tilning qanchalik obrazli, boy va ijtimoiy jihatdan faol ekanini ko'rish mumkin. Madaniy konnotatsiyalar — bu so'zlarning yoki iboralarining ma'nolariga qo'shimcha ravishda, ular o'z ichiga olgan madaniy, tarixiy yoki ijtimoiy qatlamlardir. Allegorik ko'chimlar ko'pincha madaniy konnotatsiyalarni o'zida mujassamlashtiradi. Masalan, "qizil gullar" iborasi ba'zi madaniyatlarda muhabbatni anglatishi mumkin, boshqa bir madaniyatda esa bu ibora boshqa bir ma'noni anglatishi mumkin. Allegorik ko'chimlarning tilshunoslikda tadqiqi ularning til va madaniyat o'rtasidagi bog'liqligini aniqlashga yordam beradi. Masalan, Rajapova tomonidan olib borilgan tadqiqotda allegorik vositalarning lingvokulturologik xususiyatlari o'rganilgan. Ushbu tadqiqotda allegorik ko'chimlarning madaniy konnotatsiyalari tahlil qilingan. Allegoriya — bu badiiy tasvir vositasi bo'lib, ma'lum bir obraz yoki voqea orqali chuqurroq, ko'pincha axloqiy yoki falsafiy ma'nolarni ifodalashga xizmat qiladi. Tilshunoslikda allegoriya ko'chimi (ya'ni, allegorik ko'chim) til va madaniyat o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni o'rganishda muhim ahamiyatga ega. Allegorik ko'chimlar til orqali madaniy qadriyatlar, urf-odatlar va dunyoqarashlarni ifodalashda keng qo'llaniladi. Til inson tafakkurining ifodasi sifatida madaniyatni aks ettiruvchi vosita bo'lib xizmat qiladi. Tilda mavjud bo'lgan ko'chimlar – ayniqsa, allegorik ko'chimlar – milliy ong, ijtimoiy qadriyatlar, diniy-falsafiy qarashlarning obrazli ifodasidir. Allegoriya, ko'pincha, ochiq ifodalardan farqli o'laroq, ma'noni ramziy, timsolli tarzda yetkazadi. Shu bois, allegorik vositalar madaniy konnotatsiyalarni uzatishda muhim vositadir. Allegoriya bo'yicha ishlangan dastlabki tadqiqotlar Aristotel, Sitseron, Kvintilian singari antik mualliflar tomonidan ritorika doirasida izohlangan. Zamonaviy lingvokulturologiyada esa allegorik ko'chimlar til-madaniyat uyg'unligining markazida turadi [1]. Allegoriya – bu biror narsaning yoki hodisaning tasviriy ifodasi bo'lib, u ko'pincha ma'lum bir axloqiy yoki falsafiy ma'noni anglatadi. Allegoriya atamasi ilk bor Rim ritorikasida, ayniqsa, Sitseronning "Orator" asarida uchraydi. U allegoriyani "ko'p sonli metaforalar oqimi" sifatida ta'riflagan. Bu fikr keyinchalik ritorikada allegoriya atamasining keng tarqalishiga sabab bo'lgan [2].

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu tadqiqot *lingvokulturologik, kontekstual va qiyosiy metodlar* asosida olib borildi. Maqolada O'zbek va ingliz tillarida keng tarqalgan allegorik ifodalar, Ular semantik tahlil asosida madaniy konnotatsiyalariga ajratilgan, so'z va iboralar tarjimasida yuzaga keladigan semantik farqlar aniqlab borildi, allegoriya va metaforaning funksional farqlari aniqlandi, adabiy manbalar va maqollar, she'riyat misollarida allegorik ko'chimlar real kontekstdan olib tahlil qilindi. Ushbu tadqiqot allegorik ko'chimlarning madaniy konnotatsiyalarini tahlil qilishga qaratilgan bo'lib, uni amalga oshirishda ko'p qirrali metodologik yondashuv qo'llanildi. Tadqiqotning nazariy asoslari umumiy tilshunoslik, semasiologiya, pragmalingvistika va lingvokulturologiya sohalaridagi ilmiy qarashlarga tayanadi. Maqsad – allegorik ko'chimlar orqali til va madaniyat o'rtasidagi uzviy bog'liqlikni aniqlash, ularning milliy tafakkurdagi o'rnini ochib berishdir.

Tahlil quyidagi metodlar orqali amalga oshirildi: *Lingvokulturologik tahlil* – bu uslub orqali allegorik iboralar va ko'chimlarning orqasidagi madaniy timsollar, tarixiy qatlamlar, axloqiy va diniy konnotatsiyalar o'rganildi. Har bir ko'chimning semantik zaminida yotgan *mental-madaniy obraz* aniqlanib, u turli tillar (o'zbek, turk, rus va boshqalar) kesimida taqqoslandi. Allegorik ko'chimlar turli tillarda qanday shakllanganini aniqlashda bu metoddan foydalanildi. Xususan, o'zbek va turk tillaridagi iboralar qiyosiy tahlil qilinib, ularning *semantik parallelizmi* va *kognitiv tafovutlari* o'rganildi. Bu metod orqali milliylik va universallik mezonlari aniqlashtirildi. Allegorik ifodalar adabiy matnlar, maqollar, xalq og'zaki ijodi namunalari qanday qo'llanilganiga e'tibor qaratildi. Kontekstual yondashuv orqali bir iboraning ma'nosi *matn doirasida* qanday anglashilishi tahlil qilindi. Bu orqali ko'chimning *funksional xarakteri* aniqlandi. Allegorik iboralarning boshqa tillarga tarjima jarayonidagi semantik yo'qotishlar, ekvivalentlik muammolari va adekvatlik darajalari ko'rib chiqildi. Bunda tarjima nazariyasidagi "intersemiotik transfer" tushunchasi asos qilib olindi. *Korpus yondashuvi* Tadqiqot davomida 100 dan ortiq allegorik ibora o'zbek va turk tillarida tanlab olinib, ular ustida mikro tahlil olib borildi. Har bir ibora *madaniy manba, qo'llanish sohasi va semantik qatlamlari* bo'yicha kodlandi va tasnif qilindi. Ushbu metodlar uyg'unligi allegorik ko'chimlarning madaniy ildizlari, ramziy tuzilmalari va ularning xalq ongidagi obrazlilikini yanada chuqur tahlil qilish imkonini berdi. Shu asosda, allegoriyalar nafaqat til birligi, balki *madaniy mentalitetni shakllantiruvchi konseptlar* ekanligi ilmiy asosda dalillandi.

Natijalar va ularning muhokamasi. Allegorik ko‘chim – bu til birliklarida bir narsa yoki hodisani boshqa narsa orqali ifodalash bo‘lib, ko‘pincha majoziy ma’noda qo‘llaniladi. Bu usul tilning ifoda imkoniyatlarini kengaytiradi va obrazli fikrlashni kuchaytiradi. Frazeologik birliklar, ayniqsa, allegorik ko‘chimning yorqin namunalaridir. Ular orqali insonning ichki dunyosi, jamiyatdagi munosabatlar va turli hodisalar obrazli tarzda ifodalanadi. Hayvon nomlari qatnashgan frazeologik iboralar insonning xatti-harakatlari, fe‘l-atvori va ijtimoiy holatini obrazli tarzda ifodalashda keng qo‘llaniladi. Bu iboralarda hayvonlarga xos xususiyatlar insonlarga nisbatan ko‘chiriladi, bu esa allegorik ko‘chimning asosiy ko‘rinishidir. Masalan:

Bo‘rining og‘ziga qarab yurmoq – kuchli kishining gapiga qarab harakat qilmoq.

Quyonga o‘xshab yurmoq – qo‘rqoq, jur‘atsiz bo‘lmoq.

Tulkining yolg‘oniga uchmoq – ayyor kishining hiylasiga aldanmoq.

Bu kabi iboralar xalqning hayvonlar haqidagi tasavvurlari, ularning xatti-harakatlariga bergan baholari asosida shakllangan. Ular orqali insonlarning ijtimoiy xatti-harakatlari baholanadi va tanqid qilinadi [12].

Frazeologik iboralarda semantik o‘xshatish va majozning turli ko‘rinishlari mavjud. Ular quyidagicha tasniflanadi:

Metafora – bir narsa yoki hodisani boshqa narsa orqali ifodalash, masalan, bo‘ri yurish – tajovuzkor harakat.

Metonimiya – bir narsa nomi bilan boshqa narsa nomini almashtirish, masalan, qushning qanoti – tezlik, yengillik.

Sinekdoxa – butun narsa o‘rniga uning bir qismini yoki aksincha qo‘llash, masalan, quyoshning ko‘zi – quyosh nuri.

Bu usullar frazeologik iboralarning ma‘no qatlamini boyitadi va ularning obrazlilikini oshiradi [13].

O‘zbek tilidagi frazeologik iboralar xalqning milliy mentaliteti, urf-odatlarini va qadriyatlarini aks ettiradi. Hayvon nomlari qatnashgan iboralar orqali insonlarning ijtimoiy munosabatlari, axloqiy qadriyatlari va hayotiy tajribalari ifodalanadi. Masalan:

Eshakdan tushib, eshak so‘ramoq – mavjud narsani qadrlamaslik, noshukurlik.

Sigirning og‘ziga qarab sut ichmoq – kimgadir tobe bo‘lib yashamoq.

Itning dumini kesmoq – muammoni yuzaki hal qilish.

Bu iboralar xalqning hayvonlarga bo‘lgan munosabati, ularning xatti-harakatlariga bergan baholari asosida shakllangan. Ular orqali insonlarning ijtimoiy xatti-harakatlari baholanadi va tanqid qilinadi. Hayvon nomlari qatnashgan frazeologik iboralar o‘zbek tilining boy leksik qatlamini tashkil etadi. Ular orqali insonlarning xatti-harakatlari, fe‘l-atvori va ijtimoiy holati obrazli tarzda ifodalanadi. Bu iboralar tilning ifoda imkoniyatlarini kengaytiradi, obrazlilikini oshiradi va xalqning milliy mentalitetini aks ettiradi. Allegorik ko‘chim orqali hosil bo‘lgan bunday iboralar tilshunoslikda alohida o‘rganilishi lozim bo‘lgan muhim sohadir.

Allegorik ko‘chimni ifodalovchi asosiy leksik vositalar – allegorik frazeologik birliklar tarkibida qo‘llaniladigan asosiy leksik vositalarni quyidagicha tasniflash mumkin:

1. **Ramz va timsollar** – yurak, ko‘ngil, ko‘z, tosh, muz, olov kabi so‘zlar turli ko‘chma ma’nolarga ega bo‘lib, timsol sifatida ishlatiladi.

2. **Metafora** – bir narsani boshqasiga qiyoslash asosida ramziy ifoda hosil qilinadi. Masalan, “*ko‘zlarida chaqmoq chaqnadi*” iborasida metafora kuchli hissiy holatni anglatadi.

3. **Maqol va matallar** – xalq og‘zaki ijodining muhim qismi bo‘lib, ko‘plab allegorik ifodalarni o‘z ichiga oladi. Masalan, “*Baliq boshidan sasiydi*” iborasi jamiyatdagi buzilish sababini rahbarga bog‘laydi. Ushbu vositalar o‘zbek tili frazeologiyasida juda faol ishlatiladi va ular orqali xalq tafakkuri, madaniy qarashlari, qadriyatlari, hatto axloqiy me‘yorlari ifodalanadi.

Frazeologik birliklarda uchraydigan *allegorik ko‘chimlar* tilning badiiy imkoniyatlarini kengaytiruvchi, ramziy va obrazli ma‘no hosil qiluvchi asosiy vositalardandir. Ular orqali til faqat aloqa vositasi bo‘lib qolmay, balki xalq ruhiyatini, madaniy yodgorliklarini va tarixiy xotirasini ham ifoda etadi. Allegorik ko‘chimni yuzaga keltiruvchi leksik vositalarning chuqur tahlili tilshunoslik, tarjima, adabiyotshunoslik hamda madaniyatshunoslik sohalarida katta ilmiy va amaliy ahamiyat kasb etadi.

Allegorik ko‘chimlar o‘z madaniyatidagi timsollar va tarixiy an‘analar asosida shakllanadi. Misollar:

- O‘zbek tilida “*tulki bo‘lma*” iborasi hiylakorlikni bildirsa, turk tilida bunga yaqin ma‘no “*Tilki gibi kurnaz*” (tulki kabi ayyor) iborasi orqali ifodalanadi. Bu ibora ham xalq og‘zaki ijodi va ertaklardagi tulki obraziga borib taqaladi.

- O‘zbekcha “*yuragiga tosh qo‘ydi*” iborasi ruhiy qattqlikni bildiradi. Turk tilida esa bu holat “*taş gibi kalp*” (toshdek yurak) yoki “*kalbi mühürlü*” (yuragi muhurlangan) kabi allegorik iboralar orqali ifodalanadi. Bular diniy va madaniy konnotatsiyaga ega [3, 4, 5].

• O‘zbek tilida “qora bulut yurakka cho‘kdi” — xavotir va g‘amni bildiradi. Turk tilida esa “kara kara düşünmek” (qora-qora o‘ylash) — g‘amgin holatni bildiradi. Bu ibora orqali ruhiy tushkunlik madaniy obraz bilan beriladi. Bu misollar shuni ko‘rsatadiki, allegorik iboralar ko‘pincha umumiy semantik maydon ichida turgan bo‘lsa-da, *har bir millat ularni o‘ziga xos ramzlar bilan ifodalaydi* [11].

Tarjimada allegorik ko‘chimlar ko‘pincha madaniy xususiyatlarini yo‘qotadi yoki noto‘g‘ri talqin qilinadi. Masalan:

• Turkcha “Bir elin nesi var, iki elin sesi var” iborasi o‘zbek tiliga “bir bosh yaxshi, ikki bosh undan ham yaxshi” degan shaklda yaqin tarjima qilinadi. Har ikki ibora ham *hamkorlik* yoki *birlik* g‘oyasini allegorik tarzda ifodalaydi.

• “Dereyi görmeden paçaları sıvamak” – “daryoni ko‘rmasdan shimni tizzaga shimib qo‘yish” ma‘nosida bo‘lib, o‘zbek tilidagi “qush uchmay turib panjasini yozdi” iborasi bilan deyarli tengdir. Bu holatda ikkala madaniyatda ham *erta harakat qilish, sabrsizlik* madaniy tushunchalari ifodalanadi.

• O‘zbekcha “yo‘lini topdi” iborasi mo‘ljalli ishni puxta bajarishni bildiradi. Turk tilida “bir yolunu bulur” iborasi bilan aynan mos keladi. Bu universalligini ko‘rsatadi.

Ayrim hollarda esa madaniy tafovutlar keskin seziladi:

• O‘zbek tilida “yo‘lni yorug‘ qilmoq” – oydin kelajakni ifodalasa, turk tilida bunday timsol “ışık olmak” (yorug‘lik bo‘lish) tarzida qo‘llanadi, bu esa insonning boshqaga ilhom berishi ma‘nosini bildiradi [8, 9, 10].

Bu holatlar tarjimada *madaniy moslik* prinsipini zarur qiladi.

Allegorik ko‘chimlar til va madaniyat o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlikni o‘rganishda muhim ahamiyatga ega. Ularning madaniy konnotatsiyalarini o‘rganish tilshunoslarga so‘zlarning chuqurroq ma‘nolarini tushunishga yordam beradi. Shuningdek, bu tadqiqotlar madaniy farqlarni aniqlash va ularni til orqali ifodalashda muhim rol o‘ynaydi. Turk va o‘zbek tillaridagi allegorik ko‘chimlar ko‘p jihatdan *bir-biriga yaqin*, lekin *ramz va timsollarning shakllanishida o‘ziga xos milliy xususiyatlarga* ega. Bu til va madaniyat uyg‘unligining tabiiy natijasidir. Misollar shuni ko‘rsatadiki:

• Har bir til o‘z madaniyatidagi timsollar asosida allegorik obrazlar yaratadi;

• Ko‘p hollarda bu obrazlar o‘xshash bo‘lsa-da, *kontekst va foydalanish maqsadi* jihatidan farqlanishi mumkin;

• Tarjimada bu farqlarni inobatga olish – semantik va pragmatik to‘g‘rilikni ta‘minlaydi.

Xulosalar. *Allegorik ko‘chimlar* xalq tafakkuri, madaniy meros va tarixiy xotiraning til shaklidagi aksidir. Ular orqali nafaqat ma‘no, balki milliy mentalitet, estetik dunyoqarash, hayotiy tajriba ham uzatiladi. *Allegorik ko‘chimlar* tilning badiiy va obrazli ifoda imkoniyatlarini yuksak darajada namoyon etadi. Allegorik ko‘chimlar ramz, timsol, majoz, metafora kabi leksik vositalar orqali yuzaga kelib, ko‘chma ma‘noga ega frazeologik birliklarning asosiy mazmunini asosini tashkil qiladi. Bunday birliklar inson ruhiy holatlari, ijtimoiy munosabatlar, axloqiy baholar va hayotiy vaziyatlarni badiiy timsollar vositasida ifodalaydi. Masalan, “ko‘ngli muz”, “yuragi tosh”, “tilini tishlab turdi”, “ko‘z oldi qorong‘ilashdi” kabi iboralar orqali inson ruhiyatining turli nozik holatlari ramziy shaklda beriladi. Frazeologik birliklardagi allegorik ko‘chimlar xalq og‘zaki ijodi (maqollar, matallar), tarixiy-tarjimai holii faktlar, diniy va mifologik tushunchalardan oziqlanadi. Bu esa ularning *semantik ko‘lamini kengaytirib*, turli madaniy qatlamlar bilan bog‘laydi. Shu sababli, bu birliklarni tahlil qilish faqat tilshunoslik doirasida emas, balki *madaniyatshunoslik, adabiyotshunoslik, psixolingvistika* va *tarjimashunoslik* nuqtayi nazaridan ham muhim hisoblanadi. Qiyosiy tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, o‘zbek tilidagi frazeologik birliklar ingliz va rus tillaridagi muqobillar bilan ko‘plab umumiyliklarga ega bo‘lsa-da, ramz va timsollarning tanlanishi har bir xalqning madaniy tafakkuriga bog‘liq ravishda shakllangan. Bu esa *frazeologik birliklarning milliylik darajasini, ayni paytda universalligini* ko‘rsatadi. Frazeologik birliklarda allegorik ko‘chimni ifodalovchi leksik vositalar o‘zbek tilining nafaqat estetik va ifodaviy boyligini ko‘rsatadi, balki xalq tafakkuri, qadriyatlar va dunyoqarashining ham aksidir. Ushbu birliklarni o‘rganish va ularning tilda tutgan o‘rnini aniqlash, ayniqsa, yosh avlodga til boyligini o‘rgatishda, tarjima amaliyotida, badiiy matnlarni tahlil qilishda va milliy ongini shakllantirishda alohida ahamiyat kasb etadi. Kelgusida bu yo‘nalishda ilmiy-tadqiqot ishlarini kengaytirish, frazeologik birliklarning psixolingvistik va madaniyatlararo tahlilini chuqurlashtirish, ularni zamonaviy nutq va media matnlarida qo‘llanishi bilan bog‘liq izlanishlar olib borish dolzarb vazifalardan biridir.

ADABIYOTLAR:

1. Quldashev N., Mahmudova F. *Allegoriya – tilshunoslikning tadqiqot obyekti sifatida. FarDU ilmiy xabarlar jurnali. – Farg‘ona, 2024.*

2. Rajapova, M. *Badiiy matnda qo'llaniluvchi allegorik vositalarning lingvokulturologik xususiyatlari*. ScienceWeb, 2022.
3. Aristotle. *Poetics. Emotional Sapir-Whorf Hypothesis*.
4. Orwell G. *Animal Farm*. London: Secker and Warburg, 1945.
5. Eco U. *The Limits of Interpretation*. Indiana University Press, 1990.
6. Lakoff G, Johnson M. *Metaphors We Live By*. University of Chicago Press, 1980.
7. Perlovsky L. *Language, Emotions, and Cultures: Emotional Sapir-Whorf Hypothesis*, 2011.
8. Boleda G. *Distributional Semantics and Linguistic Theory*, 2019.
9. Allaway E., McKeown K. *A Unified Feature Representation for Lexical Connotations*, 2020.
10. Nguyen, D. et al. *How we do things with words: Analyzing text as social and cultural data*, 2019.
11. Chudinov A. P. *Metaphor in political communication*. Ekater, 2003.
12. Nurmuhammedov Y. *Frazeologik birliklarning lingvomadaniy xususiyatlari*. – Samarqand, 2021.
13. Sapayeva Z.Sh. *Ingliz va o'zbek tillarida frazeologizmlarning semantik va lingvokulturologik tahlili*. Science and Education, 2022.

UDC 80. 801. 3310

PRAGMATIC NATURE OF ONYMS

Bakhtiyorova Maftuna Bakhtiyorovna,

University of Economics and Pedagogy

Department of "Foreign Languages" PhD in Philology, Associate Professor

maftunabakhtiyorovna.phd@gmail.com

Abstract. This study explores the intricate theoretical and practical dimensions of proper nouns (onyms) within cognitive linguistics, focusing on their classification, semantics, and cultural significance. A comparative analysis is conducted on the linguistic and conceptual views of the world, emphasizing the broader and richer conceptual view over the linguistic perspective. Proper nouns, as linguistic units, are highlighted for their multifaceted roles, including nominative, identifying, differentiating, and sociocultural functions. Additionally, the study examines anthroponyms, their semantic components (denotative, signifiable, and pragmatic), and their evolution as cultural and historical markers across different societies and eras. Drawing on the works of notable linguists, the paper underscores the relevance of onomastics in understanding language, culture, and individual identities. Employing methods such as descriptive analysis and componential analysis, the research delves into the symbolic and pragmatic implications of proper nouns, reflecting their dynamic role in linguistics and cultural studies.

Key words: Concept, Linguistic, Verbal, Conceptosphere, Semiotics, Onym, Semantics, Function, Symbol, Anthropocentrism, Theory, Ethnic Character.

ONIMLARNING PRAGMATIK TABIATI

Abstrakt. Ushbu tadqiqot kognitiv lingvistika doirasida tegishli otlarning (onimlarning) murakkab nazariy va amaliy jihatlarini o'rganib, ularning tasnifi, semantikasi va madaniy ahamiyatiga e'tibor qaratadi. Dunyoning lingvistik va kontseptual qarashlari bo'yicha qiyosiy tahlil o'tkaziladi, lingvistik nuqtai nazarga nisbatan kengroq va boyroq kontseptual nuqtai nazarga urg'u beriladi. To'g'ri otlar til birligi sifatida o'zining ko'p qirrali roli, jumladan nominativ, aniqlovchi, farqlovchi va ijtimoiy-madaniy funktsiyalari bilan ajralib turadi. Bundan tashqari, tadqiqot antroponimlarni, ularning semantik tarkibiy qismlarini (denotativ, muhim va pragmatik) va turli jamiyatlar va davrlar bo'yicha madaniy va tarixiy belgilar sifatida evolyutsiyasini o'rganadi. Maqola taniqli tilshunos olimlarning asarlariga tayangan holda, til, madaniyat va individual o'ziga xosliklarni tushinishda onomastikaning dolzarbligini ta'kidlaydi. Tasviriy tahlil va komponentli tahlil kabi usullardan foydalangan holda, tadqiqot tilshunoslik va madaniyatshunoslikdagi dinamik rolini aks ettiruvchi to'g'ri otlarning ramziy va pragmatik ta'sirini o'rganadi.

Kalit so'zlar: Kontseptsiya, lingvistik, og'zaki, konseptosfera, semiotika, onim, semantika, funktsiya, ramz, antropotsentrizm, nazariya, etnik xarakter.

ПРАГМАТИЧЕСКАЯ ПРИРОДА ОНИМОВ

Аннотация. В этом исследовании изучаются сложные теоретические и практические аспекты имен собственных (онимов) в рамках когнитивной лингвистики, с упором на их классификацию, семантику и культурное значение. Проводится сравнительный анализ лингвистических и концептуальных взглядов на мир, подчеркивая более широкий и богатый концептуальный взгляд на лингвистическую перспективу. Имена собственные как языковые единицы выделяются своими многогранными ролями, включая номинативную, идентификационную, дифференцирующую и социокультурную функции. Кроме того, в исследовании изучаются антропонимы, их семантические компоненты (денотативные, означающие и прагматические) и их эволюция как культурных и исторических маркеров в разных обществах и эпохах. Опираясь на работы известных лингвистов, в статье подчеркивается важность ономастики для понимания языка, культуры и индивидуальных идентичностей. Используя такие методы, как описательный анализ и компонентный анализ, исследование углубляется в символические и прагматические импликации имен собственных, отражая их динамическую роль в лингвистике и культурологии.

Ключевые слова: Концепт, Лингвистический, Вербальный, Концептосфера, Семиотика, Оним, Семантика, Функция, Символ, Антропоцентризм, Теория, Этнический характер.

Introduction. The concepts of linguistic and conceptual view of the world are distinguished in cognitive linguistics research, and their inconsistencies are recognized in all research, while emphasizing the generality and breadth of the concept in the conceptual view of the world. The conceptual view of the world is broader and richer than the linguistic view of the world as a specific set of images composed of concepts, because information about the world is encoded in the human mind not only verbally but also nonverbally. Therefore, the conceptual view of the world is more complex than the linguistic view of the world, because the national language “lives” within the conceptsphere [2:101].

Addressing different aspects of people’s interactions with specific names provides a basis for adopting a cognitive-semiotic approach to their study. According to this approach, onyms are understood as an instrument. Onomastic concepts are understood as components of knowledge structures, containing the most general information about the origin of names, identify the specific features of their use in language, the specific carriers of nouns, and the semantics of onyms in language.

As language units, onyms perform the following important functions: nominative, identifying, and differentiating. In addition to the basic functions above mentioned, scientists highlight the following second hierarchical functions too: social, emotional, cumulative, “rank” function, expressive, aesthetic, stylistic. As a material idea, onym always has an inner meaning that cannot be explained and cannot be read explicitly. Researchers have noted the symbolism and enigma of the proper nouns, the people’s belief in the legendary power of the proper nouns, its ability to predict the fate of its owner. This is explained by the not only declining but also re-emerging interest in onomastics and onomasiology in the modern anthropocentric-oriented linguistic format, since the anthropocentric approach specific to the modern stage of linguistic development opens up new perspectives for the study of onyms.

Materials and methods. Methods such methods as descriptive method, method of componential analyses were used to prove the informativeness of the topic relied on the studies of well-known scientists in the field of linguistics.

Defining the beginning of a person in language as a priority of linguistic research led to the formation of human theory as a linguistic entity in the 80s and 90s of the XX century, which manifests itself in texts that was created and being created in common space and related to the concepts of the world landscape, the linguistic landscape of the world, the linguistic-authorial landscape of the world. Special mention should be made of the research of the Russian scientists Y.S.Stepanov, V.I.Karasik, V.V.Krasnykh, S.G.Ter-Minasova, V.V.Maslova, N.F.Alefirenko and Uzbek scientists D.U.Ashurova, Sh.S.Safarov, N.M.Mahmudov, A.M.Mamatov, U.K.Yusupov, D.Khudaybergenova and others who have conducted research in this area.

Onym reveals one of the most ancient mysteries and enigmas of mankind, because in the field of proper names the laws of language are interpreted separately.

In addition, the proper noun serves as a distinctive cultural, time, ethnic symbol that can respond to changes in the interests of society and appropriately reflect the ideas and views that exist in society. The set of proper names in one language or another will vary at different stages of the historical development of a particular society, the representatives of which may be repeated in onyms of different societies or different languages that live far from each other in space and time. For example, Marat is the name of a famous historical figure during the Great French Revolution and the name of a Kazakh man, Barak is the name of an American president and the name of a Kazakh sultan. Such similarities (coincidences) can be explained by a variety of reasons – from random coincidences to the fact that the name or honor of a person or event is intentional.

One of the main problems encountered in the process of studying anthroponyms is their lexical meaning. The more debates there are to date, the more ideas remain. Opinions expressed by foreign researchers on the problem of the meaning of anthroponymic units are divided into three main groups – asemantic, the idea that onyms have no meaning, semantics, the idea that onyms have a broad meaning, and the idea that combines the features of both, as if “reconciling” the first and second views. According to the first concept, onyms are in no way connected with the expression of significant of constant concepts, and onym means nothing, because it does not say anything about the characteristics of an object with a proper name, only distinguishes it from other corresponding onyms. Onyms are not associated with the expression of constant concepts and are unable to carry information about the objects they represent. Currently, this approach is being critically evaluated, for example, D.I. Rudenko states in one of his works that the logical category called “nonsense nouns” cannot be used in language because “nonsense noun” does not have the status of a natural language. [6: 55–68.].

The second direction is based on the fact that onym can only have full meaning when used in speech, in a specially selected speech environment, and in a particular speech environment. According to some foreign linguists, onomastic semantics is a completely special type of semantics, which includes both subjective and socially conditioned factors, as well as the emotions that arise in the referent’s speech. [12: 365].

Proponents of the third direction claim that names have meaning in both language and speech. (Kleiber. 1992; Ducrot. 1989; Damourette. 1970). French linguists P.Siblot and S.Leroy, based on empirical observations on the creation of nouns or neologisms from proper nouns, conclude that proper nouns have the ability to form meaning in speech and when used outside the main meaning: “In the absence of a semantic field, it is impossible to describe the expression of a proper noun by means of fixed schemas (Siblot, Leroy 2000: 91). According to V.V.Vorobyov, proper nouns have a semantic content consisting of denotative, signifiable and structural components of meaning [1: 197].

Literature review. In the last few decades, this view of the problem of onym meaning has developed due to the use of component analysis methods in onym semantics and the use of a dialectical approach to general and specific, abstract and explicit, social and individual ratios.

The process of investigating the discursive-pragmatic nature of anthroponyms is, of course, based on the existence of meaning in anthroponyms. We consider the anthroponym semantics to be broader than the appellative meaning. The proper noun has a complex structure consisting of linguistic and extralinguistic components. Besides that, the linguistic component includes both stylistic value and features of use in language and speech, as well as other elements. The extralinguistic component includes the complex associations of the name, the degree of popularity of the name holder, the encyclopedic information about the name and its owner, the ideological orientation of the name, and so on. In the semantics of anthroponyms we distinguish three main parts: denotative is interrelated with denotat, that is the object that determines the nature of the naming; signifier is indirectly interrelated with signifiat, i.e. the concept embodied in the anthroponym; pragmatic consists of an infinite number of subjective complementary meanings and associations that arise on the basis of objective information. For example, the name *Alfred*:

denotative component of semantics - subject, male;

signifiable component – live creature, human being;

pragmatic component – *Alfred Johnson*, or just any person known to the addressee and all information that anyone may know about him.

Such a horizontal section of the continuum of names of one or another language can be recognized by an objective indicator of the cultural, ethnic language connection of this or that period. When taken in a vertical section, the onomastics of this or that language reflects the history of its development, as well as the history of the people who created this language. There are also cases of recurrence of obsolete names over time.

Results. The analysis of the examples presented in the article shows that onym reveals one of the most ancient mysteries and enigmas of mankind, because in the field of proper names the laws of language are interpreted separately.

In addition, the proper noun serves as a distinctive cultural, time, ethnic symbol that can respond to changes in the interests of society and appropriately reflect the ideas and views that exist in society. Thus, the onomastic environment of a given language is inextricably linked to, firstly, language as a means of communication for invids who speak that language; secondly, the culture and history of the people who created it. It follows that the proper noun consists, firstly, of a linguistic content, secondly, of an ethnocultural content, and thirdly, of an aesthetic component which embodies in itself a sign of noble sound.

They all are inextricably linked, acting as a specific subject name of a particular onym, and it exhibits a specific feature that gives rise to this or that association. It is this association (linking with a concept) that influences the choice of name when a child is born, when choosing a firm, product name, and so on. This is especially important when choosing names for fictional heroes, historical figures, public figures, and other individuals who can be conditionally called “celebrities,” that is, individuals who are known to a wide range of personalities. The concept created as a result of this relationship has been introduced into linguistics through the term “precedent name”.

Discussions. As a linguistic unit, the proper name is primarily a sign with a twofold nature: meaningful and comprehensible, and debates continue to this day as to whether the last sign is present in lexical-sense onyms and what character it has. It is well known that in the theory of proper nouns the presence or absence of meaning in onym is one of the most complex issues, and as a result, there are concepts within them that exclude the meaning of proper nouns. According to one of them, proper nouns are deprived of their independent meaning. Scientists like O.F.Espersen, A.V.Superanskaya, A.A. Ufimseva are proponents of this approach. Continuing this tradition, A.V.Suslova noted that “they are semantically limited, have no special meaning and do not express a concept”; according to another view, the meaning of onyms is considered incomplete or lying within the framework of other information, and according to the third, their semantic meaning is more than that of common nouns. In our view, proper nouns have a lexical meaning and, in general, perform an identifying function, i.e., indicate that the name holder belongs to a particular group of objects

present in the environment and at the same time distinguish it in this line (a differentiating function as noted above).

Conclusions. Summing up the results, it can be concluded that the set of proper names in one language or another will vary at different stages of the historical development of a particular society, the representatives of which may be repeated in onyms of different societies or different languages that live far from each other in space and time. As we can see, the proper nouns as a linguistic unit contains certain fragments that define the national landscape of the world:

1. Proper noun means cultural-historical, axiological, religious and fragments; at the same time, the amount of linguocultural information is determined by the breadth of worldview for each individual onym, the level of language training of the recipient, the degree of development of “language perception”.

2. All the features of onym are very important and are becoming more and more relevant in the field of artistic naming.

3. The peculiarity of artistic communication is that each word has a separate, context-dependent meaning and the functional load of the anthroponym in the literary text is increasing because it is one of the most important means of creating an literary image.

REFERENCES:

1. Воробьёв В.В. Лингвокультурология: теория и методы. – Москва: Изд-во Рос. ун-та дружбы народов. 1997. – 331с
2. Гришаева Л.И., Цурикова Л.В. Введение в теорию межкультурную коммуникацию. – Москва: Академия, 2007. – 336 с.
3. Есперсен О. Философия грамматики. – Москва: Изд-во иностранной литературы, 1958. – 404 с.
4. Маматов А. Э. Лингвотрансформация: лингвокультурема ва логоэпистема// Хорижий филология. – Самарқанд: СамДЧТИ, 2015. – №1. 9-16 б.
5. Махмудов Н.М. Тилнинг мукамал тадқиқи йўллари излаб//Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент: 2012. № 5. 50-55 б.
6. Руденко Д. И. Собственные имена в контексте современных теорий референции // Вопросы языкознания. – Москва, 1988. - №3. - С. 55–68.
7. Сафаров Ш. Лингвистика дискурса. – Челябинск, 2018. – 315 с.
8. Суперанская А.В. Общая теория имени собственного. - Москва: Логос, 2004. - С. 141.
9. Суперанская А. В. Общая теория имени собственного / отв. ред. А.А. Реформатский. - Москва: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2009. –365 с.
10. Топоров В.Н. Миф. Ритуал. Символ. Образ: Исслед. в области мифопоэтического. - Москва: Прогресс, 1995. 624 с.
11. Уфимцева А.А. Лексическая номинация (Первичная номинация) // Языковая номинация. Виды наименований. – Москва. 1977. – 359 с.
12. Юсупов У.Қ. Теоретические основы сопоставительной лингвистики. – Ташкент: Фан, 2007. – 125с.
13. Wilmet, M. *Nom propre et ambiguïté* /M.Wilmet //Langue française. – 1991. -№ 92. – P. 113-127;
14. Sadullaeva, N., & Bakhtiyorova, M. Reflection of Onomastic Principles in Naming. Psychology and Education, 2021, AQSh, 2874-2878.

NAZARIYADAN AMALIYOTGA: INGLIZ TILINI O'RGANISHDA YETISHMAYOTGAN BO'G'IN

Jamilova Sevinchbonu Salohiddin qizi,
Iqtisodiyot va Pedagogika Universiteti Xorijiy tillar fakulteti talabasi
Ilmiy rahbar: Bakhtiyorova Maftuna Bakhtiyorovna
Iqtisodiyot va Pedagogika Universiteti
Xorijiy tillar kafedrası PhD, dotsenti
maftunabakhtiyorovna.phd@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu taqdim etilgan maqolada ingliz tili grammatikasini va umumiy sir-sinoatini chuqur o'rgangan o'quvchilar va talabalarning amaliyotda uni to'g'ri, munosib va samarali qo'llay olmaslik sabablari keltirilgan holda tahlil qilinadi. Muallif ingliz tilini o'rganuvchilar amaliyot jarayonida o'ziga bo'lgan ishonchning yetishmasligi, uyalish va ruhiyatning sinishi, psixologik to'siqlar va til muhitining yo'qligi kabi bir necha omillarni ko'rib chiqadi. Shuningdek, maqolada yillab sarflangan vaqt va olingan nazariy bilimlarni haqiqiy hayot bilan bog'laydigan texnologik bilimlar, innovatsion yondashuvlar va samarali uslublar taklif etiladi. Tadqiqot natijalari til o'rganuvchilarning malakasini oshirish, dunyoqarashi va bilim saviyasini kengaytirish, o'ziga bo'lgan ishonchini oshirish hamda til kompetensiyasini kuchaytirishda muhim o'rin egallaydi.

Kalit so'zlar: ingliz tili, amaliy til ko'nikmalari, psixologik to'siq, motivatsiya, nazariya va amaliyot uyg'unligi.

FROM THEORY TO PRACTICE: THE MISSING LINK IN LEARNING ENGLISH

Abstract. In this presented article, the author analyzes the reasons why students and learners who have deeply studied English grammar and its general nuances are often unable to use the language accurately, appropriately, and effectively in practice. The study discusses various psychological and environmental factors such as lack of self-confidence during practical use, shyness, emotional breakdown, psychological barriers, and the absence of a language-rich environment. Furthermore, the article offers technological knowledge, innovative approaches, and effective methods that help bridge the gap between years of theoretical learning and real-life usage. The research findings play a significant role in enhancing learners' language proficiency, expanding their worldview and academic level, increasing self-confidence, and strengthening communicative competence.

Keywords: English language, practical language skills, psychological barrier, motivation, theory-practice integration.

ОТ ТЕОРИИ К ПРАКТИКЕ: НЕДОСТАЮЩЕЕ ЗВЕНО В ИЗУЧЕНИИ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Аннотация. В данной статье анализируются причины, по которым учащиеся и студенты, глубоко изучающие грамматику английского языка и его общие особенности, не могут эффективно, правильно и уместно применять язык на практике. Автор рассматривает такие факторы, как недостаток уверенности в себе во время практики, застенчивость, эмоциональные срывы, психологические барьеры и отсутствие языковой среды. Кроме того, в статье предлагаются технологические знания, инновационные подходы и эффективные методы, позволяющие связать теоретические знания, накопленные за годы, с реальной жизнью. Результаты исследования играют важную роль в повышении языковой компетенции учащихся, расширении их кругозора и уровня знаний, укреплении уверенности в себе и развитии коммуникативных навыков.

Ключевые слова: английский язык, практические языковые навыки, психологический барьер, мотивация, интеграция теории и практики.

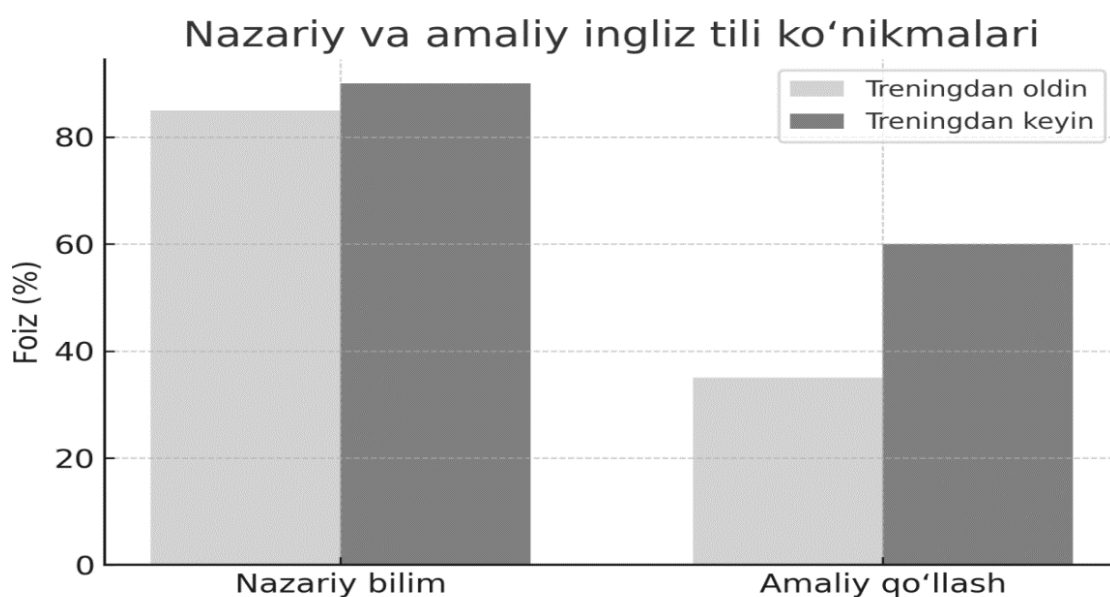
Kirish. Bugungi globallashuv jarayonida ingliz tili nafaqat xalqaro muloqot vositasi, balki ilm-fan, texnologiya, ta'lim va biznes sohalarida asosiy kommunikatsiya tili sifatida tan olingan. Dunyoning istalgan nuqtasida muvaffaqiyatli faoliyat yuritish yoki bilim olishni istagan har bir inson ingliz tilini o'rganishga ehtiyoj sezmoqda. Shu sababli, ko'plab talabalar, o'quvchilar hamda yosh izlanuvchilar ushbu tilni o'rganish

yo'lida jiddiy harakat qilmoqdalar: ular yillab grammatik qoidalarni yodlaydilar, testlar yechadilar, ingliz tili kurslariga qatnaydi va hatto xorijiy darsliklardan foydalanadilar.

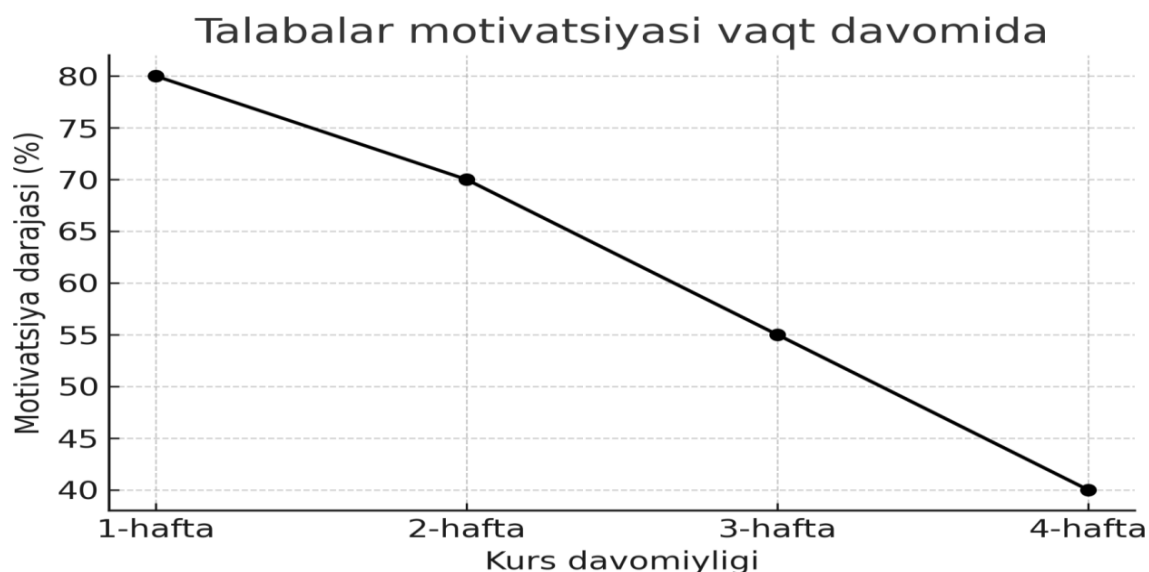
Ammo ko'pchilik holatlarda, bu kuchli nazariy tayyorgarlik amaliy so'zlashuv bosqichiga yetib kelganda samarasiz bo'lib chiqadi. O'quvchi grammatikani bilgan bo'lsa-da, oddiy savolga javob berishda ikkilanishi, qo'rqishi yoki til topa olmay qolishi mumkin. Bunday holatlarning sabablari turlicha bo'lishi mumkin: o'ziga bo'lgan ishonchsizlik, psixologik to'siqlar, motivatsiya yo'qligi, so'zlashuv muhitining yetishmasligi yoki faqat an'anaviy yodlash usullarining ustuvorligi. Shuningdek, o'rganuvchilar orasida til o'rganish jarayoniga nisbatan noto'g'ri yondashuvlar ham mavjud: ya'ni, ingliz tilini faqat imtihon topshirish yoki sertifikat olish vositasi deb bilish holatlari tez-tez uchrab turadi. Bu esa tilni amaliy qo'llashga emas, uni "yodlash"ga olib keladi. Aslida esa ingliz tilini o'rganish — bu jonli aloqa vositasini egallashdir, nafaqat bilim, balki ko'nikma va ishonch ham bo'lishi kerak.

Mazkur maqolada ana shu muammolar chuqur tahlil qilinadi. Til o'rganish jarayonidagi ruhiy va ijtimoiy to'siqlar, o'rganuvchilarning motivatsiya bilan bog'liq muammolari, ularni bartaraf etish usullari, shuningdek, nazariy bilimlarni amaliy ko'nikmaga aylantirish yo'llari yoritib beriladi.

Asosiy qism. Zamonaviy ingliz tilini o'rganishda nazariy bilim va amaliy qo'llash o'rtasidagi tafovut dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Ko'plab o'quvchilar va talabalar grammatik qoidalariga asoslangan nazariy bilimni puxta egallagan bo'lsa-da, real hayotda, ayniqsa, muloqot jarayonida bu bilimni amaliyotda qo'llashda qiyinchiliklarga duch kelishmoqda[1]. Bu holat o'z navbatida motivatsiya pasayishiga, o'ziga ishonchsizlikka va umuman til o'rganish jarayoniga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. Nazariy bilimlar (masalan, grammatik qoidalar, lug'aviy boylik va test topshiriqlari) muntazam ravishda o'rgatiladi. Diagramma 1 da ko'rish mumkinki, o'rganishning dastlabki bosqichlarida talabalar nazariy bilimlarni 85% darajada o'zlashtirgan bo'lsalar-da, amaliy qo'llash darajasi atigi 35% ni tashkil etgan. Trening va kommunikativ mashg'ulotlardan so'ng bu ko'rsatkich 60% ga oshgan [2].

Biroq, o'zlashtirish darajasining oshishi o'z-o'zidan motivatsiyani kafolatlamaydi. Diagramma 2 da kurs davomida talabalar motivatsiyasining asta-sekin pasaygani kuzatiladi. Bu esa o'quv jarayonining bir maromda emas, balki doimiy yangilanish, interaktiv metodlar va individual yondashuvga ehtiyoj borligini ko'rsatadi [3].

Yana bir muhim masala – bu oʻziga ishonch. Oʻquvchilar oʻz bilimi va koʻnikmalariga yetarlicha ishonmaganda, hatto mukammal bilimga ega boʻlsa ham, uni amalda namoyish eta olmaydi. Misol uchun, ushbu statistik tahlilga eʼtiborimizni qaratsak, ushbu statistik tahlil davomida, ingliz tili boʻyicha nazariy bilimga ega boʻlgan talabalarning amaliyotga oʻtishda duch kelayotgan asosiy toʻsiqlari oʻrganildi. Soʻrovnoma natijalari quyidagicha boʻldi: 38% ishtirokchi ingliz tilida soʻzlasha olmasligining asosiy sababi sifatida oʻziga boʻlgan ishonchning yetishmasligini koʻrsatdi. Bu koʻrsatkich oʻzida psixologik toʻsiqlarning dolzarbligini aks ettiradi. 30% respondent esa grammatikani yaxshi bilsa-da, nutqiy amaliyot yetishmasligi tufayli oʻz fikrini anglata olmasligini bildirdi. Bu esa nazariy bilimlarni amaliy mashgʻulotlar bilan uygʻunlashtirish zaruriyatini koʻrsatmoqda. 18% talabalar “men toʻgʻri gapirdimmi yoki xato qildimmi?” degan ijtimoiy bosim va tanqiddan qoʻrqish tufayli til amaliyotidan chetlashishini aytdi. Bu esa muhit va atrofdagilarning munosabati oʻrganish jarayoniga qanday taʼsir qilayotganini koʻrsatadi. Qolgan 14% ishtirokchilar esa umumiy tarzda “hech narsa yodimda qolmaydi”, “tez unutamani” kabi shaxsiy muammolar va oʻzlashtirishdagi qiyinchiliklarni asosiy sabab sifatida taʼkidladilar.

Oʻquvchilar orasida olib borilgan intervyular shuni koʻrsatdiki, tilni oʻrganish jarayonida ular koʻproq “xato qilishdan qoʻrqish”, “oʻz fikrini anglata olmaslik” kabi psixologik toʻsiqlarga duch kelishadi. Bu esa amaliy nutqni shakllantirishga toʻsqinlik qiladi. Shu sababli, zamonaviy taʼlimda faqat grammatikani emas, balki kommunikativ kompetensiyalarni rivojlantirishga qaratilgan dars metodikalarini qoʻllash zarur [4]. Yuqoridagi dalillar va statistikalar ingliz tilini oʻrganishda faqat nazariy bilim yetarli emasligini, balki oʻziga ishonch, doimiy amaliy mashqlar va motivatsiya muhim omillar ekanligini koʻrsatadi. Ilmiy izlanishlar va real amaliyotda aniqlangan muammolar asosida shunday xulosa qilish mumkinki, ingliz tilini oʻrganish faqat bilim emas, balki mahorat, ishonch va amaliy yondashuvni ham talab qiladi [5].

Ushbu statistik maʼlumotlar shuni anglatadiki, ingliz tilini oʻrganishda faqat nazariy bilim yetarli emas. Amaliy mashgʻulotlar, psixologik tayyorgarlik va muhit bilan ishlash – bu boradagi muammolarni bartaraf etishda muhim rol oʻynaydi.

Xulosa. Tadqiqotimiz davomida ingliz tilini oʻrganayotgan talabalar va yoshlarning til bilimi nazariy darajada yetarli boʻlsa-da, amaliy qoʻllashda jiddiy muammolarga duch kelayotgani aniqlandi. Ayniqsa, oʻziga boʻlgan ishonchning yetishmasligi, notoʻgʻri gapirishdan qoʻrquv, amaliy mashgʻulotlarning cheklanganligi va ijtimoiy bosim bu jarayonga salbiy taʼsir koʻrsatmoqda. Soʻrovnomalardan olingan statistik tahlillar shuni koʻrsatdiki, til oʻrganish faqat nazariya bilan cheklanmasligi, balki muntazam amaliy faoliyat bilan uygʻunlashgan taqdirda samarali boʻladi. Shuningdek, motivatsiya pasayishi va oʻzlashtirishda qiyinchiliklar, koʻpchilik til oʻrganuvchilar uchun universal muammo boʻlib qolmoqda. Bunday holatda psixologik tayyorgarlik va ijtimoiy qoʻllab-quvvatlash muhim omil sifatida qaralishi lozim. Ushbu holatlarni inobatga olgan holda, quyidagi takliflarni ilgari surish mumkin:

1. Til kurslarida nazariy va amaliy mashgʻulotlar muvozanatini taʼminlash. Har bir grammatik mavzu ortidan ogʻzaki va yozma mashqlar orqali mustahkamlovchi darslar tashkil etilishi kerak.
2. Talabalarni nutqiy faoliyatga jalb qiluvchi muhit yaratish – masalan, “Speaking club”, “Debate club” va boshqa interaktiv tadbirlar tashkil etilishi lozim.

3. O'z-o'zini baholash va psixologik barqarorlikni oshiruvchi treninglar o'tkazish, talabalar o'rtasida o'ziga ishonchni mustahkamlash bo'yicha alohida dasturlar ishlab chiqilishi zarur.

4. Mahalliy va xorijiy mutaxassislar ishtirokida vebinarlar, mahorat darslari tashkil qilish orqali global yondashuvni talabalarga singdirish.

5. Yoshlar bilan ishlashda motivatsion intervyular, muvaffaqiyat hikoyalari va mentorlik tizimlarini joriy qilish, ayniqsa viloyatlarda til o'rganish imkoniyatlarini kengaytirishga xizmat qiladi.

Xulosa qilib aytganda, ingliz tilini samarali o'rganish uchun faqatgina grammatika emas, balki ijtimoiy, psixologik va amaliy yondashuvlar bir butun ekosistema sifatida qaralishi lozim. Bu esa o'z navbatida, til o'rganuvchilarning chinakam til egasi bo'lishiga zamin yaratadi.

ADABIYOTLAR:

6. Abdullayeva, D. K. (2022). *Talabalarda nutq faolligini oshirishning lingvometodik asoslari. Filologik tadqiqotlar jurnali*, №1(7), 112–118.

7. Brown, H. D. (2007). *Principles of Language Learning and Teaching* (5th ed.). New York: Pearson Education.

8. Gulomov, Z. G. (2021). *Til o'rganishda kommunikativ kompetensiya muammolari*. Toshkent: TDPU nashriyoti.

9. Harmer, J. (2015). *The Practice of English Language Teaching*. London: Longman.

10. Islomova, M. R. (2023). *Amaliy mashg'ulotlarning samaradorligi: tajriba va takliflar. Zamonaviy ta'limda innovatsiyalar*, №3(15), 74–78.

11. Karimova, N. M. (2020). *Til o'rganishda psixologik omillarning ta'siri. O'zbekiston filologiyasi jurnali*, №4, 45–49.

12. Krashen, S. D. (1982). *Principles and Practice in Second Language Acquisition*. Oxford: Pergamon Press.

13. Rustamov, A. R. (2019). *O'zbekistonda ingliz tili ta'limining amaliy jihatlari. Ta'lim va taraqqiyot*, №6, 17–22.

UO‘K 811.512.2.111.81’42.398.23

FRAZEOLOGIK BIRLIKLARNING MORFOLOGIK TAHLILI VA STRUKTUR TASNIFI

*Taxirova Nargiza Baxtiyorovna,
Mirzo Ulug‘bek nomli O‘zMU doktoranti
Toshkent, O‘zbekiston*

Annotatsiya. Ushbu maqolada frazeologik birliklarning morfologik xususiyatlari va ularning tuzilish shakllari tahlil qilingan. Maqola frazeologiyaning leksikologiya, sintaksis va stilistika bilan aloqadorlik jihatlarini ko‘rsatadi. Muallif frazeologik birliklarning grammatik shaklini, semantik yukini va uslubiy rolini yoritadi. Turli tilshunoslarning yondashuvlari asosida frazeologizmlarning tasnifi keltiriladi. Tadqiqot frazeologik birliklarning tildagi nominativ va ekspressiv funksiyalarini asoslaydi.

Kalit so‘zlar: frazeologiya, morfologiya, struktur, birlik, semantika, stilistika, grammatik shakl, tahlil, nominatsiya, tilshunoslik.

МОРФОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ И СТРУКТУРНАЯ КЛАССИФИКАЦИЯ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ

Аннотация. В статье рассматриваются морфологические особенности и структурные типы фразеологических единиц. Автор анализирует связь фразеологии с лексикологией, синтаксисом и стилистикой. Особое внимание уделяется грамматической форме, семантической нагрузке и стилистической функции устойчивых выражений. Представлены классификации, основанные на взглядах разных лингвистов. Работа доказывает номинативную и экспрессивную роль фразеологизмов в языке.

Ключевые слова: фразеология, морфология, структура, единица, семантика, стилистика, грамматическая форма, анализ, номинатив, лингвистика.

MORPHOLOGICAL ANALYSIS AND STRUCTURAL CLASSIFICATION OF PHRASEOLOGICAL UNITS

Abstract. This article explores the morphological structure and classification of phraseological units. It highlights the connections between phraseology and fields such as lexicology, syntax, and stylistics. The study examines the grammatical forms, semantic content, and stylistic functions of idiomatic expressions. Classifications based on different linguistic approaches are discussed. The research confirms the nominative and expressive value of phraseological units in language.

Keywords: phraseology, morphology, structure, unit, semantics, stylistics, grammatical form, analysis, nomination, linguistics.

Kirish. Frazeologik birliklar tilda tayyor holatda qo‘llaniladigan turg‘un iboralar sifatida ko‘p yillardan buyon tilshunoslikning dolzarb tadqiqot obyektlaridan biri bo‘lib kelmoqda. Ularning grammatik va morfologik xususiyatlari, ayniqsa, til tizimidagi o‘zaro munosabati va struktur tuzilmasi tahlili zamonaviy tilshunoslikda alohida o‘rin tutadi. Mazkur maqolada frazeologik birliklarning tarkibidagi so‘zlarning morfologik shakli va bu shakllarning grammatika bilan bog‘liqligi ilmiy asosda tahlil qilinadi.

Maqolaning asosiy maqsadi — frazeologik birliklarning ichki strukturasi, ularning morfologik tizim bilan aloqasini aniqlash va morfologik kategoriya nuqtayi nazaridan turlarga ajratishdir.

Morfologiya – yunoncha “morfe – shakl, logiya - fan” degan ma’nolarni bildiradi. Tilshunoslikda – 1) tilning morfologik qurilishi; 2) so‘z shakllari haqidagi ta’limot. Birinchi ma’nosida obyektni anglatga, ikkinchi ma’nosida tilshunoslikning shu obyektni o‘rganuvchi bo‘limini bildiradi. “Morfologiya so‘z turkumlari, ularga xos grammatik ma’nolarni, har bir turkumga xos grammatik kategoriyalar, bu kategoriyalarni yuzaga keltiruvchi grammatik shakl va grammatik ma’nolar va shaklini o‘rganadi”[13]. Til tizimdan iborat bo‘lganidek, uning morfologiyasi ham o‘ziga xos tizimni tashkil etadi. O‘z navbatida, morfologik tizim ham o‘ziga xos kichik tizimlardan tashkil topadi. Ulardan har birining mohiyati yoritilishi bilan, tilning morfologiyasi yaxlit holda, tizim sifatida o‘rganiladi”[1]. Har bir so‘z turkumiga xos ichki tizimlarni shu turkumga xos morfologik kategoriyalar tashkil etadi.

Metodologiya. Ushbu tadqiqotda quyidagi yondashuvlar qo‘llanildi:

- Deskriptiv usul – frazeologik birliklarning grammatik shakllari va strukturalari tahlil qilindi;
- Komponent tahlil – frazeologik birliklar tarkibidagi har bir komponentning grammatik va semantik xususiyatlari o'rganildi;
- Taqqosloviiy usul – rus, ingliz va o'zbek tillarida qo'llaniladigan frazeologik birliklar morfologik shakllari solishtirildi.

Tadqiqot asosan O'zbek tilidagi frazeologik birliklarni asos qilib olib, ularning struktur qurilishi, sintaktik modeli, hamda grammatik jihatdan turg'un yoki erkin shakllari farqlab chiqildi.

“Morfologik kategoriyalar so'z turkumiga xos ma'lum bir hodisaga oid umumiy va xususiy ma'nolar va bu ma'nolarni ifodalovchi so'z shakllari birligidan iborat bo'ladi. Ana shu so'z shakllari va ularga xos umumiy va xususiy ma'nolar yoritilishi bilan muayyan morfologik kategoriyalarning mohiyati belgilanadi”[4]. Boshqacha aytganda, morfologik tizim ichidagi ichki tizimlardan birining mohiyati belgilanadi. Masalan, fe'ning zamon kategoriyasi fe'l morfologiyasida alohida tizimni tashkil etadi. Shuning uchun fe'ning zamonlariga nisbatan “fe'l zamonlari tizimi” degan ibora ham qo'llaniladi. Fe'ning zamon kategoriyasi, zamon tizimining mohiyati shundan iboratki, zamon shakllarining barchasi harakatning nutq vaqtiga (nutq momentiga) munosabatini bildiradi. Bu – zamon shakllarining barchasi uchun umumiy bo'lgan xususiyatdir. Shu bilan birga har bir zamonga oid fe'l shakli (shakllari) o'ziga xos xususiyatga ega. Masalan, o'tgan zamon shakllari harakatning nutq vaqtigacha, hozirgi zamon shakllari harakatning nutq vaqtida, kelasi zamon shakllari harakatning nutq vaqtidan keyin bajarilishini bildiradi. Fe'l zamon shakllariga xos ana shu umumiy va xususiylklar zamon kategoriyasining, fe'l zamonlari tizimining mohiyatidir. Demak, fe'l turkumiga oid har bir morfologik kategoriyaning mohiyatini aniqlash bilan fe'ning morfologik tizimi yoritiladi[11]. A.Sh.Yunusovning fikricha, “...frazeologiya tilshunoslikning murakkab sohalaridan biri hisoblanib, tilshunoslikning bir qator bo'limlari bilan, jumladan, leksikologiya, stilistika, semantika, etimologiya morfologiya, grammatika bilan bevosita bog'liqdir. Frazeologiyani tadqiq qilishda yuqorida sanab o'tilgan sohalar bilan bir qatorda mamlakatshunoslik, fonetika, falsafa fanlar tarixi va mantiq kabi fanlardan xabardor bo'lish lozim. Ma'lumki, har qanday frazeologik birliklar so'zlardan tashkil topgan bo'ladi. So'z esa leksikologiyaning tadqiqot obyekti hisoblanadi.

Natijalar. Leksikologiya va frazeologiyaning o'zaro bog'liq sohalaridan ekanligi shunda namoyon bo'ladi, frazeologik birliklar komponentlari bo'lmish so'zlar tahlilida, albatta, leksikologiyaga oid ma'lumotlarga murojaat qilinadi. Shuningdek, ko'p yillar davomida frazeologiyani leksikologiyaning tarkibiy qismi sifatida o'rganilishi ham bu ikki soha bevosita bir-biri bilan aloqadorligini isbotlaydi. Frazeologik birlik tarkibidagi so'z har doim ham o'zining morfologik xususiyatlarini yo'qotmaydi, morfologiya saqlanib qolgan va yo'qotilgan xususiyatlarni o'rganish imkonini beradi. Frazeologiya tarkibida turli xil strukturali ya'ni so'z birikmasi shaklidagi va gap shaklidagi birikmalar kiritiladi. Sintaksisga oid ma'lumotlardan yuqoridagi kabi birliklar grammatik va funksional tahlilida foydalaniladi. Frazeologik stilistika, frazeologik birliklarning uslubiy xususiyatlarini tadqiq etadi va bu sohada leksik uslubshunoslik tajribasiga, turli stilistik birliklar tahliliga suyanadi. Zero, frazeologik birliklar tilda nominativ funksiyani bajarishi bilan bir qatorda, ma'lum bir emotsionallikka, ekspressiv xususiyatlarga egaligi bilan ajralib turadi. Tilning kelib chiqishi va tarixi frazeologik birliklarning etimologik tahlilida zarur qism hisoblanadi. Ingliz tilida ham boshqa tillar singari tilning milliy-madaniy ma'nosini o'rganish muhim hamda qiziqarli hisoblanadi. Chunki ular avloddan-avlodga tilning o'ziga xos ichki tuzilmalarini, tabiati, o'ziga xosliklari, mamlakatning iqtisodiy hamda ijtimoiy tuzilishi, san'ati, urf-odatlarini hamda tarixini ham o'zida mujassamlashtira oladi. Ularda bolalar milliy o'yinlari, pul birliklari to'g'risida, milliy tabobat, ov hamda baliq ovi haqida, o'simlik va hayvonot dunyosi haqida, insonning tashqi ko'rinishi, kiyinishi va turmush tarzi va ko'plab boshqa milliy mentalitetga xos mavzular aks etgan bo'ladi”[2]. Frazeologiya alohida fan sifatida shakllanganiga qadar u leksikologiyaning tarkibi sifatida qaralgan. Frazeologiya muammolariga dastlab rus tilshunoslari qiziq boshlagan bo'lsada, u alohida termin sifatida ilk bor g'arb tilshunosi Sh.Balli tomonidan qo'llanilgan. U o'zining “Stilistikadan ocherklar” va “Fransuz tili stilistikasi” asarlarida so'z birikmalariga yaxlit bir tizim sifatida qarab, ularning grammatik va leksik xususiyatlari, sintaktik strukturalari va atash ma'nolarining o'ziga xosligidan kelib chiqadigan, yaxlit qo'llanila oladigan birlik ekanligini isbotlashga harakat qildi. Birinchi asarda Sh.Balli so'z birikmalarining besh turini farqlagan: – erkin birikmalar (o'z ma'nosida qo'llaniladigan birikmalar); – odatiy birikmalar (nisbattan erkin bog'langan birikmalar bo'lib tarkibiga ba'zi o'zgartirishlar kiritish mumkin); – frazeologik qatorlar (bunda ikki va undan ortiq birliklar birikib yaxlit bir ma'noni ifodalab keladi, ammo uning tartibiga o'zgartirishlar kiritish mumkin);

– frazeologik birliklar (bunda o'z ma'nosini tamomila yo'qotgan, komponentlari tartibi qat'iy bo'lgan birliklarni kiritadi[6]). S.B.Qambaraliyev “Tilshunoslikda frazeologik birliklarning o'rganilishi va ularning tasnifi” nomli maqolasida Sh.Ballining “Fransuz stilistikasi” deb nomlangan asarida odatiy birikmalar hamda

frazeologik qatorlarni erkin birikmalar va frazeologik birliklarning tarkibiy qismi sifatida talqin qilgan. Uning bu qarashlari ko'pgina munozaralarga sabab bo'lgan bo'lsada, frazeologiyaning alohida fan sifatida rivojlanishiga turtki bo'ldi" deb aytadi[7]. "Tilshunoslikning alohida bo'limi sifatida ilk bor rus tilshunosi E.D.Polivanov tahlil qiladi va u frazeologiyani leksikologiya yoki stilistikaning tarkibiy qismi emas, balki mustaqil tilshunoslik bo'limi ekanligini asoslab bergan edi: "Leksikologiya so'zlarning leksik ma'nolarini, morfologiya so'zlarning grammatik ma'nolarini, sintaksis esa so'z birikmalarining grammatik ma'nolarini o'rganadi. Ammo alohida olingan, ko'chma ma'noli so'z birikmalarining, individual ma'nolarini o'rganadigan tilshunoslikning bo'limiga ehtiyoj sezilmoqda". U tilshunoslikda frazeologiya ham, morfologiya yoki fonetika singari muhim ahamiyat kasb etadigan bo'lim ekanligini ta'kidlab o'tgan tilshunoslardan biridir"[3]. Frazelogizm lingvistik belgi sifatida til sathida chegaralangan, mazmun plani va ifoda planiga ajraladigan ikki tomonlama birlikdir.

Muhokama. Frazelogik birliklarning tahlili shuni ko'rsatadiki, ular tilshunoslikning nafaqat leksik, balki grammatik va morfologik darajalarida ham faol tadqiqot obyekti. Sh.Balli, E.D.Polivanov, A.Sh.Yunusov kabi mutaxassislar tomonidan ilgari surilgan nazariyalar asosida olib borilgan tahlillar frazeologiyaga til tizimining ajralmas qismi sifatida qarash lozimligini tasdiqlaydi. Morfologik jihatdan bu birliklar ba'zida grammatik moslashuvni saqlaydi, ba'zida esa qat'iy struktura shaklida bo'ladi.

Alohida ta'kidlash kerakki, frazeologik birliklarning milliy-madaniy mazmuni ularning morfologik shakllarida ham namoyon bo'ladi. Masalan, o'zbek tilidagi "qulog'iga quyib qo'ymoq" iborasi morfologik o'zgarishga unchalik uchramaydi, lekin semantik jihatdan emotsional va uslubiy yuklama beradi.

"Frazelogik birlikning ifoda plani bu frazeologik birlikning mazmunini o'zida mujassam qiluvchi strukturadir. Frazelogiya tarkibining o'zi uning rasmiy tashkil etilishiga befarq emas, ikkinchisi ma'lum darajada frazeologik birliklarning semantikasiga ta'sir qiladi"[10]. E.S.Kubryakovaning ta'kidlashicha, "nutq bo'laklari orqali dunyoni kichkina bo'laklarga bo'lish mumkin. Ushbu parchalanish narsalarning tabiatiga mos ravishda amalga oshirildi va shu tariqa nutq bo'laklari, avvalo, inson tomonidan tushunilgan va farqli ravishda turli xil aniq obyektlari yoki aniq obyektlarining nomlari bo'lib tan olingan bo'ladi". Gap qismlarini onomasiologik yondashuv bilan tahlil qilishda u yoki bu nutq bo'lagi ifodalaydigan yoki ifoda eta oladigan o'ziga xos leksik ma'nolarni, u yoki boshqa nutq bo'lagi ifodalaydigan ma'nolarni, hattoki nutqning ma'lum bir qismidagi so'zlar uchun aniq bir til doirasida bo'lganni emas, balki nutqning bu bo'lagi nimani anglatadi va u qaysi doiraga murojaat qilinishi muhim"[8]. "Frazelogiya mazmunini o'zaro tahlil qilish – konseptual sinflar va semantik-grammatik kategoriyalar bo'yicha koinotning frazeologik vositalar yordamida semantik bo'linishini yanada to'liq va obyektiv ko'rinishini beradi, konseptual tarkibining aniq xaritasini tuzishga yordam beradi, lug'atdan farqli o'laroq frazeologiya, shuningdek, obyektiv voqelikning sohalarini aniqlash faqat frazeologiyada qamrab olinadi"[12]. Bunday tahlil iboralarini shakllantirish jarayonining mantiqiy va psixologik asoslariga oydinlik kiritishi mumkin[14]. Ushbu fakt RJSHX konseptual zonasini ifodalaydigan ingliz va o'zbek tillarining frazeologik birliklarini tarkibiy-grammatik tashkil etilishini ko'rib chiqishni talab qiladi. "Frazelogik birliklar alohida tarkibli nominatsiyalarning muhim qatlamini tashkil etadi va tarkibiy qismlar o'rtasida yorqin sintaktik aloqalar mavjudligi bilan ajralib turadi"[5].

Xulosa. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatmoqdaki, frazeologik birliklar nafaqat leksik birlik, balki murakkab morfologik tuzilmalarga ega tizimli birlik sifatida qaralishi lozim. Ularning strukturasi, grammatik moslashuvi va semantik yuklamalari o'rtasidagi bog'liqlik frazeologiyani mustaqil ilmiy soha sifatida o'rganishni talab qiladi.

Shu asosda quyidagi tavsiyalar ilgari suriladi:

- Tilshunoslikda frazeologik birliklarning morfologik tahliliga alohida e'tibor qaratilishi zarur;
- Darsliklar va lingvistik tadqiqotlarda bu birliklar struktur va kategoriya asosida tasniflanib berilishi lozim;
- Milliy til frazeologizmlarini morfologik jihatdan o'rganish orqali ularning tarixiy va madaniy ildizlarini yanada chuqurroq ochib berish mumkin.

Belgilangan obyektga qarab, nominatsiyaning ikki turi ajratiladi: elementar va situatsion (vaziyat). "Vaziyat nominatsiyasi nafaqat struktura iborasi bilan, balki jumlar, maqollar va maqollarning tuzilishi bilan ham frazeologik birliklarning ko'pligi sababli elementar nominatsiya kabi muhimdir"[9]. Tadqiqot davomida to'plangan faktik lingvistik materialni tahlil qilish shuni ko'rsatdiki, RJSHXni ifodalovchi ingliz va o'zbek tillarining frazeologik birliklari iboralarining sintaktik modellari va jumlar asosida qurilgan. Aslida iboralar turg'un birikmalar bo'lib, uni tarkibiy tahlil qilish odat emas.

ADABIYOTLAR:

1. <https://qomus.info/encyclopedia/cat-m/morfologiya-uz/>
2. Maksetova Z.T., Qambaraliyev S.B., Yunusov A.Sh. Tilshunoslikda frazeologik birliklarning o'rganilishi va ularning tasnifi // orienss. 2022. №5.
3. Maksetova Z.T., Qambaraliyev S.B., Yunusov A.Sh. Tilshunoslikda frazeologik birliklarning o'rganilishi va ularning tasnifi // orienss. 2022. №5.
4. Murotova D. Turli tizimli tillarda uzr so'rashni ifodalovchi fonetik, leksik va morfologik til vositalari // SAI. 2022. №B8.
5. А.А.Фокина. Семантика фразеологизмов тематической группы «мыслительная деятельность человека» (на материале русского, марийского и английского языков)
6. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. – М., 1995. – С. 50.
7. Балли Ш. Французская стилистика. –М.: Изд-во иностр. лит., 1961. – С.39.
8. Кубрякова Е.С. Части речи в ономаσιологическом освещении. – М.: Наука, 1978. – С. 33.
9. Кунин А.В. О фразеологической номинатсии. Труды /Моск.пед. ин-т иностр. яз. – М., 1983, вып.2II, – С.99.
10. Мелерович А.М. Проблема семантического анализа фразеологических единиц современного русского языка. – Ярославль: Изд-во Ярославского гос. пед. ин-та, 1979. – С.21.
11. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 12 жилдлик. 1-жилд. – Т., 2000. – Б. 300. 67
12. Умарова С.С. Существование «Исторической аккумуляции» во фразеологических единицах французского и узбекского языков и связь фразеологических терминов с человеческой историей // Вестник науки и образования. 2019. №17 (71).
13. Фокина А.А. Семантика фразеологизмов тематической группы “мыслительная деятельность человека” (на материале русского, марийского и английского языков)- (electron resurs) URL<https://www.elibrary.ru/item.asp?id=21680887>.
14. Эмирова А.М. К теоретическим основам фразеологической идиографии (некоторые проблем фразеологической ономаσιологии). В кн.: Вопросы фразеологии. – Самарканд, 1979, вып. 14. – С.58.